

К 200-летию

Института востоковедения РАН

**Труды Института
востоковедения РАН**

Выпуск 25

Труды Института востоковедения РАН

Серийное издание ISSN 2587-9502

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ СЕРИИ:

Андросов Валерий Павлович – *председатель*
Наумкин Виталий Вячеславович, академик РАН – *сопредседатель*
Демченко Александр Владимирович – *ученый секретарь*
Аликберов Аликбер Калабекович
Белокреницкий Вячеслав Яковлевич
Железняков Александр Сергеевич
Романова Наталья Геннадиевна
Саутов Владимир Нилович

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ СЕРИИ:

Акимов Александр Владимирович	Кузнецов Василий Александрович
Алаев Леонид Борисович	Любимов Юрий Васильевич
Александров Юрий Георгиевич	Мамедова Нина Михайловна
Алпатов Владимир Михайлович	Микульский Дмитрий Валентинович
Белова Анна Григорьевна	Мосяков Дмитрий Валентинович
Бурлак Светлана Анатольевна	Настич Владимир Нилович
Ванина Евгения Юрьевна	Орлова Кеемя Владимировна
Васильев Дмитрий Дмитриевич	Панарин Сергей Алексеевич
Воронцов Александр Валентинович	Плотников Николай Дмитриевич
Десницкий Андрей Сергеевич	Пригарина Наталья Ильинична
Другов Алексей Юрьевич	Сарабьев Алексей Викторович
Захаров Антон Олегович	Смагина Евгения Борисовна
Звягельская Ирина Доновна	Суворова Анна Ароновна
Карасова Татьяна Анисимовна	Шаляпина Зоя Михайловна
Катасонова Елена Леонидовна	Шаумян Татьяна Львовна
Кобзев Артем Игоревич	

РОССИЙСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Труды
Института востоковедения РАН

Выпуск 25

**ИНСТИТУТ
БОГДО-ГЭГЭНА
В ИСТОРИИ МОНГОЛИИ**

**К 150-летию Богдо-гэгэна
Джебцзундамба-хутухты VIII – последнего
великого хана монголов**

Москва
2019

Ответственные редакторы выпуска:

С. Л. Кузьмин, О. Батсайхан

Рецензенты:

К. В. Орлова, Д. Алтай

Труды Института востоковедения РАН. Вып. 25. Институт Богдо-гэгэна в истории Монголии. К 150-летию Богдо-гэгэна Джебцундамба-хутухты VIII – последнего великого хана монголов / Отв. ред. выпуска С. Л. Кузьмин, О. Батсайхан. – М.: ИВ РАН, 2019. – 484 с.: ил.

ISSN 2587-9502

ISBN 978-5-89282-908-3

В 2019 г. исполняется 150 лет со дня рождения Богдо-гэгэна Джебцундамба-хутухты VIII – последнего великого хана монголов, заложившего основы монгольской государственности в новое время. Данный выпуск включает статьи по истории, политологии, религиоведению и культурологии, связанные с институтом Богдо-гэгэна в Монголии. Авторы статей – ведущие специалисты в данной области из России, Монголии, Японии, Великобритании, Польши и Казахстана.

2019 онд Орчин үеийн Монгол улсын үндэс суурийг тавьсан, монголчуудын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд гэгээн Жавзандамба хутагтын мэндэлсний 150 жилийн ой тохиож байна. Энэхүү өгүүллийн эмхэтгэл нь Монгол Улсын хаан VIII Богд гэгээний институцтэй холбогдол бүхий түүх, улс төр, шашин ба соёл судлалын талаархи бүтээлийг багтаасан болно. Өгүүллийн зохиогчид нь Орос, Монгол, Япон, Их Британи, Польш ба Казахстан улсуудад тухайн шинжлэх ухааны салбарт нэр алдар хүлээсэн, уг асуудлаар дагнан судалгаа хийж буй эрдэмтэн, судлаачид болно.

In 2019, the 150th anniversary of the birth of the 8th Bogd Gegeen Jebtsundamba Khutuktu, the last Great Khan of the Mongols, who laid the foundations of modern Mongolian statehood, is celebrated. This book includes articles on history, political science, religious and cultural studies related to the Bogd Gegeen institution in Mongolia. Authors of the articles are leading scholars and experts in this field from Russia, Mongolia, Japan, Great Britain, Poland and Kazakhstan.

ISBN 978-5-89282-908-3

© ФГБУН ИВ РАН, 2019

Содержание

<i>О. Батсайхан.</i> Пересмотр оценки деятельности Богдо Джебцзундамба-хутухты VIII – руководителя национальной революции Монголии 1911 года	13
<i>С. Л. Кузьмин.</i> Богдо-гэгэн Джебцзундамба-хутухта VIII и преемственность великоханской власти в Монголии.....	62
<i>Харнууд З. Лонжид.</i> Некоторые нововведения монгольской власти в 1911–1919 годах, касавшиеся буддизма	91
<i>М. Тачибана.</i> Правительство автономной Внешней Монголии в истории: оценки в прошлом и настоящем.....	121
<i>Ч. Гансүх.</i> «Свод Высочайше установленных законов Монгольского государства» (1913–1919): о некоторых новых оригинальных источниках	143
<i>Л. Алтанзаяа.</i> К вопросу о «Высочайше установленной государственной летописи Монголии»	164
<i>Е. С. Лепехова.</i> Движение «обновленцев» в Монголии и Бурятии и «возрождение буддизма» в Японии в конце XIX – начале XX века	181
<i>Х. Орхончимэг.</i> О традициях выявления в Лхасе перевоплощений Его Святейшества и об интронизации Богдо Джебцзундамба-хутухты VIII	202
<i>С. Бирн.</i> Документирование буддийских монастырей монголов	216
<i>К. Зигмановска.</i> Краткое исследование дипломатической корреспонденции Джебцзундамба-хутухты VIII, отправленной правительству Соединенного королевства Великобритании и Ирландии	254
<i>Г. Баярмаа.</i> История изменений административной организации Великого Шаби (1911–1921)	269
<i>Н. В. Цыремпилов.</i> Монголо-тибетский договор 1913 года: к реконструкции истории и причин создания в свете новых источников	291
<i>М. Аоки.</i> Богдо-хан и инцидент с Д. Бодо в докладе А.Я. Охтина	310

<i>Б. Тунгалаг.</i> Деятельность по формированию фондов библиотеки Богдо Джебцундамба-хутухты VIII	330
<i>Б. У. Китинов.</i> К вопросу о роли религиозного фактора в деятельности Галдана Бошогту-хана и Богдо-гэгэна I Дзанабазара (до ойрато-халхаских войн)	350
<i>Д. Энхцэцэг.</i> Об одном документе, связанном с биографией Ундур-Богдо	372
<i>З. Нинжбадгар.</i> Об Их-хурэнском аймаке Дашдандарлин	389
<i>А. Ган-Эрдэнэ.</i> Изучение одного источника, связанного с историей дворца Богдо-гэгэна VIII	405
<i>Х. Мэндсайхан.</i> О даровании Джебцундамба-хутухтой VIII названия храму, посвященному Матери-дакини государства	420
<i>Г. Идэрмаа.</i> О ритуале погребения Богдо-гэгэна VIII в монастыре Гандан	431
<i>Д. Алтаннавч.</i> К некоторым вопросам портретного образа супруги Богдо-хана – хатан Дондогдулам	450
<i>М. Ариунжаргал.</i> Некоторые источники устных сведений, относящихся к Н. Гэнэнпил-хатан	464
<i>Ж. Оюунчимэг.</i> Рецензия на книгу: Greater Tibet. An Examination of Borders, Ethnic Boundaries, and Cultural Areas (edited by P. Christiaan Klieger). Lanham – Boulder – New York – London: Lexington Books, 2016, 172 p., 1 il.	476

Агуулга

<i>О. Батсайхан</i> . 1911 оны монголын үндэсний хувьсгалын удирдагч VIII Богд Жавзандамба хутагтын үйл ажиллагааг цэгнэхүй	13
<i>С. Л. Кузьмин</i> . VIII Богд гэгээн Жавзундамба хутагт ба Монголын эзэн хаант засаг төрийн өв залгамжлалт	62
<i>Харнууд З. Лонжид</i> . 1911–1919 онд Монголын төрөөс бурхны шашны талаар хэрэгжүүлсэн зарим шинэчлэл	91
<i>М. Тачибана</i> . Монголын түүхэн дэх автономит Гадаад Монголын засгийн газар: өнгөрсөн ба эдүгээн дүгнэлт	121
<i>Ч. Гансүх</i> . Зарлигаар тогтоосон Монгол Улсын хууль зүйлийн бичгийн судалгаа (1913–1919): шинээр олдсон зарим эх бичгийн тухай	143
<i>Л. Алтанзаяа</i> . «Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир»-ын асуудалд	164
<i>Е. С. Лепехова</i> . Монгол ба Буриад дахь «шинэчлэгчдийн» хөдөлгөөн болон XIX зууны эцэс XX зууны эхэн үеийн Японы «бурханы шашны сэргэлт»	181
<i>Х. Орхончимэг</i> . Дээрхийн Гэгээнийг Баруун Зуугаас залж байсан уламжлал ба VIII Богд Жавзундамба хутагтыг залж ирсэн тухайд	202
<i>С. Бирн</i> . Монголын сүм хийдийн баримтжуулалт	216
<i>К. Зигмановска</i> . Их Британи, Ирландын нэгдсэн вант улсын засгийн газарт илгээсэн 8-р Жавзандамба хутагтын дипломат захидлын тухай	254
<i>Г. Баярмаа</i> . Их шавийн засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлтүүд (1911–1921 он)	269
<i>Н. В. Цыремпилов</i> . 1913 оны Монгол-төвдийн гэрээ: шинэ эх сурвалжийн үндсэн дээр түүхийг дахин сэргээн буй болгох шалтгаан	291
<i>М. Аоки</i> . А. Я. Охтины илтгэл дэхь Богд хаан ба Д. Бодоогийн хэрэг явдал	310

<i>Б. Тунгалаг.</i> Наймдугаар Богд Жавзандамба хутагтын номын сан хөмрөг бүрдүүлэх үйл ажиллагаа	330
<i>Б. У. Китинов.</i> Галдан Бошогт хан ба I Богд гэгээн Занабазар нарын үйл ажиллагаан дахь шашны хүчин зүйлийн тухай (Ойрад–Халхын дайны өмнө)	350
<i>Д. Энхцэцэг.</i> Өндөр Богдын намтарт холбогдох нэгэн баримтын тухай	372
<i>З. Нинжбадгар.</i> Их хүрээний Дашдандарлин аймгийн тухай өгүүлэхүй	389
<i>А. Ган-Эрдэнэ.</i> VIII богд Жавзандамба хутагтын ордны түүхэнд холбогдох нэгэн сурвалжийн мэдээг нягтлах нь	405
<i>Х. Мэндсайхан.</i> VIII Богд Жавзандамба хутагт Эх дагины шүтээнийг залах сүмд нэр шагнасан тухайд	420
<i>Г. Идэрмаа.</i> VIII Богдын лагшинг Гандан хийдэд залсан тухай	431
<i>Д. Алтаннавч.</i> Хатан Дондоглуламын дүрийн зарим асуудалд	450
<i>М. Ариунжаргал.</i> Н. Гэнэнпил хатанд холбогдох аман соёлын зарим сурвалжаас	464
<i>Ж. Оюунчимэг.</i> Номын шүүмж: Greater Tibet. An Examination of Borders, Ethnic Boundaries, and Cultural Areas (edited by P. Christiaan Klieger). Lanham – Boulder – New York – London: Lexington Books, 2016, 172 p., 1 il.	476

Contents

<i>O. Batsaikhan.</i> Reassessment of the activities of the 8 th Bogd Jebtsundamba Khutuktu, the leader of the Mongolian national revolution of 1911	13
<i>S. L. Kuzmin.</i> The 8 th Bogd Geegen Jebtsundamba Khutuktu and the succession of the Great Khan's power in Mongolia	62
<i>Harnood Z. Lonjid.</i> Some novelties from Mongolian powers in 1911–1919, related to Buddhism	91
<i>M. Tachibana</i> The significance of Outer Mongolia's Autonomous Government in Mongolian history: past and present estimations	121
<i>Ch. Gansukh.</i> "The Code of Imperially established laws of the Mongolian State" (1913–1919): on some new original sources	143
<i>L. Altanzayaa.</i> To the question of "Imperially established state chronicle of Mongolia"	164
<i>E. S. Lepekhova.</i> The "renewal" movement in Mongolia and Buryatia and the "revival of Buddhism" in Japan in the late 19 th – early 20 th centuries	181
<i>Kh. Orkhonchimeg.</i> On the traditions of identification of the His Holiness reincarnations in Lhasa and the enthronement of the 8 th Bogd Jebtsundamba Khutuktu	202
<i>S. Byrne.</i> Documenting the Buddhist Monasteries of the Mongols	216
<i>K. Zygmantowska.</i> A short study of the 8 th Jebtsundamba Khutuktu's diplomatic correspondence dispatched to the government of the United Kingdom of Great Britain and Ireland	254
<i>G. Bayarmaa.</i> Changes in administrative organization of the Ikh Shabi (1911–1921)	269
<i>N.V. Tsyrempilov.</i> The Mongolia–Tibet Treaty of 1913: towards the reconstruction of its history and causes of creation, in the context of new sources	291
<i>M. Aoki.</i> The Bogd Khaan and the incident of D. Bodoo in A. Ya. Okhtin's report	310

<i>B. Tungalag</i> . Study of the library of the 8 th Jebtsundamba Khutuktu	330
<i>B. U. Kitinov</i> . On the role of religious factor in the activities of Galdan Boshogtu Khan and the 1 st Bogd Gegeen Zanabazar (before the Oirat-Khalkha wars)	350
<i>D. Enkhtsetseg</i> . On one document related to the biography of the Undur Bogd	372
<i>Z. Ninjbadgar</i> . On Dashdandarling Aimag of the Ikh Khuree	389
<i>A. Gan-Erdene</i> . Study of one source related to the history of the 8 th Bogd Gegeen's palace	405
<i>Kh. Mendsaikhan</i> . On the bestowal of official name for the State Great Dakini temple by the 8 th Bogd Jebtsundamba Khutuktu	420
<i>G. Idermaa</i> . On the ritual of the 8 th Bogd Gegeen burial in the Gandan Monastery	431
<i>D. Altannavch</i> . On some questions of the portrait image of the Bogd Khaan spouse, Khatan Dondogdulam	450
<i>M. Ariunjargal</i> . Some sources of oral information relating to Khatan N. Genenpil	464
<i>J. Oyuunchimeg</i> . Book review: Greater Tibet. An Examination of Borders, Ethnic Boundaries, and Cultural Areas (edited by P. Christiaan Klieger). Lanham – Boulder – New York – London: Lexington Books, 2016, 172 p., 1 il.	476

Пересмотр оценки деятельности Богдо Джебцзундамба-хутухты VIII – руководителя национальной революции Монголии 1911 года

О. Батсайхан

*Институт международных отношений АН Монголии,
Улан-Батор, Монголия*

В 2019 г. исполняется 150 лет со дня рождения последнего великого хана Монголии – теократического монарха Богдо-гэгэна Джебцзундамба-хутухты VIII. В связи с этим, 24 января 2019 г. президент Монголии Х. Баттулга издал указ об увековечении его памяти и проведении соответствующих мероприятий. Празднование данного юбилея имеет большое значение для прояснения некоторых малоизвестных страниц истории XX в. и восполнения пробелов в истории государства. 29 декабря 1911 г. монголы официально объявили о создании независимого Монгольского государства. Национально-освободительная революция открыла новую эру в истории Монголии. Данное историческое событие возродило Монгольское государство, освободив монголов от подчинения Цинской империи. В 1911 г. монголы возвели своим монархом Богдо Джебцзундамбу, который возглавил национально-освободительную революцию. Этот год назвали первым годом Многими Возведенного, столицу назвали Нийслэл-хурэ, объявили всему миру о новом независимом государстве. Это было историческим событием, имеющим большое значение для монголов, мечтавших о независимости и национальной свободе на протяжении многих лет. По нашему мнению, указанная национальная революция является самым крупным историческим событием в истории монголов за последние 300 лет. Цель данной статьи – восстановление исторической правды о деятельности Богдо Джебцзундамба-хутухты VIII.

О. Батсайхан

**1911 оны монголын үндэсний хувьсгалын удирдагч
VIII Богд Жавзандамба хутагтын үйл ажиллагааг
цэгнэхүй**

1911 оны 12 дугаар сарын 29-ны өдөр Монголчууд Манж гүрнээс салж, бие даан тусгаар тогтносноо дэлхий дахинд албан ёсоор зарлаж, Богд Жавзандамба хутагтыг Монгол Улсын эзэн хаанаар өргөмжилсөн билээ. 1911 онд Монголчууд Манж Чин гүрнээс салж, тусгаар тогтнолоо сэргээн тунхагласан явдал бол монголчуудын түүхэнд шинэ эрин үеийг нээсэн билээ. VIII Богд Жавзандамба хутагтыг хаанд өргөмжилсөн нь Монгол туурга тусгаар улс болсоны шинж тэмдэг болсон төдийгүй олон монголчуудын итгэл бишрэлийн илэрхийлэл болсон юм. Богд Жавзандамба хутагтыг Монгол Улсын эзэн хааны сэнтийд өргөмжлөөд, улсын цолыг Монгол, оны нэрийг Олнаа өргөгдсөн, Их Хүрээг Нийслэл Хүрээ хэмээн нэрийдэж, XX зууны эхээр Ази тивд Монгол улс сэргэн мандсаны шинэ түүх эхэлжээ. Монголчуудын амьдралын сүүлийн 300 жилд тохиосон түүхэн онцгой үйл явдал лав энэ мөн гэж үзэж байна. Ийнхүү олон монголчуудын сэтгэлд нийцсэн амжилт олсон 1911 оны Монголын үндэсний хувьсгалыг санаачлан, зохион байгуулж, удирдсан хүн бол VIII Богд Жавзандамба хутагт бээр мөн юм. Манжийн эрхшээлд байсан үеийн Монголын ноёдын нөхцөл байдал хийгээд Бурханы шашины тэргүүн VIII Богд Жавзандамбын нэр хүнд, бие даасан байдал, нөлөөлөл зэргийг Манжийн хаанаас хараат оршиж байсан монголын ноёдын байдал лугаа харьцуулж үзвэл үндэсний хэмжээний хөдөлгөөнийг санаачилж, түүнийг удирдах, зохион байгуулах боломж, бололцоо Богд гэгээнд л илүүтэй байсан нь тодорхой харагдана. Богд Жавзандамба хутагт ч тэрхүү боломжийг сайтар, алсын хараатай ашиглаж чадсаны дүнд Монголын үндэсний тусгаар тогтнолын төлөө тэмцлийн оройд нь ямагт байж чадсан удирдагч нь болсон юм. VIII Богд Жавзандамба хутагт бол монголчуудын хувьд онцгой үүрэг гүйцэтгэсэн хүн мөн тул түүний Монголын түүхэнд гүйцэтгэсэн үүргийг аль болох бодитойгоор үнэлэх зорилгоор эл өгүүллийг тэрлэв.

О. Batsaikhan

**Reassessment of the activities of the 8th Bogd Jebtsundamba
Khutuktu, the leader of the Mongolian
national revolution of 1911**

In this paper the author reconsiders the role of the 8th Bogd Jebtsundamba Khutuktu, who was the theocratic monarch of Mongolia, like the Dalai Lama in Tibet at that time, in engineering the national independence of Mongolia

from the Qing Empire in 1911. The facts and interpretation of this event are particularly important, as this was the most important historical event that has occurred in Mongolia during the last three centuries. With consideration of the heavily propagandized view on the Mongolian history that was developed during socialism in Mongolia, including demeaning and disparaging characterization of the 8th Bogd Jebtsundamba and Buddhism, such reconsiderations of Mongolian history are especially important and significant at present, when the nation asserts its values and its history in relation to its course for the future. The author explains strategically smart, foresightful and politically effective activities of the 8th Jebtsundamba in engineering Mongolian independence, including successful strategic managing of Mongolian relations with Russia and China, as well as internally vis-à-vis powerful Mongolian nobles and clans.

Прежние оценки Богдо-хана

После смерти Богдо-хана 20 мая 1924 г. президиум ЦК МНРП 3 июня 1924 г. постановил учредить республиканский строй в Монголии. ЦК МНРП, обсудив предложение президиума на пленуме от 7 июня 1924 года, принял следующую резолюцию:

1. Передать печать Богдо-хана правительству для сохранности.
2. Установить республиканское правление и отменить выборы президента, называемого да-жунтан, передать всю верховную власть Великому государственному хуралу и избираемому им правительству.
3. Праздновать годовщину Монгольской народной республики одновременно с годовщиной образования Монгольского государства в 6-й день 6-й луны каждого года (11 июля).
4. Год правления «Многими Возведенного» изменить на 14-й год Монгольского государства, начиная с этого дня¹.

11 июля 1921 г. МНП и Временное народное правительство при содействии советской Красной армии совершили незаконный захват власти у правительства Богдо-хана. В результате было образовано монгольское народное правительство, а Богдо-гэгэна

провозгласили ограниченным монархом. Богдо Джебцзундамба-хутухта и его институт были большой преградой на пути власти народного правительства, поэтому в дальнейшем народная власть вела масштабную идеологическую войну против буддизма, Богдо Джебцзундамба-хутухты и лам – монгольских националистов.

В одном из изданий «Истории МНР»² говорится: «Глава монгольской религии Джебцзундамба-хутухта был возведен на престол хана Монголии, став самодержцем религии и государства <...> Кончина Богдо-гэгэна стала благоприятным поводом для формирования республиканского правления»³. Но никаких других выводов там не сделано. В данном труде нередко встречаются ссылки на правительство Богдо, «светских и желтых феодалов», с целью доказать, что во главе с Богдо-ханом они являлись корыстными эксплуататорами.

В унисон с этим, в краткой истории монгольской народно-освободительной революции, написанной Х. Чойбалсаном, Д. Лосолом и Г. Дэмидом, говорится: «Богдо, имеющий титул хана, возвышающего религию, дарующего счастье живым существам, почитаемый во всей Халхе и глубоко благословляемый народными массами как божественный лама, испытанный временем, являясь священным главой желтой религии, не должен касаться дел государственных... Вместо того, чтобы осчастливить народ, помогая ему, его действия вызвали горе и несчастье аратов, ясно показав ложную и вредную природу таких перевоплощенцев, как Богдо»⁴.

В опубликованном позднее 5-м томе «Истории Монголии» о Богдо-хане говорилось: «20 мая 1924 г., когда в Монголии систематически проводилась подготовка к введению республиканского строя, скончался Богдо-хан. Тем самым были уничтожены факторы, обуславливавшие конституционную монархию с правами народа, и ускорена смена данной формы власти»⁵.

В книге Баабара «Монголия в XX веке: кочевье и оседлость» о Богдо-хане говорится: «В этот день было свергнуто господство Цинской династии Китая над Внешней Монголией, продолжавшееся 220 лет, и торжественно провозглашена Монголия Многими Возведенного, или независимая Монголия. 41-летний тибетец

с необыкновенно длинным именем Агван Лобсан Чойджи Данзан Ванчигбал Самбу, благословляемый и почитаемый множеством монголов как Богдо Джебцзундамба-хутухта VIII, был возведен на престол хана этой зарождающейся страны»⁶. Баабар оценивает официально возведенного на престол хана Джебцзундамбу, «Возвышающего религию, дарующего счастье живым существам, Многими Возведенного самодержца религии и государства Наран Гэрэлту, Всеведущего Покровителя, десятилетиячелетнего Богдо-хана» как «духовного вождя монголов», кроме которого «не было других претендентов на престол хана»⁷.

Ближайший из четырех халхаских ханов претендент – Чингисид Тушэту-хан Дашням – мог быть возведен на престол великого хана. Но сказанные им слова: «Я – самый старший из Чингисидов по сравнению с этим Джебцзундамбой родом из Тибета,» были как «бы унесены ветром»⁸.

Если бы монгольские князья действительно были на более видных ролях, чем Богдо Джебцзундамба, инициировавших и руководивших национальным движением, то хан из Золотого рода Чингиса мог бы получить поддержку. Но вместо этого Богдо Джебцзундамба-хутухту не только поддержали все слои населения, но и последовали по пути, указанным им. Это говорит о его влиянии и успехе задуманного им дела, согласно его замыслу и благодаря поддержке халхаских князей. Тем не менее, после того, как только этот процесс начался, князья задумались о традициях монгольского государства и нации, и поэтому, вероятно, начали противодействовать проводимой Богдо-ханом политике. Этим можно было бы объяснить, в частности, причину смерти видных деятелей Дашняма, Цэрэнчимэда, Ханддоржа и Чагдаржава в первые годы революции, которую связывали не с внешними силами, а подозревали причастность двора Богдо-хана.

20 мая 1924 г. за 10 дней до подписания Российско-китайского соглашения в Пекине, Богдо Джебцзундамба-хутухта VIII скончался в Нийслэл-хурэ. Вызвана ли была его смерть срочной необходимостью создания в Монголии республиканского строя, или была вызвана стечением обстоятельств, пока неизвестно⁹.

В «Краткой истории МНРП» говорится: «В результате национально-освободительного движения монгольского народа было создано правительство князей во главе с неограниченным монархом Богдо Джебцундамба-хутухтой и была провозглашена независимая Монголия <...> С успешным и глубоким развитием народной революции к 1924 г. произошла отмена политического господства феодального класса, укрепилось создание нового строя народного государства, произошли коренные изменения в общественно-политической обстановке и классовых отношениях Монголии. Отменив государственную форму ограниченной монархии, они создали условия для установления республиканского строя – народного правления. Смерть ограниченного монарха Монголии Богдо Джебцундамбы в мае 1924 г. явилась благоприятным условием реализации их планов»¹⁰. Кроме этого, там нет ни выводов, ни оценки деятельности Богдо-хана. Таким образом, деятельность Богдо-гэгэна по достоинству не оценена и в «Краткой истории МНРП».

Хотя положение народа было очень тяжелым, у него в сознании была святыня – Богдо, который давал веру и надежду на будущее. Поэтому каждый монгол молился за Богдо, как хранителя Монголии, и всегда говорил: «Храни меня, Богдо».

В третьем издании «Краткой истории МНРП», опубликованной в 1985 г., написано нечто подобное вышеуказанному, а «Клятвенный договор», утвержденный 1 ноября 1921 г., обозначен как имевший очень важное значение в деле укрепления новой государственности, дававший жесткий отпор контрреволюционным интригам князей во главе с Богдо-гэгэном¹¹.

В книге одного из главных представителей «левых уклонистов» О. Бадраха «Успешный опыт борьбы партии с правыми уклонистами», изданной в 1932 г., о Богдо сказано так: «Джебцундамба-хутухта VIII как самодержец религии и государства имеет заслуги в освобождении Монголии от господства Китая, создании автономии и нынешней народной власти. Этот период реинкарнации Джебцундамбы VIII является последним»¹².

Это было частичной констатацией правды. Однако то, что в написанной гораздо позже истории МНРП и истории МНР также

не дана оценка деятельности Богдо-хана, даже приблизительно подобная оценке предыдущего автора, показывает, насколько велико было влияние идеологии на исторические исследования.

М. Петухов в 1939 г. в докладе, переведенном на монгольский, говорил: «Монгольские князья при поддержке и помощи Российской империи провели II съезд в 1911 г., на котором провозгласили независимость Монголии. Позднее, после провозглашения независимости, в Монголии было установлено монархическое правление, Джебцзундамбу VIII возвели на престол хана»¹³. И так, он не смог скрыть истину. Но далее продолжал: «Правитель Автономной Монголии Богдо-хан превратился в неограниченного самодержавного монарха, перед ним были ответственны министры, князья и чиновники, которых он мог назначать и смещать, в его руках сосредоточились войска. Богдо и ламы имели огромное влияние в государственном аппарате и проводили абсолютно мерзкие самовольные политические интриги. Сам Богдо был из самых жестоких авантюристов»¹⁴. С этого времени стал набирать силу процесс откровенных нападков на Богдо-хана. В кино и искусстве он изображался как самый отвратительный персонаж.

Ученый Ц. Пунцагноров указывал: «Если исследовать Богдо в исторической ретроспективе, то он до мозга костей был самым заклятым врагом монгольского народа и жестоким человеком»¹⁵. Однако ученый Ш. Сандаг в опубликованном еще в 1971 г. труде отмечал: «В частности, не было всесторонне оценено значение провозглашения независимости Монголии и создания феодального монгольского государства Богдо-хана в 1911 г., деяния политических деятелей того времени были обезличены, а 1911–1919 гг. были обозначены как период Автономной Монголии. Данный подход следует рассматривать как схематически упростивший или обобщивший, скрывающий действительность»¹⁶. Следует согласиться с тем, что с тех пор данный вопрос всесторонне анализировался в исторических трудах, хотя и не в достаточной степени.

Ш. Сандаг писал относительно национально-освободительного движения в Монголии: «Под непосредственным воздействием национально-освободительного движения монгольского народа,

боровшегося против колониального режима маньчжуров, монгольские князья были вовлечены в дело провозглашения независимости страны от маньчжурского господства. Этим движением князей руководил Джебцундамба-хутухта»¹⁷. А о восшествии Богдо на престол хана Сандаг писал: «В связи с тем, что Богдо Джебцундамба являлся главой буддийской церкви Монголии, став самым влиятельным крепостником и богатым буддийским феодалом в суверенной стране, где повсюду были монастыри, в его окружении никто из князей, естественно, не претендовал на трон»¹⁸. Оценить в социалистическое время руководящую роль Богдо в национально-освободительном движении Монголии – смелый поступок Сандага как гражданина и ученого, за что он едва не пострадал.

В историческом труде «Монголия XX века», написанном и опубликованном в начале 1990-х гг., отмечено: «Когда речь идет о вожде борьбы за независимость Монголии, невозможно оставить без внимания личность Богдо Джебцундамбы VIII. Он являлся главой буддийской религии Внешней Монголии, все верующие монгольских племен перед ним благоговели, почитая его как духовного наставника... Понятно, что в данной позиции Богдо содействовали его министры, близкие ему монголы»¹⁹. Думается, что это было одним из первых исторических произведений в Монголии, в котором дана более объективная оценка Богдо-хану, чем в социалистическое время в целом.

Монгольский ученый Т. Тимурхулэг в 1990 г. написал статью под названием «Каким человеком был Джебцундамба-хутухта VIII»²⁰. В ней говорится: «Под лозунгом борьбы против религиозной пропаганды одним из объектов «беспощадной критики» был халхаский Джебцундамба-хутухта VIII <...> Если судить по написанному в книгах и исходя из рассказов предков, он был не глупым, а проницательным, не трусливым, а отважным, не покорным, а своенравным»²¹.

Из вышеупомянутых цитат о Богдо-хане мы можем вывести его характеристику, данную в период социализма. Во-первых, он был свободомыслящим, любил пить, был женат, отказывался от поездок в Пекин, любил животных (у него был зоопарк), предметы

Запада, был окружен учениками и народом. Во-вторых, критика и домыслы, фальшивые данные о Богдо-хане начались с рассказов донира Жамбала и других, были продолжены социалистической пропагандой и совмещены с борьбой против религии. Эта была типичная социалистическая практика использования некоторых старых кадров, которые служили новой власти – МНРП. К таким источникам нужно относиться с осторожностью.

Поэтому на основе архивных документов мы постараемся дать объективную оценку его деятельности, как политического лидера Монголии начала XX в., руководителя государства и буддийской церкви монголов.

Страницы биографии Джебцундамба-хутухты VIII

Богдо Джебцундамба VIII Агван Лобсан Чойджи Данзан Ванчигбал Самбу²² родился 8-го числа 14-го года 15-го рабджунга 8-го года Бурэн-Дзасагчи²³ (1869 г.) в Тибете, в семье финансиста, чиновника Далай-ламы Гончигцэрэна. Это следует из того, что каждый год 8-го числа последнего осеннего месяца по лунному календарю по всей стране монголы совершали молитву в честь праздника сияния десяти тысяч блаженств.

В дошедшей до настоящего времени рукописи «Тайная история возведения на престол хана Богдо-гэгэна – победоносного юноши, пребывающего в океане счастья» говорится: «Богдо, доводим до вашего сведения: Вы, подобно священному дереву Бо [Бодхи], выросшему внезапно, возведены на престол хана с весьма удивительной историей, которой нет у других, на пиршестве ликования разума, очищающего миры других планет от мрака, да приумножится оно в сто тысяч раз»²⁴. Этот текст повествует об интронизации великого хана Монголии – Многими Возведенного, Солнечносветлого, десятилетиячелетнего Богдо Джебцундамба-хутухты. Очень красиво написанная кистью на старомонгольской письменности, размер 11 x 24 см, 44 листа, бумага *муутуу* (род китайской писчей бумаги), в изящной синей обложке. Вероятно, она была трижды скопирована на бумаге приблизительно одинакового

размера. Все четыре версии имеют одинаковое содержание. Они начинаются одинаково: «Помолимся Егузэру Дзанабазару»²⁵. Эта книга была сочинена Бадамцэрэном – старшим братом Богдо-гэгэна VIII, называвшим себя «последним габджу, одним из шабинаров восьмого воплощения Богдо Джебцундамбы»²⁶. Итак, восьмое перевоплощение Джебцундамбы появилось на свет в год Земляной Змеи в Стране снегов – Тибете, стране бодхисаттвы сострадания Авалокитешвары, в местности Сут-Балгон у горы Потала: «место, где он родился, вечно преисполнено всеми благами прекрасного, в частности, в северо-западной части его находилась железная гора, а в восточной части два золотых дракона играли хвостами на двух горах Жи Будлан»²⁷.

Китайские астрологи, определяя его судьбу, решили: «Небо выбирает, а Земля безвозвратно порождает кандидата на трон», и донесли это до сведения цинского императора. Последний «издал указ незамедлительно разделить две горы поперек»²⁸. В «Истории» говорится, что тибетские мудрецы, узнав об этом, «построили субурган между двумя горами»²⁹. Автор «Тайной истории» отмечал, что этот субурган существует «до наших дней».

В «Тайной истории» сказано, что с рождением Богдо «над горой Потала пролился дождь из молока, во все стороны протянулась радуга, и на небе появились картины восьми приношений, семи сокровищ», о которых рассказывали тибетские старики. Также «в монастыре Очира [Ваджры] виднелся дом», «на небесах отважные дакини танцевали яростный танец, от которого как бы разбегались глаза, мелодии дамару, колокольчиков, дудок и труб звучали все громче и громче»³⁰.

Далай-лама и Панчен-лама написали имена девяти «кандидатов» на перевоплощенца и положили бумажки с именами в золотую вазу³¹, а затем, помолившись Будде, прочитали молитву. Спустя несколько дней после жеребьевки, положив в вазу записки с именами оставшихся трех кандидатов, Далай-лама золотыми палочками вытянул записку с искомым именем. Им оказался четырехлетний мальчик, сын Гончигцэрэна. Он «имел незаурядный, подвижный ум». Панчен-лама дал ему звучное имя³² Джецун Дампа

Нгаванг Лобсан Чокьи Нима Тензин Ванчуг Пэл Сангпо (монголизир. Жавзандамба Агваан Лувсанчойджинням Данзан Ванчиг Балсамбу). Это имя переводится приблизительно как «Почтенный Арья, Красноречивый Мудрец, Солнце Дхармы, Хранитель Доктрины, Могучий, Святой Благой». Согласно предложению Далай-ламы, Кедуб Тензин Ринпоче удостоил его обетами монаха.

Из архивных источников России, отразивших деятельность российского консульства, открытого в 1861 г. в Их-хурэ, видно, что российская сторона уделяла пристальное внимание институту Богдо-гэгэна в Их-хурэ. МИД России информировался очень подробно и своевременно об их деятельности. Это касается также смерти Богдо-гэгэна VII в 3 часа 14 декабря 1868 г. и выявления его перевоплощения – Богдо-гэгэна VIII в Тибете³³.

Консул в Хурэ Я.П. Шишмарев сообщал в Азиатский департамент российского МИД 25 июня 1871 г.: «Монголия недавно получила радостную весть о выявлении хутухты в Тибете <...> В первый раз из 9 кандидатов-мальчиков были выявлены трое, спустя несколько дней после совершения молитвы и обрядов имени 3 детей положили в кувшин, когда Далай-лама вытянул оттуда одно имя, выбор пал на мальчика из тибетской семьи, живущий недалеко от Лхасы»³⁴. В следующем сообщении консула от 24 марта 1873 г. говорилось о том, что из Тибета в Хурэ двинулась группа представителей монгольских князей и лам для возведения на престол хана нового Джебцзундамба-хутухты³⁵. Теперь посмотрим, что отмечено в монгольских источниках.

В документе, хранящемся в Государственной библиотеке Монголии, говорится, что в 1874 г. восемь человек во главе с да-ламой Лувсан-Ишем прибыли в Лхасу для выявления восьмого перерожденца Джебцзундамба-хутухты. В некоторых источниках написано, что монгольскими представителями были назначены более 400 человек во главе с джун-ваном Сайннойонханского аймака Сангаширом, джун-ваном Тушэтуханского аймака Насанбазаром, хамбын-нумун-ханом Балданчоймболом из Их-хурэ и да-ламой Дашдоржем³⁶.

С Богдо приехали в Их-хурэ его отец Гончигцэрэн, мать Ойдовдулам, 3 родных старших брата и 1 младший брат, то есть вся его семья из 7 человек. Вся его свита, среди которых были учитель Богдо, сойбон, донир, лекарь и много тибетцев, поселились в Хурэ. Были также люди, сопровождавшие его до Хурэ и вернувшиеся обратно. Странствие Богдо в Монголию продолжалось около 19 месяцев³⁷.

Во время выявления и возведения восьмого перерожденца Богдо-гэгэна среди монголов велись разговоры, что первый и второй Богдо-гэгэны были найдены в Монголии – тогда почему и теперь перерожденец не может быть выбран в Монголии? Среди монгольских князей были случаи отказа под разными предлогами от мероприятий, назначенных в честь прибытия Богдо-гэгэна. В частности, джун-ван Сайннойонханского аймака Сангашир отпросился от участия, сославшись на «отек ног от весенней ветреной погоды», а Насанбазар из Тушэтуханского аймака – на «истощение и осложнение болезни пожилого возраста от весеннего солнца и миража». Также назначенный вместо Сангашира джун-ван Тушэтэханского аймака Гимбэлдорж и Цэрэндондов из Дзасактуханского аймака, которому следовало ехать вместо Насанбазара, отказались от участия из-за «обострения хронической болезни». За это Гимбэлдорж был лишен титула джун-ван, а Цэрэндондов – права ношения желтого жилета и права пользования оранжевыми поводьями³⁸. В конце концов, сопровождающим Богдо-гэгэна стал бэйлэ Сэцэнханского аймака Цэрэнсантува.

Джебцзундамба-хутухта VIII торжественно прибыл в Их-хурэ утром 30 сентября 1874 г.³⁹ После того, как распространился слух о его прибытии, в город собралось так много людей, что его население увеличилось примерно вдвое. Прибыли ханы, ваны и гуны четырех халхаских аймаков. 5 октября 1874 г. в час Дракона в Хурэ прошла церемония восшествия Джебцзундамба-хутухты на престол главы церкви Внешней Монголии. Цинский император присвоил ему звания и титулы, выдал золотые диплом и печать.

Отец Богдо Гончигцэрэн был немногословным, прямым, гостеприимным и трудолюбивым человеком, мать Ойдовдулам очень

хорошо вела хозяйство, каждый день молилась, читала «мани». Братьев Богдо звали Лувсанбалдан, Бадамцэрэн, Норов, а младшего брата – Лувсанхайдав. Богдо-гэгэн для своего младшего брата велел построить храм. Когда он попросил маньчжурского хана дать этому храму название, было пожаловано имя «Храм милосердия». Так был основан храм защитника буддизма (чойджина) в Монголии. Чойджин-лама Лувсанхайдав был женат на Сурэнхорло – дочери дзайсана Дамдина из деревни Найма, или Амгалан. Их дочь Дашцэдэн стала женой генерала Ж. Лхагвасурэна. Построенный для чойджин-ламы Лувсанхайдава храм сохранился до сих пор под названием «храм Чойджин-ламы».

Старший брат его Лувсанбалдан всю жизнь был ламой, соблюдавшим нугнэ⁴⁰, а другой брат – Норов был известен как гужирхамбо. Третий брат – Бадамцэрэн был очень грамотным. Он после восшествия своего брата на престол хана написал «Тайную историю» (см. выше).

С малых лет Богдо-гэгэна обучали тибетскому языку, монгольской письменности, религиозным и светским обычаям. Он знал в совершенстве монгольский и тибетский языки. Знаменитые тибетские и монгольские учителя учили его историческим книгам предыдущих воплощений Джебцзундамба-хутухты, 12 учениям Будды, учениям 84 махасиддх древней Индии, тибетских мудрецов, восточной литературе, монгольской истории и повествованиям. Его самым близким учителем по грамоте был хамбо-номун-хан Балданчоймбол, учителями монгольской письменности – Бадамдорж и Магсаржав. Библиотека Богдо-хана была одной из самых крупных на Востоке. Говорят, он с интересом читал тибетские, монгольские и другие книги. Из восьми его воплощений, возглавлявших буддийскую церковь Монголии с XVII до XX в., Богдо-гэгэн VIII был единственным, кто получил высшую религиозную степень – габджу. Кроме того, он является последним в истории Монголии ханом, который за свою жизнь трижды возводился на престол. Обучаясь для получения степени габджу, он выучил наизусть пять томов религиозных книг, общее число страниц которых составило 3500.

В возрасте около 10 лет Богдо гэгэн потерял отца, в 17 лет – мать.

В одном из сообщений консул Я.П. Шишмарев, рассказывая о надоме Долон хошуу даншиг (Подношение от семи хошунов), проходившем в августе 1890 г., отметил, что в тот период Богдо-гэгэн старался выйти из-под влияния лам, по возможности вести самостоятельную жизнь⁴¹. В частности, Шишмарев писал, что он упрям, связывается с девушками, появляется в пьяном виде у всех на виду, но народ Монголии, ламы стараются объяснить такие действия гэгэна с положительной стороны⁴².

В 1893 г. Джебцундамба-хутухте исполнилось 25 лет, поэтому в честь дня его рождения летом того года был проведен надом Долон хошуу даншиг, который решили проводить каждые три года⁴³. То, что в 1893 г. ему было 25 лет, доказывает, что Богдо-гэгэн родился в 1869 г., так как монголы и тибетцы добавляли один год при рождении (считая время, проведенное младенцем в утробе матери). По случаю дня рождения Богдо-гэгэна во время того надома российское консульство провело большой прием, на который Джебцундамба-хутухта, следуя дипломатическому обычаю, не прибыл⁴⁴. После праздника монгольские князья задержались, чтобы посоветоваться с Богдо-гэгэном. Они говорили о том, как осложняется положение Монголии в связи с ростом налогов, требуемых Пекином⁴⁵.

Цинский император Тунчжи (Бурэн-Дзасагчи) умер в конце 1875 г., когда Богдо-гэгэн был в юном возрасте. Богдо-гэгэн должен был присутствовать на церемонии его погребения как глава халха-монгольской церкви. Хотя такая традиция существовала на протяжении многих лет, он не стал участвовать в этой церемонии, сколько ни старались убедить его монгольские, тибетские учителя и адъютанты. Вместо него был послан его личный посланник шанцзотба Цэдэндорж. Богдо-гэгэн послал объяснительную записку о том, что не успеет прибыть на погребение: «Мне, незначительному ламе, время от времени устаивающемуся милости от повелителя Богдо⁴⁶, очень тяжело. Я, незначительный лама, услышав о смерти великого императора, горько оплакиваю его.

Из-за импетигиозных сыпей я не успею прибыть на погребение и побывать в столице⁴⁷, чтобы помолиться, следуя милосердному указу»⁴⁸.

Позже Богдо-гэгэн не присутствовал и на церемонии в честь 60-летия матери последнего цинского императора Гуансюя. В качестве личных посланников отправились четыре человека во главе с хамбо-номун-ханом Лувсанчоймболом. Матери императора было отправлено в подарок по одному бурхану из *лима*⁴⁹, субургану, тетради золотой книги, а также 27 скульптур Амитаюса (монг. Аюуш), 9 верблюдов, 81 лошадь.

В 1885 г. в торжествах по поводу интронизации Гуансюя приняли участие представители всех провинций, аймаков, главы стран и церквей, подчиненные маньчжурской династии. Однако Богдо-гэгэн не прибыл, отправив личных представителей – хамбо-номун-хана, Эрдэнэ-шанцзотбу, да-ламу. Он вновь отправил объяснительную записку, в которой говорилось: «Следовало бы принять участие в церемонии на празднике и поклониться. К сожалению, из-за плохого здоровья пришлось отправить хамбо-номун-хана, Эрдэнэ-шанцзотбу, замещающего да-ламу. Кланяясь, преподношу бурхана Амитаюса с желтым хадаком, преклоняясь на коленях, обращаясь в сторону золотого дворца во время праздничной церемонии. Кроме того, я, незначительный хутухта, молился и читал буддийские книги для пользы Богдо-хана, прося, чтобы десять тысяч благоденствий его укреплялись во веки веков»⁵⁰.

Согласно тетради № 15 Свода законов государства Цин, Джебцзундамба-хутухта должен был каждый год ездить на аудиенцию к цинскому императору, кроме того осведомляться о его благополучии и преподносить ему «девять белых» даров⁵¹. Кроме того, каждый раз при выезде далеко от Их-хурэ Богдо-гэгэн должен был испрашивать разрешение цинского императора, каждый его шаг контролировался маньчжурским амбанем в Хурэ. Последнее особенно не нравилось Богдо-гэгэну, который не раз противился маньчжурскому амбаню.

26 ноября 1889 г. российский генеральный консул в Их-хурэ отправил донесение № 292 в МИД России о положении

дел: «Настоящий халхаский перерожденец холерического характера, избалованный своим положением и безусловною услужливостью всех начиная с окружающих его, властей и народа, все более и более проявляет самостоятельность, из-под опеки руководителей он вышел окончательно. Жизнь ведет своеобразную, то окружен большой свитой и массой народа, то ездит верхом лишь с несколькими ламами из своей свиты, уезжает в горы, в лес, то сидит за книгами и молитвами. Поездки его за Курен, почти без свиты, сначала приводили в смущение и страх тех, на каком лежит обязанность заботиться о его здоровье, удобствах и о поддержании достоинства... Раздраженный Хутукта открыто высказывает, что он ни в каком случае не позволит опеки амбаней над собою, что он лама и не боится даже смерти»⁵².

Например, в 1895 г. он испросил разрешения у цинского императора о «необходимости съездить в Амарбаясгалант помолиться на могиле старца-хутухты». В 20-х числах июня 1895 г. Джебцундамба-хутухта побывал в монастыре Эрдэнэ-дзу, а вскоре – в монастыре Амарбаясгалант. Если расходы на пребывание в монастыре Эрдэнэ-дзу поручались князьям Сайннойонханского и Дзасактуханского аймаков, то вся подготовительная работа по пребыванию хутухты в монастыре Амарбаясгалант возлагалась на ванов и гунов Тушэтуханского и Сэцэнханского аймаков. Даже дорогу для Богдо-гэгэна отремонтировали, в некоторых местах провели новые пути. Известный бурятский ученый Г.Ц. Цыбиков, путешествовавший по Монголии в 1895 г., оставил в своем дневнике заметки о том, что для отдыха и ночлега Богдо-гэгэна были приготовлены специальные места. Как он писал, Богдо-гэгэн прибыл в монастырь Эрдэнэ-дзу 20 июня 1895 г. По слухам, тогда в Эрдэнэ-дзу собралось почти 5000 верующих. Недалеко от монастыря было раскинуто несколько тысяч палаток и собрались все высшие ламы во главе с Наробанчин-гэгэном, Дилова-гэгэном и Ламын-гэгэном, а также миряне. Богдо-гэгэн, пребывая в Желтом дворце монастыря Эрдэнэ-дзу, дал благословение верующим. В честь его пребывания там прошли скачки⁵³.

В путешествии в монастырь Амарбаясгалант Богдо-гэгэна сопровождал отец джонон-вана Сэцэнханского аймака Цогбадрах со своей супругой. Фрейлиной княгини была девушка Цэнд Дондогдулам, родившаяся в 1874 г. Во время поездки Богдо-гэгэн познакомился с Дондогдулам, она пришлась ему по нраву. Посланные вскоре хутухтой представители подвергли ее испытанию, и с тех пор она стала супругой Богдо-гэгэна. Дондогдулам знала монгольскую и тибетскую письменность, хорошо читала нараспев священные книги. Богдо-гэгэн взял Дондогдулам в жены и, когда попросил разрешения у цинского императора, тот даровал ей титул Цаган-дара-эх (Мать Белая Тара). О Дондогдулам говорили: «Судьба её одарила мудростью.» Она была из тех, кто умела проводить обряд луйжин⁵⁴. Об этом сообщал ученый Ц. Дамдинсурэн по рассказу Лувсандондова, одного из семи цорджи-лам Богдо: «Очень красивым голосом она читала книги луйжин»⁵⁵. Дондогдулам скончалась 27 июня 1923 г. Это упоминается в российском архивном документе: «Монгольскому представительству, Ринчину. Великая дакини скончалась вчера из-за болезни. В частности, срочно пришлите ответ телеграммой о случившемся. 15, № 34, Министерство иностранных дел. 28.06.1923»⁵⁶. Интересно, что телеграммой экстренно известили об этом Элбек-Доржи Ринчино. Еще предстоит исследовать, по какой причине о смерти Дондогдулам так срочно было сообщено Ринчино.

В отношении Пекина он вел себя независимо. Некоторые зарубежные исследователи считают, что работавший с 1864 г. в Их-хурэ генеральным консулом Я.П. Шишмарев был одним из влиятельных людей среди монголов, имел особые отношения с Богдо-гэгэном. Также отмечают, что политика российского консульства была направлена на то, чтобы Джебцзундамба противился высокопоставленным маньчжуро-китайским чиновникам⁵⁷.»Когда монгольские влиятельные князья, в частности, близкие люди Богдо VIII: да-лама Цэрэнчимэд, командующий войсками Тушэтуханского аймака чин-ван Ханддорж и другие – последовательные сторонники идеи необходимости независимости Монголии весной 1911 г. доверились Богдо по данному вопросу, он летом того года во время

подношения даншиг от многих аймаков и шабинаров, собрав всех ханов, князей, высших лам четырех аймаков, издал лундэн, в котором призывал, чтобы ему выразили свое мнение о том, признавать или не признавать политику нового маньчжурского правительства»⁵⁸. Это собрание часто упоминается как начало движения за национальное освобождение.

Многие отечественные и зарубежные ученые отмечали вклад Джебцзундамба-хутухты в дело независимости Монголии. Ринчин Бимбаев писал В. Котвичу 15 декабря 1913 г. о деятельности «монгольских патриотов во главе с Богдо»⁵⁹. Согласно ученому Ш. Нацагдоржу, «если утрата независимости Монголии была связана с первым из восьми прибывших в Халху хутухт – Ундур-гэгэном-хутухтой, то борьба за возрождение независимости Халхи связана с именем последнего наследника – Богдо VIII. Но на самом деле отделение Монголии от Маньчжурии и Китая лично инициировал не Джебцзундамба-хутухта и, как сказано выше, не четыре халхаских хана, а несколько влиятельных в то время лам и князей Монголии, а также некоторые чиновники Внутренней Монголии, в частности, ван Тушэтуханского аймака Ханддорж, приближенный Богдо-гэгэна – да-лама Цэрэнчимэд, чиновник Внутренней Монголии Хайсан и другие»⁶⁰, что с полным основанием подтверждается исследованием Л. Жамсрана⁶¹. «Джебцзундамба-хутухта сыграл важную роль в отделении Монголии от цинской администрации в национально-освободительном движении за возрождение независимости, но то, что он стал идеологом и политическим лидером зависело не только от его желания и инициативы. Это объясняется прежде всего тем, что Ханддорж, Цэрэнчимэд, Чагдаржав и другие деятели привлекли его к себе и возвели на престол хана для того, чтобы использовать его авторитет в борьбе за возрождение независимости Монгольского государства»⁶².

Сказанное выше можно рассматривать как попытку доказать, что Богдо-гэгэн не был инициатором и руководителем борьбы за независимость Монголии. Сторонники этой концепции считают, что зачинателями этого великого дела были монгольские

ханы и князья, а Джебцзундамба-хутухта лишь поддерживал их. Однако мои исследования показали, что данные заключения субъективны. Если тщательно рассмотреть историческую обстановку того времени в Монголии, то обнаруживается несколько иная картина. Очевидно, авторитет, независимая позиция и влияние Джебцзундамба-хутухты VIII давали ему больше возможностей для инициативы в организации и руководстве национально-освободительным движением, чем монгольским князьям. Дальновидность и умение пользоваться возникающими возможностями дали Богдо-гэгэну шанс стать лидером, постоянно находиться в авангарде борьбы за независимость Монголии.

Авторитет Богдо-хана

Прежде всего, из сохранившихся воспоминаний и рассказов многих соотечественников и иностранцев следует, что Джебцзундамба-хутухта VIII заметно отличался от прежних реинкарнаций, он был человеком особо энергичным, компетентным, с огромным авторитетом и престижем. Скажу несколько слов о том, как он достиг таких высот.

Естественно, что Джебцзундамба-хутухта VIII был так же почитаем среди всех монгольских племен, как и его прежние воплощения. Он прибыл в Монголию в возрасте пяти лет, стал известен монгольским и тибетским учителям и шабинарам своим незаурядным умом и природными способностями. В дальнейшем его авторитет распространился на обширной территории от Европы до Японского моря. Обладая большими знаниями, он мог предсказать и сообщить народу, где и когда на территории Монголии произойдут засуха, заморозки, распространятся болезни. Эти предсказания неоднократно подтверждались, поэтому его почитали все больше. Сам он в 18 лет тяжело заболел, но, когда спустя три дня его болезнь бесследно прошла и он поправился, простые монголы признали это чудом.

Когда Богдо-гэгэну было 22 года – в 1890 г. – джун-ван Доржпалам из Сэцэнханского аймака стал судиться с ним. Об этом

маньчжурский амбань в Хурэ доложил цинскому императору. Император велел амбаню тщательно расследовать это дело. Когда амбань сообщил об этом Богдо-гэгэну, тот жестко ответил: «Хоть я и не погрешил против веры или буддийской церкви, не сделал ничего, что причинило бы вред живым существам, дошло до того, что по слову одного-единственного человека против меня выдвигают незаслуженные обвинения, и это, в силу моей досадной неискренности, бросает тень на репутацию многих моих предшествующих воплощений. Поэтому я подаю прошение прежде всего снять с меня титул Джебцундамба-хутухты, чтобы в случае предъявления мне обвинения и проведения расследования вера в Будду на земле монгольской не уменьшилась. Найти истину в этом деле несложно. Все, что я делаю, не секрет ни для кого в Халхаской Монголии, а потому, если Вы спросите у глав сеймов и князей, они с готовностью все расскажут. Если же не удастся установить окончательную истину в этом деле, моему сожалению не будет границ»⁶³.

Узнав об этом, цинский император успокоил Богдо-гэгэна, издав указ со словами: «Да утолится печаль Ваша и да пребудет ум Ваш в покое. Вера моя в Хутухту непоколебима»⁶⁴, – и наградил его зонтом с изображениями девяти драконов. Истец Доржпалам был лишен титула джун-вана. Позже Доржпалам, признав вину, попросил у Богдо-гэгэна прощения, и по просьбе Богдо-гэгэна цинский император ему вернул титул. После этого случая монгольские князья и высшие чиновники стали опасаться Богдо-гэгэна и повиновались его решениям.

Путешественники и журналисты, побывавшие в Монголии, отмечали то, что авторитет, слава и популярность Богдо-гэгэна распространились не только среди монгольских племен Внешней и Внутренней Монголии, Бурятии, Калмыкии, но и от Европы до Японского моря. Например, польский путешественник и журналист Ф. А. Осендовский рассказывал о нем: «Комната, которую Богдо-хан использовал как свой кабинет, была обставлена с подчеркнутой простотой... На низком лакированном столике лежали письменные принадлежности богдохана... Богдо Джебтсунг Дамба

хутухта, хан Внешней Монголии – тучный пожилой человек с бритым одутловатым лицом, чем-то напоминающий римских кардиналов. На нем был монгольский халат из желтого шелка с черным поясом... Личность Живого Будды произвела на меня двойственное впечатление, но ведь все в ламаизме имеет двойную сторону. Умный, проницательный, энергичный...»⁶⁵.

Экспедиция во главе с полковником Генерального штаба В. Ф. Новицким и членом корпуса военных топографов М. О. Круковским, которая в 1906 г. совершила путешествие по Внешней Монголии и долине реки Шилин-гол во Внутренней Монголии, побывала в Хурэ во время праздника с церемонией подношения даншиг Богдо-гэгэну. Как сообщал Новицкий, 29 июля 1906 г. проходил надом семи хошунов. Надом посетили маньчжурский амбань в Хурэ, российский консул и Богдо-гэгэн. У каждого из них была отдельная ставка. После того как собрались все князья, чиновники и араты, с дворца, в котором пребывал Джебцзундамба-хутухта, был подан сигнал. Во время праздника Богдо-гэгэн вместе со свитой объехал всех присутствующих, благословляя поклонившихся ему аратов. Процессия образовала огромную колонну. Ее участники сидели в красивых праздничных паланкинах желтого цвета⁶⁶. Новицкий писал, что своими глазами видел, каким высоким почетом и авторитетом обладал Джебцзундамба-хутухта среди народа.

Офицер, служивший у барона Р. Ф. Унгерна – полковник М. Г. Торновский – писал о Богдо: «С юных лет он мечтал если не восстановить великое царство Чингис-хана, то хотя бы освободить Монголию от китайцев и сделать самостоятельной. Удельные князья и ламы его боялись, народные массы любили, и слава его далеко шла за пределы Монголии»⁶⁷.

Джебцзундамба-хутухта изучал религиозные книги, восточную историю, литературу, связанную с философией, размышляя и выучивая некоторые из них наизусть⁶⁸. Чтобы выдержать экзамен на получение ученой буддийской степени габджу, ему пришлось выучить наизусть пять томов религиозных книг, каждый из которых состоял почти из 700 листов. Он провел религиозный диспут

с монгольскими и тибетскими буддийскими учеными и в среднем летнем месяце 1908 г. в монастыре Гунгадаржалин в Гандане Их-хурэ получил степень габджу. Об этом в старой книге о Богдо-гэгэне сказано: «Нынешний перерожденец Очирдара Богдо, вновь и вновь возвышая счастье и благоденствие, излучал всеобщее благословение на пользу религии и живых существ. Это, поистине, особенное чудо»⁶⁹. Никто из предыдущих семи воплощений Джебцзундамбы не имел этой степени.

В 1911 г. Монголия стала независимым теократическим государством. Стремясь консолидировать страну и избежать социальных потрясений, Богдо-гэгэн VIII в своих лундэнах подчеркивал необходимость прекращения междоусобиц, ссор и взаимной вражды, угнетения высших и низших, важность укрепления семьи и т. п. Лундэны касались самых разных тем – религии, государственного управления, международных связей, финансов, таможенных правил, награждений, охраны природы, возмещения людям, пострадавшим от потерь скота, мер против голода и т. д. Богдо-хан учердил Верхнюю и Нижнюю палаты Государственного хурала, пять министерств, облегчил налоги, транспортную повинность. Были изданы важные законодательные акты в области политики, экономики, финансов, обороны, торговли, культуры и т. д., организована военная школа с русскими инструкторами, построено несколько предприятий, типография, пекарня, больница, ветлечебница, мельницы, радиостанция, телеграф, автомастерские, электростанция, открыли банки, проведена телефонная связь и т. д. Богдо-гэгэн поощрял не только религиозное, но и светское образование, призывал уважать свою историю⁷⁰.

Джебцзундамба-хутухта, как глава монгольской церкви, для преумножения благих деяний своих шабинаров и верующих и пользы всех живых существ издал много лундэнов. Кроме того, лундэны, изданные после его интронизации как великого хана Монголии в 1911 г., являются наставлениями главы государства ради сохранения очага монгольских племен, защиты национальной независимости и суверенитета, развития национальной традиции, обычаев и нравственности. Насколько мне известно, многие

учения и лундэны сохранились до наших дней и хранятся в Государственной библиотеке Монголии, архивах и фондах рукописей Востока РАН, Национальной библиотеке Германии, Императорской библиотеке Дании⁷¹, библиотеке Стокгольмского университета в Швеции, Государственной библиотеке Украины⁷², других зарубежных стран. Имеются составленные из некоторых лундэнов и учений сборники, брошюры. Тетради с ними записывались на бумаге, разлинованной красными линиями, на бумаге *муутуу* ручкой, бамбуковой кистью. Их переписывали лучшие писари-каллиграфы того времени. Кроме того, сохранилось немало докладных записок, представленных Богдо-хану. На них его подпись, заверенная печатью: «Подтвердил указ».

Богдо-гэгэн в начале своих лундэнов писал: «Примите посланные мною мысли». В лундэнах отчетливо проявляется их глубокое содержание, смысл и дальновидность. Он отмечал, что, прибыв в Монголию как хубилган, в разное время оказывая помощь живым существам, поддерживал распространение Учения Будды. Богдо указывал: «Накопишь врагов себе, если будешь страстно жаждать золота, серебра»; «Не кичись тем, что ты богат, не обижайся, что ты беден. Каждый человек должен привести свою душу в порядок. Если пойти по верному пути благородства, устраняя плохие деяния, то можно избавиться от несчастья и страданий»; «Вы можете оставить для себя нужное, а ненужное выбросить. Только старайтесь сохранить свою веру и согласие»⁷³ и т. д.

По сведениям немецкого профессора В. Хайссига, рукописи и книги, которые хранятся в Библиотеке университета Осло, были переданы норвежскими миссионерами, побывавшими в Монголии. Книги являются известными учениями северного буддизма, в частности, в них включены учения Богдо-гэгэна VIII⁷⁴. Список книг с учениями Богдо-гэгэна VIII опубликовали А. Саркози и М. Кириполска⁷⁵.

Написанное после восшествия Богдо-гэгэна на ханский престол сочинение «Да пребудет течение источников наставлений Богдо-хана» явилось сопоставлением современного ему периода с историей прежних времен. Это произведение указывало пути

развития независимой и автономной Монголии. В начале книги Богдо касается периода маньчжурского владычества и говорит: «Я, Джебцундамба-лама, по благословению религии и всех живых существ, по причине кризисного положения в маньчжурском государстве, благодаря руководству и защите мною халха-монголов, воссев на престол хана, держащий вместе религию и государство со всеми живыми существами, став во главе халха-монгольских четырех ханов и чиновников, распространяю величие счастья и блага, укрепляю религию для защиты от враждебных обстоятельств, вооруженной опасности извне, во имя религии и государства мне пришлось воспользоваться именем Богдо-хана. <...> Слушайте, все подданные мои. Возвышение религии, создание национального государства – плод веры и преклонения перед гробницей Ундур-гэгэна Джебцундамбы. Трудно представить, насколько неопределима драгоценность буддизма. Сейчас наступило новое время. Веруйте, поклоняйтесь истории монгольского народа, подобно истории высокого Богдо. Повторите еще раз учение о религии и государстве, написанное Далай-ламой V. Будьте очень бдительны и воздержитесь от плохих деяний. Нужна вера для хороших поступков. Не вмешивайтесь в дела грешного друга. В сутре самое лучшее национальное связано узами разума подобно прозрачным жемчужным четкам, вынутым из раковины. Несите его, подобно украшению совершенного живого существа»⁷⁶.

Джебцундамба-хутухта уже в конце XIX в. тайно послал свою делегацию к императору России с политической целью. В середине 1910 г. Сайн-нойон-хан Т. Намнансурэн направил письмо Богдо, в котором напоминал об опасности новой политики маньчжурской власти, осуществляемой в Халхе. Богдо Джебцундамба-хутухта после ознакомления с этим письмом издал указ о проведении в июле того же года в Хурэ совещания, в котором приняли участие ханы и ваны четырех аймаков⁷⁷.

Высокий религиозный авторитет Богдо Джебцундамба-хутухты тесно сплотил вокруг него борцов за национальную независимость Монголии: тушэ-гуна Чагдаржава, Сайн-нойон-хана

Намнансурэна, чин-вана Ханддоржа, да-ламу Цэрэнчимэда, гуна Хайсана и других.

Тайная миссия делегации Богдо-гэгэна в Россию

Как следует из воспоминаний Дилова-хутухты и сохранившихся документов из Архива внешней политики Российской империи, Богдо Джебцзундамба уже в конце XIX в., отправив свою делегацию к российскому императору как бы для получения кредита, зондировал позицию России относительно Монголии. Из воспоминаний Дилова-хутухты⁷⁸ следует, что на 20-м году правления императора Гуансюя (1895 г.), Богдо Джебцзундамба-хутухта VIII тайно послал своего ученика (монг. *шавь*) да-ламу Бадамдоржа с посланием и дарами Белому царю России просить помощь для отделения Монголии в самостоятельное государство от маньчжурского правления. Согласно его воспоминаниям, «было приказано отправить Бадамдоржа со специальными полномочиями и с посланием и дарами на встречу с Белым царем для обсуждения всех дел с назначенным министром»⁷⁹.

В письме Богдо Джебцзундамба-хутухты Белому царю Российской империи говорилось:

- «1. Монголия, с древних времен вплоть до периода Энх-Амгалана имела свою собственную территорию и сама управляла своими делами. В соответствии с этим, теперь настало время провозгласить независимость от Цинского государства и образовать свое собственное государство. Если для осуществления этой цели поднимется восстание, поможет ли Россия?»
2. Если вторгнутся цинские войска, поставит ли оружие, а в случае, если монгольская сила будет недостаточной, пошлет ли войска на помощь?»
3. Готова ли Россия заявить Маньчжурскому государству, что у Монголии есть все основания стать независимым государством, и получить на это скорое согласие?»

4. Будет ли нам позволено управлять всей древней монгольской территорией с границей, проходящей по Белой [Великой китайской] стене?
5. Не мог бы консул Шишмарев, в настоящее время пребывающий в Хурэ, сделать его своим постоянным местом пребывания, чтобы оказывать помощь в монгольских делах?»⁸⁰

Когда Бадамдорж и назначенный российским императором министр обсуждали данный вопрос, он ответил, что что «Россия одобряет и принимает это послание, и поскольку монгольские претензии справедливы, окажет необходимую помощь. Но в настоящее время в Маньчжурском государстве все более-менее спокойно, а потому правильное было бы подождать несколько лет, пока не появится предлог или не сложится ситуация, благоприятная для восстания. Пока же это время не пришло, необходимо готовиться к восстанию в обстановке строжайшей секретности, но без опрометчивости. Без сомнения, очень важно объединить и укрепить общественное мнение всех монголов. Шишмарева следует оставить в качестве помощника и советника, и в случае необходимости можно будет советоваться с консулом, который будет выступать в роли посредника»⁸¹.

В то время данное дело находилось в особой секретности, и об этом знали лишь Богдо-гэгэн, его учитель Ёнзон-хамболама, Джалханцза-хутухта, Дилова-хутухта и Сайн-нойон-хан. Следует отметить важный исторический вклад Дилова-хутухты, позже эмигрировавшего в США и написавшего в своих воспоминаниях об этих исторических событиях.

По российским архивным данным, «проживающий в городе Урга глава ламаистского учения Будда-гэгэн Джебцзундамба-хутухта тайно отправил своих представителей – главных чиновников министерства Шанзодбы Да-ламу Бадамдоржа и сойвона-хутухта ламу Цэрэн-Осора в Петербург в 1900 г. с просьбой получить льготный кредит в 100 тыс. рублей на три года у китайско-русского банка»⁸². По прибытии в столицу Российской империи представители Джебцзундамба-хутухты встретились с министром

финансов и сообщили ему о том, что данный кредит необходим для выплаты долга китайцам. Отмечалось, что к письму, присланному Хутухтой, были приложены печати генерального консула Российской империи в Хурэ и министерства Шанцзотбы. Министерство финансов снизило сумму кредита Хутухте со 100 тыс. до 30 тыс. руб., и Белый царь собственноручно начертал на документе: «Исполнить» 28 января 1900 г. в г. Петербурге, дав тем самым согласие на выделение кредита главе монгольской церкви⁸³. Однако в официальном письме китайско-русского банка в Хурэ министерству финансов Российской империи 3 февраля 1906 г. было сказано, что в связи с отказом Джебцзундамба от получения кредита, кредит в 30 тыс. руб. под номером 452 от 29 января 1900 г., указанном в присланном министерством финансов уведомлении о «выдаче главе ламаистской религии Джебцзундамба гэгэну», не был выдан владельцу⁸⁴.

Если тщательно рассмотреть подоплеку вопроса, то можно предположить, что Джебцзундамба-хутухта, находившийся в подчинении у империи Цин, проявив смелость, тайно отправил свою делегацию из Хурэ в Россию при помощи российского консульства в Хурэ с целью прозондировать ее позицию относительно Монголии под предлогом просьбы о помощи в выплате долга китайцам. Дело было не в получении кредита и отказе, хотя царь согласился на выдачу определенной суммы. Это свидетельствует о тайных намерениях и целях нескольких лиц во главе с Джебцзундамба-хутухтой.

Эта миссия оказала воздействие на российского императора и других, дав понять, что монголы ненавидят маньчжуров и китайцев, и впоследствии, в 1910-е гг., когда положение Маньчжурской империи ухудшилось, способствовала повторному обращению монголов за помощью к Российской империи. С другой стороны, можно считать, что эта миссия позволила узнать интересы России относительно Монголии. Таким образом Богдо Джебцзундамба-хутухта пришел к пониманию того, что она способна поддержать борьбу за независимость Монголии. Также император России, оказывая подобным образом поддержку главе церкви

Монголии, косвенно заявлял о поддержке борьбы Монголии за ее независимость, когда наступит время⁸⁵.

В историческом труде Магсар-хурца отмечено сообщение, посланное с письмом Богдо Джебцзундамба-хутухты к российскому царю. Магсар-хурц писал: «Из-за неприятия осуществления новой политики Маньчжурии в Монголии монголы начали борьбу с ненавистными китайцами... Из-за прямого сопротивления Богдо Джебцзундамбы... добыче золота, он всячески осуждался Ли Яншуваном, который писал донесения маньчжурскому императору, вследствие чего враждебность между ними еще более углублялась. Это вынудило Богдо Джебцзундамба-хутухту искать помощи у других, но не у Китая. Поэтому с просьбой о помощи в деле отделения Монголии от Цинского государства и создании суверенного государства с письмом к царю Российской империи и дарами в Петербург были тайно посланы да-лама Бадамдорж и донир-лама Цэрэн-Осор, но данная миссия не достигла своей цели»⁸⁶.

Историк Дэндэв писал об этом: «Многолетнее реакционное господство маньчжуров и китайцев стало невыносимым... поэтому многие монголы Внешней и Внутренней Монголии в поисках метода борьбы за избавление от всех мук и страданий переписывались и обменивались сведениями между собой. Богдо Джебцзундамба-хутухта в 1900 г. отправил да-ламу Бадамдоржа и дзайсана Цэрэн-Очира [вероятно, Цэрэн-Осора – О.Б.] со специальным посланием и дарами с просьбой о помощи и защите у правительства России, но дело шло так, что российская сторона отложила реализацию данного плана»⁸⁷.

Дилова-хутухта в свои воспоминания включил⁸⁸ некоторые заметки об этой поездке в Россию. Вероятно, он нашел конфиденциальный отчет, написанный Бадамдоржем и Цэрэн-Осором после их прибытия в Хурэ. Однако столь обширная информация о данной встрече не была обнаружена в архивах России. В то же время, имеются факты о том, что делегацией Богдо на встрече с официальными лицами России был поставлен вопрос о получении кредита.

21 июня 1933 г. буряты Дамбадугар, Цыдыпов и Инэт из города Алтан-Булак Селенгинского аймака описали историческую деятельность, предпринимаемую внутренними и внешними монголами для отделения Монголии от Маньчжурии после 1904 г. и для создания суверенного государства, в заявлении, обращенном к президиуму Малого государственного хурала: «В 1900 г., в тот период, когда создавалась гоминдановская партия в Китае, да-лама Бадамдорж из министерства Шанцзотбы и дзайсан Орлуд 5 аймаков Цэрэн-Осор, получившие от Богдо разрешение, отправились с тайной миссией в Россию с целью получить ответ о возможности провозглашения независимости Монголии. Агинского буряты Намдага и Дэлэга взяли как личных переводчиков, а также в качестве курьера одного моего брата. Когда они сообщили о цели визита российским властям, они не восприняли это всерьез, поскольку данный вопрос религиозного буддистского государства был обременителен и должен был быть решен позднее, и нам пришлось вернуться»⁸⁹. Это еще раз подтверждает приверженность Богдо-гэгэна Российскому государству.

Я следую мнению ученого З. Лонжида, что обращение за помощью к императору России не было инициативой нескольких людей, использовавших влияние Богдо-гэгэна, а сам Богдо-гэгэн после консультаций со своим учителем и соратниками самостоятельно предпринял великое дело ради независимости Монголии и, вероятно, через консула Российской империи в Монголии Я. П. Шишмарева отправил своих личных посланников в Россию⁹⁰.

Богдо Джебцзундамба-хутухта в одном из лундэнов писал: «Ныне наступило время задуматься о судьбе нашей Монголии, укреплении монгольской религии, защиты наших земель и о счастливой жизни на долгие времена. Сидеть, сложа руки, не думая об этом, означало бы не то, чтобы жить счастливой жизнью, а испытывать страдания, которые привели бы к потере наших земель. И, если я, осознавая суть всего этого, не напому об этом всем вам, это не принесет пользы вере в моем восьмом

образе, поэтому я не могу сидеть просто так, не сказав то, что знаю... О том, какого мнения вы, многие нойоны, чиновники, подумайте и поразмыслите хорошо и незамедлительно сообщите о своем намерении»⁹¹.

Указ, изданный Джебцундамба-хутухтой во время подношения даншиг в 1910 г., предоставляет возможность больше узнать о его мыслях и чувствах. В связи с «нынешней крайне тревожной политической ситуацией», председатели сеймов, помощники управляющих хошуунов, хэбэи и собравшиеся в Хурэ ханы, ваны, бэйсэ, гуны, дзасаки, хурэнские хамбо, номун-ханы, высшие хамбо, эрдэнэ-шанцзотбы, да-ламы, единодушно посоветовавшись, 8-го числа 1-го данного зимнего месяца новолуния обратились Богдо гэгэну с письмом⁹², желая получить «руководство и поучение о том, как теперь именно нам монголам поступать в данной ситуации. Окажите нам милосердие». Лундэн был издан в тот же день: «Это очень хорошо, что вы задали такой вопрос. Все имеет свой конец, и исходя из этого положения, китайцам и маньчжурам пришел конец. Теперь многим нашим монгольским племенам пришло время объединиться, создать свое суверенное государство, развивать буддийскую религию и избавиться от страданий собственными усилиями. Но для этого необходимы единая воля и совместные усилия. Я, как лама, защищаю в равной степени жизнь своих монгольских учеников. Мои слова следовало бы немедленно передать всем верующим, которые почитают меня». Так Богдо-гэгэн собственноручно написал на поднесенной ему записке и скрепил подписью.

После получения лундэна Богдо-гэгэна, поскольку уже было объявлено, что наступило время создать свое государство, ханы, ваны, гуны и дзасаки, проконсультировавшись на встрече в Их-хурэ тем летом, сошлись во мнении послать в Российскую империю делегацию с просьбой о помощи в создании независимого Монгольского государства.

О деятельности Богдо-хана в период монгольской национальной революции 1911 г.

Монгольские князья и высшие ламы с самого начала, провозглашая независимость своей страны, планировали возвести на престол хана – главу государства и религии Джебцзундамбу, что и было претворено в жизнь. Иными словами, возведение его на престол хана не было случайностью.

Имеется немало сведений о тайном совещании князей, проходившем в июле 1911 г. в Хурэ. Американское посольство в Пекине в ноте, посланной своему правительству, информировало: «Совещание проходило в резиденции Богдо и он руководил этой встречей»⁹³. Это донесение подтверждает общее мнение людей об участии Богдо-гэгэна в данном мероприятии.

В письме бурята Добданова, прибывшего в Хурэ, Котвичу от 21 октября 1911 г. написано: «Все шансы будущего Халхи только в руках одного Богдо-хана. Его мудрый политический разум до сих пор не проявляется»⁹⁴. В письме из Верхнеудинска того же бурята Добданова от 30 декабря 1911 г. Котвичу сообщается о том, что после провозглашения независимости, восшествия на престол хана Джебцзундамба-хутухты и создания государственных институтов за проявленные заслуги были награждены люди, среди которых был российский консул в Хурэ Г. Лавдовский, награжденный рангом отго жинс и званием ван⁹⁵.

В письме также говорилось, что одновременно с восшествием Богдо на престол хана его супруга Цаган-Дара была титулована Матерью-дакини государства, а в наследники престола возведен 12-летний мальчик-лама⁹⁶. Добданов особо подчеркнул: «Для хутухты возведение его на престол хана было неслучайно. Он на протяжении многих лет был почти таковым. Он на протяжении многих лет систематически, основательно и обдуманно готовился предстать перед мировой общественностью как хан Монголии. Произошедший таким образом переворот целиком является результатом мудрой политики Хутухты, его тонкого политического ума»⁹⁷.

Это можно рассматривать как историческую истину, которую мы, монголы, не разглядели, или даже разглядев, боялись высказать.

Также Добданов в письме Котвичу отмечал: «Национальная революция Монголии стала тяжелым ударом для маньчжурских властей, таким образом, явилась поддержкой и помощью китайской революции, в частности, китайцы должны поблагодарить монголов за это, или хотя бы признать возникшие обстоятельства»⁹⁸. Данный вопрос является одним из важных, которые необходимо исследовать в будущем.

В уже упоминавшемся материале Дамбадугара, Цыдыпова и Инэта от 21 июня 1933 г., говорилось: «Возведение Богдо-хана на престол хана произошло не по воле самого хана, а согласно желанию народа, общественности и по указанию правительства России. В то время посол и чиновники российского посольства спорили между собой по вопросу о будущем правителе Халха-Монголии в случае ее независимости, и никого другого кандидата на престол хана, кроме Богдо, невозможно было выбрать. Богдо был возведен на престол из-за опасений, что в случае возведения одного из четырех халхасских ханов на престол хана, это привело бы к обострению борьбы между ними и те сговорились бы с Китаем, тем самым нанеся вред дальнейшему ходу событий»⁹⁹.

В феврале 1912 г. российский генеральный консул в Хурэ В.Ф. Люба пожаловал к Богдо-хану с поздравлениями по случаю монгольского нового года по лунному календарю. Об этом он писал: «В первый день монгольского нового года – Цаган-сар я сам лично приветствовал Хутухту в городском его дворце. Богдо в окружении своих министров и лам высшего ранга восседал на своем золотом троне древних ханов. Рядом с ним на таком же троне восседала возведенная в Мать-дакини его княгиня, каждому из которых я преподнес хадак. После этого он пригласил нас сесть напротив и угостил по монгольскому обычаю. Богдо очень изменился после встречи, с которой прошло 5 лет. Он как-то постарел, пополнел, в свои 44 года выглядел старше, глаза его, обычно выражавшие радость жизни и ум, закрывали очки. А Их-дакини,

наоборот, казалась более веселой и с интересом наблюдала за представителями из Барги и Алаши»¹⁰⁰.

Российский дипломат И. Я. Коростовец писал об обстановке в правительстве Богдо-хана в период после монгольской национальной революции 1911 г.: «Благодаря интригам Пекина среди членов правительства в Хурэ появились подозрительные люди», но «сам Хутухта был последователен в установлении дружественных отношений с Россией, его в этом поддерживали наши сторонники Хандо-ван, Намсрай, Тушэту-хан и Далай-ван»¹⁰¹. Иными словами, Коростовец особо подчеркивал не только решающую роль Богдо-хана при подписании договора между Россией и Монголией в 1912 г., но и искреннее отношение Богдо-хана к Российской империи.

И. Я. Коростовец встречался с Богдо-ханом по крайней мере дважды. Их первая встреча состоялась вскоре после приезда Коростовца в Хурэ, 28 сентября 1911 г. По случаю его приезда в качестве уполномоченного правительства Российской империи для ведения переговоров Джебцзундамба-хутухта организовал невиданный ранее торжественный прием в своем Среднем дворце. Об этом приеме Коростовец подробно написал министру иностранных дел С. Д. Сазонову в своей докладной записке от 30 сентября 1912 г.: «В 5 часов вечера хан послал за И. Коростовцом свою карету, вдоль дороги стояли солдаты, снаружи дворца торжественно выстроился кавалерийский почетный караул. Богдо в парадной одежде восседал на своем троне, справа от него стояли ламы во главе с да-ламой, а слева князя во главе с Сайн-нойоном. И. Коростовец передал Богдо-хану приветствие императора России и его правительства и пожелал уделить внимание предстоящим двусторонним переговорам. Богдо-хан выразил благодарность Коростовцу за его приезд в Монголию и за приветствие, присланное высокопоставленными лицами России, сообщил, что он издал указ министрам провести со стороны Монголии переговоры. Данный торжественный прием был особенный, поэтому подали угощение, приготовленное из целого отваренного барана вместе с головой на большой серебряной тарелке». Богдо-хан по монгольскому обычаю

подарил каждому гостю по хадаку, четки и соболиную шкуру¹⁰². Для только что провозгласившей свою независимость Монголии это был первый прием, посвященный почетному гостю из зарубежной страны, прибывшему на переговоры. Богдо-хан и его правительство уделили немало внимания организации этого приема, придавая ему особое значение.

Коростовец объяснил Богдо-хану истинную цель встречи во избежание возникновения непонимания: «Цель наших переговоров с Китаем заключается в признании российско-монгольских переговоров и определении международного статуса Монголии». Он добавил, что это возможно осуществить в результате признания сюзеренитета Китая хотя бы на самом низком уровне. Он также говорил о том, что признание Россией сюзеренитета Китая не ограничивает свободы деятельности монгольского правительства, и не нарушит договор, подписанный в Хурэ. Коростовец отметил: неправда, что Россия стремится к захвату Монголии – Белый царь и его правительство не таят никакой захватнической политики относительно Монголии. Во время речи Коростовца Богдо-хан несколько раз сказал «да», иногда прерывая его, а когда он закончил свою речь, пошептавшись со своей княгиней, сказал следующее: Богдо-хан был сторонником доблестного Белого царя и теперь тоже остается им, выразив свою причастность за дружественные связи с Россией, сказал о том, что «признание сюзеренитета Китая противоречит интересам Монголии». Поэтому Богдо-хан в разговоре с Коростовцом пожелал изменить позицию России и также предоставить разрешение монголам принять участие в переговорах¹⁰³.

Коростовец отметил, что встреча его с Богдо-ханом была результативной, после этой встречи отношение князей к нему заметно изменилось, что послужило импульсом в решении спорных вопросов в пользу нашей стороны¹⁰⁴.

В апреле 1913 г., когда Коростовцу пришло время возвращаться на родину, Богдо-хан присвоил ему титул чин-вана вместе с благодарностью. Б. Цэрэндорж вручил ему указ Богдо-хана на монгольском языке и преподнес шелковый головной убор с официальным

знаком отго-жинс и пару золотых украшений вместе с нарядным жилетом¹⁰⁵. Также указом Богдо-хана и монгольского правительства Коростовца наградили недавно основанным орденом Эрдэнэ-Очир.

Провозглашение независимости Монголии 29 декабря 1911 г.

Итак, Джебцундамба-хутухта был возведен на престол хана Монголии. На возведение Джебцундамба-хутухты на великоханский престол несомненное влияние оказали несколько факторов. Он сумел стать не только главой церкви у монголов, но и самым влиятельным политическим деятелем в стране. Генеральный консул России Шишмарев уже в 1895 г. сообщал о его влиянии и авторитете: «Если бы в Монголии началось какое-нибудь национальное движение, не стоит удивляться тому, если его возглавит Богдо».¹⁰⁶ Ученый Т. Тумурхулэг так характеризовал роль Богдо в национальной революции 1911 г.: «Сам Богдо лично не руководил эти движением, но нельзя отрицать, что он был одним из инициаторов идеи создания независимого Монгольского государства»¹⁰⁷.

С другой стороны, монголы считали, что Джебцундамба I Ундур-гэгэн Дзанабазар был сыном Чингисада Тушэту-хана, поэтому его следующие воплощения также являются Чингисидами. То, что Богдо Джебцундамба VIII после восшествия на престол хана каждый год первого числа белого месяца нового года посещал вместе со своей супругой резиденцию отца Тушэту-хана Гомбодоржа – Абатай-хана, чтобы зажечь огонь, было, вероятно, символизировало сохранение государственной традиции Монголии. В этом, естественно, важную роль сыграли князья-Чингисиды и крупные государственные чиновники, а Богдо-гэгэн их поддерживал. То, что отметил Навааннамжил о Богдо в своем рассказе: «Великий учитель всей Халхи Джебцундамба-лама»¹⁰⁸, вероятно, соответствовало действительности.

Основываясь на сообщениях МИД Российской империи, временный поверенный Франции в Петербурге де Панафие 8 декабря 1911 г. отправил телеграмму своему министру иностранных дел

де Сельве: «Ныне Монголией руководит Хутухта, ставший их учителем и высшим почитаемым лицом»¹⁰⁹. Немецкая газета «Франкфуртер цайтунг» в номере от 10 января 1912 г. отмечала: «Происходящий в Монголии кризис возник из-за того, что последние императоры Китая в своей политической деятельности не смогли скрыть неприязнь к Хутухте, главе религии этой страны. Именно Хутухта обратился за помощью к России, именно он, подобно тибетскому Далай-ламе, направлял и руководил группой людей, оказавших сопротивление владычеству Китая»¹¹⁰, а о Богдо-гэгэне писала: «Этот второй живой бог, пользующийся безнаказанностью, увлеченный несбыточным. Хутухта – человек довольно пожилого возраста, любящий водку, вино и другие мирские удовольствия, не соответствующие религии»¹¹¹.

Шведский миссионер Ф. Ларсон сообщал о Богдо-гэгэне: «Живой Будда родился в Тибете. Когда он был маленьким, ламы привезли его в Хурэ, заявив, что этого мальчика Небеса послали для монголов. Монголы приняли его. Он изучал монгольский язык, обычаи и традиции. Монголы не только приняли его, но и полюбили. Поэтому монголы сделали его императором... Впервые я встречался с живым Буддой в 1894 г... После этого я узнал, что живой Будда любит западные вещи и получает каталоги магазинов Стокгольма, Берлина, Лондона, Парижа, Рима и Нью-Йорка. Он любит заказывать то, что ему нравится, так как не может поехать за границу. У него шикарная коллекция, собираемая со всех концов света... Через несколько лет я привез первую машину для него. Он любил баловаться, пригласив лам на чай, а после чая просил их тронуть руками машину, которая связана с электричеством. Видя закричавших лам, он смеялся. После этого никто не желал садиться в машину»¹¹².

По рассказу Ларсона, церемония возведения Богдо на престол великого хана в 1911 г. прошла очень гармонично и в торжественной атмосфере. Представители всех слоев общества Внешней Монголии. Были выстроены монгольские конные солдаты, парадно одетые. Люди преподнесли Богдо-гэгэну 300 белых лошадей и 100 белых верблюдов. Интронизация состоялась во дворце.

Новый хан издал первые указы. Он назначил министров и высших чиновников государства. Лучшие люди Монголии тесно окружили его, всем было радостно, это было чудесное время начала развития и прогресса Хурэ.¹¹³ Ларсон дал высшую оценку Богдо-хану: «Он был признанным гением»¹¹⁴.

Американец Э. Вильямс писал о Богдо-хане: «Хутухта является живым Буддой, третьим по рангу после Далай-ламы и Панчен-ламы»¹¹⁵. В Тибете, Монголии и Китае было в общей сложности 160 хутухт. В ведении Богдо-гэгэна было 25000 лам, всего у него было 150000 шабинаров.

Джебцзундамба-хутухта-хан стремился вовлечь в возрождение независимой Монголии всех монголов. Поэтому его указу, призывавшему к восстановлению единого государства, последовали многие внутренние и внешние монголы. 38 из 49 хошунов Внутренней Монголии выразили желание присоединиться к независимой Монголии¹¹⁶.

В письме Ц. Жамцарано В. Котвичу от 19 марта 1912 г. говорилось: «Солнечносветлый полон надежд объединить всех монголов»¹¹⁷. Манлай-Батор Дамдинсурэн в докладе 23-го дня первого весеннего месяца 2-го года Многими Возведенного обратился к Богдо-хану с предложением: «Хулунбуир впервые, отделившись от маньчжурского хошуна, последовал за Монголией. Он является перевалочным пунктом на юге и западе, поэтому необходимо заранее просить принять во внимание его защиту российским царем»¹¹⁸. Это должно было укрепить положение приграничных районов.

Таким образом, в результате дальновидной, систематической и тщательной политики Богдо Джебцзундамба-хутухты национальная борьба монголов достигла успеха, возродила независимость и создала национальное государство. Самостоятельный первосвященник-правитель был неприемлем для китайцев. Российский офицер М.Г. Торновский в своих воспоминаниях писал о попытках китайцев отравить Богдо-гэгэна VIII; после неудачи этого они принудили Пандиту-гэгэна из Утайшаня и старейших лам «вычитать», что Джебцзундамба находится в последнем, 31-м перерождении¹¹⁹. Рассказывая об этой попытке манипуляции, Торновский

основывался на сведениях от монголов и проживавших в 1920-е гг. в Монголии иностранцев.

Благодаря хорошему пониманию правовой и административной обстановки в Монголии маньчжурского периода все сценарии революции 1911 г. были заранее обдуманы и успешно реализованы Джебцзундамба-хутухтой VIII. Поэтому в источниках отмечается, что никто без разрешения Богдо-гэгэна не делал других шагов, и к 1911 г. нойоны даже не собирались и не расходились без его благословения. С другой стороны, необходимо отметить, что если когда-то буддийскую религию пытались использовать ради обуздания воинственности монголов, то в начале XX в. буддизм стал решающим фактором объединения монголов в борьбе за национальную независимость, которая непосредственно дала возможность главе буддийской церкви Богдо-гэгэну стать национальным руководителем.

Богдо-гэгэн указывал цель своего восшествия на престол великого хана: «Я, получив право взойти на престол хана, не желаю носить впустую мирское имя и приносить многим живым существам горькие бедствия, не только из-за искренней просьбы многих халхаских князей и лам, но также из-за множества обстоятельств, с которыми трудно спорить. Осознав сложный порядок связей учителя и ученика, я стал держать вместе религию и государство в соответствии с мнением большинства, чтобы как можно скорее избавить множество верующих монгольских шабинаров от вечного бедствия, потому и веду по пути положительных поступков». Богдо-хан указал, беспокоясь о дальнейшей судьбе монгольских племен: «Никоим образом не позволю, чтобы монгольский народ из-за своей раздробленности не смог свершить великое дело». В своем указе он напомнил, что «например, начать дело легче, чем закончить его <...> особенно создание национального государства – не такое легкое дело <...> поистине, если будут сопровождать сила воли и дальновидная политика, не будет ничего невозможного»¹²⁰. Другими словами, он пропагандировал, что если монголы проявят решимость, то цель будет достижимой.

В указе Богдо-хана, обращенном к монгольским племенам в 1915 г., говорилось: «Монгольским народностям, общим по происхождению и исповедующим одну религию, возможно в любое время объединиться под одной религией и создать одну нацию»¹²¹. Это было утверждением того, что, в случае сохранения «очага» монгольских племен в какой-либо части Монголии, например, в Халха-Монголии, в дальнейшем они смогут объединиться. Это говорит о том, какое большое внимание Богдо-хан уделял судьбе монгольского народа. Буряты и внутренние монголы, подобно халха-монголам, благоговели перед Богдо-гэгэном VIII как «великим вождем, милосердным спасителем живого, подобным любящему своего единственного ребенка, прозревающим прошлое, настоящее и будущее».

Приведенные выше архивные документы и материалы свидетельствуют о том, каким влиянием и авторитетом пользовался Богдо-хан среди монголов, как реалистично оценивал ситуацию, показывают его как дальновидного и мудрого лидера. Для монголов он был мудрым и неординарным ханом, посвятившим себя национальной борьбе за независимость их страны.

Заключение

Национальная революция 1911 г., возродив государственность Монголии и заложив основы существования монгольской нации в грядущем и процветания ее национальной идентичности, культуры, традиций и обычаев, по праву занимает особое место в жизни монголов. С интронизацией Богдо-хана Джебцзундамба-хутухты VIII, объявлением названия «государство Монголия», введением календаря по годам Многими Возведенного и переименованием Их-хурэ в Нийслэл-хурэ началась новая история независимой Монголии.

Богдо-гэгэн Джебцзундамба-хутухта VIII был руководителем и организатором монгольской национальной революции 1911 г. В условиях зависимости от Цинской династии Богдо-гэгэн,

по сравнению с монгольскими нойонами, несомненно, имел больше возможностей для лидерства и организации национально-освободительного движения в силу своего авторитета, независимого характера и влияния. Он сумел стать подлинным национальным лидером, заблаговременно создать сценарий монгольской национальной революции и успешно претворить его в жизнь. Хотя когда-то буддийскую религию пытались использовать для подавления воинственного и свободолюбивого характера монголов, в 1911 г. она сыграла объединяющую монголов роль и прямо способствовала становлению власти религиозного лидера Богдо-гэгэна как национального лидера¹²².

Генеральный консул Российской империи в Монголии В.Ф. Люба в донесении в Петербург от 18 января 1912 г. особо отмечал: «Если когда-нибудь будет написана история последних лет Монголии, то она с благодарностью подчеркнет смелую и решительную инициативу Восьмого Богдо-гэгэна, осуществившего то, о чем самые бесстрашные умы едва смели помышлять <...> Первая роль в том акте, который привел Монголию к нынешней свободе, принадлежит, вне всякого сомнения, Хутухте».¹²³

Богдо-хан до конца своих дней стремился к национальному суверенитету и независимости Монголии, сохранению на будущие времена монгольских традиций, культуры и религии. Если в прошлом Богдо-гэгэн Джебцзундамба-хутухта был главой религии монголов, то после национальной революции 1911 г. он проявил себя также подлинным великим ханом государства. Правительство Богдо-хана после восстановления независимости Монголии осуществляло политику повышения благосостояния монголов, территориального развития, национальной безопасности, развития экономики, укрепления позиций и суверенитета страны на международной арене. Политика правительства Богдо-хана была рассчитана на долгосрочную перспективу, что нашло отражение в жизни монголов в дальнейшем.

Поэтому монгольский народ поддерживал Богдо-гэгэна и считал его своим подлинным ханом. Даже во времена социализма отмечали позитивные сдвиги в жизни монголов при его правительстве.

Поэтому проводившуюся тогда разумную политику развития Монголии как национального государства мы называем концепцией Богдо-хана и его правительства по возрождению Монголии, которая заложила основу государственности, развития монголов как нации во всех сферах общества, в том числе в политике, экономике, духовности и международных отношениях. Именно в первые годы правления Богдо-хана была возрождена традиция монгольской государственности, письменности, были заложены основы государства, права, экономики, торговли, системы таможен, обороны, образования монголов. Поэтому, как отца духовного возрождения монголов и национальной революции Монголии, Богдо-хана можно называть основателем современной монгольской государственности.

Источники и литература

- АВПРИ – Архив внешней политики Российской империи, Москва.
АВПРФ – Архив внешней политики Российской Федерации, ф. Миссия в Пекине, Москва.
Ардын эрх. 25.06.1924. Улаанбаатар.
Баабар. 1996. XX зууны Монгол. Нүүдэл суудал. Улаанбаатар.
Бадрах У. 2001. Намаас баруун бөөрөнхийчүүд лүгээ тэмцсэн амжилттай их тэмцлийн туршлага. Улаанбаатар.
Батсайхан О. 1998. Богдо-хан обращался к российскому царю уже в 1900 г. // Өнөөдөр, № 2.
Батсайхан О. 2002. Независимость Монголии и Кяхтинский китайско-русско-монгольский тройственный договор 1915 года. Улаанбаатар.
Батсайхан О. 2018. Последний великий хан Монголии Богдо Джебцзундамба-хутухта VIII. Улаанбаатар.

- БНМАУ-ын түүх. 1984. Улаанбаатар.
- БНМАУ-ын түүх. Боть 5. 2004. Улаанбаатар.
- БНМАУ-ын түүх. Дэд Боть. 1968. Улаанбаатар.
- Болд Р. 2007. Монголын тусгаар тогтнолын талаарх АНУ-ын үзэл хандлага, байр суурь, бодлого (1910–1973) сэдэвт. Докт. дисс. Улаанбаатар.
- Болд Р. 2008. Монголын тусгаар тогтнол ба АНУ. Улаанбаатар.
- ГАИО – Государственный архив Иркутской области, Иркутск.
- Дамдинсүрэн Ц. 1959. Өвгөн Жамбалын яриа. Улаанбаатар.
- Дамдинсүрэн Ц. 1998. Бүрэн зохиол. Дэд боть. Улаанбаатар.
- Дилов хутагт Жамсранжав. 1991. Ар Монголын улс төрийн дурдатгал. Улаанбаатар.
- Дилав хутагт Жамсранжав. 2000. Ариун сэтгэл, авралын үндэс. Дуртгал, намтар, өгүүлэл. Улаанбаатар.
- Донесение Русского консула в Урге Шишмарева о положении Монголии, июль 1885 // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. 1886. Вып. 22.
- Дэндэв Л. 1934. Монгол улсын товч түүх. Улаанбаатар.
- Дэндэв Л. 1945. Автономит Монгол улсын үеийн онцлог баримт бичгүүд. Улаанбаатар.
- Дэндэв Л. 2003. Монголын түүхийн эх сурвалж (1911–1921). Улаанбаатар.
- Жамсран Л. 1992. Монголчуудын сэргэн мандалтын эхэн. Улаанбаатар.
- Жамсран Л. 1996. Монголын цагаагчин гахай жилийн хувьсгал. Улаанбаатар.
- Жамсранжав Г. 1998. Богд хаан. Улаанбаатар.
- Зарлигаар тогтоосон Гадаад Монголын төрийг засах явдлын яамны хууль зүйлийн бичиг. 2008. Улаанбаатар.
- Зарлигаар тогтоосон Монгол Улсын хууль зүйлийн бичиг 65 дэвтэр. 1995. Улаанбаатар.
- Идшинноров С., Цэрэндорж Г. 1990. Жавзандамба Агваанлуvsан Чойжиням Данзанванчиг Балсамбуу // Үнэн, 16.06.1990.
- Коростовец И. Я. 2004. От Чингис хана до Советской республики. Улан-Батор.

Коростовец И.Я. 2009. Девять месяцев в Монголии. Дневник полномочного представителя России в Монголии с августа 1912 года по мая 1913 года. Улаанбаатар.

Котвич В. 1914. Краткий обзор истории и современного политического положения Монголии. Приложение к карте Монголии, составленной по данным бывшего Российского уполномоченного в Урге И.Я. Коростовца. С.-Петербург.

Котвичийн хувийн архиваас олдсон Монголын түүхэнд холбогдох зарим бичиг. 1972. Улаанбаатар.

Лонжид З. 2007. Богд гэгээнтэн Орос улсаас хэдэн удаа тусламж хүссэн бэ // Монгол Улсын Их сургуулийн нийгмийн шинжлэх ухааны сургуулийн Эрдэм шинжилгээний бичиг. Түүх. Т. 6.

Магсаржав Н. 1994. Монгол Улсын шинэ түүх. Улаанбаатар.

МАХН-ын товч түүх. 1970. Улаанбаатар.

МАХН-ын товч түүх. 1985. Улаанбаатар.

Хорьдугаар зууны Монгол. 1998. Улаанбаатар.

Навааннамжил Г. 1956. Өвгөн бичээчийн өгүүлэл. Улаанбаатар.

Наран гэрэлт, түмэн наст Богд хааны зарлиг // Наша Монголия, 2001, № 1–2.

Новицкий В.Ф. (сост.) 1911. Путешествие по Монголии в пределах Тушету-хановского и Сэцэн-хановского аймаков Халхи, Шилин-гольского чигулгана и земель Внутренней Монголии. СПб.

Огнева Е. Д. 2011. Памятники тибетской письменности в Украине // Память мира. Историко-документальное наследие буддизма. Москва.

Оссендовский А.Ф. 2005. Люди, боги, звери. Москва.

Петухов М.М. 1939. Монгол нь манж, автономитийн үед, БНМАУ-ын Шинжлэх ухааны хүрээлэнгээс хэвлүүлэн гаргав. Монголын хувьсгалын 18 жилийн ойн агуу их баяраар зориулан гаргав. Улаанбаатар.

Пунцагноров Ц. 1955. Монголын автономит үеийн түүх. 1911–1919. Улаанбаатар.

РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории, г. Москва.

РГИА – Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург.

Сандаг Ш. 1971. Монголын улс төрийн гадаад харилцаа. Тэргүүн дэвтэр. Улаанбаатар.

Тайван У. (Tai-Ping). 2006. Үхэр жилийн үймээний гэрэл ба сүүдэр. Хух-хото.

Тимурхулэг Т. 1990. Наймдугаар Жавзандамба хутагт ямар хүн байв // Утга зохиол урлаг. 06.04.1990.

Торновский М.Г. 2004. События в Монголии-Халхе в 1920–1921 годах. Военно-исторический очерк (воспоминания) // Легендарный барон. Неизвестные страницы гражданской войны. Москва.

Улсын үндэсний төв номын сан, Богд Жавзандамба хаан ширээн дор заларсаны нууц түүх, ялгуусаны хөвгүүний баясгалангийн хуримын далай хэмээгдэх оршвой, 126–96.

Улсын үндэсний төв номын сан, Богдын лүндэн сургаал, гар бичмэл, 3546–96, 4666.96.

Улсын үндэсний төв номын сан, Жавзандамба ламын уг, гар бичмэл.

Франц болон бусад гадаад хэлээрх Монголын түүхийн холбогдолтой баримт бичгийн эмхтгэл. 2006. Улаанбаатар.

Хорьдугаар зууны Монгол. Түүхийн тойм. 1998. Улаанбаатар.

Цыбиков Г. Ц. 1991. О Центральном Тибете, Монголии и Бурятии // Избранные труды. Т. 2. Новосибирск.

Чойбалсан Х, Лосол Д., Дэмид Г. 1979. Монгол Ардын үндэсний хувьсгалын анх үүсэж байгуулагдсан товч түүх. Хоёр дахь удаагийн. Улаанбаатар.

Шишмарев Я.П. 1886. Донесение русского консула в Урге Шишмарева о положении Монголии // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. 22. С.-Петербург.

Шишмарев Я. П. 2001. Русский консул в Монголии. Отчет Я.П. Шишмарева о 25-летней деятельности Ургинского консульства. Иркутск.

American Journal of International Law. 1916. Vol. 10, no 4.

Barkmann U.B. 1999. Geschichte der Mongolei. Bonn.

Episcopal epistle by the eighth rJebtsundampa Khutukhtu, MONG 210. Royal Library, Copenhagen.

Heissig W. 1959. A description of the Mongolian manuscripts in the University Library Oslo // Acta Orientalia. Vol. 23.

Kiripolska M. 1999. More Mongol manuscripts in the University library of Oslo // Acta Orientalia. Vol. 60.

Larson F. 1930. Duke of Mongolia. Boston.

Sarkozi A. 1992. Political Prophecies in Mongolia in the 17–20th Centuries. Wiesbaden.

Sermon by a rJebtsundampa Khtukhtu MONG 283. Royal Library, Copenhagen.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Ардын эрх, 25.06.1924.
- ² БНМАУ-ын түүх, 1984, с. 319.
- ³ БНМАУ-ын түүх, 1984, с. 392.
- ⁴ Чойбалсан и др., 1979, с. 25.
- ⁵ История Монголии, 2004, т. 5, с. 151.
- ⁶ Баабар, 1996, с. 130.
- ⁷ Баабар, 1996, с. 131.
- ⁸ Навааннамжил, 1956, с. 81.
- ⁹ Баабар, 1996, с. 328.
- ¹⁰ МАХН-ын товч түүх, 1970, с. 94.
- ¹¹ МАХН-ын товч түүх, 1985, с. 85.
- ¹² Бадрах, 2001, с. 175.
- ¹³ Петухов, 1939, с. 95.
- ¹⁴ Петухов, 1939, с. 97.
- ¹⁵ Пунцагноров, 1955, с. 105.
- ¹⁶ Сандаг, 1971, с. 25.

- 17 Сандаг, 1971, с.274.
- 18 Сандаг, 1971, с.274.
- 19 Хорьдугаар зууны Монгол, 1998, с. 8.
- 20 Тимурхулэг, 1990.
- 21 Тимурхулэг, 1990.
- 22 Жамсран, 1992, с.158-184; Идшинноров, 1990.
- 23 Жамсранжав, 1998, с.180
- 24 Улсын Үндэсний төв номын сан, Богд Жавзандамба хаан..., 126-96, л. 3.
- 25 Видимо, имеется в виду Джебзундамба-хутухта I Дзанабазар.
- 26 Улсын Үндэсний төв номын сан, Богд Жавзандамба хаан..., 126-96, л. 3.
- 27 Имеется ввиду дворец Потала.
- 28 Улсын Үндэсний төв номын сан, Богд Жавзандамба хаан..., 126-96.
- 29 Улсын Үндэсний төв номын сан, Богд Жавзандамба хаан..., 126-96.
- 30 Улсын Үндэсний төв номын сан, Богд Жавзандамба хаан..., 126-96.
- 31 Тиб. бумпа. В империи Цин для выявления перевоплощений высших лам в Лхасе была специальная золотая ваза, которую в ряде случаев использовали для жеребьевки.
- 32 Улсын Үндэсний төв номын сан, Богд Жавзандамба хаан..., с. 126-96.
- 33 АВПРИ, ф. Китайский стол 143, оп. 491, д.575, л. 14.
- 34 АВПРИ, ф. Китайский стол 143, оп. 491, д.575, л. 58.
- 35 АВПРИ, ф. Китайский стол 143, оп. 491, д.575, л. 78.
- 36 Улсын Үндэсний төв номын сан, Жавзандамба ламын уг.
- 37 Улсын Үндэсний төв номын сан, Жавзандамба ламын уг.
- 38 Улсын Үндэсний төв номын сан, Жавзандамба ламын уг...
- 39 АВПРИ, ф. Китайский стол 143, оп. 491, д. 575, л. 81-82.
- 40 Нугнэ – ритуал, при котором держат пост, воздерживаются от неблагих действий и читают священные тексты. Проводится ежемесячно в определенные дни.
- 41 АВПРИ, ф. Китайский стол 143, оп. 491, д. 575, л. 85.
- 42 АВПРИ, ф. Китайский стол 143, оп. 491, д. 575, л. 85.
- 43 АВПРИ, ф.Китайский стол 143, оп. 491, д. 575, л. 99-100.
- 44 АВПРИ, ф. Китайский стол 143, оп. 491, д. 575, л. 99-100.
- 45 АВПРИ, ф. Китайский стол 143, оп. 491, д. 575, л. 99-101.
- 46 В тот период титул Богдо-хан носил цинский император.

- ⁴⁷ Возможно, имеется в виду Пекин.
- ⁴⁸ Улсын Үндэсний төв номын сан, Жавзандамба ламын уг., л. 120.
- ⁴⁹ Лима – название сплава, из которого делают фигуры бурханов.
- ⁵⁰ Улсын Үндэсний төв номын сан, Жавзандамба ламын уг., л. 122.
- ⁵¹ Зарлигаар..., 2008, с. 170.
- ⁵² ГАИО, ф. 25, оп. 12, ед.хр. 552, к. 1109, л. 3.
- ⁵³ Цыбиков, 1991, с. 112.
- ⁵⁴ Луйжин – тантрическая практика, направленная на очищение сознания и устранение препятствий.
- ⁵⁵ Дамдинсүрэн, 1959, с. 45.
- ⁵⁶ См.: Батсайхан 2014, с. 265.
- ⁵⁷ Barkmann, 1999, с. 97.
- ⁵⁸ Идшинноров, Цэрэндорж, 1990.
- ⁵⁹ Котвичийн..., 1972, с. 284.
- ⁶⁰ Котвичийн..., 1972, с. 284.
- ⁶¹ Жамсран, 1992, с. 173.
- ⁶² Жамсран, 1992, с. 176-177.
- ⁶³ Дилов хутагт, 1991, с. 6.
- ⁶⁴ Дилов хутагт, 1991, с. 6.
- ⁶⁵ Оссендовский, 2006, с. 285.
- ⁶⁶ Новицкий, 1911, с. 65.
- ⁶⁷ Торновский, 2004, с. 181.
- ⁶⁸ Жамсранжав, 1998, с. 56.
- ⁶⁹ Улсын Үндэсний төв номын сан, Дээрхийн тухай гар бичмэл, долоодугаар дэвтэр.
- ⁷⁰ Батсайхан, Кузьмин, 2008, с. 68-86; Кузьмин, Оюунчимэг, 2009, с. 59-64.
- ⁷¹ Episcopal...
- ⁷² Огнева, 2011, с. 211.
- ⁷³ Улсын Үндэсний төв номын сан, Богдын лүндэн, сургаал.
- ⁷⁴ Heissig, 1959, p. 92-103.
- ⁷⁵ Sarközi, 1992, p.111-133; Kiripolska, 1999, p. 178-190.
- ⁷⁶ Жамсранжав, 1998, с. 111.
- ⁷⁷ Лонжид, 2007, с. 70.
- ⁷⁸ Дилав хутагт, 1991, с.5.
- ⁷⁹ Дилав хутагт, 1991, с. 5.

- 80 Дилав хутагт, 1991, с. 5.
- 81 Дилав хутагт, 1991, с. 5.
- 82 РГИА, ф. 560, оп.28, ед. хр.176, л. 1-6.
- 83 РГИА, ф. 560, оп.28, ед. хр. 176, л.1-6.
- 84 Батсайхан, 1998.
- 85 Батсайхан, 2002, с. 19.
- 86 Магсаржав, 1994, с. 7.
- 87 Дэндэв, 1934, с. 1.
- 88 Дилав хутагт, 2000, с. 80.
- 89 Дэндэв, 2003, с. 6.
- 90 Лонжид, 2007, с. 68.
- 91 Тимурхулэг, 1990.
- 92 Котвичийн..., 1972, с. 97-99.
- 93 Болд, 2007, с.24.
- 94 Котвичийн..., 1972, с. 70.
- 95 Котвичийн..., 1972, с. 92.
- 96 Котвичийн..., 1972, с. 92.
- 97 Котвичийн..., 1972, с. 92.
- 98 Котвичийн..., 1972, с. 92.
- 99 Дэндэв, 2003, с. 625.
- 100 АВПРИ, ф.Китайский стол 143, оп. 491, д. 566, л. 55.
- 101 Коростовец, 2004, с. 315.
- 102 АВПРИ, ф. Китайский стол 143, оп. 491, д. 566, л. 99.
- 103 Коростовец, 2004, с. 340.
- 104 Коростовец, 2004, с. 341.
- 105 Коростовец, 2004, с. 342.
- 106 Шишмарев, 1886, с. 154-160, 2001, с. 105; ГАЧО, ф. 1, оп. 1, д. 3292.
- 107 Төмөрхүлэг, 1990.
- 108 Навааннамжил, 1956, с. 141.
- 109 Франц..., 2006, с.158.
- 110 Франц..., 2006, с. 172.
- 111 Сборник документов..., 2006, с. 172
- 112 Larson, 1930, p. 111, 115.
- 113 Larson, 1930, p. 131-132.
- 114 Larson, 1930, p. 134.
- 115 American Journal of International Law, 1916, p. 798-808.

- ¹¹⁶ Тайван, 2006.
- ¹¹⁷ Котвичийн..., 1972, с. 192.
- ¹¹⁸ Котвичийн..., 1972, с. 204.
- ¹¹⁹ Торновский, 2004, с. 182.
- ¹²⁰ Наран гэрэлт..., 2001, с. 35-37.
- ¹²¹ Үндэсний төв архив, ф. АЗ, оп. 1, х.н.. 563.
- ¹²² Батсайхан, 2018, с. 368.
- ¹²³ РГИА, ф.892, оп.3, ед. хр.127, л.1; АВПРИ, ф. Миссия в Пекине, оп. 1, д. 316.

Богдо-гэгэн Джебцзундамба-хутухта VIII и преемственность великоханской власти в Монголии

С.А. Кузьмин

Институт востоковедения РАН, Москва, Россия

Проанализирован вопрос о преемственности власти Богдо-хана Джебцзундамба-хутухты VIII от великих ханов монголов прошлых времен. Показано, что монгольские установления периода независимости и автономии теократического государства, выведившие власть Богдо-хана от власти императоров Юаньской и Цинской династий, основаны на многовековой монгольской традиции преемственности великоханской власти. Ко времени объявления независимости Монголии эта традиция пополнилась индо-тибетскими коннотациями о легитимации высшей монархической власти и возможностью наследования престола на основе не только кровного родства, но и посредством перевоплощений. Так выстраивалась преемственность власти по двум линиям: мирской и религиозной. Провозглашение независимой Монголии на основе этой исторически сложившейся преемственности стало основой национального государства монголов. Претензии Китая на Монголию исторически не обоснованы.

С.А. Кузьмин

VIII Богд гэгээн Жавзундамба хутагт ба Монголын эзэн хаант засаг төрийн өв залгамжлалт

VIII Богд хаан Жавзундамба хутагтын засаг нь түүхэн үеийн монголын их хаадаас өвлөн авч залгамжилсан тухай асуудлыг нарийн шинжлэв. Монгол тусгаар тогтнолоо сэргээх үед Юань болон Чин улсын династын засаглалаас булаан авч байгуулсан шашин төрийг хосолсон Богд хааны засаглал нь монголын их хаадын төр засгийг өвлөн авч залгамжилсан олон зуун жилийн уламжлал дээр тулгуурласан болохыг харуулж байна. Монгол улс өөрийн тусгаар тогтнолыг зарлах цаг үе ирэхэд тэрхүү уламжлал энэтхэг-төвдийн дээд эзэн хааны засгийн легитими байдлын тодорхойлолтоор баяжсан ба эзэн хааны ширээг ураг удмын үндэс дээр залгамжлахаас гадна бас хойд дүрээр хувилан гарах замаар эзлэх боломж гарсан байна. Эндээс үзвэл, засаг төрийг өвлөн авч залгамжлах асуудал иргэний ба шашны хэмээсэн хоёр шугмаар шийдэгдэж байжээ. Монголын тусгаар тогтнолыг энэ өвлөн

авч залгамжлах түүхэн уламжлалд тулгуурлан зарласан нь монголчуудын үндэстэн-улсын гол суурь болсон байна. Хятадын Монгол улсад өнгөлзөх санаархал түүхийн үүднээс ямарч үндэслэл байхгүй.

S.L. Kuzmin

The 8th Bogd Gegeen Jebtsundamba Khutuktu and the succession of the Great Khan's power in Mongolia

The succession of the 8th Jebtsundamba Bogd Khaan's power from great khans of Mongols in the past is analyzed. It is shown that the Mongolian legislation in the period of independence and autonomy of the theocratic state, deducing the Bogd Khaan's power from the power of the emperors of the Yuan and Qing dynasties, were based on the centuries-old Mongolian tradition of succession of the supreme power. By the time Mongolia declared its independence, this tradition had been supplemented by Indo-Tibetan connotations about the legitimation of supreme monarchic power and the possibility of succession to the throne on the basis of not only blood kinship, but also by reincarnation. Thus, the succession of power was built along two lines: secular and religious. The proclamation of independent Mongolia based on this historical succession became the basis of the nation-state of the Mongols. Claims of China to Mongolia are historically unjustified.

В предыдущих работах я рассмотрел вопрос о легитимации теократической власти в Монголии в XX в.¹ С ним неразрывно связан вопрос о преемственности великоханской и теократической власти у монголов. Этому вопросу посвящена данная статья.

Под преемственностью в целом понимается тот факт, что что-то продолжается в течение длительного периода времени без изменения или остановки². Соответственно, преемственность монархической власти следует понимать как переход власти от одного монарха к другому согласно принятым в данном обществе традициям, правилам и законам.

Со времени создания Великого Монгольского государства Чингис-ханом монголы прошли долгий исторический путь трансформации концепций своей государственности и высшей власти. Созданная монголами самая большая в истории континентальная империя

просуществовала сравнительно недолго и распалась в основном в силу внутренних противоречий. Следствием этих противоречий был успех восстания Красных повязок, приведшего к потере монголами власти над Китаем. Дальнейшая дезинтеграция монгольских государств, в том числе империи Северная Юань, также происходила в основном вследствие междоусобиц нойонов, претендовавших на первенство. При этом идея общемонгольского государства Чингисидов сохранялась в обществе. Эта идея, с одной стороны, служила пониманию разными монгольскими народностями того, что они – части единого целого, которые подлежат объединению. С другой стороны, она была причиной конкуренции за первенство или за высшую власть, приводившей к междоусобицам и дальнейшей дезинтеграции.

Распространение буддизма среди монголов вело к обогащению концепции великоханской власти новыми идеями. С XVII в. среди монголов распространялось представление о том, что Чингис-хан принял буддизм и стал его покровителем. С этого времени в традицию монгольских летописей прочно входит идея происхождения рода Чингиса от мифического древнеиндийского царя Махасаммата (Многими Возведенный)³. Понятие Махасаммата содержится уже в «Аганья-сутре» («Сутра о возникновении») в качестве «первого официального титула», который каждый раз дают люди, возводя во власть своего первого правителя на раннем этапе формирования человеческого общества в начале цикла возрождения мира после его очередного разрушения. Этот правитель призван обеспечить порядок и благополучие людей⁴. Распространялись и представления о родстве Чингисидов с тибетскими буддийскими царями Ярлунгской династии. Сформировалось представление, что великий хан должен быть связан с буддизмом. Уже со времен Хубилай-хана легитимация великоханской власти в глазах монголов совмещала светские и религиозные компоненты⁵.

Монголы прибавляли к титулам некоторых нойонов титулы *гэгэн*, *хутухта* и *хубилган* в связи с их заслугами в возвышении религии. Это аллюзии с родом Чингиса и отношениями «наставник – покровитель» юаньского периода. Со временем титулы

хутухта и *гэгэн* стали прибавлять не к личным именам отдельных персон, а к личным титулам линий перевоплощений или именам прошлых инкарнаций.

Маньчжуры, покорявшие по частям Монголию, использовали для этого не только монгольские междоусобицы, поддерживая одних правителей против других. Провозглашая династию Цин, они выступали как преемники династии Юань, то есть Чингисидов. Последний считавшийся общемонгольским хан – Лигдэн – был побежден маньчжурским ханом Хунтайджи (Абахаем) и умер в 1634 г. В 1636 г. нойоны 10 княжеств южной и восточной Монголии возвели Хунтайджи Богдо-ханом, то есть великим ханом, или императором, а родственники Лигдэна передали ему то, что считалось печатью Юаньской династии. Это символизировало передачу великоханской власти от монарха монголов к монарху маньчжуров. После этого власть маньчжурского императора рассматривалась монголами как преемственная власть их великого хана. Правда, недавнее исследование показало, что переданная Абахаяу печать Лигдэн-хана – это подделка, за образец которой была взята печать китайской династии Мин⁶. Поэтому ретроспективно надежность ее как признака легитимации можно считать сомнительной.

В цинский период монголы считали маньчжурских императоров родственными им. Маньчжурские императоры брали монголов в жены, давали монгольским нойонам в жены своих дочерей. Например, мать императора Шуньчжи (Фулиня) была монголкой, бабушка Канси (Сюанье) происходила из рода Чингиса и т. д.

Важным был и религиозный фактор: цинские императоры выступали как покровители буддизма, считались чакравартинами – идеальными буддийскими монархами, распространяли идеи о том, что они являются эманациями бодхисаттвы Манджушри, считали себя вправе вмешиваться в дела церкви и в ряде случаев регулировать ее деятельность. В своей деятельности они в известной мере взяли за образец ситуацию при юаньских императорах: следование тибетскому буддизму и отношения «наставник – покровитель» с высшими иерархами наиболее влиятельной его школы (Гэлуг при Цин, Сакья при Юань).

Эффективное соединение религиозного и политического компонентов легитимации власти в сочетании с успешным использованием феодальной раздробленности Монголии позволило цинским императорам добиться того, чего не могли сделать Чингисиды, имевшие преемственное право на титул великого хана: интегрировать все монгольские земли в единую империю, где не было феодальных междоусобиц.

После того как монгольские феодалы стали вассалами цинских великих ханов – императоров, последние поддерживали их политическую и экономическую зависимость от Пекина. Опасаясь сплочения феодалов и усиливая их разобщенность, императоры могли рассматривать усиление буддийской церкви как альтернативу влиянию феодалов. Но духовенство меньше зависело от имперского центра, чем феодалы. Линии преемственности хубилганов выводились из Тибета. Связь с цинской властью воспринималась монголами через религию и вассалитет в отношении маньчжурского императора.

Императоры укрепляли позиции церкви, как по долгу покровителей, так и для контроля над монголами. Они не опасались консолидации монголов вокруг буддийской иерархии, поскольку она была тибето-монгольской, а не национальной монгольской, и высшая власть школы Гэлуг находилась не в Монголии, а в Тибете. Здесь они просчитались: буддийская иерархия приобретала в глазах монголов высший авторитет и формировала альтернативный цинскому центр влияния и консолидации, а экономически она превосходила феодалов уже с XVIII в. Из всех монгольских территорий именно в Халхе это было выражено сильнее всего.

В начале XX в. руководство империи Цин, обеспокоенное ростом влияния России, Японии и держав Запада на народы «периферии» – прежде всего, монголов и тибетцев – начало проводить «новую политику», направленную на колонизацию их земель и ассимиляцию этих народов китайцами (ханьцами)⁷. Это был концептуальный пересмотр традиционной многовекторной цинской политики. Теперь маньчжурский император уже не мог считаться преемником династии Юань: ведь он формально санкционировал

указы в интересах китайцев против монголов и тибетцев. Это было нарушением условий подчинения монголов маньчжурам, гарантировавших самостоятельность монголов во внутренних делах и недопущение колонизации Монголии китайцами. Началось национально-освободительное движение монголов. Оно было направлено против ликвидации монгольского традиционализма (включавшего буддизм), угроз китайской колонизации и ассимиляции. Наиболее интенсивным было оно во Внутренней Монголии, где «новая политика» стала проводиться раньше, чем во Внешней. Эта политика стала одним из факторов нарастания кризиса в Цинской империи.

Ко времени коллапса империи Цин во Внешней Монголии созрели предпосылки формирования государства в форме теократической монархии. Какие были альтернативы этой форме государственности? Среди монголов-харачинов (Внутренняя Монголия) шли слухи о необходимости выборов хана. Харчин-вану Гунсэннорову, балансировавшему в своей политике между монголами, японцами и китайцами, не имевшему отношения к роду Чингис-хана, население в этом отказывало, но считало кандидатами трех князей, в том числе молодого Ару-Хорчин-вана Гарди-Басара, сторонника автономии Монголии, ведшего происхождение от брата Чингиса – Хасара⁸.

Были и другие альтернативы. В 1905 г., когда Далай-лама XIII находился в Монголии, нойоны Внутренней Монголии обратились к нему за советом относительно образования независимого ханства под покровительством России. Далай-лама выразил поддержку ведению такой пропаганды, но счел необходимой вначале получить поддержку России. Он счел такой проект возможным не в ближайшем будущем. Примерно в то же время возникла другая идея: Далай-лама и поддерживавшие его князья и хубилганы из Джиримского и Ихэджуского сеймов Внутренней Монголии, а также из Внешней Монголии решили отделиться от Цинской империи и образовать союзное тибето-монгольское государство под покровительством России. Выразили готовность присоединиться к этому проекту и князья Силингольского сейма⁹.

Однако эти проекты не состоялись: против была не только империя Цин, но и Россия, связанная с Японией тайными соглашениями о разделе сфер влияния в Маньчжурии и Монголии. Россия не оказала помощь Далай-ламе, опасаясь испортить отношения с Великобританией, Японией и Цинской империей. Кроме того, в отличие от Халхи, Внутренняя Монголия была сильно децентрализована и в значительной мере китаизирована. «Наставник государства» Цин – Джанджа-хутухта, имевший большое влияние во Внутренней Монголии, жил преимущественно в Пекине и не поддерживал независимость монголов. Странники независимости во Внутренней Монголии и Синьцзяне были разобщены и не имели ресурсов для формирования там альтернативных центров власти. Во Внутренней Монголии были сильно выражены тенденции дугуйланского движения, направленного на ограничение власти феодалов. Они ослабляли монархические тенденции. Во Внешней Монголии дугуйланы были редки, китаизация почти не была выражена, но были сильнее выражены традиционализм и централизация. Кроме того, Россия поддерживала движение внешних монголов за самостоятельность.

30 ноября 1911 г. высшим цинским чиновникам в Их-хурэ (Урге) – Саньдо и Тань Цзайли был направлен «Официальный документ ванов, гунов, дзасаков, хамбо, Эрдэнэ-шанцзотбы и да-лам, пребывающих в Хурэ» с требованием, чтобы все цинские чиновники покинули Монголию: «После подчинения государству Дай-Чин мы, внешние монголы, получали расположение и благодеяния от великих и милостивых императоров и жили мирно несколько сот лет, возвышая Желтую веру. Теперь не только разрушены наши старые традиции и эксплуатируется все наше достояние, но также наша религия, Желтая вера, грубо разрушается, что наиболее бесчеловечно и ненавистно... Маньчжуро-китайские чиновники не только стали несправедливыми ко всем..., но также возбудили беспокойства и бесконечную эксплуатацию. Сейчас, вследствие несправедливости и страданий, которые создали чиновники, провинции маньчжурского императора вооружились, устроили беспорядки и создают отдельные государства.<...> Мы, монголы,

не можем более переносить невзгоды и страдания от такого правительств... Мы верим в религию для нашего будущего, но мы должны также восстановить наше достояние для нашего настоящего. Поэтому мы, халхасцы, решили основать независимое государство и возвести на трон хана ламу Джебцзундамбу, которому поклоняются все халхасцы и которого мы, нойоны, возводим как потомка высокородного Тушэту-хана, и который властвует над обоими законами»¹⁰.

Итак, монголы желали отделиться от империи не потому, что им не нравилась маньчжурская династия как таковая – виноват не император, а чиновники. Монголы знали, что император Гуансую (Цзайтянь) фактически не правил, за него это делала вдовствующая императрица Цыси, а после их смерти в 1908 г. малолетний император Сюаньтун и его мать Луньюй также не имели реальной власти. Отделиться от империи монголам приходилось потому, что по вине чиновников разрушались традиционализм и религия, составлявшие основу жизни монголов. Поэтому они решили интронизировать Джебцзундамбу.

Он назван потомком Тушэту-хана потому, что был реинкарнацией Дзанабазара – Чингисида (сына Тушэту-хана Гомбодоржа), имевшего кровные права на монгольский престол¹¹. Джебцзундамба властвует над «обоими законами» – религии и государства. К тому времени в Тибете уже «властвовал над обоими законами» Далай-лама. Применительно к монголам можно вспомнить «теорию двух порядков» – одну из основ отношений юаньских ханов с верховными ламами школы Сакья¹². Теперь хан и лама объединялись в одном лице. Этим провозглашалось объединение принципов передачи ханской власти путем наследования через кровное родство и через перевоплощения и, как следствие, объединение «двух порядков» в одних руках.

В наше время, после долгой коммунистической индоктринации в МНР, иногда говорят о том, что Богдо-гэгэн VIII был чуждым для монголов, поскольку был тибетцем. Однако в прошлом монголы рассуждали по-разному. После смерти Богдо-гэгэна VII – при поисках Богдо-гэгэна VIII они хотели, чтобы он был тибетцем,

как раньше, а не халхасцем¹³ (хотя были и сторонники того, чтобы Богдо был монголом). Это позволяло избежать соперничества в верхах монгольского общества. При возведении великим ханом Богдо-гэгэна VIII его преемственность от Чингисида – Богдо-гэгэна I легитимировалась линией перевоплощений. При этом Богдо-гэгэн I, будучи ламой школы Гэлуг, был перевоплощением Таранатхи – высшего ламы школы Джонанг, имевшего связь со школой Сакья, главы которой в прошлом были «наставниками государства» Юань. Так выстраивалась преемственность власти по двум линиям: мирской и религиозной. Соответственно, воссоздаваемое монгольское государство претендовало на преемственность от империй Чингис-хана, юаньских ханов и, частично, Цин (так как титул Богдо-хана маньчжурским правителям дали монголы). Церемония интронизации Богдо-хана монголов в 1911 г. сочетала символику возведения великих ханов из рода Чингиса и древних буддийских императоров.

Предполагается, что церемония интронизации Джебцзундамба-хутухты в 1911 г. была смоделирована по церемонии интронизации теократического монарха Тибета – Далай-ламы XIII в 1895 г. на основе следующих признаков сходства: благоприятная дата церемоний была определена астрологами; очищали воскурениями и устилали тканью путь, по которому двигались Далай-лама и Джебцзундамба во время интронизации, по обе стороны были выстроены монахи; важную роль играли сопровождающие монахи – главный повар, секретарь, мастер пения, остальные монахи и знать участвовали в качестве молящихся; интронизация проводилась на «львином троне» – то есть «троне Будды»; подданные подносили печати и новый титул; церемония интронизации Джебцзундамбы в 1911 г. и церемония второй интронизации Далай-ламы в 1909 г. проводились для того, чтобы отвергнуть влияние Цин на их страны, из титулатур на новых печатях были удалены китайские и маньчжурские тексты и слова, относящиеся к Цин; при интронизации цитировались пророчества оракула и Брахмы; новый статус обоих означал правление религией и государством; обоим, как священным императорам, в начале церемонии подданные

поднесли мандалы, «семь драгоценностей царя», восемь благоприятных символов» и «восемь благоприятных предметов»; поданные по ранжиру простирались перед ними и делали подношения; в заключение проводились службы о долголети¹⁴.

Приводимые ниже данные показывают, что, наряду с признаками сходства, в интронизации Джебцзундамбы были другие символы, связанные именно с монгольской традицией высшей власти.

Перед интронизацией Богдо-хана спросили чойджина (оракула) об организации монгольского ханства. Он ответил, что надо верить в Три Драгоценности (Будду, Дхарму и Сангху), Джебцзундамба имеет преемственность от Чингис-хана, Алтан-хана, Абатай-хана. Это означало преемственность, которая объединяла основателя Монгольского государства – Чингис-хана, ключевую фигуру второго распространения буддизма в Монголии – Алтан-хана, и Абатай-хана – Чингисида, распространявшего буддизм в Халхе. Существенно и то, что эта преемственность не только соединяла светский и религиозный принципы преемственности власти, но и преодолевала границы племенных групп: Чингис-хан правил всеми монголами, Алтан-хан – тумэтами, Абатай-хан – халхасцами.

В феодальном обществе большое значение имеет титулатура. Полный титул Богдо-хана после интронизации следует из его первого указа: «Возвышающий религию, Дарующий счастье живым существам, Многими Возведенный повелитель Монгольского государства, держащий вместе религию и государство, Солнечносветлый Богдо-хан»¹⁵. Позже этот титул использовался иногда с небольшими вариациями.

Новый титул Джебцзундамбы означал совмещение власти над религией и государством. Слово *төр* в части *шашин төрийг хослон баригч* имеет также значения «власть, управление (государственное), строй, порядок». Во времена империи Юань слово *төр* понималось, прежде всего, как государство¹⁶.

Очевидным образцом служил Тибет, где находили инкарнации Джубцзундамбы. В XVII в. с помощью монголов Тибет стал независимым теократическим государством во главе с Далай-ламой

У и с тех пор до 1951 г. оставался таковым. Власть в нем обозначалась как «владеющий религиозным и мирским» (тиб. *чой сид ньи дан Chos srid gnyis ldan*) – то есть высшая власть инкарнаций Далай-ламы, под началом которого действовала светская власть¹⁷.

Были и индийские коннотации. Титул «Многими Возведенный» (*Олноо өргөгдсөн*) – перевод титула «Махасаммата» – легендарного первого индийского царя, от которого в буддийской историографии Монголии к тому времени обычно выводили генеалогию рода Чингис-хана. Одна из титулатур Богдо-хана – Солнечносветлый (*Наран гэрэлт*) также восходила к титулатуре индийских царей: корень слова «раджа» (санскр. *rāj-*) имеет как одно из значений «сверкать»). Важно и то, что свет, сияние – основное внутреннее свойство «харизмы» хана во времена Чингиса, причем указывалась «солнечная природа харизмы»¹⁸. В источниках начала XX в. имеются и некоторые другие индийские коннотации¹⁹.

По монгольской традиции на церемонии интронизации новому Богдо-хану поднесли дары. Прежде всего, это были «семь драгоценностей монарха», имевших важное символическое значение, основанное на религиозных традициях древней Индии (в связи с царем Чакравартином). Эти драгоценности – колесо (Учения буддизма), Чандамани (исполняющая желание драгоценность), царица, министр, слон, конь и генерал²⁰. Кроме того, Богдо-хан имел теперь три печати: нефритовую императорскую (традиция, общая с юаньскими императорами), серебряную и золотую (печать высшего ламы)²¹.

Новому Богдо-хану поднесли 300 белых верблюдов и 2000 белых лошадей – дань монгольским великим ханам, означавшая подчинение. Впоследствии подданные князья продолжали присылать ему «дань из девяти белых». Богдо-хан теперь имел три печати: нефритовую императорскую (традиция, общая с юаньскими императорами), серебряную и золотую (печать высшего ламы). После интронизации Богдо-гэгэн VIII и его супруга в первый день нового года по лунному календарю развели огонь в юрте-дворце Абаттай-хана – деда Тушэту-хана Гомбодоржа, сыном которого был Богдо-гэгэн I. Эта юрта находилась на территории Желтого дворца

Джебцзундамбы. Данный ритуал затем повторялся каждый год и символизировал преемственность монгольской великоханской власти²². По-видимому, некоторые атрибуты власти имели цинское происхождение: например, на некоторых халатах Богдо-гэгэна VIII изображены императорские драконы.

Ц. Жамцарано писал В. Л. Котвичу, что был свидетелем «своего рода присяги» народа, который находился вне Урги: все верующие, согласно циркуляру из столицы, в день интронизации Богдо-гэгэна VIII помолились, обратясь к столице лицом²³.

В лундэне Богдо-гэгэна VIII говорилось, что он «снизошел из земли Сукхавати, по указу Далай-ламы Западной земли, сунтагу Панчен-Богдо», действует «по указу Далай-ламы и при поддержке Панчен-Богдо», что он взошел на трон халхасцев с указанием великого хана (монг. *Богда эзэн хаан*)²⁴. Это отражает две линии преемственности: как ученика Далай-ламы и Панчен-ламы и как великого хана монголов.

Новый Богдо-хан Монголии принял властные prerogatives, ранее принадлежавшие маньчжурскому Богдо-хану: правление территорией, назначение органов власти, взимание дани, законодательные и судебные функции, назначение и утверждение в должностях, дарование титулов, званий, награждения и т. д. Его властные функции в буддизме Монголии после провозглашения ее независимости усиливались.

Отречение Цинской династии и провозглашение Китайской республики в 1912 г. дали монголам дополнительное основание для независимости: они четко знали, что были связаны с Китаем лишь общим подчинением маньчжурским императорам, а теперь эта связь прекратилась.

Существует мнение о преемственности Китайской республики и КНР от империи Цин. Действительно, в указе, который 12 февраля 1912 г. издала регентша Луньюй от имени малолетнего императора Сюаньтуна (Пу И), говорилось, что устанавливается Китайская республика, которую образуют пять народностей: маньчжуры, ханьцы, монголы, мусульмане и тибетцы²⁵.

Однако в конституционных актах Китайской республики и КНР не было ссылок на этот указ и не зафиксирована преемственность от Цинской империи. Сам указ 1912 г. об отречении династии не был законным по следующим причинам. С XIX в. до краха империи Цин ее императоры были отстранены от власти регентшей, имевшей сомнительную легитимность, которая сама издавала императорские акты, а затем другая регентша низложила династию в пользу республики. Легитимность изданных ими актов сомнительна, поскольку функции регента ограничены временным управлением империей до вступления во власть императора. Высшая власть императора оставалась неоспоримой, регент не имел права низлагать его и упразднить монархию.

Приняв на себя договорные обязательства империи Цин перед державами, китайские республиканцы продемонстрировали правопреемство от нее Китайской республики в отношении международных договоров. По современному международному праву, юридически преемственность государств происходит тогда, когда одно государство перестает существовать, а другое начинает существовать или получает контроль над той территорией, которую потеряло первое. Главный вопрос здесь – вопрос приема на себя международных обязательств государства-предшественника²⁶. Но историческая преемственность не ограничивается международными договорами. Китайская республика и КНР не провозглашали свою преемственность от империи Цин. В республиканском Китае отброшены в основном те черты, которые отличали империю Цин от Китая, в том числе – разные формы легитимации власти императора для разных народов. Декларации маньчжуров о том, что их страна – это главное, Срединное государство, аналогичны декларациям германских, османских, российских и других монархов о своей преемственности с Римской империей. Такие декларации не являются предметом международного права и не могут быть основанием для каких бы то ни было юридических заключений²⁷.

Республиканский Китай продолжил цинскую «новую политику». Соответственно, продолжилось и национально-освободительное движение монголов.

Почти все хошуны Внутренней Монголии поддержали интронизацию Джебцзундамбы и объявили о своем подданстве ему. Кроме них, по состоянию на март 1912 г., выявились две группы: восточные монголы заявили, что откажутся подчиняться Китаю, если маньчжурская династия будет лишена престола, а западные – что хотели бы иметь собственного хана²⁸. Часть восточно-монгольских и маньчжурских князей хотели создать независимое от Китая государство «Маньчжурия-Монголия» под протекторатом России и Японии. Один из высших цинских сановников – князь Су – предлагал маньчжурскому императору выехать за Великую китайскую стену на север и, в худшем для него случае, консолидировать маньчжурские доминионы после отделения от Китая²⁹. Те, кто разделял про-цинские настроения, в основном примыкали к партии «Цзуншэдан» («Партия верности престолу»), возникшей в Пекине незадолго до падения династии и после этого действовавшей довольно долго. Однако попытки восстановления Цинской династии не удалось.

Более распространен был среди феодалов Внутренней Монголии коллаборационизм в форме признания Китайской республики и присоединения к ней. На эти позиции встал ряд влиятельных нойонов, долгое время проживавших в Китае. После провозглашения республики они создали в Пекине «Китайско-монгольский союз» с целью «уничтожить преграды, разъединяющие эти две народности». Как бы от Халхи в него вступил Наянту-ван, от торгутов – Палга-ван, 25 чел. – от внутренних монголов³⁰. Этот союз быстро таял. Позже во Внутренней Монголии, Маньчжурии и Китае собирались некоторые монгольские князья, подававшие петиции о том, как обеспечить существование Внутренней Монголии в составе Китая с учетом интересов монголов.

Итак, угроза ликвидации монархии объединила большинство монгольских феодалов в неприятии замены ее на республику китайцев. Но руководствовались они разными мотивами: одни стремились к независимости в различных вариантах, другие – к сохранению династии даже при ее «новой политике», третьи, возможно, надеялись, что отделение Маньчжурии вместе с Монголией

от Китая приведет к прекращению «новой политики» и вернет старые цинские порядки. Конечно, монгольские князья были заинтересованы в сохранении своего привилегированного положения, и наилучшим вариантом для этого была монархия. Однако проекты монгольской или монголо-маньчжурской монархии во главе с кем-то из Чингисидов или представителем Цинской династии оказались нежизнеспособными.

Ни одна влиятельная политическая сила в Монголии не предлагала вариант монгольской республиканской государственности, хотя республиканские идеи китайцев монголам были хорошо известны, а во Внутренней Монголии действовало много дугуяланов, весьма влиятельных в ряде районов. Это согласуется с выводом об отсутствии общественного запроса на замену монгольского традиционализма на республиканскую систему. *Революция, демократия и республика не были историческим выбором монголов. Их выбором были феодализм, буддизм и монархия.*

Развитие событий показало, что в исторических условиях того времени эффективным оказался проект теократической монархии Богдо-хана Джебцзундамба-хутухты VIII. Этот проект отражал основу монгольской политической традиции того времени – преемственность великоханской власти от Чингиса с буддийскими индо-тибетскими коннотациями. Это нашло отражение в церемонии интронизации Джебцзундамбы и последующих государственных актах.

Первым международным актом теократической Монголии стало Русско-монгольское соглашение (или договор) от 3 ноября 1912 г. В его русском и монгольском текстах, имевших равную силу, есть различия: в русском тексте обозначена автономия, в монгольском – независимость. В связи с этим, монгольская сторона имела такие же основания считать данный документ признанием независимости, как российская – признанием автономии. Автономия была недвусмысленно закреплена трехсторонним Кяхтинским соглашением 7 июня 1915 г. Но при этом Внешняя Монголия сохранила государственность: автономия означала не включение страны в Китай в качестве его составной части, а лишь

номинальные сюзеренные права Китая. Согласно французскому варианту соглашения (имевшему приоритет), Богдо-гэгэн титуловался «ханом», а монгольский вариант позволял однозначно трактовать его титул как «великий хан». Иными словами, этот документ не означал отказ монголов от концепции преемственности великоханской власти. Вместе с тем, фиксация автономного статуса именно Внешней Монголии в 1915 г. означала и отказ ее руководства от претензий на другие монгольские земли.

Соглашение 1915 г. было подписано после долгих и сложных переговоров: Китай желал сохранить как можно больше власти над Монголией. В частности, китайцы требовали убрать богдоханский титул, равный титулу цинского императора, но его удалось сохранить благодаря поддержке русской стороны.

Во вступительной фразе в русском и французском вариантах соглашения стоит *Его Святейшество Богдо Джебцзундамба хутухта хан Внешней Монголии*. В части, где перечисляются полномочные представители трех стран на переговорах, в русском, французском и монгольском вариантах стоит *Его Святейшество Богдо Джебцзундамба хутухта повелитель Внешней Монголии; Sa Saintete Bogdo Djimbzoun Damba Khoutoukhtou Khan de la Mongolie Exterieur; Гадаад Монголын маш арилсан Богд Жавзандамба хутагт повелитель*.

Эта формулировка в русском варианте сохранилась из Русско-монгольского соглашения 1912 г.: российская сторона отказывалась титуловать Богдо-гэгэна государем, то есть титулом, равным российскому императору. Поэтому было использовано неопределенное понятие «повелитель», причем это русское слово было внесено и в монгольский вариант соглашения 1915 г. Переговоры по этому поводу происходили еще в октябре 1912 г. Российский представитель И. Я. Коростовец телеграфировал министру иностранных дел С. Д. Сазонову из Урги 1 октября 1912 г.: «Монголы настаивают на признании нами за Хутухтой в соглашении присвоенного ему титула «Эцзэн-хан» – «Самодержавный Государь Монгольского народа», что я признавал бы допустимым, при условии исключения в русском тексте перевода этого титула, никому

неизвестного»³¹. Сазонов на это ответил 3 октября 1912 г.: «Присвоение Хутухте титула «Эцзэн-хан» в монгольском тексте не встречает возражений, но в русском тексте этот титул должен быть исключен или переведен так, чтобы исключить понятие о полной самостоятельности от Китая»³². Коростовец ответил на это Сазонову 11/25 октября 1912 г.: «В согласии с полученным указанием, титул Хутухты «Эцзэн-хан» передан в русском тексте неопределенным термином «повелитель»»³³.

На трехсторонних переговорах 1915 г. вопрос титулатуры возник вновь, на сей раз по инициативе китайской стороны. Российский посланник в Пекине В.Н. Крупенский телеграфировал в МИД 9 сентября 1914 г.: «Объяснился... с министром иностранных дел, который после доклада президенту только что сообщил мне, что китайским делегатам послана сегодня инструкция в смысле признания за Хутухтой титула «Богдыхана Внешней Монголии». Без всякого перевода, а лишь с китайской транскрипцией слова «Богдыхан», но с тем условием, чтобы титул этот был соединен с прежним прозвищем «Джебцундамба-хутухта» и был дарован президентским декретом. Что касается календаря, то самим делегатам предписано настаивать на принятии республиканского, но, по-видимому, в случае, если относительно титула состоится соглашение, то китайцы готовы будут пойти на компромисс в этом вопросе»³⁴.

Однако все оказалось не так просто. Согласно телеграмме главы российской делегации на кяхтинских переговорах – дипломатического агента А.Я. Миллера от 17 сентября 1914 г., в тот день состоялось 6-е заседание, на котором китайские делегаты вновь настаивали на признании Внешней Монголии автономным округом Китая, а не государством, на отказе от титула Богдо-хана и Эдзэн-хана и от монгольского календаря³⁵. Китайцы требовали убрать монгольский термин *хаан*, но российская сторона поддержала монгольскую, ссылаясь на прецеденты Кореи, Египта, Марокко, Бухары и Хивы, где старые титулы сохранялись под иностранным сюзеренитетом: соответственно, *король, хедив, султан, эмир и хан*³⁶.

Лишь 3 октября 1914 г. Миллер и китайские делегаты согласовали титул «Богдо Джебцзундамба-хутухта-хан», причем в монгольском тексте *хан* пишется *хаган*, но произносится *хан*³⁷. На этот компромисс китайцы пошли потому, что им удалось провести пожалование этого титула президентом Китайской республики, замену монгольского летосчисления китайским; не упоминание в тексте соглашения термина «автономное государство», использование терминов «Автономная Монголия», «Автономная Внешняя Монголия» и «Внешняя Монголия», «автономное правительство», «правительство автономной Монголии», «правительство Внешней Монголии»³⁸. 14 октября 1914 г. Миллер и китайские делегаты согласовали титул *Его Святейшество Богдо Джебцзундамба-хутухта-хан Внешней Монголии*³⁹.

Итак, кроме русского *повелитель*, в монгольском варианте соглашения было использовано не *хан* (крупный удельный владыка, также князь крови), а *хаан* (хаган, верховный владыка, император). В русском и французском вариантах слово *хан* используется также для обозначения *хагана*, что составляет некоторую двусмысленность. Но в монгольском варианте сочетание слов *Богд* и *хаан* позволяет однозначно понимать титул Джебцзундамба-хутухты как титул Богдо-хана⁴⁰. Именно этот титул с подачи монголов носили цинские императоры. Таким образом, монголы смогли добиться фиксации в трехстороннем Кяхтинском соглашении титула, означавшего преемственность власти Джебцзундамбы от монгольских великих ханов прошлого.

Прерогативой цинских императоров было жалование феодальных и религиозных титулов. После провозглашения Китайской республики уже первый президент Юань Шикай присвоил себе такое право (что противоречит республиканскому строю). Сохранилось много документов этого рода, например, о пожаловании монголам титулов *хутухта*, *номун-хан*, *цэцэн-хамбо*, различных феодальных титулов⁴¹. Согласно положению о Главном управлении по делам Монголии и Тибета (находившемся под контролем президента) было создано специальное отделение пожалований, ведавшее пожалованием и наследованием титулов и званий,

а также отделение религиозных вопросов, ведавшее, в том числе, пожалованием почетных званий ламам и выявлением хубилганов⁴².

Россия, согласно международному праву того времени, признавала сюзеренные права Китая над Внешней Монголией только по тем пунктам, которые были прописаны в Кяхтинском соглашении 1915 г. Дарование титулов монгольским феодалам президентом там не было прописано и оставалось прерогативой Богдо-хана Монголии. Китай с самого начал пытался нарушать это с целью дальнейшего расширения своих прав.

В телеграмме от 4/18 июня 1915 г. российскому посланнику в Пекине Сазонов писал: «Предваряя какое-либо официальное выступление, благоволите высказаться перед Министерством Иностранных Дел в следующем смысле: мы с весьма неприятным чувством ознакомились с содержанием приказов Президента, т. к. видим, что Китайское Правительство сразу же стремится превратно истолковывать только что составленное соглашение, истинный смысл которого не мог остаться для него неясным за все время наших переговоров о Монголии. <...> Право пожалования и утверждения не местным правительством званий и титулов, особенно на Востоке, настолько существенно, что не может быть подразумеваемым, и должно быть определенно сформулировано в договоре. Таким образом, оно бесспорно принадлежит Хутухте, как Главе Автономной Монголии, пользующейся по ст. 5 правом внутреннего управления. Равным образом, не вправе было Китайское Правительство самостоятельно решать вопрос о командировании каких-то специальных послов. Предупредите министра иностранных дел, что он должен изыскать выход из созданных приказами затруднений. Министр иностранных дел должен был бы понимать, что в интересах Китая применять договор, на который с таким трудом при нашем энергичном воздействии пошли монголы, в духе умеренности, не говоря уже о прямых нарушениях, а не отталкивать монголов резким подчеркиванием неприятных для их самолюбия пунктов»⁴³.

Министр иностранных дел Китая обещал Крупенскому относительно утверждения званий и титулов внешним монголам, что

«факт этот более не повторится, и чтобы оправдаться объясняет, что китайское правительство придавало ему скорее значение обычного пожалования орденов иностранным подданным»⁴⁴. Кроме того, он сказал, что китайское правительство находится в затруднительном положении, так как «некоторые князья Внешней Монголии специально просили его об утверждении их титулов». Крупенский ответил, что «Китайское Правительство может принимать во внимание пожелания не отдельных князей, а лишь Хутухты и Монгольского Правительства, взгляд которых ему хорошо известен из телеграммы по этому вопросу Монгольского Совета Министров»⁴⁵.

В памятной записке китайского министра иностранных дел от 28 июля/10 августа 1915 г. сообщалось: «Богдо Джебцзундамба Хутухта водворен в своем звании Президентом Республики. Что же касается приказа Президента относительно титулов джасак-ханов, ванов, бэйлэ, бэйсэ, гунов и тайджи, а равно и почетных прозвищ для лам Внешней Монголии, то последний имеет в виду облегчить для китайского комиссара в Урге и его помощникам в различении во Внешней Монголии, по вступлении в должность, титулованных [особ] сообразно с их настоящим положением. При сем, однако, ваны, гуны и тайджи Внешней Монголии, находящиеся под службой Китайского Центрального Правительства, могут получать соответствующее повышение в степени в дальнейшем»⁴⁶. На следующий день МИД России ответил, что «Императорское Правительство... понимает ее [эту записку – С.К.] в смысле отказа Китайского Правительства от пожалования титулов монголам Внешней Монголии, за исключением тех из них, которые состоят на службе Центрального Китайского Правительства»⁴⁷. 30 июля Сазонов написал Миллеру: «Можете осведомить Монгольское Правительство, что вопрос о пожаловании званий и титулов монголам выяснен переговорами нашего Посланника в Пекине с Китайским Правительством. Последнее заверило, что факт более не повторится и что сказанное Правительство не присваивает себе права такового пожалования, за исключением монголов, состоящих на китайской службе»⁴⁸.

15 августа 1915 г., согласно телеграмме Миллера в Пекин, монгольское правительство попросило китайское правительство разъяснить, что ответные телеграммы монгольским главным управлениям надо посылать не Хутухте, а последним: монгольское правительство считало, что «право непосредственного обращения к Его Святейшеству может принадлежать лишь Президенту»⁴⁹. Сазонов ответил: «Считаю точку зрения Монгольского Правительства правильной». По тройственному соглашению, китайский представитель может лишь испрашивать у Хутухты аудиенцию, а письменные сношения вести с главными начальниками ведомств⁵⁰. Монгольское правительство поблагодарило его за это⁵¹.

Таким образом, Богдо-хан автономной Внешней Монголии смог сохранить за собой не только преемственный титул, но и преемственные prerogatives дарования титулов и званий своим подданным. Известно, что он даровал различные титулы и звания представителям феодалов и духовенства Внешней Монголии – своим подданным. Однако известно и несколько случаев дарования им феодальных титулов и званий иностранцам за их заслуги перед его страной⁵².

Монголия без внешней поддержки не могла противостоять Китаю, который имел многократный перевес в ресурсах и вооружениях. В результате только Внешняя Монголия избежала китайской оккупации. Но и она была оккупирована в 1919–1921 гг. Барон Р.Ф. Унгерн-Штернберг в 1921 г. восстановил независимость от Китая и государственность Внешней Монголии под властью Богдо-хана. За это Унгерн, принявший монгольское подданство, получил высший княжеский титул дархан-хошой чин-вана в степени хана.

Революция 1921 г. и установление власти МНП являлись экспортом революции. 1 ноября 1921 г. народное правительство Монголии утвердило положение, известное как «Клятвенный договор». По нему Богдо-хан лишился права влиять на важные государственные решения и сохранял права лишь в религиозных делах. Неизвестен экземпляр этого документа, заверенный Богдо-ханом. Поэтому есть все основания считать его актом лишь чиновников МНП.

Не являлся он и конституционным актом (так как не устанавливал основы политической, правовой и экономической системы государства), а только ограничивал власть Богдо-хана в пользу МНП односторонним актом этой партии. Законность «Клятвенного договора» в целом сомнительна. Вскоре после кончины Богдо-хана 20 мая 1924 г. – в июне 1924 г. бюро ЦК МНП и его правительство постановили объявить Монголию народной республикой, что формально утвердил I Великий народный хурал в конце того же года, который также принял Конституцию по образцу советской. Однако добрая память о Джебцзундамба-хутухте еще долго сохранялась в монгольском народе. Свидетельство тому – народные восстания против МНРП, многочисленные попытки найти его новое воплощение, которые пресекала МНРП.

* * *

Представление о центральной власти великого хана из рода Чингис-хана было традиционным для монголов. После принятия буддизма Гэлуг эта идея обогатилась коннотациями буддийского царя. Это, а также аллюзии на родство с родом Чингиса, владением печатью Юаньской династии и получением от монголов титула Богдо-хана были важными механизмами легитимации власти цинских императоров в глазах монголов.

Цинская «новая политика» стала нарушением той сбалансированной системы, в рамках которой монголы признавали себя подданными маньчжурских императоров. Она стала причиной национально-освободительного движения в Монголии. Возник проект создания союзного государства Монголии и Тибета при возможном главенстве Далай-ламы, но он не получил развития. Другой формой борьбы стали усилия части князей Внутренней Монголии за сохранение, а позже – за восстановление маньчжурской династии. Это не противоречило сохранявшейся среди монголов идеи власти великого хана из рода Чингиса: ведь цинские императоры подчеркивали свое родство с ним. Однако безуспешность монархического движения в Китае и Маньчжурии, упадок и отречение

цинской династии делали более популярной идею выдвижения общемонгольского лидера из монголов-Чингисидов. Но такой фигуры не оказалось. Кроме того, власть и авторитет феодалов к тому времени слишком ослабли, а сами они были слишком разобщены. Не было альтернативы в виде демократического проекта: республиканские идеи были чужды монголам.

Реальная альтернатива была другой: китаизация или независимость под эгидой теократии. Результатом стало формирование в общественном сознании идеи теократической монархии. Был и образец такой монархии в виде Тибета. Возводя Джебцзундамба-хутухту VIII новым Богдо-ханом, монголы следовали сложившейся у них к тому времени традиции преемственности великоханской власти. В прошлом эта власть принадлежала наследникам Чингис-хана из Юаньской династии, после падения этой династии воплощалась в харизме общемонгольских ханов, затем – во власти маньчжурских Богдо-ханов, получивших этот титул от монголов. Теперь состоялся перенос великоханской власти от маньчжуров обратно к монголам. В титулатуре Богдо-хана Джебцзундамба-хутухты были объединены монгольские и индо-тибетские компоненты легитимации и преемственности высшей власти.

Пекин оспаривал возведение Богдо-хана Монголии, но эти возражения окончательно потеряли смысл после коллапса империи Цин и создания республиканского Китая. Кроме того, есть сведения о существовании указа маньчжурского императора Хунтайджи (Абахая, получившего титул Богдо-хана от монголов), о том, что в случае падения династии они вернуться к своим прежним установлениям. Монголы считали это одним из оснований для объявления своей независимости в 1911 г.

Провозглашение Китайской республики в 1912 г. было результатом Синьхайской революции китайцев против маньчжуров. В этом отношении Цинская империя не была уникальна: начало XX в. ознаменовалось распадом ряда других империй (Российской, Османской, Австро-Венгерской и др.), где конфликт национализмов большинства с национализмами меньшинств обычно приводил

к образованию национальных государств, в ряде случаев – к межнациональным конфликтам.

Ситуация в империи Цин складывалась аналогично: ее «пограничные народы», включая монголов, осознавали себя подданными маньчжурского императора – такими же, как ханьцы, составлявшие большинство населения империи. Национальное движение ханьцев, в их понимании, имело тот же характер, как их национальные движения. При распаде империи Цин они должны были обрести самостоятельность подобно ханьцам. Это должно было привести к необратимому распаду Цинской империи подобно тому, как распались указанные выше империи Евразии. Чтобы избежать такого развития событий, ханьские националисты выдвинули концепцию «республики пяти рас», согласно которой Китайская республика становилась государством якобы не только ханьцев, но и остальных национальностей бывшей империи Цин. Данная концепция не имеет аналогов в истории других империй. Это искусственный конструкт, несостоятельный с научной точки зрения.

Не имея исторической преемственности от империи Цин и даже не декларируя ее, китайские республиканцы добились признания державами юридической преемственности от нее, признав право международных договоров, заключенных в цинское время. В сочетании с военной агрессией против других народов распавшейся империи, стремившихся к созданию собственных национальных государств, ханьцы смогли включить их в свое национальное государство при отсутствии исторической преемственности.

Более того, для манипуляции общественным мнением монголов и тибетцев китайские президенты имитировали свою преемственность от цинских императоров, выдавая дипломы о «признании» высших лам, раздавая титулы монгольским феодалам и т.п. В КНР подобная имитация продолжается и сейчас в виде «утверждения» новых перевоплощений хубилганов китайскими властями и «жеребьевки» перевоплощений высших лам с помощью Золотой урны, использовавшейся в цинское время.

Теократическая Монголия соответствовала всем признакам национального государства: имела постоянное население,

определенную территорию, правительство и способность вести международные отношения. Монархия Джебцзундамба-хутухты основывалась на сочетании традиционной и харизматической моделей легитимности власти, если использовать классификацию М. Вебера⁵³. Титул «Многими Возведенный», действительно, означал всенародное признание власти Джебцзундамбы как законного и преемственного великого хана монголов.

В МНР и СССР считалось, что выбором монгольского народа были революционное реформирование общества и социалистическая ориентация. Сейчас в Монголии и на Западе распространено другое мнение: выбором монголов была демократия, а советское вмешательство воспрепятствовало ей. Как показывают исторические факты, в начале XX в. и социализм, и демократия были в целом чужды населению страны. Феодалы, духовенство и другие слои общества следовали традиционализму и признавали власть Богдо-хана.

Установление власти МНП, в отличие от провозглашения теократической монархии Богдо-хана, основывалось не на монгольской традиции преемственности высшей власти, а на экспорте революции и чуждой коммунистической идеологии. Однако и МНП/МНРП и последующие власти всегда признавали государственную преемственность республиканской Монголии от теократической.

После прихода к власти МНП в области мировоззрения решающее значение придавалось замене буддизма на марксизм-ленинизм. Кроме пропаганды, важную роль в этом сыграло народное образование с преподаванием светских наук с коммунистических позиций. В МНР новая культура противопоставлялась культуре теократической Монголии как «отсталой». Важным компонентом легитимации власти МНРП была дискредитация религии и памяти Богдо-хана Джебцзундамба-хутухты. Это объяснимо: в отличие от МНРП, Богдо-хан возглавил страну в результате всенародного признания и согласно традиции преемственности власти.

В традиционном монгольском обществе восприятие собственных религиозных традиций было другим, чем их восприятие иностранцами. По мере внедрения в монгольское общество

коммунистической, а затем демократической пропаганды происходит отход монголов от своих традиций в пользу чужеродных концепций. В прошлом традиционализм, монархизм, религиозность населения и влияние духовенства выполняли функцию защиты и консолидации монгольского общества. Разрушение этого «защитного барьера» привело к тому, что в современной Монголии нарастает угроза утраты национально-культурной идентичности монголов в результате агрессивного распространения чуждых идеологий (западного общества потребления, протестантизма и др.). Чтобы избежать этого, необходима государственная поддержка монгольских национальных традиций, буддизма, осознание преемственности великоханской власти Богдо Джебцзундамба-хутухты VIII.

Источники и литература

- АВПРИ – Архив внешней политики Российской империи, Москва.
- Баранов. 1907. Харачины в хошуне Джасакту-вана. Харбин.
- Батсайхан О. 2007а. Монголын тусгаар тогтнол ба Хятад, Орос Монгол гурван улсын 1915 оны Хиагтын гэрээ (1911–1916). Улаанбаатар.
- Батсайхан О. 2007б. Монгол үндэстэн бүрэн эрхт болох замд (1911–1946). Улаанбаатар.
- Батсайхан О. 2011. Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба. Улаанбаатар.
- Вебер М. 1990. Избранные произведения. Москва.
- Дмитриев С.В., Кузьмин С.Л. 2014. Империя Цин как Китай: анатомия исторического мифа // Восток, № 1.
- Дугарова С.Ж. 2009. К вопросу об интерпретации названия монгольского закона «Их засаг» (на примере монгольской историографии) // Власть, № 9.
- Из эпистолярного наследия В.Л. Котвича. 2011. Улаанбаатар.
- Кузьмин С.Л. 2014. Легитимация теократической власти и восстановление монгольской государственности в начала XX в. // Россия и Монголия в начале XX в. Дипломатия, экономика, наука. Кн. 3. Ч. 1. Иркутск.

Кузьмин С.Л. 2015. Столетие Кяхтинского соглашения 1915 г. между Россией, Монголией и Китаем // *Азия и Африка сегодня*, № 4.

Кузьмин С.Л. 2016а. Концепция великоханской власти и теократическая государственность Монголии в XX веке // *Научный диалог*, № 9 (57).

Кузьмин С.Л. 2016б. Теократическая государственность и буддийская церковь Монголии в начале XX века. Москва.

Позднеев А. 1896. Монголия и монголы. Результаты поездки в Монголию, исполненной в 1892–1893 гг. Т. 1. С.-Петербург.

РГВИА – Российский государственный архив военно-политической истории, Москва.

Скрынникова Т.Д. 1997. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. Москва.

ТХА – Түүхийн хүрээлэнгийн архив, Монгол Шинжлэх ухааны академи, Улаанбаатар.

Цендина А.Д. 2007. Монгольские летописи XVII–XIX веков: повествовательные традиции. Москва.

Чойжамц Д. 2008. VIII Богд гэгээн Живзундамба хутагтын тухайд өгүүлэх нь // *Лам нар сүм хийдийн хэлмэгдэл ба цагаатгал*. Улаанбаатар.

Agganna Sutta: On Knowledge of Beginnings. – <http://www.columbia.edu/itc/religion/f2001/edit/docs/aggannasutta.pdf>

Boyd J. 2008. Faith, Race and Strategy: Japanese-Mongolian Relations, 1873–1945. Ph.D. Thes. Mudroch Univ.

Ho Q. 2008. Meng yuan he man qing de chuan guo yuxi'shenhua – jian lun fojiao er jiaozhi men de xugou lishi // *Xin shi (New History)*, № 3.

Ishihama Y. 2019. The coronation of the Jebtsundamba modeled on the Dalai Lama's enthronement // Ishihama Y., Tachibana M., Kobayashi R., Inoue T. *The Resurgence of «Buddhist Government». Tibetan – Mongolian Relations in the Modern World*. Osaka.

Sarkozi A. 1992. Political prophesies in Mongolia in the 17th–20th Centuries. Budapest.

Sneath D. 2012. Sovereignty and administrative reform in autonomous Mongolia // *Монголын тусгаар тогтнол ба монголчууд*. Улаанбаатар.

West's Encyclopedia of American Law. Ed. 2. 2008. The Gale Group, Inc. – <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/Succession+of+States>.

Zhao G. 2006. Reinventing China: imperial Qing ideology and the rise of modern Chinese national identity in the early Twentieth Century // *Modern China*. Vol. 32, no. 1.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Кузьмин, 2014, с. 48-67; Кузьмин, 2016а, с. 136-148.
- ² Например, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/continuity>.
- ³ Цендина, 2007, с. 24, 28, 39, 100, 125-132, 139, 140.
- ⁴ Agganna sutta, 20-21.
- ⁵ Кузьмин, 2014, с. 48-67.
- ⁶ Но, 2008, р. 1-54.
- ⁷ Подробнее о ней см.: Батсайхан, 2007а, с. 4.
- ⁸ Баранов, 1907, с. 1-32.
- ⁹ АВПРИ, ф. Миссия в Пекине, оп. 761, д. 409, л. 310-315а, д. 413, л. 245-247, ф. Китайский стол, оп. 491, д. 1457, л. 33-37, д. 78, л. 25-25об., 169-171об.
- ¹⁰ Цит. по: Батсайхан, 2011, с. 65-66.
- ¹¹ Об этом см.: Sneath, 2012, р. 60.
- ¹² Подробнее см.: Кузьмин, 2016б, с. 14-16.
- ¹³ Позднеев, 1896, т. 1, с. 551.
- ¹⁴ Ishihama, 2012, р. 114-115.
- ¹⁵ Монг. *Шашныг мандуулах амьтныг жаргуулагч Олноо өргөгдсөн Монгол улсын эзэн шашин төрийг хослон баригч наран гэрэлт Богд хаан* – цит. по: Батсайхан, 2011, с. 141.
- ¹⁶ Дугарова, 2009, с. 151-153.
- ¹⁷ Светская власть – до 1751 г. регент (дэси), затем правительство (кашаг). Высшая власть принадлежала Далай-ламе, хотя были длительные периоды, когда по факту правил регент.
- ¹⁸ Скрынникова, 1997, с. 163.
- ¹⁹ Подробнее см.: Кузьмин, 2016б, с. 92-94.
- ²⁰ В описании церемонии интронизации Далай-ламы XIII не указано, что представляли собой эти "драгоценности" (см. Ishihama, 2019, р. 113). Вряд ли они были одинаковы. У Богдо-гэгэна была царица – его жена Дондогдулам, но у Далай-ламы жены не было.
- ²¹ Подробнее см.: Батсайхан, 2011, с. 182-211.
- ²² Чойжамц, 2008, с. 13–14; Батсайхан, 2011, с. 182-211.
- ²³ Из эпистолярного наследия..., 2011, с. 90.
- ²⁴ Sarkozi, 1992, р. 119–120.

- ²⁵ Zhongguo dier lishi dang'an guan, 1991: 2.72 — цит. по: Zhao, 2006, р. 16.
- ²⁶ West's..., 2008.
- ²⁷ Подробнее см.: Дмитриев, Кузьмин, 2014, с. 5-17.
- ²⁸ РГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 4125, л. 26; копия: ТХА, ф. акад. Ширэндэв, х.н. 10, тал 241.
- ²⁹ Boyd, 2008, р. 114–115.
- ³⁰ РГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 901, л. 23, 54; копия: ТХА, ф. акад. Ширэндэв, х.н. 10, тал 100–101.
- ³¹ АВПРИ, ф. Китайский стол, оп. 491, д. 658, л. 175.
- ³² АВПРИ, ф. Китайский стол, оп. 491, д. 658, л. 176-179 (рукопись).
- ³³ АВПРИ, ф. Китайский стол, оп. 491, д. 658, л. 184.
- ³⁴ АВПРИ, ф. МИД Канцелярия, оп. 470, д. 37, л. 85.
- ³⁵ АВПРИ, ф. МИД Канцелярия, оп. 470, д. 99, т. 1, л. 14-15.
- ³⁶ Батсайхан, 2007б, с. 90.
- ³⁷ Так в документе. На самом деле, не совсем так. Монг. *хаган* (монг. кирилл. *хаан*) произносится с долгим *а*, в отличие от короткого при произношении слова *хан*.
- ³⁸ АВПРИ, ф. МИД Канцелярия, оп. 470, д. 36, л. 57, д. 274, л. 100-102.
- ³⁹ АВПРИ, ф. МИД Канцелярия, оп. 470, д. 99, т. 1, л. 22-22об.
- ⁴⁰ Кузьмин, 2015, с. 60-63.
- ⁴¹ АВПРИ, ф. Миссия в Пекине, оп. 761, д. 376, л. 6-7, 98; д. 1315, л. 1, 49-50, д. 1307, л. 76-78.
- ⁴² АВПРИ, ф. Миссия в Пекине, оп. 761, д. 325, л. 38-63.
- ⁴³ АВПРИ, ф. Миссия в Пекине, оп. 761, д. 330, л. 10-10об.
- ⁴⁴ АВПРИ, ф. Миссия в Пекине, оп. 761, д. 330, л. 12-12об.
- ⁴⁵ АВПРИ, ф. Миссия в Пекине, оп. 761, д. 330, л. 16(копия), 17 (ориг.).
- ⁴⁶ АВПРИ, ф. Миссия в Пекине, оп. 761, д. 330, л. 23-23об.
- ⁴⁷ АВПРИ, ф. Миссия в Пекине, оп. 761, д. 330, л. 26.
- ⁴⁸ АВПРИ, ф. Миссия в Пекине, оп. 761, д. 330, л. 27.
- ⁴⁹ АВПРИ, ф. Миссия в Пекине, оп. 761, д. 330, л. 29.
- ⁵⁰ АВПРИ, ф. Миссия в Пекине, оп. 761, д. 330, л. 31.
- ⁵¹ АВПРИ, ф. Миссия в Пекине, оп. 761, д. 330, л. 32.
- ⁵² Кузьмин, 2016, с. 161.
- ⁵³ Вебер, 1990, с. 646-647.

1911–1919 онд Монголын төрөөс бурхны шашны талаар хэрэгжүүлдсэн зарим шинэчлэл

Харнууд З. Лонжид

Монгол Улсын Их Сургууль, Улаанбаатар, Монгол Улс

Харнууд З. Лонжид

Некоторые нововведения монгольской власти в 1911–1919 годах, касавшиеся буддизма

Обсуждаются некоторые новые данные по буддизму Монголии в 1911–1919 гг. До 1911 г. высшие буддийские иерархи Бурятии и Калмыкии почти не общались с таковыми Монголии. После восстановления независимости Монголии, в период с 1911 до 1919 г., международные связи страны в области буддизма расширились согласно указам Богдо-хана. Так, в 1913 г., после заключения договора Монголии с Тибетом, высшие буддийские иерархи Бурятии и Калмыкии поздравили Богдо-хана и прислали специальных посланников. В свою очередь, Богдо-хан выразил им глубокую благодарность и благословил их со следующими словами: «Да расширятся и расцветут буддийские деяния благодаря вашим заслугам и стараниям, и да живете вы впредь счастливо и мирно. Да здравствует ваш император Батор-хан, пусть ваше государство будет прочным и пусть ваш народ живет мирно». Кроме того, он наградил главу посланников – Пандита-хамбо-ламу орденом Эрдэнийн-Очир 1-й степени, посланников цорджи Шагжи, цорджи Нямбу и секретаря Гомбожава орденом Эрдэнийн-Очир 2-й и 3-й степени, габджу Балжина – титулом хубилгана. 10 января 1914 г. калмыцкий Большедербетовский лама также поздравил Богдо-хана, специально направив к нему посланника. Приводятся некоторые сведения о Зандан Жуу – статуе Сандаловый Будда высотой 2 м 18 см, которая из Индии через Тибет попала в Пекин и хранилась там. Эта статуя была захвачена бурятскими казаками во время подавления войсками России, Японии и стран Запада восстания ихэтуаней. Бурятские казаки отдали эту статую в Эгитуйский дацан. В 1917 г. в России произошли революции, началась гражданская война. В результате был казнен император и начался глубокий кризис. В это время Богдо-хан издал указ и отправил посланников, чтобы привезти Зандан Жуу в Нийслэл-хурэ, но посланники не смогли это выполнить. Отмечается, что по указу Богдо-хана были сделаны буддийские статуи

больших размеров – Мигжэд-Жанрайсэг и Дүйнхор-Лойлин. Кроме того, чтобы закончить начатую в 1860-х гг. работу по гравированию 108-томного «Ганджура», включающего 1161 буддийское писание, Богдо-хан с супругой выделили 10000 лан ремесленникам. Начиная с 1778 г. по указу цинского императора Цяньлуна некоторые горы Монголии – Богдо-Дунжингарав, затем Отгон-Тэнгэр и Хан-Хэнтэй – стали заповедными, и один – два раза в год этим горам делали подношения. Продолжая это, в 1913 г. Богдо-хан издал указ раз в год делать подношение также Дариганга-Алтан-обо. Кроме того, он издал указ каждый месяц (то есть 12 раз в год), начиная с 1915 г., делать подношение местностям Угумур и Тургэн на горе Богдо-Дунжингарав. Отмечается, что эти указы Богдо-хана выполнялись.

Урьд өмнө монголын түүхчдийн огт хөндөж байгаагүй хэд хэдэн асуудлыг энэхүү илтгэлд хураангуй авч үзлээ. 1911 оноос өмнө Буриад, Халимагийн бурхны шашны тэргүүн нар Монголын бурхны шашны ихэс дээдэстэй бараг харилцдаггүй байв. Харин Монгол Улс тусгаар тогтнолоо сэргээснээс хойш 1911–1919 онд Богд хаантны зарлигаар Монголын бурхан шашны гадаад харилцаа нилээд өргөжсөн тухай өгүүлээ. Тухайлбал 1913 онд Монгол-Түвэдийн гэрээ байгуулагдсанаас хойш Оросын харъяат Буриад, Халимагийн бурхны шашны дээд удирдлагаас тусгай элч илгээж Монголын Богд хаантанд баяр хүргэжээ. Үүний хариуд Богд хаантан бээр Зүүн Сибирийн бурхны шашинтны тэргүүнд гүн талархал илэрхийлээд та бүхэн шашны үйлсийг улам бадруулан дэлгэрүүлж баяр билэг хослуулан амгалан жаргалан лугаа төгс оршоор байх болтугай. Та бүхний эзэн их баатар цагаан хааны нас хутаг урт, төр нь бат, албат харъяат нь амгалан байх болтугай хэмээн ерөөжээ. Мөн баяр хүргэж ирсэн элч нарын тэргүүн Бандида хамба ламтныг тэргүүн зэрэг Эрдэнийн очир одонгоор шагнаж төлөөлөгч цорж Шагж, цорж Нянбуу, түшмэл Гомбожав нарыг дэд, гуравдугаар зэрэг эрдэнийн очир одонгоор тус тус шагнаж, гавж Балжинд хувилгаан ямба шагнажээ. 1914 оны 1-р сарын 10-нд Халимагийн Их Дөрвөдийн лам мөн тусгай элч Монголд илгээж Богд хаанд баяр хүргэсэн байна. Энэхүү илтгэлд өгүүлсэн бас нэгэн шинэ зүйл бол бурхан багш Шагжмүнийг 38 сүүдэртэй байхад Энэтхэгийн нэгэн хааны зарлигаар хэсэг урчууд хамтран урласан 2 м 18 см зандан шүтээн Энэтхэгээс Түвэдээр дамжин Бээжинд байсныг 1900 онд Ихэтуаны бослого дарахаар Австри-Унгар, Америк, Герман, Итали, Их Британи, Орос, Франц, Японы цэрэг Манжид орох үед Оросын буриад цэргүүд олзлон авч Эгэтийн дацанд залсан байжээ. Гэтэл 1917 онд Орост төрийн эргэлт гарч иргэний дайн дэгдэж эзэн хаантнаа цаазаар авч гүн хямралтай болсон үед Монголын Богд хаан зарлиг буулгаж мөнөөх Зандан зуу шүтээнийг Нийслэл хүрээнд шилжүүлэн залахаар тусгай элч нар илгээсэн боловч авчирч чадаагүй тухай өгүүллээ. Мөн Богдын зарлигаар Мигжиджанрайсиг, Дүйнхорын лойлин зэрэг том хэмжээний

бурхан бүтээж залсан тухай; Мөн 1161 зохиол багтаасан бурхны шашны их хөлгөн түүрвил 108 боть Ганжур номыг барлах ажил 1860-аад онд анх эхэлсэн боловч дуусаагүй байсныг Богд хаан, хатантайгаа хамт нэг түмэн (10000) лан өргөж хэсэг урчуудаар сийлүүлэн дуусгасныг энэхүү илтгэлд өгүүллээ. 1778 оноос эхлэн Чин улсын Тэнгэрийн Тэтгэсэн хааны зарлигаар Монголын Богд Дүнжингарав уулыг дараа нь Отгон тэнгэр, Хан Хэнтий уулсыг дархан цаазтай болгож жилд 1–2 удаа тахиж байжээ. Богд хаан эдгээр уулсын тахилгыг хэвээр үргэлжлүүлэхийн сацуу 1913 онд Даригангын Алтан овоог жилд нэг удаа, 1915 оноос Нийслэл Хүрээний өмнөх Богд Дүнжингарав уулын Өгөөмөр, Түргэн хэмээх хоёр газрыг сар бүр буюу жилд 12 удаа тахиж байх зарлиг буулган хэрэгжүүлснийг энэхүү илтгэлд анх удаа хөндлөө. 1911–1919 онд Монголын бурхны шашинд бий болсон зарим шинэ зүйлийг гүнзгийрүүлэн судлахыг илтгэлийн төгсгөлд тэмдэглэлээ.

Harnood Z. Lonjid **Some novelties from Mongolian powers** **in 1911–1919, related to Buddhism**

This article discusses several issues which never been analyzed earlier by Mongolian historians. Since the restoration of the Mongolian independence, the country's foreign relations were expanded significantly according to the Bogd Khaan's decrees, related to Buddhism, which were issued between 1911 and 1919. In 1913, after concluding the the Tresty between Mongolia and Tibet, the Bogd Khaan was congratulated by special envoys sent from the higher hierarchs of Buryat and Kalmyk Buddhists, the subjects of Russia, who had very few contacts with Buddhist hierarchs of Mongolia before 1911. The Bogd Khaan expressed his gratitude to the hieraarchs of East Siberian Buddhists, wishing them a perfect state of Buddhism with joyful wisdom to spread religious deeds progressively; he wished the Emperor of Russia blessed longevity, statecraft supremacy and peaceful life to his subjects. Pandita Khambo Lama, the head envoy, was decorated with the 1st rank Erdene Ochir order; tsorji Shagji, tsorji Nyambu and state official Gombojav, the delegates, were decorated with the Erdene Ochir order of the 2nd and 3rd ranks; and geshe Baljin was awarded with the honorary title of khuvilgaan. The Bolshederbet lama of Kalmykia also sent his special envoy to Mongolia on January 10, 1914, with a letter of congratulation to the Bogd Khaan. One of the new findings mentioned in this article concerns the Sandalwood Buddha statue called Zandan Juu. The sculpture was brought to Beijing through India and Tibet many centuries ago. In 1900, this statue was seized by Russian Buryat cossacks and consecrated at Egituiskii Datsan, after the expeditionary forces Russia, Japan asnd Western countries

suppressed the Yihetuan uprising. After the 1917 Russian revolutions, civil war and murder of the Russian Emperor, the Bogd Khaan of Mongolia sent some trusted officials by his decree to bring this sandalwood statue to Niislel Khuree. This was unsuccessful. In addition, the Bogd's decree regarding large Avalokiteshvara statue and Kalachakra Pure Land artifact is noted, as well as another fact, the donation of 10,000 lans by him and his queen to artisans who completed the woodblock carvings for printing the Kangyur, a collection of the Buddha's teachings consisting of 1161 texts in 108 volumes, the work which started in 1860s. Following the decree of the Qianlong Emperor of the Qing Empire, the Bogd Dunjingarav Mountain in Mongolia was proclaimed a protected site in 1778; then it was done for the mountains Otgontenger and Khan Khentii. Since then, they were worshipped once or twice annually. The Mongolian Bogd Khaan's intention was to continue whis tradition; in addition, in 1913, he issued a decree on annual worshipping the Dariganga's Altan Ovoo together with Uguumur and Turgen areas of the Bogd Dunjingarav, a mountain to the south of Niislel Khuree, on a monthly basis or twelve times per year.

1911–1919 онд Богд Жибзундамбын тэргүүлсэн Монголын төр уламжлалт бурхны шашны талаар нухацтай бодолго боловсруулж хэрэгжүүлсэн билээ. Гэвч энэ асуудлыг тусгайлан судалсан даацтай бүтээл одоогоор байхгүй юм. Иймд уул сэдвийн талаар хураангуй зүйл бичсэнээ судлаачдад толилуулж байна. Би энэхүү илтгэлдээ хоёр зүйлийг, тухайлбал нэгдүгээрт шашны гадаад харилцаа, хоёрдугаарт шинээр бүтээсэн зарим бурхан шүтээний тухай өгүүллээ.

Бурхны шашны гадаад харилцаа

1911 онд Монгол Улс тусгаар тогтнолоо сэргээснээс хойш бусдаас хараат бус бүрэн бие даасан бодолго хэрэгжүүлэх болжээ. Үүнээс өмнө Монголын шашны ихэс дээдэс бусад улстай шашны талаар харилцахдаа заавал Чингийн төрөөс зөвшөөрөл авдаг хуультай байсан бол Монгол улс төрт ёсоо сэргээн тунхагласнаас хойш аль ч улстай ямар ч асуудлаар харилцах бүрэн эрхтэй болсон билээ. 1911 оноос хойш Монголын төрөөс Хятадын харьяат Өвөр Монгол, Цахарын бурхны шашны удирдах тэргүүлэх хутагт хувилгаадтай харилцах нь өмнөхөөсөө нилээд хязгаарлагджээ. Мөн Бээжин,

Долоон нуурт Халхаас тогтмол суулгадаг 300 ламыг илгээхээ больжээ.

Харин 1913 оноос Буриад, Халимагийн бурхны шашны эрх мэдэлтнүүд Богд хаанд баяр хүргэхээр тусгай элч нарыг Нийслэл хүрээнд ирүүлэх болсон нь Чингийн дарангуйллын үед тохиолдож байгаагүй шинэ үйл явдал байлаа. Тодруулж хэлбэл 1911 онд Монгол улс тусгаар тогносноос хойш Богд хаан бээр Хаант Оросын харьяат Буриад, Халимагийн бурхны шашны дээд удирдлагатай 1913 оноос эхлэн харилцах болжээ. Үүнийг нотлох цөөвтөр сурвалж ч байна. Тухайлбал олноо өргөгдсөний 3-р оны зуны дунд сарын сайн өдөр (1913– VI-5–VII-4) (Өдрийн тоог сурвалжид бичээгүй байв) Богд хаан Эрдэм итгэмжит сүмийн газар морилж байхдаа Зүүн Сибирийн орны бурхан Шагжимунийн шашинтны тэргүүн бандида хамба лам хийгээд Шагжимуни бурхны шашныг шүтэгч Буриад Монгол бүгдийн амар амгаланг эрж захидал бичсэн байна. Тэрхүү захидлаас үзвэл Буриадын бурхны шашны тэргүүн бээр Богд Жибзундамба Монголын хаан эзэнд өргөмжлөгдсөнийг сонсоод Ширээт цорж Шагж, цорж Нянбуу, түшмэл Гомбожав, гавж Балжин нарыг тусгай элчээр зарж баяр хүргэжээ. Богд хаан үүнд их талархаж хүлээн авснаа хариу захидалдаа дурдаад цааш нь залгаж “Эрхэм бандида хамба тэргүүтэн Шагжимуни бурхны шашныг шүтэн түүний ёсыг гол болгох олон та бүхэн бээр хамаг амьтны тусын тул дөрвөн цаглашгүйн үүднээс номлол бүтээлийн шашныг улмаар бадруулан дэлгэрүүлж хэзээ ямагт харшлахын шалтгаангүй зохилдохын шалтгаан зөндөөн бүтсээр нас, буян, эш, онолын эрдэм аугаа хүчин цог учрал бүхэн улам улмаар шинийн сар мэт арвидан дэлгэрч баяр билэг хослон амгалан жаргалан лугаа төгөлдөр оршсоор байх ба бас ч та бүхний Эзэн их баатар Цагаан хааны хутуг урт, төр нь бат, албат бүхэн амгалантай байтугай хэмээн чухаг гурван эрдэнэд залбирсаар буйг сонсгохоос гадна эрхэм Бандида хамбад Шашныг хүндлэгч цол тэргүүн зэрэг эрдэнэ очир, элчээр ирсэн ширээт цорж Шагжид хамбын ямба дэд зэрэг эрдэнэ очир, цорж Нянбууд цоржийн ямба гуравдугаар зэрэг эрдэнэ очир, түшмэл Гомбожавт гүнгийн зэрэг жинс дэд зэрэг эрдэнэ очир, гавж Балжинд хувилгаан ямба тус тус шагнасан тухайгаа мэдэгджээ¹. Үүнээс гадна

олнаа өргөгдсөний 3-р оны өвлийн сүүл сарын 20 (1914–1–10)-нд Халимагийн Их Дөрвөдийн хамба ламын газраас мөн тусгай элч зарж Богд эзэн хаанд баяр хүргэсэн бололтой нэгэн зурвас мэдээ байна. Түүнд дурдахдаа “Богд эзэн хаантнаа баяр өргөх хэргээр зарагдан ирсэн зайсан Убашийг Нийслэл хүрээнээс Хиагтруу буцахад өртөө тутмаас тэрэг дамнах морьтой улаач дөрөв, янгирцагтай морь 1, морьтой улаач 1-ийг бэлтгэн хүргэнэ”² гэжээ. Гэвч тэрхүү зайсан Убаш чухам хэзээ ирж хэдийд Богд хаанд бараалхсан бэ? гэдгийг нотлохуйц сурвалж одоогоор олдохгүй байна. Ямар ч байсан Халимагийн их хамбын бие элч Монголд ирж Богд хааны амгаланг айлтгасан нь маргаангүй ажээ. 1911–1912 онд Богд хаан болон Буриад, Халимагийн бурхны шашны тэргүүнүүдийн хооронд чухам ямар харилцаатай байсныг тодруулах сурвалжийг одоогоор судалгааны эргэлтэд оруулсан нь хомсхон байна.

Ямар ч атугай 1913 оноос Буриад, Халимагийн бурхны шашны дээдэс удаа дараалан Богд хаанд баяр хүргэсэн нь санамсаргүй буюу гэнэтийн тохиолдол бус мэт. Тодруулж хэлбэл 1913 оны эхээр Монгол-Түвэдийн хооронд албан ёсны гэрээ байгуулагдсанаар Монгол улсын болон Богд эзний нэр хүнд өсөж Монгол бол үнэхээр тусгай бүрэн эрхт улс юм байна гэдгийг Буриад, Халимагийн шашны эрх баригчид ойлгож удаа дараалан Нийслэл хүрээ рүү элч зарж Богд эзэн хаанд баяр хүргэсэн бололтой. Мөн 1909–1915 онд Монгол, Оросын засгийн газрын аль алиных нь хөрөнгө хандиваар Санктпетербурт барьсан Гүнзээчойнин сүмийн эхний мялаалгыг 1913 оны 2-р сарын 21-нд Романовын угсааныхан хаан ширээнд заларсны 300 жилийн ойг тохиолдуулан үйлдсэн ба 1915 оны 8-р сарын 10-нд тус сүмийг бүрэн дуусгажээ. Гэвч цагийн самууны улмаас тус сүм 1916 оноос үйл ажиллагаагаа зогсоож олон жилийн дараа дахин сэргэжээ. Орост улс төрийн хямрал гүнзгийрч эзэн хаан II Николай сайн дураараа огцорсон боловч хэдхэн хоногийн дараа түр Засгийн газар түүнийг гэрийн хорионд оруулсан байна. Түүнээс хойш Монголын удирдагчид Оросын улс төрийн байдал цаашдаа хэрхэхийг ажиглаж байв. Большевикуудын үйл ажиллагаа хоног хоногоор идэвхижсээр төрийн эрх булаан авсны дараа тус орны хямрал урьд урьдныхаасаа улам гүнзгийрч байв.

Тэр үед буюу Олнаа өргөгдсөний 8-р онд Богд хаан зарлиг буулгаж Чингийн хаад эрхэмлэн шүтэж байсан Зандан зуу бурхан цагаан хулгана жил (1900 он) алдагдсан нь Оросын харьяат Буриадын Эгэтийн дацанд байгааг Нийслэл хүрээнд шилжүүлэн зал хэмээн ерөнхий сайд Т. Намнансүрэнд даалгажээ. Зандан зуу бурхныг ямар учраас Эгэтийн дацангаас авчруулах болсныг тэрхүү зарлигт өгүүлэхдээ Зандан зуу бурхан болбоос уулаас манай шарын шашны эрхэм чухал шүтээн бөгөөд бидний нэгэн үндэстэн бүгдээр үүрд эрхэмлэн шүтвээс зохих нь болой. Гэтэл энэ хир Орос улсад олон зүйлийн нам дэгдэж хаан эзний засгийн эрхийг булаан эзлэж харилцан ямагт эрх ашгийг тэмцэлдэн хямралдаж самуурахын туйлд хүрч байна. Ийм байдал гүнзгийрсээр шарын шашинд үлэмжхэн харшлалтай болохыг үгүй болгоход нэн бэрхтэй. Иймээс даруй тусгай элч томилон илгээж харьяат дацангийн хамба лам ба олон мэдээчинд миний шашин үндэсийг батлан хамгаалах туйлын тааллыг ятган ухуулж мөнхүү Зандан зуу шүтээнийг урьдаар Нийслэл хүрээнд залж бидний Монгол, Буриад нэгэн шашин, нэгэн үндэстэн бүгдээр үүрд эрхэмлэн тахиж урьдын тавьсан тааллын ерөөл цаг үест нийлүүлэн шүтвээс шарын шашин ба амьтны тус улмаар дэлгэрмүй гэжээ.

Ерөнхий сайд Намнансүрэн бээр Богдын тэр зарлигийг Засгийн газрын хурлаар хэлэлцүүлж Дара эх даяанчийн хувилгаан Чойжинжанцан (Хараагийн дар-а эх лам Чойжинжанцан мөн байх – З.Л.) зайсан лам Жамбалдорж нарыг Эгэтийн дацан луу илгээж Зандан зуу бурхныг авчруулбал болох эсэхийг Богдод сонсгон айлтгасанд ёсоор болгосон байна. Ингээд Намнансүрэн бээр Эгэтийн дацангийн хамба ламтан мэдээчин нарт хандаж манай элч нарыг “Хүрмэгц Богд хаан эзний зарлигийг хичээнгүйлэн дагаж Зандан зуу шүтээнийг энэхүү зарагдан одсон” Чойжинжанцан, Жамбалдорж нарт гардан тушаан залуулж бас харьяат дацангийн газраас тусгай албаны хүн нарыг томилон гаргаж зам зуур сайнаар батлан хамгаалуулж Нийслэл хүрээнд залж ирүүлэх ажааму³ хэмээн захидал бичиж олнаа өргөгдсөний 8-р оны 3 сарын 27-нд (1918.05.07) илгээжээ.

Өөр нэгэн сурвалжаас ажиглахад гүн Бавуудоржийг энд нэр дурдсан хоёр хүнтэй хамт Эгэтийн дацан руу илгээсэн бололтой.

Гэвч тэдгээр элч Эгэтийн дацанд очсон эсэхийг тодруулж амжсангүй. Ямар ч байсан мөнөөх Зандан зууг Эгэтийн дацанд одоо ч тахиж шүтсээр байдаг аж. Энэ тухай болон тус шүтээнийг Буриадад хэзээ хэрхэн аваачсан тухай товч өгүүлье.

Манай монголчууд Зандан зуу бурхны тухай нилээд эртнээс сайн мэддэг байсан бололтой аман мэдээ элбэг бий. Үүнийг эрдэмтэн хувраг Зава Дамдин бээр 1931 онд бичиж дууссан “Алтан дэвтэр”-тээ дурдсан байна. Тэрбээр бичихдээ Бурхан багш 38 сүүдэртэйдээ эхийнхээ ачийг хариулахыг таалж 33 тэнгэрийн оронд гурван сар заларч буян үйлдэж байхад Варанасын хаан Ударяана бээр Бурхан багшийг энэлэн санагалзаж түүний дүрийг бүтээлгэхээр Моугалын хүүд айлтгасанд тэрбээр 32 уран хүнийг удирдан үнэр анхилуун улаан хүрэн зандан тэргүүтнийг авч рид хувилгаанаар тэнгэрийн оронд очиж дүрээ урлах гэтэл Бурхан багшийн дүрийг бодитойгоор харж чадахгүй байсан тул лагшингийн дүрийг усанд ургуулан зохиогоод түүнийгээ харж урласанд номт хувцас нь усны долгионоор мяралзсан байдал ургасан тул усан хээтэйгээр бүтжээ. Үүнийг Зандан зуу шүтээн гэж нэрийджээ хэмээн өгүүлжээ⁴.

Зава бээр цааш нь дурдахдаа тэрхүү Моугалын хүүгийн удирдсан урчууд зандан модоор Бурхан багшийн дүр нэгийг урласан уу эсвэл хэд хэдийг урласан уу гэдэг тодорхой бус хэмээн өгүүлжээ. Үүнтэй төстэй нэгэн домгийг 1993 онд Дундговь аймгийн уугуул өвгөн лам Лхамсүрэн аругай хуучилж байлаа. Тэгэхдээ мөнөөх 32 урчуудыг удирдсан хүний нэрийг Бишээгарав хэмээн ярьсан юм. Дашрамд өгүүлэхэд судлаачдын бичсэнээс үзвэл Бурхан багшийг сэрүүн тунгалаг ахуйд эдүгээгийн Энэтхэгийн нутгийн хойд хэсэгт оршиж байсан Удияна улсын хааны зарлигаар Зандан модоор 2 метр 18 см хэмжээтэй дүр бүтээснийг шүтээн болгож тахиж байжээ. Тэрхүү шүтэнийг IV зууны үед Энэтхэгээс төв Азид, VIII зууны үед Түвэдийн Соронзонгомбо хаан бээр Цастын оронд болон Хятадад шилжүүлэн залж байжээ. Чингис хааны үед мөнөөх Зандан зууг Монголд залснаар монголчууд буддизмын гүн ухаантай танилцжээ. Үүний дараа Зандан зууг Хятадад буцаан залсан гэнэ⁵. “Алтан дэвтэр”-т бичсэнээр бол II Богд 13

сүүдэртэйдээ Тэнгэрийн Тэтгэсэн хаан ширээнд залрахад очиж Чин улсын ихэс дээдэстэй учран золгож ЗАНДАН ЗУУ тэргүүтэнд бараалхаж тахил өргөсөн байна⁶.

Зандан зуу шүтээнийг Буриадад аваачсан тухай

Уламжлалт аман домог ба зарим сурвалжид өгүүлснээр Бурхан багш Шагжимуниг сэрүүн тунгалаг 38 сүүдэртэйд эдүгээгийн умард Энэтхэгийн нутагт оршиж байсан Уддияна улсын хааны зарлигаар 2 м 18 см өндөр дүрийг нь Зандан модоор урлан шүтээн болгожээ. Энэ бол Шагжамуниг сэрүүн тунгалаг ахуйд бүтээсэн цор ганц дүр ажээ. Хожмоо уг шүтээнийг Бээжинд шилжүүлэн залж Чингийн хаад шүтэж байжээ. Гэтэл 1900–1901 онд үргэлжилсэн Ихэтуаны бослогын үед Австри Унгар, Америк, Герман, Итали, Их Британи, Орос, Франц, Япон зэрэг найман улсын хамтарсан цэрэг Манжид орж бослогыг дарсан байна. Тэр үед орос цэргийн бүрэлдэхүүнд байсан Буриадын Казак цэргүүд сүм түймэрт шатаж байхад нь Зандан зуу шүтээнийг олзолж Буриадад аваачсан гэх нэг мэдээ байна. Мөн Эгэтийн дацангийн цорж лам Гомбодорж Ихэтуаны бослогын үед Бээжинд байхдаа тэрхүү шүтээнийг худалдаж аваад Эгэтийн дацанд шилжүүлэн тусгай сүмд залсан гэнэ хэмээх бас нэгэн мэдээ бий. Буриадууд Зандан зууг аваачаад түүний дуураймлыг зэсээр үйлдэж жинхэнэ шүтээнийг нууцалсан байжээ. Орост иргэний дайн үргэлжилж байх үед гадаадын АНУ, Англи, Герман, Грек, ДИУ, Итали, Польш, Румын, Сербия, Турк, Чехословак, Финлянд, Франц, Япон зэрэг 14 улсын цэрэг ЗОУ-д нэвтэрч, Зөвлөлт засгийн эсрэг тэмцсэн цагаантныг дэмжих болжээ. Тэдгээр 14 улсын нэг Японы цэрэг Зандан зуу бурхны тухай сонсож түүнийг олохоор очиход нь Эгэтийн дацангийнхан уг шүтээний дуураймлыг үзүүлсэнд түүнийг нь аваагүй буцсанаар мөнөөх Зандан зуугийн жинхэнэ дүр Буриадад хоцорчээ.

Түүнээс хойш 1935 он хүртэл уул шүтээнийг Эгэтийн дацанд тусгай сүмд залж сүсэгтнүүд мөргөн наминчилж байжээ. Сталины шийдвэрээр ЗХУ-д шашныг устгах хийрхэл хэрэгжих болсон үед Зандан зуугийн дуураймлыг Улаан-Үдийн бух тэрэгний

үйлдвэрийн өнгөт металлын зууханд хайлж устгасан байна. Харин Зандан зууг Улаан-Үдэд аваачин түүхийн музейн сан хөмрөгт хадгалж байсныг 1980-аад оны сүүлчээр Бандида хамба Мөнх Циби-ковын хичээнгүйлэн чармайсны ачаар сүсэгтэн олонд ил болгожээ.

Үүний дараа М.С. Горбачевын үед 1991 оны 09 сарын 25-нд Зандан зууг Улаан-Үдээс Эгэтийн дацанд нисдэг тэргээр аваачиж 2008 онд орчин үеийн технологийн дагуу доторх бичил уур амьсгал нь тогтмол байх ба гадна талыг нь галд тэсвэртэй хавтангаар өнгөлсөн тусгай ордон барьж дотор нь Зандан зуу шүтээнийг залсан байна. Тэрхүү шүтээнийг Оросын буддын уламжлалт гурван дурсгалын нэг мөн хэмээн 2003 оны 04 сарын 22-нд Оросын Буддын шашныг удирдах төв шийдвэрлэжээ. Нөгөө хоёр дурсгал нь: Түвэд эмнэлэгийн атлас, Итгэлт хамбын согог суугаагүй цогцос ажээ.

Жич: Эгэтийн дацанг Сайшаалт Ерөөлтийн 25 (1820) онд Эгэт голын баруун талаар нутаглагчид хандив цуглуулан анхны хурлаа эхэлж Төр гэрэлтийн 6-р (1826) онд Анин дацангийн харьяанд шашин номын үйл ажлаа эрхэлсээр 118 жил болоод байхад нь Зөвлөлт засаг тус дацанг хааж устгажээ⁷.

Шинээр бүтээсэн бурхан шүтээн Мигжиджанрайсиг шүтээн бүтээв

Манжийн төр мөхөхөөс нэг жил гаруйн өмнө буюу 1910 онд Богд Жибзундамбын лүндэнгээр Мигжиджанрайсиг шүтээн бүтээж эхэлсэн юм. Үүнээс өмнө Халхын Сэцэн хан аймгийн засаг ноён үнэн сүжигт илдэн ван Бат-Очирын Тогтохтөр (1797–1868) санаачилж 1859–1864 онд Сэцэн хан аймгийн бүх хошууны ардаас хөрөнгө гаргуулж Жагсаджанрайсиг бурхны дүрийг 30 х 30 метр талбайд чулуугаар бүтээжээ⁸. Б. Тогтохтөр ван уг бурхныг бүтээлгэхдээ Халхын Богд болон Манжийн Бүрэнт засагч хаан нарын алинд нь ч айлтгасангүй зөвхөн аймгийн чуулган дарга, дэд дарга, туслагч жанжин нарт мэдэгдсэн байна. Гэвч Манжийн төр болон Богдын зүгээс Тогтохтөрд ямар нэгэн зэмлэл шийтгэл ногдуулаагүй боловч сайшаан хөхиүлсэн зүйл ч байгаагүй нь сонирхолтой.

Тогтохтөр Монголын дорнод хязгаарт Жагсаджанрайсиг бүтээлгэж эхэлснээс 50 гаруй жилийн дараа 1910 онд 8-р Богд бээр лүндэн буулгаж Мигжиджанрайсиг бурхны том хэмжээний дүр бүтээх лүндэн буулгаж хэрэгжүүлсэн нь Монголын бурхны шашны түүхэнд тохиосон бас нэг том үйл явдал болжээ. Тус бурхныг чухам хэзээ бүтээж дуусгаж равнайлсан буюу нээсэн бэ гэдгийг нотлох сурвалж одоогоор олохгүй байгаа юм. Гэвч үүнийг тодруулах зарим сурвалж байна. Тухайлбал Ө. Сэрээтэр судлаачийн бичсэнээр бол 1905 онд XIII Далай лам Түвдэнжамц Монголд заларсан үеэс эхлэн Мигжиджанрайсиг бурхан бүтээх санаа сэдэж дараах онуудад бэлтгэсээр тус бурхан, түүнийг залах сүмийг дуусгаж хулгана жилийн өвлийн сүүл сарын шинийн 9 (1913.01.16)-нд анхны мялаалгыг үйлдэж дараа жилийн 6-р сарын 13-нд их равнай өргөн хаад, ноёд лам нар бүх нийтээр оролцон сунаж мөргөн их буян үйлджээ⁹.

Гэвч тус бурхныг 1905 оноос бүтээж эхэлснийг нотлохуйц ямарч сурвалж одоогоор олохгүй байна. Харин өөр нэгэн бүтээлд тэмдэглэснээр бол Хэвт Ёстын 3-р оны (1911) зун Түшээт хан аймгийн жанжин чин ван Ханддорж бээр Богд Жибзундамбын “мэлмийн эвэршил хүндрэн улмаар хараа сульдан бүхий”–д¹⁰ тус болохын тулд мэргэдийн айлдсан ёсоор Мигжиджанрайсиг бурхан бүтээлгэвээс нэн сайн хэмээжээ. Энэ дагуу тус бурхныг үйлдүүлэх зайсан түшмэдийг аймаг шавь таван газраас томилжээ. Уул ажил хариуцсан засгийн түшмэл 80 чи (1 чи = 35,79см)¹¹. Өндөр бурхныг Халх дөрвөн аймаг, Их шавь хамтран нийлж бүтээлгэх ажлыг мөн оны илүү зургаан сарын нэгэн (1911.05.29)-нээс үүсгэн эсэргүн жилийн 3 сард (1912 оны 04 сарын 16) дуусгахад хэрэглэх зэс, алт бусад зүйлийн үнэ 100000 лан мөнгийг гурван удаа өгөхөөр хятад пүүсний данжаад Буяндалай, Ажиндай, Аюуш нартай гэрээ байгуулжээ.

Ингэж Монголын бурхны шашны түүхэнд хамгийн том шүтээн бүтээх, түүнийг залах сүм барих ажил эхэлж харьцангуй богино хугацаанд дуусчээ. Гэвч асар их хөрөнгө, хөдөлмөр хугацаа зарцуулах уг ажлыг хэрхэн эхэлж хэзээ дууссаныг тусгайлан судалсан бүтээл байхгүй юм. Архивын сурвалжаас үзвэл Мигжиджанрайсиг

бурхан бүтээх, түүнийг залах сүм барих ажил зэрэг эхэлж сүмийг нь арай түүрүүнд дуусчээ. Тодруулбал тус шүтээнийг залах “сүмийн ноён нуруу тавих сайн өдрийг сонгон үзүүлбээс энэ намрын дунд сарын шинийн 6-ны даваа гараг усан хонь өдрийн могой цагт тавибаас сайн хэмээмүй¹² хэмээсэн оны дугааргүй нэгэн бичиг Үндэсний төв архивын Манжийн үеийн сан хөмрөгт байв. Түүнийг тодруулахын тулд олноо өргөгдсний 2-р он хар хулгана жилийн цаг улирлын тооны бичгээс үзвэл мөн оны намрын дунд сарын шинийн 6 (1912–9–16) даваа гараг анурид од шороо ус учирсан арвидах идрийн барилдлага хөхөгчин хонь өдөр байв. Гэтэл дээрх сурвалжид усан хонь өдөр гэж бичсэн бол цаг тооны бичигт хөхөгчин хонь хэмээсэн нь усан мах бод бус модон мах бод юм. Ингэхээр мөнөөх сурвалжид модон гэж бичихийг усан хэмээн ташаарсан байна. Энэхүү сурвалжаас үзвэл уг сүмийн барилгыг маш шуурхайлан барьж 1912 оны 9 сарын 16-нд ноён нурууг нь тавьжээ. Үүний дараа мөн оны өвлийн тэргүүн сарын шинийн 3-ны даваа гараг цагагчин туулай өдрийн морин цагт Мигжиджанрайсиг бурхны сорогшинг босгож¹³ үүнээс хойш уул шүтээн болон сүмийг бүрэн дуусгажээ. Энэ тухай сурвалж баримт болон судлаачдын бүтээлд хэрхэн өгүүлснийг товч бичье.

1912 оны намар уул бурхныг болон түүнийг залах сүмийн барилгыг барьж дуусаад бурхныг сүмд залах, шүншиг өргөх сайн өдрийг сонгон үзүүлэхэд “энэ намрын тэргүүн сарын 25 нь басан (баасан) гараг модон тахиа өдрийн морь буюу хонин цагт залж өргөвөөс сайн хэмээмү. Энэ өдөр шар зурхай лугаа нийлмү¹⁴ хэмээн бичсэн нэгэн баримт байна. Түүнд оны тоо бичээгүй учир магадлаж үзэхэд олноо өргөгдсний 2-р он намрын тэргүүн сарын 25 басан гараг идэр ардэр шороо ус учирсан идрийн барилдлагатай хөхөгчин тахиа өдөр (1912.11.4) байлаа. Ингэж Мигжиджанрайсиг шүтээнийг бүтээж сүмд залсан боловч бусад ажил нь дуусаагүй учир үргэлжилсээр 1913 оны зун буюу 6-р сарын 12-нд уул бурхныг равнайлах, мялаалга өргөхөд бэлэн болгожээ. Харин зохиолч Г. Мэнд-Ооёо бээр уул бурхан бүтээх сүм барих сүмд залах зэрэг бүх ажил олноо өргөгдсний 3-р оны зуны дунд сарын шиний 8 (1913.06.12)-нд дуусгасан гэж бичжээ. Мэнд-Ооёо бээр энэ мэдээг

бичихдээ Үндэсний төв архиваас бэлтгэж өгсөн баримтыг ашигласан атлаа эшлэл заагаагүй байв. Бид тухайн үед архиваас гаргасан лавлагааг хайсан боловч олоогүй юм. Харин Сэрээтэр абугай 6-р сарын 13 гэсэн бол Мэнд-Ооёо 6-р сарын 12 гэсэн нь нэг өдрөөр зөрж байгаа юм. Монголын уламжлалт цаг тооны бичигт буй өдрийг Григорийн тоололд шилжүүлэхэд заримдаа нэг өдрийн зөрүү гардаг. Тэгэхээр Мэнд-Ооёо, Сэрээтэр абугай нар 6-р сарын 12, 13 хэмээн бичсэн нь тэрхүү нэг өдрийн зөрүүнөөс болжээ. Гэвч 1913 оны 6-р сарын 12 буюу олноо өргөгдсөний 3-р оны 5-р сарын 8-нд Мигжиджанрайсиг бурхныг нээж их мялаалага үйлдсэнийг нотлохуйц сурвалж байгаа юм.

Тодруулбал олноо өргөгдсөний 3-р оны 5-р сарын 6-нд (1913.06.10) Богд хаан бээр Бүгд ерөнхийлөн захирах яаманд зарлиг буулгаж энэ сарын шинийн 8 (1913.06.12)- ны наран мандахаас наран жаргах хүртэл мөн сарын 15 (1913.06.18)-нд үүр гийхээс үүсгэн саран гарах хүртэл олон сайд хан, ван, хамба, хутагт, авхай нар түшмэд басхүү олон ордны газрын бичээч нэг хоёр хүнээс бусад нь цөм хар шар энгийн зэрэг эмс охид бүрнээ өөрийн сүсгээр хүн тутам зул тахилын зэрэг ариун эрүүлийг бэлдэн сайд, ноёд, хамба, хутагт, ноёдын хатад нар Мигжиджанрайсиг бурхны сүмд үл багталцах нь мөн сүмийн гадуур энгийн зэрэг эмсүүд Гандантэгчэнлин сүмийн гадна өмнөд их чөлөөнд хуралдан цөм *Богд эзэн улсын Эх дагинын гэгээний шавдан өнөд батдаж шашин төрийн аливаа хэрэг үйл бүрнээ сайхнаар дэлгэрэн уртдаж үүрд түвшин орших ба Богд эзний билгийн мэлхий энх амгалан болтугай* хэмээн чин үнэн сэтгэлээр залбирал тавьж сунаж мөргө. Энэ завсар үед бие амрах ба нааш цааш сэлгүүцэн явахгүй маш сайтар хичээнгүйлэн шимтэн гүйцэтгэ бүү хоосон үг болгон санааны ор нэр болгогтун” гэжээ¹⁵.

Нийслэл хүрээнийхэн Мигжиджанрайсиг бурханд мөргөл үйлдсэн зуны дунд сарын шинийн 8, 15-ны хоёр өдрийг 15-р жарны усан (харагчин) үхэр жилийн цаг тооны бичгээс харахад шинийн 8-н нь пүрэв гараг ударбэлгүний хий хоёр учирсан хотол чуулганы барилдлагатай хөх хулгана өдөр байв. 15-нь лхагва гараг шороо, ус учирсан цагаан морь өдөр байлаа. Бодоход энэ хоёр өдрийг Нийслэл хүрээний зурхайн дацангийн зурхайчид шилж сонгосон буй за.

Богд бээр дээрх зарлигийг Мигжиджанрайсиг бурхныг равнайлж мялаахаас хоёр хоногийн өмнө буулгаж тус бурхныг нээх өдөр Нийслэл хүрээний бүх ихэс дээдэс эгэл ард цуглаж нар мандахаас жаргах хүртэл бүтэн өдрийн турш мөргөл үйлдэхийг сануулжээ. Харин тус бурхныг равнайсны долоо дахь өдөр нар мандахаас өмнө буюу үүр гийхээс эхлээд саран гарах хүртэл мөргөл үйлдэхийг зарлиг болгожээ. Энэ хоёр өдрийн аль алинд нь бүх хүн зул барьж тахил өргөх ба ихэс дээдэс Мигжиджанрайсиг бурхны сүмд орж мөргөх ба сүмд ороогүй эгэл иргэд тэрхүү бурхны сүмийн өмнөх чөлөөнд сунаж мөргөхийг мөн зарлигт дурджээ.

Зориуд тэмдэглэхэд 2017, 2018 онд бид архивын нэлээд олон баримт судалж үзсэн боловч Мигжиджанрайсиг бурхан равнайлж мялаасныг нотлохуйц зөвхөн ганц сурвалж олсноо толилууллаа. Монголын ард түмний дунд нэр алдар нь домог болсон алдарт урчуудын тухай нэгэн бүтээл 1995 онд хэвлэгдсэн бөгөөд түүнд Мигжиджанрайсиг бурхны талаар товч өгүүлжээ. Тухайлбал хар хулгана жил (1912.02.19-өөс 1913.02.07) тэрхүү нүсэр том дүрийг зэсээр хөөж алтаар шарж урлажээ. Энэ бурхан нь нэг тэргүүн дөрвөн мутартай дугуй бад цэцгэн дээр босоо зогсож зүрхнийхээ эхэнд голлуулсан “Нүдний” дүрсийг зүүн гар нь тосож барьсан баруун гар нь хамгаалж бүтээсэн мэт арын хоёр гарын баруун нь бумбатай рашаан, зүүн нь толь зэргийг тус тус барьсан төгс уран хийцтэй цэвэрхэн сайхан бүтээсэн урлал байсан юм¹⁶.

Тэрхүү бурхныг 26 метр гаруй өндөр сүмд байгуулсан ба тус сүмд залсан Аюуш бурхнуудаас Польшид үйлдүүлсэн нь их сайхан улаан шаргал өнгөтэй Хятадад хийлгэсэн нь цагаан шар өнгөтэй байлаа гэж тэрхүү номонд өгүүлжээ¹⁷. Жич: Сурвалжид бичсэнээр бол Жанрайсиг бурхны сүмд түмэн Аюуш бурхан байсан аж. Гэхдээ Польш ба Хятадад тус бүр хэд хэдийг хийлгэсэн нь одоогоор тодорхойгүй байна. Дээрх номыг бичсэн нэрт зураач Д. Дамдинсүрэн бээр Мигжиджанрайсиг бурхныг хар хулгана жил бүтээжээ гэж бичсэн нь уг бурхныг урлаж дууссан хугацааг зааснаас бус түүнийг сүмд байрлуулж равнайсан буюу бүх зүйл төгссөн хэмээх санаа бус бололтой.

1913 оны зун Жанрайсиг бурхныг равнайлах ёслол болсон боловч бүх ажил үйлдвэр нь хараахан дуусаагүй байжээ. Тухайлбал түмэн Аюуш бурхныг Жанрайсигийн сүмэд залж амжаагүй байсан ажээ. Үүнийг нотлох баримтыг товчлон өгүүлье. Олнаа өргөгдсөний 4-р оны 4 сарын 3 (1914.05.29)-нд Сангийн яамнаас Түшээт хан аймгийн Баатар вангийн хошууны тамгын газарт тушааж Мигжиджанрайсиг бурхны сүмд залах түмэн Аюуш бурхны шүншигт хэрэглэх нэг зуун тэрэг арцыг Хараа голын Тарни хэмээх гэзраас Нийслэл хүрээнд нэн яаралтай тээж авчрахыг мэдэгджээ¹⁸.

Мөн үүнээс өмнө олнаа өргөгдсөний 3-р оны 5 сарын 19 (1913.06.23)-нд Монголын засгийн газрын шийдвэрээр Халх 4 аймаг Их шавь таван газар тус бүрээс ат 10, ингэ 10, морь 30, гүү 50, унага 20, шүдлэн адуу 5, даага 5, шар 30, үнээ 20, тугал 2, эр хонь 200, эм хонь 300, шүдлэн хонь 200 буюу бүгд 100(ат 50, ингэ 50) бүгд адуу 550 (морь 150, гүү 250, унага 100, шүдлэн 25, даага 25) бүгд үхэр 260 (шар 150, үнээ 100, тугал 10), бүгд хонь 5000 (эр хонь 1000, эм хонь 1500, хурга 1500, шүдлэн 1000)-ыг татаж жас байгуулан тус сүмийн хурал номын тахил тавиглалыг үүрд залгамжлуулж байх болжээ¹⁹.

Энэхүү гайхамшигт бурхныг бүтээхэд Халх дөрвөн аймаг, шавийн ноёд, түшмэд, лам, хутагт, хувилгаад хандив өргөснөөс гадна Нийслэл хүрээнд сууж байсан Хаант Оросын консул сайдаас Жанрайсиг бурхны сүмд залах түмэн Аюуш бурхан үйлдүүлэх ба Монгол улсын цэргийн хэрэглэлд зарцуулах гурван түм таван мянган (35000) лан мөнгө өргөсөн байна²⁰.

Урьд өмнө нь Монголд байгаагүй үлэмж том бурхан бүтээн залсан нь Монголын бурхан шашны түүхэнд тохиосон үнэхээр гайхамшигт үйл явдал байлаа. XX зууны Монголын бурхны шашин соёлын түүхийн ноён оргил болсон Мигжиджанрайсиг бурхныг 1938 он хүртэл монголчууд төдийгүй харь гүрнийхэн бишрэн дээдэлж байлаа.

Гэтэл большевикуудын шийдвэрээр уг бурхныг Дэлхийн II дайны үед ЗХУ-руу шилжүүлснээс хойш сураг алдарчээ. Манай зарим сэхээтнүүд тэрхүү бурхныг олохоор 1990 ээд оны эхээр улсын зардлаар ОХУ-д очин эрж хайсан боловч олоогүй билээ.

Дүйнхорын лойлин бүтээв

1913 онд Дүйнхорын лойлин хэмээх нилээд том хэмжээний бурхан бүтээж залсан нь 1911 оноос хойш Монголын бурхан шашны түүхэнд тохиосон бас нэг том үйл явдал билээ. Үүнд шууд ба дам холбогдох эх сурвалжийн заримыг бид олсон юм. Түүнд өгүүлснээр бол олноо өргөгдсөний 3-р оны 2 сарын 5 (1913.03.13)-нд Бүгд Ерөнхийлөн захирах яам санаачилж бүх нийтээр хандив өргөж энэ хаврын сүүл сарын Дүйнхорын Дүвчидийн дотор лойлин бүтээж Далай хутагтын өргөсөн Тариат хэмээх газарт буй сүмийг эх Дагинын аймагт зөөж авчран түүнд лойлин залбал болох эсэхийг айлтгажээ²¹. Мөн сарын 10 (1913.3.18)-нд “Богд хаан зарлиг буулгаж Дүйнхорын лойлинг 20 тохой²² хэмжээтэй бүтээж энэ хаврын сүүл сарын Дүйнхорын дүвчидээс нааш төгсгөн гүйцэтгэж бүгдээр их хурим хийвээс... тангараг батад барилдсаны хүчээр... Дэмчиг, Дүйнхорын номлол бүтээлийн шашин лугаа үл хагацах ба эцэст Шамбалын оронд Эрэгдэндагвахоржүрийн үед ном үүнд төгс эдлэх бөгөөд шашин, төр хоёр магад батадмой²³ гэжээ Жич цаг уирлын тооны бичгээс үзвэл энэхүү 10-ны өдөр нь тасарсан байв. Гэвч бид сурвалжид буй эхээр авлаа.

Дээрх зарлигийн дагуу лойлин бүтээх ажлыг яаравчилж урьд 1806 онд IV Богдын үед анх байгуулсан Дэчингалбын сүм хожим шатсаныг дахин сэргээхэд өглөгийн эзэн болсон Т. Намнансүрэн бээр 1913 онд лойлин бүтээхэд мөн тэргүүлэн оролцоно. Мөн их бага ноёз, лам, хувилгаад хийгээд монголчууд бүгдээрээ юу байгаагаа өргөвөөс сайн болж үрийг нь магад олно²⁴ хэмээн ноёд лам нар бүх сүсэгтнүүдэд уриалжээ. Бас уг бурхан үйлдэх шилдэг урчууд, сийлбэрчид олныг цуглуулж 1913 оны хаврын сүүл сард лойлин бүтээн дуусгахаар шимтсэн байна. Үүний үрээр лойлин бүтээх ажил хугацаандаа дуусч өглөгийн эзэдээс өргөсөн хандиваас нилээд мөнгө илүү гарсныг Улсын хурлын яаманд хадгалуулж байжээ. Улсын хурлын яам тэрхүү хадгалж байсан мөнгөө ерөнхий сайд Намнансүрэнгийн зөвшөөрлөөр бусдад зохих хүүтэйгээр зээлдүүлж байсан тухай мэдээ бий²⁵. Улсын хурлын яам тэрхүү хадгалж байсан мөнгөөнөөс үлдсэн орос рубль 5789-ийг 1919 оны 10-р сарын

9-нд Лойлин сүмийн нярав, мэдээчин нарт шилжүүлэн өгчээ²⁶. Харин зураач Д. Дамдинсүрэн абугайн бичсэнээр бол Богд хааны зарлигаар олноо өргөгдсөний 4-р он хөх барс жил Нийслэл хүрээний дэд хамба Дэчин галбын дорж ловон, Дүйнхорын аймгийн Содномдаржаа нар удирдаж “Дүйнхорын лойлинг”-г хүрээний шилдэг урчууд модоор урлаж хоёр давхар том модон сүмд байрлуулж ерөөл “Молом” хурж “Дашгаадан” хийж ёсолсон гэжээ²⁷.

Ахмад архивч Ө. Сэрээтэр абугайн бүтээлд дурдсанаас үзвэл Эх дагинын аймагт “Дүйнхорын лойлин” хэмээх том уран бүтээл “Шамбалын хот” зэрэг нандин зүйлс байжээ²⁸. Энэ мэдээ 1913 оны 3 сарын 18-нд Богд хааны зарлигт дурдсантай тохирч байгааг эрхэм абугай анзаарах нь лавтай. Тодруулж хэлэхэд Дамдинсүрэн абугай Дүйнхорын Лойлинг чухам аль аймагт байрлуулсныг хэлээгүй боловч Сэрээтэр абугайн дурдсанаар тэрхүү Дүйнхорын Лойлинг Эх Дагинын аймагт буюу хааны зарлигт заасан аймагт байрлуулсан нь эргэлзээгүй болж байна. Тэрхүү Дүйнхорын лойлин хожмоо Богд хааны ордон музейд байсныг 1966 онд Дүрслэх урлагийн музей байгуулахад тийш нь шилжүүлэн үзмэр болгосон байна. Дүйнхорын лойлин ба Ганжур, Данжур модон бар урлан бүтээхэд Нийслэл хүрээний 30 аймгийн 11-д нь данс бүртгэлтэй 14 урчууд оролцсоныг Дамдинсүрэн абугай нэр заан дурджээ. Үүнд:

1. Шүтээний аймгийн өндөр Цэнд.
2. Жадарын аймгийн Балган.
3. Андуу нарын аймгийн Бавуужав (Их хүрээний ланз барын даамал).
4. Мөн аймгийн Жалсрай.
5. Номчийн аймгийн Үзэм Дорж.
6. Чойнхорлин аймгийн Монтоорий.
7. Ноёны аймгийн Гороорин.
8. Эх Дагинын аймгийн Доржсүрэн.
9. Вангай аймгийн хар гарт Лувсангомбо (Их хүрээний модон барын даамал).
10. Мөн аймгийн гүзээ Лхагвацэнд.
11. Бандидагийн аймгийн Сэрээтэр.

12. Сүнгээ аймгийн Равданжамба (Их хүрээний соёмбо барын даамал).
13. Мөн аймгийн Дашзэгвэ (Их хүрээний модон барын даамал багш).
14. Өрлүүдийн аймгийн Ложоо нар оролцсон байна.

Жич: Зарим хүмүүсийн аман мэдээнд өгүүлснээр бол нэрт зураач Цагаанжамба Дүйнхорын Лойлин бүтээхэд оролцсон аж. Гэвч өмнө дурдсан Дамдинсүрэн бээр лойлин ба Ганжур, Данжурын модон бар бүтээсэн урчуудын нэрсийн дотор Цагаанжамбын нэрийг дурдаагүй байх ба «Бурхдын орон хот мандал» номд лойлин бүтээхэд оролцогчдын нэр бичсэн байх боловч түүний нэрийг мөн дурдаагүй гэнэ²⁹.

Богдын зарлигаар Лойлин бүтээх ажил хэдий хугацаанд үргэлжилсэн түүнд оролцсон урчуудын нэрийг нэхэн тодруулбал тун хэрэгтэйг олон үгээр тайлбарлах нь мэдээж илүүц билээ. Бас нэг анзаарах зүйл бол 1924 онд Их хүрээний Сүнгээ аймаг өөртөө зориулж Сүнгийн Лойлин бүтээж хоёр давхар модон сүмд байрлуулжээ. Тэр нь цутган урласан шармал алтан Жанхор байсан бөгөөд түүнийг Хар малгайт Жунай гэдэг хүн нас өтөлсөн үедээ их хөдөлмөр гарган өөрийнхөө аймагт зориулан бүтээжээ. Тэрхүү Жанхор нь Их хүрээний цутгаж урласан томоохон бүтээлүүдийн сүүлийнх байлаа гэж Дамдинсүрэн бээр өгүүлжээ³⁰. Энэхүү цутгаж бүтээсэн том бүтээл эдүгээ хаа нэгтээ байж магадгүй юм.

Ганжур барлав

Дэлхийн бурхны шашны түүхэнд алдартай Ганжур буюу Зарлигийн хураангуй хэмээх 1161 зохиол бүхүй 108 боть их хөлгөн судрыг Шагжимуни шавь нарынхаа хамт туурвисныг олон хүн мэднэ. Энэхүү судрыг санскрит хэлнээс түвэд, монгол, хятад, манж, пали, солонгос, япон, синхала, тай, бирм хэлээр орчуулжээ. Юань улсын үед 1297–1307 онд Сажа аймгийн Чойжи-Одсэрийн удирдлагаар хэсэг эрдэмтэн Ганжурыг монголчилж Түвэдэд барлуулжээ³¹. Мөн Лигдэн хааны үед Гунгаа-Одсэр нар Ганжурын хуучин монгол орчуулгыг дахин нягталж хэвлүүлсэн ба 1683 онд Энх-Амгалан

болон Тэнгэрийн Тэтгэсэн хаан 1741–1749 онд монгол Ганжурыг барлуулжээ. Харин түвэд хэл дээрх Ганжурын бүрэн ботийг Бүрэнт Засагч хааны үеэс эхэлж зургаадугаар Богдын лүндэнгээр барлуулсан боловч 8-р Богдын үе хүртэл олон жил үргэлжилж дууссан байна. Энэ тухай хураангуй өгүүлбэр. Түүхийн сурвалжид дурдснаас үзвэл Бүрэнт Засагчийн үед халхын Сэцэн хан аймгийн ноёд Богд гэгээнтний шавдан батагтах ба шашин амьтны тусын тулд Ганжур номын бар сийлүүлж өргөхөөр санаа үүсгэжээ³².

Үүнийг Халхын нөгөө гурван аймаг, Их шавийн ихэс дээдэс дуртай дэмжсэн байна. Жич: Энд дурдсан Бүрэнт Засагчийн үе гэдэг бол 1862–1874 оныг хамарч буй 13 жил юм. Гэхдээ чухам хэдэн онд уг ажил эхэлсэн нь тодорхой бус байна. Харин энэ үед 7-р Богд Жибзундамба (1850–1868) 1868 онд таалал болж 8-р Богд мэндлээд 5 нас хүрч байхад нь халхын лам нар 1874 онд Лхас хотод очиж түүнийг нутагтаа залж авчраад байсан хугацаа юм. Тэгэхээр Сэцэн хан аймгийн ноёд 7-р Богдод зохиулж Ганжурыг барлуулахаар сэдсэн гэж үзэхэд болох юм. Ингээд Их хүрээний Дондувлин аймагт тахиж байдаг «Ганжур» ыг эх болгож барлуулахаар тохирч аймаг, шавь тус бүрд барлах боть, цаас болон агуулах хайрцгийг хуваарилж өгчээ³³.

Ийнхүү «Ганжур» барлах ажил өрнөсөн нь мэдэгдэх боловч чухам яг хэзээ эхэлж хэрхэн үргэлжилсэнийг тодруулах сурвалж ховор ажээ. Харин нэгэн мэдээнээс үзвэл Сэцэн хан аймаг барлахаар хуваарилж авсан ботиудаа Бадруултын 17 (1895) оны 2-р сард бүрэн дуусгасан бололтой. Гэхдээ тэрхүү ботиудын бар сийлсэн Их хүрээний Жасын аймгийн гэлэн Гомбод төлөх ёстой хөлсний шар цайг дутуу өгсөн учир зарга үүсгэж 4 жил гаруй үргэлжилсэн ажээ. (*M31-2-4229. 12-р бичиг*)

Их шавь болон Түшээт хан, Засагт хан, Сайн ноён хан аймгууд «Ганжур» барлах ажлаа хэрхэн гүйцэтгэсэн нь тодорхойгүй байна. Зарим сурвалжид бичсэнээр бол Засагт, Сайн ноён хоёр аймаг хуваарьт ажлаа бүрэн дуусгахгүй дөчөөд жил улируулж «сайн буяны үйлсийг бүтээх байтугай урьдын буянтны байгуулсан нандин шүтээнийг сарниулж нэгэн орны (Дондувлин аймаг – З.Л.) ном хурлыг тасалдуулахад хүрсэн»³⁴ байна.

Иймээс Богд гэгээнтэн ба эрдэнэ сэцэн ноёнтон (Дондогдулам – З.Л.) нар тус бүр 5000 бүгд нэг түмэн лан мөнгө хайрлаж барлаагүй үлдсэн ботиудыг дуусга. Хэрэв энэ мөнгө хүрэлцэхгүй бол түүгээрээ зөвлөн хэлэлц хэмээн Богд хутагт лүндэн буулгасныг Бадруултын 34-р оны 10 сарын 23 (1908-ХИ-16)-нд үйлдсэн гэж нэгэн сурвалжид тэмдэглэжээ³⁵.

Энэ дагуу дөрвөн аймгийн чуулган дарга, дэд да туслагч жанжин, хэбэй нар Ганжур барлах ажлыг дэмжин үргэлжлүүлжээ. 1911 онд Монгол Улс тусгаар тогтнолоо сэргээн тунхагласны дараа ДХБЗШЯ, Шашин төрд туслах сайдын яам «Ганжур»-ын бар сийлэх ажлыг онцгой анхаарсны үрээр 1914 онд Богд гэгээнтний шавдан хийгээд шашин амьтны тусын тулд бүтээлгэсэн «Ганжур» номын бар сийлүүлэн төгсгөсөн³⁶ байна. Энэ бол Монголын бурхны шашны түүхэнд тохиосон том үйл явдал бөгөөд Чин улсын Бүрэнт Засагч, Бадруулт, Хэвт Ёст гурван хааны үе дамжиж 50 гаруй жил үргэлжилж Монгол улс тусгаартогтнолоо сэргээсний дараа бүрэн дууссан байна.

Гэтэл нэгэн бүтээлд «1910 онд Их Хүрээнд түвэд Ганжур хэвлэгдэж дуусав». Ц. Дамдинсүрэн хэмээн бичсэн нь эндүүрэл бололтой³⁷. Тодруулж хэлбэл олнаа өргөгдсөний 3-р оны 12 сарын 26 (1914-И-20)-нд Нийслэл хүрээний Дондувлин аймгаас Их шавь, халх дөрвөн аймагт бичиг илгээж эсэргүн жил (Олнаа өргөгдсний 4-р он) Ганжур хурах тул өөр өөрийн аймагт сийлүүлж буй Ганжурын ботиуд ба эх судрыг барын хамт ирүүл гэж мэдэгджээ³⁸. Үүнээс үзвэл 1913 онд Ганжурыг барлаж дуусаагүй байжээ. Харин 1914 онд Ганжурыг барлаж бүрэн дууссаны дараа Богд хаан зарлиг буулгаж уг ажилд хичээнгүйлэн зүтгэсэн хүмүүсийг хөхиүлэн шагнажээ. Тухайлбал «Ганжур»-ын бар ба чухал хэрэглэх «Бичээч цоржийн сүмбүм»-ийн барыг хичээнгүйлэн зүтгэж гүйцэтгэсэн Түшээт хан аймгийн Дайчин засгийн хошууны аграмба Самдан, гавж Сандуйжав, Дагдан, банди Цэнд, Санжаа, Умахан, хар Жанчив, тайж Бадамцэрэн, Шийнэн, хар Минжүүр, тэргүүн зэрэг тайж Жамбалжав, гавж Дамдин нарыг нэг үе улаа хэлтрүүлжээ³⁹.

Ганжурын бар сийлж дууссаны дараа Богд хаан зарлиг буулгаж уг барыг Нийслэл хүрээний Сүмбүмийн сүмд агуулж олон

сүм Ганжур ном барлуулж залсугай хэмээвээс харамж үнэ хэд болохыг төсөвлөн зөвлөлдөж аль хялбараар буюу хямд үнээр тогтоон гүйцэтгүүлж байгтун хэмээжээ⁴⁰. Жич: 1914 оноос хойш Нийслэл хүрээнд барласан Ганжурын бүрэн боть эдүгээ ч аль нэгтээ хадаглагдаж байхыг үгүйсгэх аргагүй бөгөөд эрж хайвал олдох боломжтойг тэмдэглэе. 1911 оноос хойш манай сүсэгтнүүд багш шавь, эцэг эх, ах дүүсээрээ хамтарч Ганжурын зарим ботийг барлуулж байжээ. Тухайлбал Түшээт хан аймгийн Мэргэн засаг ван Цэсүнжав бээр өөрийн ач дүү туслагч Ширбазар ба тайж Лувсанцэрэн нартай хамтарч Богд хааны ордон дахь Дэчингалбын сүмд залах алтан Ганжур номыг хувийн хүчээр бүтээлгэж уг номыг үүрд мөнхлөн хуруулж байхын тулд тусгай жас байгуулж олноо өргөгдсний 3-р оны 11 сарын 13 (1913-ХИ-10)-нд Богдод айлтгажээ⁴¹. Мөн Сэцэн хан аймгийн засаг Доржцэрэнгийн хошууны тайж Наваанжамьян, Жанцанхорлоо нар өөрсдийн хүч хөрөнгөөр есөн эрдэнийн Ганжур, Данжур, алтан үсгийн Ганжур бүтээлгэж Богдод өргөсөн мэдээ буй.

Бусад шинэчлэл. Монголын төр Өндөр гэгээний тухай

Чингийн Энх-Амгалан, Найралт Төв хаад Өндөр гэгээний эрдэм ухаанд биширч түүнийг орд өргөөндөө залж ном гүрэм уншуулан итгэж сүсэглэж байсан ба түүний алдрыг мөнхөлж Амарбаясгалант хийдийг байгуулж Их хүрээнд агуулж байсан түүний чандрыг тус хийдэд шилжүүлэн залах зэргээр гүнээ хүндэтгэж байсан боловч Тэнгэрийн Тэтгэсэн хааны үеэс эхлэн Чингийн хаад Өндөр гэгээнтнийг дурсах нь багасчээ. Харин 1911 онд Монголын төр сэргэсэн үеэс Өндөр гэгээнтний алдрыг байнга нэхэн дурсах болж хэд хэдэн зүйл сэдэж хэрэгжүүлсэн юм. Тодруулбал, Монголын төрт ёсны гурван их билигдэл сүлд, тамга, далбаанд Өндөр гэгээнтний зохиосон Соёнбо⁴² үсгийг сонгон авч байрлуулжээ. Мөн 1912 оны 04 сарын 19-нд Богд хааны зарлигаар Өндөр гэгээнд даатгал, түй зоог, Дончод, ламын чодва тахил, түнлха зэргийг өргүүлэн гүйцэтгүүлэхэд Сангийн яамнаас дэд сайд

нэгийг томилон илгээж байжээ⁴³. Үүнээс гадна Богд хаан 1911 оноос өмнө ба хойш Амарбаясгалант хийдэд нэг бус удаа морилж Өндөр гэгээний шарилд мөргөж янз бүрийн ёс гүйцэтгэдэг байв. Мөн Эрдэнэ зуу дахь Өндөр гэгээний ээж Ханджамц хатны шарилын суварганд түй тахил өргүүлжээ. Бас 1913 онд Богд хааны зарлигаар бий болгосон төрийн дээд шагнал Эрдэнийн Очир одонгийн тэргүүн зэргийн одонгийн гуравдугаар дэсийг Өндөр гэгээний одон гэж нэрлэсэн байна⁴⁴. Богд хааны зарлигаар 1913–1918 онд хэсэг түүхчдийн туурвисан «Монгол улсын шастирт» Өндөр гэгээнтэн бол «Монгол оронд бурхны шашныг дэлгэрүүлэн хамаг амьтанд тусалж сайн үйл бүтээсэн»⁴⁵ хэмээн тэмдэглэсэн байна.

Мөн 1913 онд Богд хааны зарлигаар Андуу нарын аймгийн Тавхай Бор хэмээх лавын уран барималчийг Амарбаясгалант хийд рүү илгээн Өндөр гэгээний суварган дахь жинхэнэ шариллаас нь хуулан зурж Өндөр гэгээний дүрийг бүтээлгэжээ⁴⁶. Ийнхүү 1911 онд Монголын төрөөс Өндөр гэгээний алдрыг сурталчлах, мөнхжүүлэхэд анхаарч хэрэгжүүлсэн зүйлүүдийг эдүгээ хүртэл үргэлжлүүлж Монголд бурхны шашин дэлгэрүүлж хөгжүүлэхэд түүний байгуулсан гавьяаг болон улс төрийн бодлого, уран бүтээлийг дагнан шинжилдэг эрдэмтэд бий болж одоо улам бүр цар хүрээ нь өргөжиж байна.

Богд хан уулын хоёр амыг сар бүр тахиx болсон нь

Монголын бурхны шашны түүхэнд бий болсон бас нэгэн шинэ зүйл бол олноа өргөгдсөний 5-р онд Богд хаантан зарлиг буулгаж Богдхан хайрхан уулын Өгөөмөр, Түргэн хоёр амын газар усны эздийг жилийн турш буюу сар бүхэн тахиж бай. Тэгэхдээ жил бүрийн цагаан сар, 4 сар, 7 сар, 10 сарын буюу хавар, зун, намар, өвлийн тэргүүн сарын тайлгад цорж лам нараас нэгийг бусад найман сар бүрт гүрмийн лам нараас нижгээдийг гаргаж Өгөөмөрт ламын Налжир дэлгэрэнгүй хураангуйг аль зохихоор ядамлха- жиа налжир дэлгэрэнгүйг аль зохистойгоор урьд илгээсэн Очир- дарын Ганшиг магтаалыг хүли (гүли) хийгээд ус булаг, уулс дээр Доржнамжим хийгээд Лувсанжалба хоёрын үүднээс юлтүй үйлд.

Лүйдор, Лүжид, Лусын сан нолсон Лойвонгүн Дашчирэв, Түргэнд Ламын налжор дэлгэрэнгүйг хураангуй аль зохистойгоор ядамлиг сайн налжор дэлгэрэнгүй хураангуйг аль зохистойгоор, урьд илгээснээс Жамсрангийн ганшиг магтаал хүлү (гүли) хийгээд Дэмбэрэл нямбуугийн сүншигийн үүднээс юлтүй хийгээд Лүйдор, Лүжид лүйн сан нижгээд Дашзэвгэ Дашдэндэв, Дашчирэв эдгээр номыг уншуулан үүрд тайлгаж дагаж явуулагтун гэжээ⁴⁷. Энэ зарлигийн дагууд мөн оны 3 сарын 9 (1915.04.23)-нд Засгийн газраас шийдвэр гаргаж бүгд ерөнхийлөн захирах яамны сайд буюу Ерөнхий сайд Т. Намнансүрэн тус хоёр амыг 1915 оны хаврын дунд сараас эхлэн үүрд тахихыг удирдаж шашин төр туслах сайдын яам ДХБЗШЯ, СХХБЗШЯ тахилгатай холбогдох бусад ажлыг хариуцах болжээ. Тухайлбал сар дараалан тайхад одож ном унших лам нарын уналга, ачлагыг Шашин төрд туслах сайдын яам: аливаа тахил таваглалын зэрэг хэрэглэхүүнийг Сангийн яамнаас эрхлэн хариуцуулж байх болжээ. Уул хоёр амыг сар тутам тайхад одож ном унших лам нарын уналга, ачлагын улаа мал, жич хариуцаж гүйцэтгэх түшмэдийн Нийслэл Хүрээнээс явах бүх улаа, улаачийг сэтэргэн сүргээс, зочдын уяа оруулах ээлж тохиолдох бүрийд түмэд өрхтөн адил хуваарилан нийлүүлж байхаар болжээ.

Тайх хоёр амны газар тус бүрд бүрэн хэрэглэлтэй эрээн сайн гэр, майхан нижгээд, тайлгын газар хэрэгсэх улаа, улаач, галч нарыг Нийслэл хүрээний зүүн замын Түргэн, Долон өртөөдийг тус бүр хоёр сууриар хол ойрыг хирцүүлэн бодож бэлтгэх, түлш усыг Богд хан Хайрхан уулын бүх цагдаа нараас нийгэм тэгшийг олж хүрэлцэхээр гаргана. Жич ойр нутагтай Түшээт хан, Сэцэн хан хоёр аймгаас сайн чадах түшмэл тус бүр нэгийг томилон гаргаж улаа, улаачийг бэлтгүүлнэ. Цагаан сар, зун, намар, өвлийн эхэн сар бүрийг тус хоёр амыг тайхаар одох Цорж лам нарт зориулж бүрэн хэрэглэлтэй эрээн гэр, майхан нижгээдийг Сангийн яам хариуцан бэлтгүүлнэ. Хавар, зун, намар, өвлийн дунд сүүл сар тутамд тус хоёр амыг тайхаар одох гүрмийн лам нарт зориулж бүрэн хэрэглэлтэй сайн майхан нэг, мөн тахилын зүйл зэд, барилга цав зэргийг тухай бүр төхөөрөн гаргаж бага нярав, хаалгын дарга,

хүү(ажилчин – З.Л.)-гийн зэрэг тус бүр хоёр хүнийг явуулж гүйцэтгүүлж байх болжээ.

Дээрх хоёр амыг сар тутам тахихад чанд баримтлах найман зүйлт дүрмийг мөн тэр үед Засгийн газраас боловсруулж хааны зарлигаар баталжээ. Уул дүрмийн нэгдүгээр зүйлд зааснаар хавар, зун, намар, өвлийн тэргүүн сард дээрх хоёр ам тус бүрийг тайхад ном унших болон ёслол үйлдэхэд Цорж лам нэг, дагалт гурав, Цогчин гэсгүй, умзад, гүрмийн лам, умзад сул лам, човомбо, дарга, дуганч зэрэг арван таван хүн, гоц морь, бөтгөөний буюу ачааны морь тус бүр нэг, сул морь 14 тэрэг дамнах морьтой улаач 4, хурлын хэрэгсэл, лам нарын хувцас ачих бүрэн хом, тэнжээтэй тэмээ 2, морьтой улаач 3, майхан хэрэглэл ачих бүрэн хом, тэнжээтэй тэмээ 3, Цорж лам нарыг одох сард гэр ачих бүрэн хомтой тэмээ хоёрыг гаргана. Бас нярав, дарга нарын унах морь 2, улаа зүйлийг дааж гүйцэтгэх түшмэлийн унаа морь нэгийг гаргана.

Дүрмийн хоёрдугаар зүйлд заахдаа: Цорж лам нар одохгүй, гүрмийн лам нар одох сард гүрмийн лам, умзад, нижгээд, сул лам хоёр, човомбо, мөнхүү, дуганч нижгээд бүгд 7 лам сул морь 7, ачих бүрэн хом тэнжээтэй тэмээ, морьтой улаач нижгээд улаа зүйлийг дааж гүйцэтгэх түшмэлийн унах морь 1, хэрэглэл зүйлийг ачих бүрэн хом тэнжээтэй тэмээ 2, нярав, дарга нарын унах морь 2, морьтой улаач нэг байхаар заажээ.

Уул хоёр амыг сар тутам тайхдаа Очирваанийг Өгөөмөр, Түргэнд гол ном болгон уншихад хэрэглэх зүйлийг тэрхүү дүрэмд тун тодорхой заажээ. Үүнд: Арвайн гурил 4 жин, шар тос 2 жин, арвай 2 жин, хөвөн, бэрээмэг бан бан, шар хүж нэг багц 7 цөгцний жимс нэг жин самбай нэг, юлтүйд арвайн гурил, шар тос, арвай бан бан, лидэрт хошуу гурил 4 жин, шар тос 2 жин, сангийн балин тахилд арвайн гурил 4 жин, шар тос 2 жин, арвай 2 жин, нанчод 10 утгуур, самбай, хөвөн, бэрээмэг бан бан, цагаан будаа 1 жин, чонхорын идээ 25, чимэлт 1 жин, Жамсран унших нэг газар шар уу шалсайн хиг мах нэг энэ бүгд нийлээд арвай, хошуу гурил 12 жин арвай 4 жин бэлтгэнэ.

Цорж лам, гэсгүй, умзад нар тайлгаар одоход нэг өдөрт хэрэглэх хүнсний хэмжээг болон өргөл барилгыг тус дүрмийн дөрөвдүгээр

зүйлд заажээ. Үүнд: Нэг өдрийн цаванд мах найман хөл хагас, таташны ломи нэг шанага, нэг удаагийн манзанд шар цай 15, сүү 15 жин, цавын дараа барих шийжүүний шар будаа 7 жин, лам бүрд нэг цаас зэдлэхэд тэдний лам нарын хувь хадаг хичнээн болох аваас тухайд гүйцэтгэж зэдлэн цорж ламд 3 лан мөнгө барилга болгоно. Жил бүрийн хавар, зун, намар, өвлийн тэргүүн сараас бусад найман сард дээрх хоёр амыг тайхад одох гүрмийн лам, умзад нарын нэг өдөрт хэрэглэх хүнс барилгын хэмжээг уул дүрмийн 5-р зүйлд заажээ. Үүнд гүрмийн лам умзад нарт нэг өдөрт мах 3 хөл хагас, нэг удаагийн манзанд шар цай 7, сүү 7-н жин цавын дараа барих шийжүүний шар будаа 3 жин бан, лам тус бүрт нэг цаас, тэдний лам нарын хувь хэд хичнээн болох аваас тухайд гүйцэтгэж зэдлэнэ. Үүнээс гадна лам нарт боов, арвайн гурил, шар тос буюу цагаан идээ алийг ч зохисоор барина. Өгөөмөрт гурван өдөр, Түргэнд хоёр өдрийн цав, манз бэлтгэнэ. Хэрэв жинхэнэ Да лам ямба бүхүй умзад гэсхүй одох болвоос цав, манз, зэд, хадаг, унах морь нэмэгдэнэ гэж заажээ.

Сангийн яамнаас одох нярав, дарга нар улсын сангаас цалин авдаг учир хэрэглэх хүнсээ өөрсдөө бэлтгэнэ. Харин хоёр амыг тайхад улаа зүйлийг бэлтгүүлж дааж хариуцах Түшээт хан, Сэцэн хан аймгаас одох нижгээд түшмэл тайлгын газар байхад элчийн ёсоор хүнсээр хангахыг дээрх дүрмийн 6,7-р зүйлд зааж өгчээ.

Өгөөмөр, Түргэн хоёр амыг тайх тухай бүрд одох Дотоод яамны дэд сайд буюу дэс түшмэл болон тайх өдөр цагийг Богд хаанд сонсгон айлгаж батлуулж байхыг тэрхүү дүрмийн төгсгөлд заажээ. Энэ дүрмээс ажиглахад Өгөөмөр, Түргэн хоёр амыг төрийн шийдвэрээр 1915 оноос эхлэн тахиж болжээ. Чухам ямар учраас тус хоёр амыг бусад уулсаас онцлон ийнхүү тахиж болсон нь тодорхойгүй юм. Нэхэн эргэцүүлэхэд 1778 оноос эхлэн Чингийн хаадын зарлигаар Хан уул, Хан Хэнтийг жилд хоёр удаа Отгон тэнгэрийг нэг удаа тахихаар болсон бөгөөд 1913 он хүртэл энэ гурван уулыг Монголын төр урьдын адил тахисаар ирсэн ба 1913 оноос Дарьгангын Алтан овоог хааны зарлигаар анх тахижээ. Үүний дараа 1915 оноос эхлэн Өгөөмөр, Түргэн хоёрыг төрийн шийдвэрээр жилд арван хоёр удаа буюу сар тутам тахиж болсон байна. Тэгэхдээ

жилийн дөрвөн цаг (улирал)-ийн эхний саруудад нь бүр илүү ёс хүндэтгэлтэйгээр буюу цорж лам удирдан тахина. Бусад найман сард нь Гүрмийн лам тэргүүлэн тайлга үйлддэг байжээ.

Ингэж 1915 оноос эхлэн Монгол улсын Түшээт хан, Сэцэн хан, Сайн ноён хан аймгийн нутагт орших Хан уул, Хан Хэнтий, Отгонтэнгэр, Алтан Овоо, Өгөөмөр, Түргэн зургаан газрыг төрийн тахилгатай болгожээ. Эдгээрээс Хан уул, Хан Хэнтий, Отгон тэнгэр гурвыг тахихад төрийн ямар албан тушаалтан оролцохыг ЗТМУХЗБ-т заасан байдаг боловч чухам ямар зиндааны лам оролцож ямар ямар ном уншихыг огт дурдаагүй байна. Алтан Овоог хэрхэн тахих тухай энэхүү хуульд заасан зүйл байхгүй аж. Гэхдээ 1913 оноос эхлэн Богд хааны зарлигаар тахих болсон авч урьд нь буюу Чингийн үед тус овоог төрийн шийдвэр буюу хааны зарлигаар тахиж байсан эсэхийг нотлох зүйл олдоогүй байна.

Өгөөмөр, Түргэн хоёрыг тайхад зөвхөн ном уншиж цацал өргөж лус баярлуулдаг байсан бол Хан уул, Хан Хэнтий, Отгон тэнгэрийг тайхад тусгай ёслол үйлдэж ном хурахаас гадна эрийн гурван наадам хийдэг байжээ. Гэтэл Өгөөмөр, Түргэн хоёрыг тахихдаа бусад уулсаас огт өөр журам баримталж ямар ном уншихыг тусгай дүрмээр заан тодорхойлсон байв.

Жич: Өгөөмөр, Түргэн хэмээх газрууд бол Богд хан уулын 33 амын хоёр нь боловч чухам Богд хан уулын аль хэсэгт оршиж буйг олж уртраг, өргөргөөр нь тогтоож шав тэмдэг босговол олон зүйлийн учир холбогдолтой билээ. Тус хоёр амыг тайхаар явах замыг БЕЗЯ-ны сайдын бичигт дурьдахдаа «Нийслэл хүрээний зүүн замын Баян зүрх, Налайх болон өмнө замын Түргэн, Долон өртөөдийг тус бүр хоёр сууриар хол ойрыг хирцүүлэн бодож зохисыг үзэж тэгшлүүлэн нийлүүлгэж» хэмээн заасныг ажиглахад тус хоёр амын нэг нь Богд хан уулын баруунтаа буюу баруун өмнөдөд, нөгөө нь мөн уулын зүүнтээ буюу зүүн өмнө байсан бололтой. Үүнийг нотлох сурвалж байна. Тодруулбал, Монгол Улсын Хууль зүйлийн бичгийн 41-р дэвтрийн 6-р зүйлд зааснаар бол Нийслэл хүрээнээс зүүн зүг байгуулсан 27 өртөөний хамгийн эхний босго өртөө – Баянзүрх өртөө дөрвөн өрхтэй байсны нэгийг Өгөөмөр булгийн тайлгын хэрэглэл гүйцэтгэхэд тусгайлан зориулжээ. Мөн тэрхүү Хууль

зүйлийн бичигт Нийслэл хүрээнээс өмнө зүгт байгуулсан өртөөний хамгийн эхний түргэн өртөө гурван өрхтэй байсны нэгийг Түргэн булгийн тайлгын хэрэглэл гүйцэтгэхэд зориулжээ.

Эрдэмтэн хувраг Зава Дамдин бээр «Алтан дэвтэр»-тээ модон луу жил (1724 он) Хан уул орчим Өгөөмөр хэмээн алдаршсан газарт эцэг эфү ван Цэвээндорж, эх Баярт хоёрын хөвгүүн болж хоёрдугаар Богд мэндлэв⁴⁸ хэмээн өгүүлжээ. Үүнээс ажиглавал Өгөөмөр хэмээх газар Богд хан уулын ойролцоо байдаг нь мэдэгдэх боловч мөнөөх тахидаг ам мөн эсэхийг тааварлах аргагүй. Магадгүй хоёрдугаар Богд мэндэлсэн Өгөөмөрийг 1915 оноос эхлэн хааны зарлигаар сар тутам тахиж болсон байж магадгүй юм. Богд хан уулын баруунтаа буй хэд хэдэн амын нэг нь Түргэн нэртэй юм. Тэр ам мөнөөх тахидаг ам мөн эсэхийг таамаглах аргагүй юм. Энэ хоёр амыг тахиж дүрмийн 5-р зүйлд зааснаар бол Өгөөмөрийг гурван өдөр, Түргэнийг хоёр өдөр тахиж байжээ. Энэ нь Өгөөмөрийг Түргэнээс илүү эрхэмлэдэг байсных бололтой. 1990 оноос өмнө ба дараа манай судлаачид Монгол улсын дархан цаазтай уулс болон төрийн тахилгатай газруудын тухай нэлээд бүтээл туурвисны дотор Өгөөмөр, Түргэн хоёр амыг тахиж байсан тухай дурдаагүй байна. Энэ нь сурвалж баримтаа бүрэн үзэж судлаагүйнх бололтой.

Төгсгөл

Урьд өмнө нь судлаачдын бүтээлд авч үзээгүй буюу цухас хөндсөн зарим зүйлийг тодрууллаа. Гэхдээ энд дурдсан зүйлүүдийг цааш нь гүнзгийрүүлэн судлах зайлшгүй шаардлага байгаа юм. Тухайлбал Мигжиджанрайсиг шүтээн бүтээх ажил 1905 онд Далай блама Монголд морилсон тэр үед үү? Эсвэл 1919 онд уу гэдгийг нэхэн нягтлах ёстой. Дашрамд тэмдэглэхэд 1904–1906 онд Далай блама Монголд түр морилохдоо чухам ямар ямар ажил сэдэж хэрэгжүүлснийг түвэд, монгол, англи болон бусад хэл дээрх тухайн үеийн сурвалж мэдээнд тулгуурлан судалбал Монголын бурхны шашны түүхэнд холбогдох нилээд асуудлыг тодруулах боломжтой билээ. Өөр нэг анхаарууштай зүйл бол Богд хаан чухам юуны учир Өгөөмөр, Түргэн хэмээх хоёр газар (булаг?) -ыг тахилга бүхий Богд

хаан, Хан Хэнтий, Отгонтэнгэр гурваас илүү хүндэтгэлтэйгээр буюу жилд арванхоёр удаа тахих болсон бэ гэдгийг тодруулахад тун анхаарууштай.

1860-аад оноос 1914 он хүртлэх жар шахам жилийн хугацаанд монгол урчуудын барласан 108 боть түвэд «Ганжур» бол Монголын бурхны шашин ба дэлхийн буддизмын түүхийн аль алинд онцгой ач холбогдолтой учир эдүгээ тэрхүү 108 боть их хөлгөн судар хаана байгааг эрж олууштай. Үүнээс гадна монголчууд «Ганжур»-ын 108 ботийг олон жил барлаж гүйцээсэн нь монголчуудын ур чадвар ямар байсныг илтгэх нотолгоо учир манай урлагийн түүх судлаачид тусгайлан авч шинжлүүштэй. Гэвч одоогоор энэ талын судалгаа үгүй боллоотой.

Эх сурвалж

- Булыко А. Н. 2000. Большой словарь иноязычных слов. Москва.
- Дамдинсүрэн Д. 1995. Их хүрээний нэрт урчууд. Улаанбаатар.
- Дамдинсүрэн Ц. 1995. Мянган жилийн харьцуулсан хүснэгт. Улаанбаатар.
- Зава Дамдин Лувсандаян. 2014. Их Монгол оронд бурхны шашин дэлгэрсэн түүх «Алтан дэвтэр». Улаанбаатар.
- Мэнд-Ооёо Г. 1999. Билгийн мэлмийг нээгч. Улаанбаатар.
- Содбилиг. 1996. Шашны толь. Түнляо: Өвөр Монголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо.
- Сэрээтэр Ө. 1999 Монголын Их хүрээ, Гандан хийдийн түүхэн бүтцийн товч. Улаанбаатар.
- УТА – Үндэсний Төв Архив, Улаанбаатар.
- Чимэд Ө. 1961. Эрдэнийн Очир Одон. Улаанбаатар.
- ШТ – Шинэ толь (сонин).
- Энхтуяа Ш. 2018 Монгол уран зургийн өв Цагаан Жамбын бүтээлийн сангаас // Нүүдэлчдийн өв судлал цуврал бичиг. Т. 19–2, fasc. 1–24. Улаанбаатар.

ЗҮҮЛТ БА ТАЙЛБАР

- ¹ УТА, А3-1-462, т.2.
- ² УТА А4 1-24, т. 45.
- ³ УТА, А-2-1-49, т. 4.
- ⁴ Зава, 2014, т. 13.
- ⁵ vbuddisme.ru/wiki/ Сандаловый_Будда.
- ⁶ Зава, 2014, т. 210.
- ⁷ [ru.m.wikipedia.org/wiki/Эгитуйский дацан](http://ru.m.wikipedia.org/wiki/Эгитуйский_дацан).
- ⁸ Дамдинсүрэн Ц., 1995, т. 62.
- ⁹ Сэрээтэр, 1999, т. 72-73.
- ¹⁰ Мэнд-Ооёо, 1997, т 7.
- ¹¹ Булько, 2004, с. 657.
- ¹² УТА М183-2-652, 50-р бичиг.
- ¹³ УТА М183-2-652, 48-р бичиг.
- ¹⁴ УТА М183-2-652, 50-р бичиг.
- ¹⁵ УТА, А9-1-3, т. 222.
- ¹⁶ Дамдинсүрэн Д., 1995, т. 61.
- ¹⁷ Дамдинсүрэн Д., 1995, т. 61.
- ¹⁸ УТА, А3--1-594, 10-р бичиг.
- ¹⁹ УТА, А74-1-123, т. 38.
- ²⁰ УТА, А6-1-583, 2-р бичиг.
- ²¹ УТА, 9-1-28, 20-р бичиг.
- ²² Тохой: уртын хэмжээ хоёр янз. 1. Үзүүр тохой; 2. Мухар тохой.
- ²³ УТА, А2-1-5, т. 121.
- ²⁴ УТА, А 1-1-6, т. 38.
- ²⁵ УТА, А 1-1-6, т. 38.
- ²⁶ УТА, А 1-1-6, т.38.
- ²⁷ Дамдмнсүрэн Д., 1995, т. 65.
- ²⁸ Сэрээтэр, 1999, т. 40.
- ²⁹ Энхтуяа, 2018, т. 236.
- ³⁰ Дамдинсүрэн, 1995, т. 70.
- ³¹ Содбилиг, 1996, т. 237.
- ³² УТА, А31-1-2120, т. 373.

- ³³ УТА, М31-4-417, 1-р бичиг.
- ³⁴ УТА, М34-1-2120, т. 373.
- ³⁵ УТА, М31-1-2120, т. 373.
- ³⁶ УТА, А2-1-6, т. 214.
- ³⁷ Дамдинсүрэн Ц., 1995, т. 69.
- ³⁸ УТА, М31-4-417, 1-р бичиг.
- ³⁹ УТА, А11-1-342.
- ⁴⁰ УТА, А2-1—6, т. 214.
- ⁴¹ УТА, А71-1-165, т. 352.
- ⁴² Уг нь уламжлалт уйгуржин монгол бичигт *Соёнбо* гэж бичдэг байв. Гэтэл крилл монгол бичгээр *Соёмбо* хэмээж бичих болсон нь ташаарал мэт.
- ⁴³ УТА, А6-1-14, т. 141.
- ⁴⁴ Чимэд, 1961, т. 3.
- ⁴⁵ Зарлигаар..., 1995, м.т. 136.
- ⁴⁶ Дамдинсүрэн, 1985, т. 66.
- ⁴⁷ УТА, А9 1-10, т. 76.
- ⁴⁸ Зава, 2014, т. 200.

Правительство автономной Внешней Монголии в истории: оценки в прошлом и настоящем

М. Тачибана

Университет г. Симоносеки, Япония

22 ноября 1919 г. автономия Внешней Монголии была отменена указом президента Китая и ее правительство было ликвидировано. Между тем, данная автономия была правом, установленным трехсторонним Кяхтинским соглашением России, Китая и Монголии от 7 июня 1915 г. Вскоре после отмены автономии, 22 февраля 1921 г., автономное правительство Внешней Монголии было восстановлено с помощью барона Р. Ф. Унгерна при поддержке Г. Лувсанцэвэна и других монголов, и Джебцзундамба-хутухта VIII вновь взойшел на престол хана. Деятельность этого правительства изучена слабо. Это связано с тем, что 13 марта 1921 г., то есть сразу после восстановления автономного правительства, было создано монгольское временное правительство. Несмотря на то, что в 1921 г. одновременно существовали автономное и временное народное правительства, в истории упоминается в основном последнее. Вычеркивание автономного правительства из истории привело к определенным историческим несоответствиям. Главная цель данной статьи – установление этих несоответствий путем переоценки роли автономного правительства в истории Монголии на основе контекста того времени.

М. Тачибана

Монголын түүхэн дэх автономит Гадаад Монголын засгийн газар: өнгөрсөн ба эдүгээн дүгнэлт

Одоогоос яг зуун жилийн өмнө буюу 1919 оны 11-р сарын 22-ны өдөр Дундад Иргэн Улсын да жунтан-ы зарлигаар Гадаад Монголын автономии нь цуцлагдан засгийн газар ч татан буулгагдсан билээ. Энэхүү Гадаад Монголын автономии нь 1915 оны 6-р сарын 7-нд Орос, Хятад, Монголын гурван этгээдээр байгуулсан Хиагтын гэрээгээр харилцан тохиролцсон эрх байжээ. Харин автономийг цуцлагдсанаас хойш нэг жил гурван сарын дараа буюу 1921 оны 2-р сарын 22-нд автономит Гадаад Монголын засгийн газар (цаашид Автономит засгийн газар хэмээн товчлон нэрлэнэ) Барон Р. Ф. Унгерн ба түүнийг дэмжсэн Г. Лувсанцэвээн зэрэг монголчуудын хамтын хүчээр сэргэн байгуулагдаж, 8-р Живзундамба хутагтыг

дахин хааны ширээнд залжээ. Яагаад энэ үед Автономит засгийн газар дахин сэргэн байгуулагдсан бэ? Энэхүү асуултанд хариулахгүйгээр 1921 оны Монголын хувьсгал, улмаар 20-р зууны Монголын түүхийг ойлгоход бэрх юм. Өнөөг хүртэл энэхүү Автономит засгийн газар нь хүмүүсийн анхарлыг тийм их татахгүй иржээ. Тэр шалтгаан нь 1921 оны 7-р сард байгуулагдсан Ардын засгийн газрын өмнө нь болох Ардын түр засгийн газрыг 1921 оны 3-р сарын 13-нд, өөрөөр хэлбэл Автономит засгийн газар сэргэсний дараахан Ардын намаар төвлөн байгуулагдсантай хамаагүй хэрэг биш. 1921 оны Монголд Автономит засгийн газар болон Ардын түр засгийн газар зэрэгцэн оршиж байсан боловч түүх бичлэг дээр сүүлчийн засгийн газрыг л голлон дурдахаас бус, эхний засгийн газрыг «Унгерны тоглоомын засгийн газар» хэмээн үзэх, эсвэл засгийн газар хэмээж ч үзэхгүйгээр үл тоож иржээ. Яагаад гэвэл Автономит засгийн газрын оршин тогтнол нь «Ардын нам хувьсгалыг удирдсан» хэмээх үзлийн хувьд тохирожгүй байсан юм. Үүний тухай миний бие урьд нэгэнт тодорхой шинжилсэн билээ. Яг үнэндээ монголчуудын сүсэглэн дээдэлдэг байсан Живзундамба хутагтыг Богд хаанаар өргөмжилж байсан Автономит засгийн газрыг Монголын түүхээс арилгаж байснаар янз бүрийн зөрөлдөөн гарч байжээ. Энэхүү өгүүллийн гол зорилго бол Автономит засгийн газрын Монголын түүхэн дэх байр суурийг тухайн үеийн контекстээр дахин үнэлсэнээр энэхүү зөрөлдөөнийг тайлахад оршино.

M. Tachibana

The significance of Outer Mongolia's Autonomous Government in Mongolian history: past and present estimations

On November 22, 1919, the autonomy of Outer Mongolia, previously legally fixed by Russia, China and Mongolia in the tripartite Kyakhta Agreement of 1915, was abolished by the order of the President of the Republic of China. Accordingly, the Autonomous Government was dissolved. On February 22, 1921, the Autonomous Government was restored by baron R.F. Ungern-Sternberg with the support of Mongols, and the 8th Jebtsundamba Khutuktu again ascended the throne as the Bogd Khaan. The activities of Autonomous Government were poorly studied. The Provisional Government preceded the People's Government, which was established by the Mongolian People's Party in July 1921. Thus, in Mongolia, two governments, the Autonomous Government and the Provisional People's Government, coexisted in 1921. In the studies on Mongolian Revolution of 1921, however, the former has either been defined as «Ungern's puppet» or ignored. Later, this view prevailed in relevant studies because acknowledgment of the Autonomous Government's existence hinders

the proposition that the People's Party led the Mongolian Revolution. In fact, this point of view still has not completely died out in Mongolia. Eliminating from Mongolian history the Autonomous Government with the Bogd Khaan, worshiped by Mongols, has led to historical inconsistencies. This paper aims at resolving these inconsistencies by re-evaluation of the Autonomous Government's significance based on the context of that time.

Сто лет назад, 22 ноября 1919 г., указом президента Китайской республики была упразднена автономия Внешней Монголии, установленная трехсторонним Китайско-русско-монгольским Кяхтинским соглашением от 7 июня 1915 г. Однако через год и три месяца, или 22 февраля 1921 г., правительство автономной Внешней Монголии (ниже обозначается как автономное правительство) было восстановлено с помощью барона Р.Ф. Унгерна при поддержке Г. Лувсанцэвэна и других монголов, и Джебцзундамба-хутухта VIII вновь взойшел на престол хана монголов. До настоящего времени это правительство не привлекало много внимания. Причина этого связана с тем, что 13 марта 1921 г. – то есть сразу после восстановления автономного правительства – было создано временное народное правительство, которое затем дало начало народному правительству. Несмотря на то, что в 1921 г. параллельно существовали два правительства – автономное и временное народное – до недавнего времени упоминалось в основном последнее, тогда как первое считалось «правительством–марионеткой Унгерна», или просто игнорировалось: существование автономного правительства не соответствовало идеологии руководства революцией со стороны Монгольской народной партии (МНП). Этот вопрос был мной специально исследован¹.

Вместе с тем, вычеркивание из монгольской истории автономного правительства, при котором Джебцзундамба-хутухта VIII был коронован Богдо-ханом, которому поклонялись монголы, привело к историческим несоответствиям. В связи с этим, главная цель данной статьи – выяснение этих несоответствий путем переоценки роли автономного правительства в истории Монголии на основе контекста того времени.

Что такое автономия?

Прежде всего, что такое автономия? На этот вопрос, как ни странно, нелегко ответить. Причина в том, что есть разные формы и виды автономии. Например, внутри какого-либо государства бывает «автономное государство», «автономная республика», «автономная область». Также существуют автономии даже с определенными дипломатическими правами, а есть автономии просто по названию – без каких-либо прав. Кажется, что каждый исследователь дает свое определение. Но основная общая идея заключается в том, что это «концепция определения отношений между любым государством и страной (или группой стран) внутри него». Эта концепция «в основном указывает на права собственности, процент и объемы владения данными двух сторон»; кроме того, можно считать что, «автономная страна или группа имеет относительно независимый статус по отношению к центральному правительству и имеет больше прав и полномочий по сравнению с другими странами и группами внутри государства»². Каково было понятие автономии в Монголии в начале XX в.?

Понятие «автономия» в истории Монголии в первый раз было поднято на высокий уровень Русско-монгольским соглашением о дружбе, заключенным в 1912 г. В первом пункте данного соглашения указано, что русское императорское правительство будет помогать в сохранении автономии Монголии. Слово «автономия» с русского языка переведено на монгольский как «самоопределение» и «самостоятельность». Но сейчас очевидно, что эти слова на монгольском были буквальным переводом китайского оборота *цзыли цзычжжу* 自立自主. Термин *цзыли цзычжжу* 自立自主, в свою очередь, был переводом на китайский язык слов *free, sovereign, and independent* (свободный, суверенный и независимый) в *Ваньго гунфа* 『萬國公法』 – китайском переводе книги Г. Витона «Элементы международного права» (H. Wheaton. *Elements of International Law*)³. Поскольку монголы того времени перевели название *Ваньго гунфа* как «Международное право»⁴, можно считать, что значение слов

«самоопределение» и «самостоятельность» они воспринимали как «независимость».

В связи с этим надо отметить, что известный монгольский ученый Ш. Сандаг в своей статье «Автономия или независимость» сделал заключение, что в пункте 1 Русско-монгольского соглашения о дружбе Богдоханская Монголия была названа как «автономная организация Монголии», но на монгольском языке написано «Монголия», «правила самоопределения и самостоятельности», а это означает суверенное государство⁵. Это обоснованное заключение. Другой ученый – Л. Жамсран – также отмечал, что власти Монголии понимали «правила самоопределения и самостоятельности» как «независимость»⁶.

Однако в Русско-китайской декларации от 05 ноября 1913 г. статус Монголии обозначен как «автономия», а на китайском написано *цзычжи* 自治. Кроме того, Китай претендовал на государственный суверенитет и, если в Русско-монгольском соглашении страна обозначена как «Монголия» в попытке использовать права автономного государства, то в пункте 1 указанной декларации указана лишь «Внешняя Монголия». Поэтому, услышав об этой декларации, власти Монголии твердо решили сопротивляться и начали поиск другой империи, которая смогла бы выручить Монголию⁷.

В Кяхтинском соглашении, которое выработывалось с 8 сентября 1914 по 7 июня 1915 г., возник спор о том, какие права есть у автономии под суверенитетом. Китайский представитель выдвинул предложение, что «находящаяся под суверенитетом и составляющая часть территории автономная страна (местность) не может быть независимым государством, ее правитель не может иметь императорского титула, она не может иметь летосчисления «с годами правления»⁸, таким образом подразумевая наличие только территориальной автономии под правом суверенитета. На это представитель России ответил, что «хотя слово автономия и используется в качестве права самоопределения вассального государства, но данное слово никогда не разрешается применять в странах с ограниченными правами. Более того, права суверенитета ни одна страна не вправе применять для своих вассальных

регионов. Возможно, это слово использовать для предоставления права на регулирование в определенных вопросах более слабым вассальным государствам от любых крупных стран»⁹. Затем, на пятом заседании, представитель России заявил об «отсутствии существенной разницы между автономным государством и автономной страной»¹⁰. Другими словами, представитель России выдвинул предложение о том, что хотя автономия применяется по отношению и к территориальным, и к государственным вопросам, понятие сюзеренитета приемлемо исключительно по отношению к государству, а не к провинциям. Также нет различия значений между русскими словами «государство» и «страна», в связи с чем требовали считать Монголию «страной». Представители Монголии известили центральное правительство Хурэ (Урги) о том, что представитель России на седьмом заседании, которое состоялось 8 октября, сказал, что «не так уж и подходит принимать слово *самостоятельность* как *самоопределение* государства министрами Китая. Правительство России считает Монголию самостоятельным государством»¹¹.

Согласно мнению представителя России Миллера, причина того, что Китай не признавал Монголию как независимую страну, заключалось в наличии сомнений, не стремится ли Россия в будущем присоединить к себе Монголию¹².

Чжан Цисюн 張啓雄 исследовал вопрос, является Монголия «страной» или «государством», и пришел к выводу, что Россия воспринимала Монголию как «государство внутри своей страны», что послужило поводом для защиты Монголии, согласно мнению китайцев¹³. С другой стороны, министр иностранных дел России С. Д. Сазонов в телеграмме от 18 октября российскому посланнику в Пекине В. Н. Крупенскому отметил, что китайцы делают попытки ограничить государственные полномочия автономной Монголии путем «игры со словами»¹⁴.

Монголы, в свою очередь, пытались понять смысл столь сложной политической концепции и провели следующий анализ во время кяхтинских переговоров. «Нас, монголов, обозначили словами *самоуправление* и *самостоятельность* в Русско-монгольском

договоре о дружбе, а в Русско-китайской декларации Россия признала сюзеренитет Китая над Монголией, а Китай признал право Монголии на самоуправление, но на самом деле в Русско-монгольском договоре нет слов о независимости. Но есть слово *самоуправление*, что в переводе на язык страны *фа* означает *автономия*, из чего следует, что в Русско-китайской декларации *самостоятельность* Монголии заменено на слово *автономия*. Это слово в китайском словаре означает *самоопределение*, потому Китай объясняет это как *автономию вассального государства* и, вдобавок, *автономия* в Русско-китайской декларации в переводе означает наличие *сюзеренитета*, а это слово переведено как *право данного владельца*. Отсюда видны большие различия значений»¹⁵.

Другими словами, китайцы считали, что слово *самостоятельность* в монгольском языке равносильно слову *автономия* во французском и не включает в себя значение *независимость*, поэтому они рассматривали как *самостоятельность* китайское 自治 *цзычжи*.

В итоге так и не было принято решение, как сформулировать эти слова на монгольском языке и, как следствие, они были обозначены согласно французскому. Данное решение наглядно показывает, что понятия *автономия* и *сюзеренитет* в монгольском, русском и китайском языках имеют большие различия. В результате три стороны смогли заключить новое соглашение, лишь избежав определения основного содержания этих концепций. Другими словами, было оставлено место для понимания данных концепций каждой стороной по своему усмотрению.

Хотя для Монголии, получивший автономные права согласно Кяхтинскому соглашению, была ограничена возможность создания полноценного суверенного государства, это соглашение спасло Монголию от ее превращения в одну из провинций Китая. Другими словами, Внешняя Монголия теперь получила больше прав «автономии», чем имела в период маньчжурского правления¹⁶. Таким образом, автономия Монголии была признана Китаем и Россией. Но, с другой стороны, Китай оставлял для себя возможность признания Россией того, что Внешняя Монголия является частью территории Китая, и дальнейшего объединения Монголии.

Панмонгольское движение и ликвидация автономии Монголии

Автономию, полученную благодаря Кяхтинскому соглашению, монголы не смогли удерживать долгое время. Российская империя, являвшаяся одной из договаривающихся сторон, распалась в результате революции 1917 г., что привело к потере равновесия сил вокруг Монголии. Для возвращения «потерянной» территории китайцы увеличили свои военные силы в Монголии, и в конечном счете монголы были вынуждены отказаться от автономии под давлением военных сил Сюй Шучжэна из группировки Аньфу.

В свою очередь, китайцы умело использовали панмонгольское движение при участии Г.М. Семенова для увеличения своей военной силы. Конечная цель данного движения заключалась в создании нового единого государства монгольской нации, включая территории Внешней и Внутренней Монголии, Хулунбуир, Бурятию и Алтай. Исследования о данном движении провели Б.В. Базаров в России, Т. Хара и Х. Футаки в Японии. Общая ситуация с этим движением в значительной степени выяснена, поэтому здесь мы рассмотрим вопрос о том, как повлияло данное движение на ликвидацию автономии Монголии.

Считается, что панмонгольское движение было организовано японским военным штабом путем использования Семенова¹⁷. Но нельзя забывать, что идея панмонголизма существовала среди бурятской интеллигенции и внутри Монголии¹⁸. Панмонголизм возник под влиянием принципа самоопределения наций, выдвинутого американским президентом Т.В. Вильсоном. В отчете «Отношения Семенова, Монголии и Бурятии», составленном Читинской разведывательной службой 4 апреля 1919 г., сказано о конференции, организованный представителями Бурятии, Хулунбуира и Внутренней Монголии в Чите в конце февраля – начале марта 1919 г. Там сказано, что «объявленное Вильсоном самоопределение наций еще больше укрепило силу на данной конференции и в конечном счете привело к решению вопроса

независимости всей Монголии и Бурятии»¹⁹. Семенов, отвечая на вопрос о причине объявления независимости Монголии, сказал, что, «хотя у монголов есть план становления независимости, тот человек, который должен нести ответственность за это – Вильсон». Из этого видно влияние Вильсона на данное движение.

В развитии движения панмонголистов должна была сыграть важную роль 5-я Всебурятская конференция, организованная в конце ноября 1918 г. в Верхнеудинске. Именно эта конференция, где участвовали как представители Мерсэ и Сульфанга, считается началом панмонгольского движения. Решением данной конференции было изменено название Бурятского национального комитета на Бурятский народный комитет, председателем которого был выбран Даши Сампилон, который выразил желание держать нейтралитет и не участвовать в гражданской войне в Сибири²⁰. Представители Мерсэ и другие участники конференции кратко упомянули «Четырнадцать пунктов Вильсона» и выдвинули вопрос об объединении бурят и монголов в одно независимое государство²¹. Судя по разговорам Мерсэ и других, монголы Хулунбуира и Бурятии с давних времен знали о пунктах Вильсона.

10 января, в начале февраля 1919 г. и после этого проходила подготовка съезда панмонголистов, а 25 февраля – 7 марта в Чите состоялся сам съезд. На нем от Бурятии участвовали шесть человек: Сампилон, Дылыков, Ринчино, Бимбаев, Вампилун, Цыдыпов, от Внутренней Монголии – пять: Нэйсэ-гэгэн, Фушэнга, Норимпил, Довдонванчиг, Хас-Батор, от Хулунбуира – три: Линшэн, Дамдиннэрэн и Эрхимбат. По постановлению данного съезда на станции Даурия было создано временное правительство из четырех министерств: внутренних дел, иностранных дел, финансов и военного. Постановили назначить влиятельного человека от каждого аймака на посты министров в эти четыре министерства, назначить министром внутренних дел Цэнда (от Хулунбуира), министром иностранных дел – Жамцарано (от Бурятии), военным министром – Сужигт-Батора (от Внутренней Монголии). Хотя не был назначен человек на пост министра финансов, было решено назначить его от Внешней Монголии.

Эти люди примечательны тем, что они участвовали в кяхтинских переговорах в качестве стенографистов и переводчиков. От Монголии участвовали Норимпил, Линшэн, Цэнд и Жамцарано, от России – Бимбаев. Возможно, тогда они обменивались мнениями насчет будущего Монголии.

Во период панмонгольского движения многие государства узнавали о ходе Парижской мирной конференции, и во многих местах проходили народные протесты против невыполнения их требований. В конечном счете, согласно принципу самоопределения получили независимость, кроме стран–жертв Первой мировой войны, многие нации Центральной Европы, но желания и требования многих афро–азиатских национальностей были проигнорированы. Результатом этого стали движения, возникшие в таких странах, как Корея, Китай и Египет²².

В мае 1918 г. правительство Японии и китайское правительство Дуань Цижуня заключили договор обороны против общих врагов, определили свои сферы влияния в Северной Маньчжурии и Внешней Монголии. Но этот договор привел к протесту против правительства Дуань Цижуня внутри Китая, и студенты, обучавшиеся в Японии, возвратились на родину. Затем, после движения 4 мая 1919 г., правительство Дуань Цижуня попало в трудное положение и начало искать пути восстановления своего престижа. Внешнюю Монголию китайцы считали землей, которую захватила царская Россия, и составили план, по которому они собирались поднять свой престиж, «вернув» себе эти земли²³.

В то время в правительстве автономной Внешней Монголии обсуждали запрос временного правительства панмонголистов с требованием присоединиться. 16 июня 1919 г. всем главам сеймов и командующим войсками всех аймаков Внешней Монголии было приказано собраться: «В столице Нийслэл-хурэ в этом году 15 июня [11 августа 1919 г.] состоится собрание... вследствие важного и срочного дела»²⁴. Однако 25 июня снова было распространено извещение: «Решено созвать собрание в столице Нийслэл-хурэ раньше согласованного времени, этого

года 20-го мая [18 июля 1919 г.], из-за необходимости обсуждения важного вопроса»²⁵. Темой обсуждения был вопрос о том, объединятся ли Семенов и панмонголисты, и что надо предпринять, если войска Семенова решат напасть.

В начале августа было вынесено окончательное решение: «Предложению от Бурятии и Внутренней Монголии нет поддержки со стороны великих держав, и если это дело прогорит, наш договор о мире с Россией и Китаем будет считаться недействительным, возможно, мы потеряем нашу независимость, потеряем доверие соседних стран, вследствие чего будет трудно восстановить мир между нами»²⁶. Иными словами, приоритетом было сохранение автономии, гарантированной Кяхтинским соглашением 1915 г.

Китайский резидент Чэнь И, который должен был решать дела в Хурэ, воспользовавшись создавшимся положением между Семеновым и большевиками и напугав правительство автономной Внешней Монголии, увеличил там военные силы. Затем, пользуясь внутренними проблемами правительства, он планировал лишить Внешнюю Монголию автономных прав. А именно, он собирался объединиться с нойонами, протестовавшими против власти лам, и обсуждал договор из 64 статей, включавший сохранение их привилегий и т. п. В обмен на этот договор он предлагал ликвидировать автономию. Китай не мог пренебречь договором с Российской империей, заключенным в Кяхте, потому что к тому времени он еще не заключил новый договор с большевиками, признав их власть. В этой ситуации аньфуист Сюй Шучжэн внезапно вошел во Внешнюю Монголию с войсками, ликвидировал автономию и распустил правительство²⁷.

Х. Футаки писал: «Движение панмонголистов, нацеленное на независимость всей Монголии, ускорило процесс уничтожения автономии во Внешней Монголии»²⁸. Иначе говоря, принцип самоопределения наций Вильсона оказал влияние на уничтожение автономии Внешней Монголии²⁹.

Автономное правительство и революция в Монголии в 1921 году

В связи с тем, что автономия, которую хотели сохранить монголы, не следуя вильсоновским принципам самоопределения наций, была уничтожена, внутри Монголии разгорелось движение за восстановление автономии. В прошлом, при описании истории Монголии после уничтожения автономии, главную роль придавали МНП, отмечая возникновение двух тайных групп – Консульский холм и Восточный Хурэ, их объединение, назначение делегатов из семи человек в Россию, их деятельность там, съезд МНП, создание временного народного правительства и т. д. Но в списке имен сторонников движения за восстановление автономии, составленном в конце 1919 г. после ее уничтожения, упомянуты 52 человека – Бодо, Данзан, Сухэ-Батор из Народной партии, ламы, а также знать рангами ниже нойона. Из этого, несомненно, следует, что восстановление автономии было желанием и стремлением людей из разных слоев общества Внешней Монголии. Во время встречи Гапона и Данзана в Иркутске в 1920 г. Данзан сказал: «Нарревпартия Внешней Монголии... стремится к восстановлению автономии Внешней Монголии на основе тройственного русско-монголо-китайского договора 1915 г. в г. Кяхте с некоторыми изъятиями в смысле расширения автономии и уничтожения двойного протектората над Внешней Монголией со стороны России и Китая»³⁰. Отсюда видно, что целью Народной партии была восстановление автономии.

Во время переговоров представителей МНП с советской Россией Сюй Шучжэн, силой уничтоживший автономию, был вызван в Пекин, в связи с чем возник вакуум власти во Внешней Монголии. Туда пришел барон Р.Ф. Унгерн. В последнее время издан ряд исследований о нем³¹. Барон был одним из офицеров Семенова. Он вторгся с конным составом в 800 сабель со стороны восточной границы Сэцэнханского аймака. Дорогой, при помощи Лувсанцэвэна, мэйрэна Дугаржава, князя Тогтоха и, Жамболон он мобилизовал более 200 человек в свое войско и направился к Хурэ³².

26 октября Унгерн впервые атаковал город, но не одолел китайские войска, отошел и стал ждать другой возможности для атаки.

Затем Унгерн, мобилизовав в свои войска с помощью монголов около 2000 чел., освободил Джебцундамба-хутухту VIII с помощью тибетского Саджи-ламы Жамьяанданзана. Джебцундамбу проводили в монастырь Манджушри-хийд. После 24 января 1921 г. Унгерн снова атаковал Хурэ, и 4 февраля полностью захватил город. 22 февраля снова возвели на трон Джебцундамбу, вернувшегося из Манджушри-хийда, и объявили о восстановлении правительства автономной Внешней Монголии, в состав которого вошли: премьер-министр и министр внутренних дел Джалханцза-хутухта, министр иностранных дел Дашжав, военный министр Доржцэрэн, министр финансов Лувсанцэвэн и министр юстиции Чимэддорж³³.

Раньше писали, что это автономное правительство восстановил Унгерн. Действительно, без Унгерна восстановить его было бы трудно. Правда и то, что Унгерн вынашивал идею сделать Внешнюю Монголию плацдармом против РСФСР, чего остерегалась РСФСР³⁴. После уничтожения автономии желанием и стремлением монголов было ее восстановление и, когда Унгерн атаковал Хурэ, монголы всячески помогали ему.

Через неделю после восстановления автономного правительства, или 1 марта, начался съезд МНП в Кяхте на монголо-российской границе, и 13 марта было создано временное народное правительство из трех министерств: внутренних дел, финансов и военного. Но почему МНП, которая стремилась восстановить автономию, после восстановления автономии решила создать новое правительство? В истории Монголии до сегодняшнего дня писали, будто деятельность МНП не была связана с восстановлением автономного правительства.

29 октября 1920 г., получив сведение о нападении Унгерна на Хурэ, в РСФСР решили следующее: «Создать монгольское автономное правительство, и на основании запроса монгольского правительства отправить войска советской России <...> Наша политика по отношению к Китаю – сделать так, чтобы Китай признал

автономное правительство Монголии <...> Необходимо создать автономное правительство Монголии из авторитетных людей». Таким образом, планировалось создать правительство в Монголии, отправить туда советских солдат по просьбе монгольского правительства³⁵. Иными словами, советская Россия ждала не «партийный», а «правительственный» запрос и планировала создать правительство, которое имело бы форму «автономного правительства». Считают, что это действие имело цель избежать международной критики и, в соответствии с Кяхтинским соглашением, облегчить переговоры с Китаем³⁶.

В отчете от 17 марта Шумяцкий отмечал, что он поручил МНП создать правительство Монголии, захватить монгольскими красными солдатами Кяхту, составить манифест для монгольского народа и прислать просьбу выгнать «белых бандитов» с территории Монголии. Из этого следует, что на создание временного народного правительства влияла скрытая политика РСФСР, и это являлось фактором того, что два монгольских правительства некоторое время действовали одновременно.

Через неделю после восстановления автономного правительства, или 1 марта, был поспешно созван съезд в приграничной Кяхте (вместо запланированного в монастыре Гэгэтийн-хийд), и на этом съезде обсудили вопрос о создании МНП³⁷. Следует признать, что события развивались в этом направлении из-за неудачи переговоров с Китаем, захвата Хурэ монголо-унгерновским войском и восстановления автономного правительства. Считаю, что восстановление автономного правительства разрушило идею РСФСР о создании «автономного правительства» в Монголии. Как результат, необходимо было принимать срочные меры, и пришлось быстро создать временное народное правительство.

Первой и необходимой целью такого правительства было принятие контрмер против автономного правительства Богдо-хана. Для любого правительства необходимо оправдать факт своего создания, и это стало главной темой для временного народного правительства. Но, поскольку автономное правительство было уже восстановлено, для оправдания создания временного народного

правительства нужно было отрицать автономное правительство. В связи с этим, временное правительство заявило следующее: «Цэвэн-тэргун, Тогтохо-тайджи, Дугар-мэйрэн и другие недальновидные и не разбиравшиеся в смысле событий прошлого, [настоящего] и будущего люди вступили в сговор с белобандитом и разбойником бароном Унгерном <...> Унгерн... ворвался в Хурэ и захватил власть в свои руки, убивал и грабил, чем посеял страх среди народа. И хотя Богдо-хан был восстановлен на троне, созданное в Хурэ правительство оказалось в руках одного барона Унгерна, правящего с помощью силы, поэтому оно не способно управлять государственными делами монгольской нации. В нем находится всего несколько известных монгольских деятелей»³⁸. После этого заявления, критикующие автономное правительство, часто опубликовались в партийных документах – манифесте МНП, временного народного правительства, в газете «Үнэн».

Таким образом, после восстановления автономного правительства временное народное правительство, созданное в течение короткого времени, особо выделяя господство Унгерна, но при этом не критикуя Богдо-хана, показывая отрицательное отношение к китайскому нашествию, отрицало легитимность автономного правительства и вело информационно-пропагандистскую деятельность, оправдывающую создание этого народного правительства. Затем в заметках членов МНП и в исторических исследованиях, проводившихся под руководством МНРП, повторялись эти мысли, причем автономное правительство продолжали считать «марионеточным правительством Унгерна».

21 мая 1921 г. Унгерн начал свой поход против Дальневосточной республики (ДВР). В начале июня он напал на Троицкосавск и потерпел поражение от войск ДВР и советской Красной армии³⁹. В июле Унгерн попытался выйти на территорию РСФСР, неудача снова постигла его, и он был вынужден отступить. В конце концов, его арестовал князь Сундуй, который сопровождал его⁴⁰. 22 августа Унгерна привезли в Кяхту, затем судили в Новониколаевске и 15 сентября расстреляли. Таким образом, оставив след в истории,

Унгерн ушел с ее монгольской арены. Однако его влияние на историю Монголии было довольно большим.

28 июня, после разгрома Унгерна под Троицкосавском, временное народное правительство решило атаковать Хурэ, и 6 июля передовые отряды этого правительства вошли туда. В письме, отправленном 9 июля от временного народного правительства автономному правительству, написано: «5-го числа по лунному календарю, или 10 июля, в 12 часов работники многих министерств и начальники народного правительства, работники, командующие и солдаты, председатели и члены палат должны прибыть в МВД на собрание, где будет предъявлен документ с печатью, определяющий причину такого действия, поскольку настало время принять власть народному правительству, передать всем министерствам и организациям, созданным бароном Унгерном в столице Хурэ, печати, и в момент принятия решить вопросы согласно решению собрания»⁴¹. Таким образом, от автономного правительства потребовали передать печати, что означало передачу полномочий.

В соответствии с этим, 10-го числа МВД автономного правительства дало следующий ответ временному народному правительству: «Богдо-хану изложили о передаче печатей и имущества всех пяти министерств: внутренних дел, иностранных дел, военного, финансового и юстиции, и получили согласие, 10 июня созвали собрание в МВД. Все печати и счета переданы начальникам и работникам народного правительства, поэтому отправим их во временную канцелярию народной власти»⁴². Таким образом, было заново создано народное правительство, в составе которого вошли премьер-министр и министр иностранных дел Бодо, военный министр Сухэ-Батор, министр финансов Данзан, министр внутренних дел да-лама Пунцагдорж и министр юстиции Магсаржав-хурц. На следующий день, 11 июля, состоялась церемония возведения Богдо-хана на престол ограниченного монарха. К этому времени уже исчезло китайское влияние во Внешней Монголии⁴³.

Итак, во Внешней Монголии вместо двух правительств осталось одно. Но почему тогда временное народное правительство обратилось к автономному, которое оно считало незаконным,

с просьбой о передаче печатей? Эти печати не были печатями того автономного правительства, которое было признано по Кяхтскому договору, но они были сделаны при восстановлении автономного правительства. Ведь временное народное правительство оправдывало свое создание путем отрицания автономного, поэтому унаследовать печати от автономного правительства значило нарушить их собственные убеждения. Тем не менее, я думаю, что в наследование печатей отражало положение обоих правительств Монголии.

Советскую Россию с давних времен беспокоило не репутационное положение МНП⁴⁴. Простой народ не очень хорошо знал временное народное правительство, признавать авторитет последнего у монгольского народа не было оснований. Поэтому необходимо было организовать церемонию наследования печатей автономного правительства и вновь интронизировать Богдо-хана. Таким образом, временное народное правительство вопреки своим взглядам вынуждено было наследовать эти печати. Данное событие показывает законность автономного правительства Монголии, а наследование печатей автономного правительства временным народным правительством определяло форму правления последнего, и эта форма была весьма сходна с формой правления автономного правительства. Иными словами, хотя автономное правительство передало власть временному народному, на самом деле Богдо-хана по-прежнему считали монархом (хотя и с ограниченным правом), и под ним, как и в автономном правительстве, создали пять министерств. Так называемое народное правительство было автономным правительством, включавшим людей из временного народного правительства. Министр Внутренних дел Пунцагдорж, министр юстиции Магсаржав-хурц были людьми из правительства Богдо-хана, происходившими из Великого Шаби; бывший премьер-министр временного народного правительства Чагдаржав, нынешний премьер-министр и министр иностранных дел Бодо, Цэрэндорж из МИД, Жамьян из министерства финансов и другие происходили из Великого Шаби и были тесно связаны с Богдо-ханом. Таким образом, «государственный переворот» в центре заявлялся как «преемственность», чтобы избежать критику временного

народного правительства. Ранние исследователи отмечали, что из «временного народного правительства» было вычеркнуто слово «временный», и осталось «народное правительство», но передача печати означала законность автономного правительства.

Заключение

Какая судьба ожидала людей, входившие в новое правительство, когда автономное было ликвидировано? После создания народного правительства возникло дело Саджи-ламы, который намеревался свергнуть правительство при поддержке Богдо-хана. Напомню, что Саджа-лама – это тибетец, который спас Джебцзун-дамбу от китайских солдат. Считаю, это дело было создано для изгнания тибетцев, которые имели особые права под прикрытием Богдо-хана. Премьер-министр Бодо тоже подал в отставку из-за несогласия с Данзаном по поводу ограниченной монархии. Джалханцха-хутухта Дамдинбазар был назначен министром вместо него. Да-ламу Пунцагдоржа тоже выгнали из правительства и назначили министром внутренних дел Сэцэн-хана Наваннэрэна. Коминтерн хотел избавиться от Бодо, который считал, что Коминтерн вмешивается во внутренние дела Монголии⁴⁵.

В августе 1922 г. экс-премьер Бодо, который совершил подвиг при объединении автономного и временного народного правительств, бывший премьер-министр временного народного правительства Чагдаржав, бывший министр финансов автономного правительства Лувсанцэвэн, бывший министр внутренних дел народного правительства да-лама Пунцагдорж и другие были арестованы за связь с Дамбиджанцаном, американским консулом С. Сокобиным, желание свергнуть правительство, и 31-го числа расстреляны.

Таким образом, многие люди, работавшие в автономном правительстве, были изгнаны из правительства Монголии. Временное правительство, созданное через короткое время после восстановления автономного, критикуя Унгерна, отмечало «марионеточные» черты автономного правительства и, хотя оправдывало

обстоятельства создания нового правительства, унаследовало печати всех министерств и, используя легитимность автономного правительства, смогло создать народное правительство. Созданное таким путем новое правительство постепенно удаляло черты автономного.

В исследованиях времен «революционной истории» социализма автономное правительство игнорировалось. Обращали внимание только на деятельность МНП и временного народного правительства. Последнее было создано на почве отрицания автономного правительства, поэтому последнее определялось как «марионеточное правительство Унгерна» и не включалось в сферу исследований. Целью было скрыть законность и выбросить из человеческой памяти автономное правительство. Определение его как «марионеточного» не отражает истину.

Источники и литература

Аоки М. 青木雅浩 2011. 『モンゴル近現代史研究1921～1924年：外モンゴルとソヴィエト、コミンテルン』早稲田大学出版会.

Базаров Б.В. 1998. Элбек-Доржи Ринчино о Монголии. Улан-Удэ.

Балжиргарам Б. 1980. Ардын журамт цэргийн түүхэн ялалт (баримтын эмхтгэл), 1920–1924 он. Улаанбаатар.

Батсайхан О. 1999. Хятад, Орос, Монгол гурван улсын 1915 оны Хиагтын гэрээ. Улаанбаатар.

Белов Е. А. 2003. Барон Унгерн фон Штернберг. Биография. Идеология. Военные походы. 1920–1921 гг. Москва.

Дамдинсүрэн С. 2002, Монголын тухай БХК(б)Н-ын баримт бичигт (1920–1952). 1 боть (1920–1932). Улаанбаатар.

Доржсүрэн Д. 1993. Бароныг баривчилсан хүн. Улаанбаатар.

Жамсран Л. 1992. Монолчуудын сэргэн мандалтын эхэн 1911–1913. Улаанбаатар.

Ичинноров С. 2000. Түүхийн үнэний мөрөөр. Улаанбаатар.

Казахара Т. 笠原十九司1983. 「日中軍事協定と北京政府の『外蒙自治取消』-ロシア革命がもたらした東アジア世界の変動の一側面」 『歴史学研究』.

Кузьмин С.Л. 2011. История барона Унгерна: опыт реконструкции. Москва.

Лузянин С.Г. 2003. Россия–Монголия–Китай в первой половине XX века: политические взаимоотношения в 1911–1946 гг. Москва.

М.О.Э.И. – Международные отношения в эпоху империализма. Сер. 3. Т. 6, ч. 2.

Магсаржав Н. 1994. Монгол улсын шинэ түүх. Улаанбаатар.

МАХН Ардын хувьсгалын ялалтын төлөө тэмцэлд. 1971. Улаанбаатар: МАХН-ын төв хорооны Дэргэдэх намын түүхийн институт.

МУУТА – Монгол Улсын үндэсний төв архив, Улаанбаатар.

Монгол цэргийн түүхийн товчоон (1911 оноос – 1990 ээд он): дэд дэвтэр. 1996. Улаанбаатар: МУ-ын БХЯ-ны эрдэм шинжилгээний хүрээлэн.

Сандаг Ш. 1971. «Автономи юм уу, тусгаар тогтнол юм уу?» // Шинжлэх Ухааны Академийн Мэдээ, № 1.

Тачибана М. 2006. Хоёр засгийн газартай 1921 оны Монгол. Улаанбаатар.

Тачибана М. 2017. Вильсоны цаг үе ба Монголын хувь заяа. Үндэстний өөртөө засан тохинох зарчмын тухай // Монгол судлал ба тогтвортой хөгжил. Боть 4–5. Улаанбаатар.

Фуtaki Х. 二木博史1997. 大モンゴル国臨時政府の成立』『東京外国語大学論集』.

Хара Т. 原暉之1989. 『シベリア出兵: 革命と干渉1917–1922』筑摩書房.

ЦИДА – Центр исторических документов Азии, Токио.

Чжан Ц. 張啓雄1995. 『外蒙主權歸屬交涉1911–1916』中央研究院近代史研究所.

Чжан Ц. 張啓雄1998 『收復外蒙主權1917–1920』蒙藏委員會.

Balamsu. 1928. «Nam-un angqaduyar yeke qural-i quraldaqу чау üyes-ün bayidal-un tuqai». Mongyul arad-un qubisqaltu nam-un teüke-dür qolbuydal бүкүй жүйл-үд.

Сунь Ч. 孫占坤2004. 「国際法における「自治」の概念とその機能」『名古屋大學法政論集』202.

Сунь Ч. 孫占坤2006. 「分離と統合-中国における「自治」の諸相-」『国際学研究』28・29.

Elleman B. A. 1997. Diplomacy and Deception. The Secret History of Sino-Soviet Diplomatic Relations, 1917–1927. Armonk.

Leong S.-T. 1976, Sino-Soviet Diplomatic Relations, 1917–1926, Honolulu.

Manela E. 2007. *The Wilsonian Moment. Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism.* Oxford Univ. Press.

Sunderland W. 2014. *The Baron's Cloak. A History of the Russian Empire in War and Revolution.* Ithaca.

Tachibana M. 2017. *Mongolia's Encounter with International Law. Mongolian Translation of Wanguogongfa // Восьмые востоковедные чтения БГУ. Иркутск.*

Tachibana M. 2018. *W.W. Rockhill's visit to Outer Mongolia in 1913. An analysis using William Woodville Rockhill papers // Asian Seminar 2 of the International Association for Mongolian Studies in 2018 «Mongols in the 20th Century».* Tokyo, 11.3.

Tachibana M. 2019. *Somewhere between «Independence» and «Autonomy». Translating concepts in the modern Mongolian // A World History of Suzerainty: a Modern History of East and West Asia and Translated Concepts (Toyo Bunko Research Library 20).* Tokyo.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Тачибана, 2006.
- ² Сунь, 2004, с. 45.
- ³ См. Tachibana 2019.
- ⁴ См. Tachibana 2017.
- ⁵ Сандаг, 1971, с. 21.
- ⁶ Жамсран, 1992, с. 106.
- ⁷ Tachibana, 2018.
- ⁸ Батсайхан, 1999, с. 36, 319.
- ⁹ Батсайхан, 1999, с. 41.
- ¹⁰ Батсайхан, 1999, с. 55, 324.
- ¹¹ Батсайхан, 1999, с. 50.
- ¹² М.О.Э.И., № 415.
- ¹³ Чжан, 1995, с. 217.
- ¹⁴ М.О.Э.И., № 415.
- ¹⁵ Батсайхан, 1999, с. 40-41.
- ¹⁶ Сунь, 2006, с. 7.
- ¹⁷ Хара, 1989.

- 18 Футаки, 1997, с. 54.
- 19 ЦИДА, ref. C03010163900, с. 10.
- 20 Футаки, 1997, с. 39.
- 21 Базаров, 1998, с. 229.
- 22 Manela, 2007.
- 23 Касахара, 1983, с. 515.
- 24 МУУТА, ф. А4, д. 1, х.н. 712, н. 1.
- 25 МУУТА, ф. А4, д. 1, х.н. 712, н. 2.
- 26 МУУТА, ф. А186, д. 1, х.н. 392, н. 7.
- 27 Чжан, 1998.
- 28 Футаки, 1997, 53.
- 29 Тачибана, 2016.
- 30 Лузянин, 2003, с. 105-106.
- 31 Белов, 2003; Кузьмин, 2011; Sunderland, 2014.
- 32 Монгол цэргийн түүхийн товчоон..., 1996, с. 114
- 33 Магсаржав, 1994, с. 192.
- 34 МУУТА, ф. 445, д. 1, х.н. 3, х. 5-12.
- 35 Дамдинсүрэн, 2002, с. 58-63.
- 36 Elleman, 1997, с. 108.
- 37 Balamsu, 1928, с. 105-115.
- 38 МАХН Ардын хувьсгалын..., 1971, с. 18-19.
- 39 Монгол цэргийн түүхийн товчоон..., 1996, с. 133-134.
- 40 Доржсүрэн, 1993.
- 41 МАХН Ардын хувьсгалын..., 1971, с. 117-118.
- 42 Балжиргарам, 1980, с. 203-204.
- 43 Leong, 1976, с. 180.
- 44 Дамдинсүрэн, 2002, с. 58-63.
- 45 Аоки, 2011.

**«Зарлигаар тогтоосон
Монгол улсын хууль»
зүйлийн бичгийн судалгаа (1913–1919):
шинээр олдсон зарим
эх бичгийн тухай**

Ч. Гансүх

Монгол Улсын Үндэсний Номын Сан, Улаанбаатар, Монгол Улс

Ч. Гансүх

**«Свод Высочайше установленных законов
Монгольского государства» (1913–1919):
о некоторых новых оригинальных источниках**

После создания Богдоханской Монголии в 1911 г. в период между 1913 и 1919 гг. монгольские государственные деятели во главе с Богдо-ханом разработали «Свод Высочайше установленных законов Монгольского государства», которые прошли процедуру обсуждения в Верхнем и Нижнем государственных хуралах. Эти законы можно считать первой конституцией Монголии. Одним из фактов в пользу данного тезиса является особое внимание и выделение человеческих и других ресурсов на разработку этих законов, что являлось одной из основных задач после образования суверенного Монгольского государства. Рассматриваемый сборник состоит в общей сложности из 66 тетрадей, включая одну тетрадь с перечнем содержания остальных 65. Он содержит законы, охватывающие все сферы жизни Монгольского государства. Половина сборника (33 тетради) была издана типографским способом, оставшуюся часть (тоже 33 тетради) издать не успели, и она сохранилась в рукописном виде. Данный сборник в полном виде не сохранился. Доступные тетради были опубликованы З. Лонжидом и О. Батайханом в 1995 г. Поскольку тетради №№ 46, 59–63 и 65 не были найдены, то их содержание было восстановлено по японским переводам с оригинала (обратный перевод с японского сделан Д. Алмасом). В этой статье мы представляем оригиналы неизвестных ранее тетрадей №№ 59–63, которые нам удалось обнаружить при инвентаризации и составлении каталога Фонда рукописей и монголоведных изданий Национальной библиотеки Монголии (работа велась в течение 2014–2019 гг.). В статье нами

освещены следующие проблемы: сравнение монгольского перевода тетради № 59, сделанного с японского перевода, с монгольским оригиналом; выявление смысловых ошибок, возникших в списках, хранящихся в других коллекциях. В приложении дается латинская транслитерация, а также переложение на современный монгольский язык заголовка текста одного из источников данного исследования – «Списка законов, препровожденных в 1919 г. в ведомство Эрдэнэ-шанцзотбы», который хранится в Фонде рукописей и монголоведных изданий. Данный список содержит ценную информацию, касающуюся количества тетрадей в рукописи и той части, которая была издана. Обсуждаемый сборник требует дальнейшей исследовательской работы.

Монгол улсын хууль зүйлийн бичгийг 1911 онд Богд хаант Монгол улс байгуулагдсаны дараа 1913–1919 оны хооронд Богд хаан тэргүүтэй монголын төрийн зүтгэлтнүүд боловсруулж, олон удаа Улсын дээд, доод хурлаар оруулан хэлэлцүүлэн баталсан Монголын анхны үндсэн хууль гэж үзэж болох юм. Учир нь тусгаар улс болсон даруйдаа хийсэн хэд хэдэн томоохон ажлын нэг нь энэхүү хууль болно. Уг хуулийг боловсруулахад ихээхэн анхаарал хүн хүч тавьж байсан нь ямар чухал ажил болохыг харуулж байна. Нийт 66 дэвтэр бөгөөд нэг дэвтэр нь гарчиг буюу бүгдийн хураангуй бусад 65 дэвтэрт монголын бүхий л салбарыг хамарсан хуулийн заалтуудыг оруулан боловсруулснаас 33 дэвтрийг хорголжин хэвээр хэвлэж, үлдсэн 33 дэвтэр нь хэвлэж амжсангүй гар бичмэлээр үлдсэн байна. Эдгээр дэвтрүүдээс үлдсэн дэвтрүүдийг цуглуулж З. Лонжид, О. Батсайхан нар 1995 онд хэвлүүлэхдээ 46, 59–63, 65 дугаар дэвтрийг олоогүй учир япон хэлэнд орчуулагдсан эхээс монгол хэлэнд дахин Д. Алмаасын орчуулгаар бүтэн болгон хэвлэжээ. Миний бие энэхүү өгүүлэлт 2014–2019 оны хооронд Гар бичмэл-монгол судлалын сан хөмрөгийг цэгцлэх явцдаа 59–63 дугаар дэвтрийн монгол эхийг олсон юм. Ингэхдээ доорх хэдэн санааг энэ удаа гаргасан. Үүнд: 59 дүгээр дэвтрээр төлөөлүүлэн япон хэлнээс орчуулсан эхийг монгол эхтэй харьцуулан үзэж ялгааг нь заалт тус бүрээр тайлбар хийв. Бусад монгол эхийг нь манай номын санд хадгалагдаж буй эхтэй харьцуулан үзэхэд зарим нэгэн заалт дутуу юм уу утга санаа өөрчлөгдсөн байгааг цухас төдий дурдав. Эрдэнэ шанзудбын яаманд 1919 онд хүргүүлсэн хууль зүйлийн бичгийн дансанд Монгол Улсын Хууль зүйлийн бичиг нь хэдэн дэвтрээр бүтээсэн, хэдэн дэвтрийг нь хорголжин хэвээр дармал дарсан зэргийг тодорхой болгож өгсөн гар бичмэл хадгалагдаж байгааг латин галиг ба монголоор хадмаллан оруулав. Эцэст нь дүгнэхэд энэхүү бүтээлийг цаашид олон талаас нь судлах шаардлагатай болохыг үүгээр тэмдэглэж байна.

Ch. Gansukh

“The Code of Imperially established laws of the Mongolian State” (1913–1919): on some new original sources

After the proclamation of the Bogd Khaan’s Mongolia in 1911, in the period between 1913 and 1919 the Mongolian governmental officials led by the Bogd Khaan has developed «The Code of Imperially established laws of the Mongolian State» which passed the procedure of discussion in the Upper and Lower State Khurals. These laws can be considered the first Constitution of Mongolia. One of the facts in favor of this thesis is the special attention and allocation of human and other resources for the development of these laws, which was one of the main tasks after the formation of the sovereign State of Mongolia. The collection under study consists of a total of 66 notebooks, including one notebook with a list of the contents of the remaining 65. It contains laws covering all spheres of life of the Mongolian State. Half of the collection (33 notebooks) was published typographically, the remaining part (also 33 notebooks) did not have time to publish, and it is preserved in manuscript form. This collection in its entirety has not been preserved. Available notebooks were published by Z. Lonjid and O. Batsaikhan in 1995. As the notebooks no 46, 59–63 and 65 has not been found, their contents were recovered by Japanese translations of the original (reverse translation from Japanese to Mongolian was made by D. Almas). In this article we present the originals of previously unknown notebooks №№ 59–63, which we were able to find in the inventory and catalog of the Fund of Manuscripts and Mongolian Studies Publications of the National Library of Mongolia; the work was carried out throughout 2014–2019. In the article we have covered following problems: comparison of Mongolian translation of the notebook no 59, made from the Japanese translation, with the Mongolian original; identification of semantic errors that have arisen in the lists stored in other collections. We provide Latin transliteration and transcription into modern Mongolian of the text header of one of the sources under study, «The list of laws, submitted in 1919 to the Erdene Shanzav Office», which is stored in the Fund of Manuscripts and Mongolian Studies Publications. This list contains valuable information about the number of notebooks in the manuscript and the part that was published. The collection under consideration needs further studies.

Богд хаант Монгол улс сэргэн мандаж, 1911 оны 12 сарын 29-нд Богд хаан Жавзандамба, Эх дагина Дондогдулам хатан нарыг эрдэнийн ширээнд залж суулгаснаар дэлхий дахинд тусгаар тогтнолоо зарлан тунхагласан түүхэн үйл явдал тохиосон билээ. Ийнхүү

тусгаар улс болсон даруйдаа хэд хэдэн томоохон өөрчлөлтийг хийсний нэг нь Зарлигаар тогтоосон Монгол Улсын Хууль зүйлийн бичиг юм. Энэхүү хууль зүйлийн бичиг нь монголчуудын хууль цаазын уламжлал, Монгол Улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлыг бататгасан, тэдгээрийн зан заншил, ахуй байдал, нийгмийн олон талт харилцаа тухайлбал, Монгол Улсын нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны зохион байгуулалт, түшмэдийн ёс, сүм хийд, өртөө улаа, газар, байгаль орчин, ан ав, уул уурхай, эрдэс баялгийн ашиглалт, хамгаалалт, цэрэг, зэвсэгт хүчин, нийгэм, эдийн засаг, соёл боловсрол, төрийн ёс, ёслол гэх зэрэг өргөн хүрээг хамран зохицуулсан, ХХ зууны монголын эрх зүйн тогтолцооны эхлэлийг тавьжээ. Зарлигаар тогтоосон Монгол Улсын Хууль зүйлийн бичгийг боловсруулан баталж, дагаж шийтгүүлсэн нь Монгол үндэстэн бүрэн эрхтэй, тусгаар улс болон оршиж байсны хамгийн тод илэрхийлэл байв¹.

Тус хууль зүйлийн бичиг нь тухайн үеийн тусгаар улсын «Үндсэн хууль» гэж хэлэх бүрэн үндэстэй. Богд хаан хаан ширээнд суусан даруйдаа анхны зарлигаараа Дотоод, Гадаад, Сан, Шүүх, Цэрэг гэсэн таван яамтай Засгийн газрыг эмхлэн байгуулжээ. Бүгд ерөнхийлөн захирах яамнаас Нийслэл Хүрээний Эрдэнэ шанзудба нар дор тушаан илгээсэн 1915 оны зун буюу олноо өргөгдсөний тавдугаар он зургаан сарын арван наймны бичигт: Энэ он зургаан сарын шинийн хоёрт манай Бүгд ерөнхийлөн захирах зэрэг долоон яамнаас нэр холбож «Хуучныг залруулан засаж шинэчлэн тогтоон бүхий л иж болгон гүйцэтгэж дармал дарж нийтээр тархаан явуулж журамлан явуулах явдлыг хичээнгүйлэн нугалбар бичиж» Богд эзэн хаанд айлтгасан тухай өгүүлжээ².

Ингээд Монгол Улсын шашин төрийг хослон баригч, наран гэрэлт, түмэн наст Богд эзэн хааны зарлигаар тухайн үеийн Монгол төрийн эрдэмт түшмэд, шашны зүтгэлтнүүд хамтран нийлж, өнө эртний монголын төрийн цааз хуулийн уламжлал болон дэлхий нийтийн цааз хуулийн онцлогт тулгуурлан 65 дэвтэр бүхий Монгол улсын хууль зүйлийн бичгийг боловсруулж, Улсын дээд, доод хурлаар удаа дараа нягтлуулан шүүлгэж, зохих засвар өөрчлөлт нэмэлтүүдийг оруулан бүрэн бүтэн болгож 1918 онд дуусгаад Улсын эзэн хаанаар батлуулсан байна³.

Энэхүү хууль зүйлийн бичиг нь анх 66 дэвтэр⁴ болгож боловсруулан гаргасан бөгөөд 33 дэвтэр нь хорголжин хэвээр хэвлэж, үлдсэн 33 дэвтэр нь гар бичмэлээр бидний үед хүрэлцэн иржээ. Эдгээр дэвтрүүд нь Монгол улсын үндэсний төв архив, Монгол улсын үндэсний номын санд тус тус хадгалагдаж байна. Монгол улсын хууль зүйлийн бичгийг зохиогдсон цагаас нь эхлэн гадаадын судлаачдын анхаарлыг татсаар ирсэн байна. Тухайлбал:

Японы Мицуи Буссан компанийн Тянжин, Шанхай, Бээжингийн салбарт ажиллаж байсан Оошима Киёша 1917–1920 онд монголд 3–4 удаа ирэхдээ энэхүү 65 дэвтрийг авч Япон Улсад авачин япон хэлнээ орчуулж «Хүрээнд очсон тухай илтгэл» хэмээх гар бичмэлдээ оруулсан байна⁵.

Монголчуудын хувьд хууль цааз талаас нь багахан судалсан боловч 1995 онд монгол бичгээс крилл бичигт Монгол улсын Засгийн газрын архиваас цөөн тоотой хөрвүүлж хэвлүүлжээ. Үүний дараа О. Батсайхан, З. Лонжид, Ч. Хажидсүрэн нар 2010 онд 1995 онд дутуу хэвлүүлсэн 7 дэвтэр буюу 46, 59–63, 65 дэвтрүүдийг япон хэлнээс Д. Алмаасын орчуулсанаар оруулж, бүрэн болгож хэвлүүлсэн байна. 2011 онд Б. Батбаяр Зарлигаар тогтоосон Монгол Улсын Хууль зүйлийн бичиг. Агуулга, мөн чанар нэртэй судалгааны ном гаргаж олон түмэнд хүргэсэн билээ.

Монголын Үндэсний номын санд хадгалагдаж буй хорголжин хэв ба гар бичмэл эхийг доор жагсаан бичив. Ингэж бичихдээ тус номын сангийн номын хувийн дугаар, дэвтрийн дугаар, хэмжээ, хуудасны дугаар, гар бичмэл ба хорголжин хэвээр хэвлэсэн эсэхээр нь хүснэгтлэн бичлээ. Зарим эхийг олсонгүй. Анхнаасаа 1–34 дүгээр дэвтрийг хорголжин хэвээр хэвлэхдээ 16 дугаар дэвтрийг алгасаж хэвлэжээ. Чухам ямар учраас алгасаж хэвлэх болсон талаар ямар нэгэн мэдээ алга байна. Бусад нь гар бичмэлээр хадгалагдаж байна.

Монгол улсын үндэсний номын сангийн Гар бичмэл-монгол судлалын сан хөмрөгт «Олноо өргөгдсөний есдүгээр он арван сард, эрдэнэ шанздавын газраа хүргэсэн хууль бичгийн данс» гэсэн нэртэй 2474/96 гэсэн дансны дугаартай, 01 М-695 гэсэн ангилал ба зохиогчийн гурван тэмдэгттэй, улаан өнгийн цардмал

даавуун хавтастай, 27 х 27см хэмжээтэй, хар бэр бийрээр хичээнгүй бичсэн байна. Уг эх сурвалж нь эхлэхдээ:

«Olan-a ergügdgsen-ü yisüdüger on arban sar-a-du, Qauli jüyil-ün bičig-i darumal daruqu güng түšimed-eče.

Erdeni šangjudba tan-u tamga-yin γajar-a šiljigülün күргегүлүгсен bičig-үүд anu.

...Šin-e jokiyaju

Deger-e tolilayuluγsan monggol ulus-un qauli-yin eke šar-a debter jiran tab, jiči бүгүде-yin quriyangui nigen debter.

Šin-e jokiyaysan monggol ulus-un qauli jüyil-ün bičig-i terigün debter-eče ekilen arban jiryuduγar debter-i alyasču γučin дөрbedüger debter күртел-e debter бүри-yi qoyar jaγun тоγатаi daruγsan бүгүде jiryuγay mingγan jiryuγan jaγun debter.

Jiči qauli jokiyacu γajarača, olan γajar-a medegүлүгсен bičig-үн qaγuly-a nigen debter bolumoi».

Крилл үсгээр сийрүүлбэл:

«Олноо өргөгдсөний есдүгээр он арван сард, хууль зүйлийн бичгийг дармал дарах гүн түшмэдээс.

Эрдэнэ шанздав таны тамгын газраа шилжүүлэн хүргүүлсэн бичгүүд нь.

...Шинэ зохиож

Дээр толилуулсан Монгол улсын хуулийн эх шар дэвтэр жаран тав. Жич бүгдийн хураангуй нэгэн дэвтэр.

Шинэ зохиосон Монгол улсын хууль зүйлийн бичгийг тэргүүн дэвтрээс эхлэн арван зургаадугаар дэвтрийг алгасаж гучин дөрөвдүгээр дэвтэр хүртэл дэвтэр бүрийг хоёр зуун тоотой дарсан бүгд зургаан мянга зургаан зуун дэвтэр.

Жич Хууль зохиох газраас, олон газраа мэдүүлсэн бичгийн хуулга данс нэгэн дэвтэр болно»⁶ хэмээн тэмдэглэсэн байна. Үүнээс үзэхэд Монгол улсын хууль зүйлийн бичгийн эхийг «Шар дэвтэр» гэж нэрлэж байсан нь мэдэгдэж байна. Шар дэвтэр гэж тэмдэглэсэн өөр нэгэн баримтыг үзвэл. Үүнд: 1918 оны 11 сарын 17-ны өдөр Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамнаас Богд эзэн хаанд өргөсөн айлтгалд өгүүлэхдээ:

«Хууль зүйлийн бичгийг урьд хожид хугацаа хугацаж шаардан шийтгүүлэх явдлыг удаа удаагаар айлтгасан ба нэгэнт залруулан зохиосон хууль зүйлийн бичгийг Улсын хурлаах хэлэлцүүлж басхүү таван яам дөрвөн аймаг их шавиас түшмэл гаргаж, дахин давтан магадлан хянуулж тэргүүн сайдууд нарийвчлан үзэж тогтоосон удаа бүр шар дэвтэр үйлдэж дараа дараагаар толилуульж бүхий бөлгөө хэмээн тэмдэглээд...»⁷ гэж тэмдэглэжээ. Дээрх өгүүлбэрийг харьцуулан үзвэл гар бичмэлийг нь хэвлэсэн эхээс нь ялгахын тулд шар дэвтэр гэж нэрлэсэн бололтой байна.

Түүнээс гадна Хууль зохиох газраас гаргаж олон газар явуулсан албан бичгийн данс нэг дэвтэр байсныг гэрчилж байхаас гадна Бүгдийн хураангуй нэг дэвтэр байсныг давхар бидэнд баттай мэдээг өгч байгаа нь ихээхэн сонирхол татаж байна. Мөн тус эх сурвалжид хэрхэн хадгалсан тухай ийн тэмдэглэсэн байна. Үүнд:

«Edeger bičig-үүд-i аyулуyсан abdar anu.

...Qoyaduγar abdarан-du

...Šin-e jokiyaysan monggol ulus-un qauli-yin eke jiran jiryуγan debter-i аyулbai.

Gurbaduγar abdarан-du

Šin-e darumal darуyсан monggol qauli-yin terigün debter-eče ekilen, arban dörbedüger debter күrtel-e бүgүde qoyar mingγan naiyman jayun debter-i аyулbai.

Dörbedüger abdarан-du

Šin-e darуyсан monggol qauli-yin arban tabduγar debter-eče ekilen, arban jiryuduγar-i аγассu γучин dörbedüger debter күrtel-e бүgүde γurban mingγan naiyman jayun debter. Jiči qayуγ-a dangsa nige-yin qamtu аyулbai.

Olan-a ergүgdgsen-ü yisүdүger on arban sar-a-yin arban nigen»⁸ гэж тэмдэглэн үлдээсэн байна.

Үүнийг крилл үсэгт сийрүүлбэл:

«Эдгээр бичгүүдийг агуулсан авдар нь

...Хоёрдугаар авдарт

...Шинэ зохиосон Монгол улсын хуулийн эх жаран зургаан дэвтрийг агуулав.

Гуравдугаар авдарт

Шинэ дармал дарсан Монгол хуулийн тэргүүн дэвтрээс эхлэн, арван дөрөвдүгээр дэвтэр хүртэл бүгд хоёр мянга найман зуун дэвтрийг агуулав.

Дөрөвдүгээр авдарт

Шинэ дарсан Монгол хуулийн арван тавдугаар дэвтрээс эхлэн арван зургаадугаар дэвтрийг алгасаж гучин дөрөвдүгээр дэвтэр хүртэл бүгд гурван мянга найман зуун дэвтэр. Жич хуулга данс нэгийн хамт агуулав.

Олноо өргөгдсөний есдүгээр он арван сарын арван нэгэн» гэж бичсэн байна.

Тус номын санд хадгалагдаж буй эдгээр гар бичмэл эхээс О. Батсайхан, З. Лонжид, Ж. Хажидсүрэн нар 2010 онд 1995 онд дутуу хэвлүүлсэн 7 дэвтэр буюу 46, 59–63, 65 дугаар дэвтрүүдийг япон хэлнээс орчуулан хэвлэсэн тухай дээр цухас дурдсан билээ.

Миний бие 2014–2019 оны хооронд тус номын сангийн гар бичмэл-монгол судлалын сан хөмрөгийн номуудыг нэг бүрчлэн үзэж тэмдэглэгээ хийх явцад дээрх 7 дэвтрээс 59–63 дугаар дэвтэр гар бичмэл эх нь олдсон юм. Ер олодохгүй байгаа нь «Бүгдийн хураангуй» буюу гарчиг нэг дэвтэр, 46, 65 дугаар дэвтрүүд болно.

Япон хэлнээс орчуулсан 59–63 дугаар дэвтрүүдийг харьцуулан үзвээс ерөнхийдөө утга нэг байвч зарим нэгэн заалт огт байхгүй. Эсвэл нэг заалт япон эхээс орчуулсан эхэд хэд хэдэн заалт болж салсан байх нь элбэг үзэгдэж байгаа нь тухайн япон хэл рүү орчуулсан орчуулагчийн алдаа эндэгдэл байв уу эсвэл уг эх нь тийм байсныг цаашид нягтлах хэрэгтэй байна. Жишээ болгож 59 дүгээр дэвтрийг япон хэлээр орчуулсан эх ба номын сангаас олдсон эх хоёрыг харьцуулбал:⁹¹⁰

Япон эх

Оргох баривчлах

1. Цөллөгийн газраас оргох:

Бусад хошуунд цөлөгдсөн хэрэгтэн орговоос 1 сар дөнгөлж шийтгэж, өөр хан, аймагт цөлнө. 3 удаа оргосон байвал 3 сар дөнгөлөн

Монгол эх

Барих ба оргох нь

Цөлсөн газраас оргох нь:

Нэгэн зүйл. Аливаа хүн ял халдаж айл аймагт цөлсөн нь басхүү орговоос анхан удаа нэгэн сарын дөнгө дөнгөлүүлж аймаг алгасуулсан

шийтгэж, хуучин цөллөгийн газарт цөлж явуулна. Өөр хан, аймагт цөлөгдсөн хэрэгтэн орговоос дээр дурдсаныг баримтлан түүний оргосон тоо хэмжээний дагуу дөнгөлж, шийтгэж хол газар цөлөн явуулна.

2. Хошуу даяар хүн оргож явахад (олуулаа):

Бүх хошууны хүмүүс нийтээрээ оргож явсан тохиолдолд хамгийн ойр хошуунаас цэрэг гаргуулан үүнийг баривчилна. Баривчлаагүй хошууны ноён, ван, гүнгийн 1 жилийн цалин пүнлүүг хасаж шийтгэнэ.

3. Цэргийн хүн оргосон тохиолдолд:

20 хүрэхгүй цэрэг оргосон тохиолдолд тэр хошуу тэдгээрийг баривчилна. 20-оос дээш цэрэг оргосон байвал тэр хошууны ноён ван, бэйл, бэйс, гүн, тайж нар шаардлагатай цэрэг, хоол хүнсээ бэлтгэж тэдгээрийг баривчлагтун. Оргосон цэргүүдийг баривчлаагүй тохиолдолд 6 сарын цалин пүнлүүг хасаж шийтгэнэ. Цэргийн хүн оргосон байвал, цэргийн явдлын яаманд илтгэнэ. Илтгээгүй тохиолдолд цалин пүнлүүг 3 сар хасаж шийтгэнэ.

4. Хил давж гадаадад оргосон тохиолдолд:

Улсын хилийг давж гадаадад оргохоор завдах үед нь баривчлахад эсэргүүцсэн тохиолдолд бүгдийг нь цаазаар авна. Эсэргүүцээгүй тохиолдолд гол санаачлагчийг цаазаар авч, хамтран хуйвалдсан этгээд оргохыг оролдсон тохиолдолд баривчилсны дараа цаазаар шийтгэнэ. Оргож явсан этгээдүүд гэм буруугаа өөрөө хүлээж эргэж ирсэн байвал 100 ташуурдаж шийтгэнэ.

нүүлгэж цөл. Хоёрдугаар удаа хоёр сарын дөнгө дөнгөлүүлж холхи хязгаарт нүүлгэж цөл. Гурван удаад хүрвээс гурван сарын дөнгө дөнгөлүүлж мөнхүү уг нүүлгэж цөлсөн газарт гэдрэг илгээ. Угтаа аймаг алгасуулан цөлсөн нь болбоос оргосон удааг үзэж холхи газарт нүүлгэж цөлөхүйд зогс. Алахыг хэлтрүүлж зэрэг хөнгөтгөж цөлөөд цөлсөн газраас оргод, барьж олны хойно шүүж, муу самуун явсан үгүй болбоос бас ч нэгэн адил нэмж нүүлгэж цөл. Басхүү оргосон удаагийн тоог ялган салгаж анхан удаа хоёр сар, хоёрдугаар удаа гурван сар дөнгө дөнгөлүүлэгтун.

Бүх хошуугаар орговоос, аливаа хошууг үл ялган нэхэхээр одох нь:

Нэгэн зүйл. Бүх хошуугаар орговоос аливаа хошууг үл ялган цэрэглэх хууль ёсоор мордож нэхэхээр од. Засаг ван бэйл бэйс гүн тайж нар нэхэхгүй болбоос хэн хэнээр нэжгээд жилийн пүнлүү хасагтун. **Зэвсэгтэй хүн сүрэглэж орговоос ялган салгаж нэхүүлэхээр одох нь:**

Нэгэн зүйл. Хорин зэвсэгтэй хүнээс дорогш орговоос дан ганц түүний хошуу нэхэхээр од. Хорин зэвсэгтэй хүнээс дээш орговоос хэн ойр болбоос тэр хошууны засаг ван бэйл бэйс гүн тайж нар оргодолд хэрлүүлэн морь хүнс бэлдэж хаашаа одвоос хурдлан нэхэхээр одож бариул. Нэхэхээр одохгүй болбоос хэн хэнээр зургаан сарын пүнлүү хас. Жич оргосны учрыг хурдан цэргийн яаманд мэдүүлэхээр ир. Мэдүүлэхээр ирээгүй болбоос хэн хэнээр гурваад сарын пүнлүү хасагтун.

5. Олзлогдогсдоос оргож явбал:
Олзлогдогсдоос оргож явсан этгээдийг зарлигийн дагуу шийтгэнэ.

Харуул гарч гадаад улсад оргохоор одох нь:

Нэгэн зүйл. Аливаа харуул гарч гадаад улсын зүг оргох хүн зэвсэг гаргаж барихад эсэргүүцвээс тэргүүн дэдийг үл ялган цөм даруй буудан ал. Барихад эсэргүүцсэнгүй даруй баригдваас тэргүүлсэн хүнийг даруй буудан алаад, бусдыг учир магадад болгож хүлээлгэн ал. Хэрвээ хүнийг хор хийж⁹ оргож одсоныг нь барьж хүргэхээр ирвээс цөм буудан ал. Хүнийг хор хийсэнгүй оргож одсоныг нь барьж хүргэхээр ирвээс баригдахад эсэргүүцсэнгүй даруй баригдсан оргодлуудын ёсоор ял оноо. Оргоход хүнийг хор хийсэнгүй түүний биеэр гэдрэг ирвээс зуугаад ташуур жанчиж түүний уг эзэнд өгөгтүн.

Боол болсон ард оргох нь:

Нэгэн зүйл. Түшмэл цэрэг, цэргийн хорооноос авчирсан боол болсон ард оргож, өөр холбогдсон хүнд учир бүхий болбоос мөнхүү учрыг гаргаж айлтгаад зарлигаар тогтоохыг дагаж шийтгэ. Хэрэв ялиагүй 10 өөр учир үгүйн оргодол болбоос барьж олсон, өөрөө гэдрэг эрж ирснийг үл бодон анх удаа болбоос нэгэн сарын дөнгө дөнгөлүүлж зуун ташуур жанчиж, түүний уг эзэнд тушааж чангалан захирга. Хоёрдугаар удаа орговоос даруй сэргийлэн суулгасан түшмэл цэрэгт боол болгож өгөгтүн.

Япон хэлэнд орчуулахдаа ерөнхийдөө утга санаа нь гарсан хэдий боловч хуулийн нарийн заалтуудыг орхисон, утга санаа нь өөрчлөгдсөн нь ажиглагдаж байна. Үүнд:

1 дүгээр заалтад япон эхийн 1 дэх өгүүлбэр:

«Бусад хошуунд цөлөгдсөн хэрэгтэн орговоос 1 сар дөнгөлж шийтгэж, өөр хан, аймагт цөлнө.»

Харин монгол эхийн 1 дэх өгүүлбэр:

«Нэгэн зүйл. Аливаа хүн ял халдаж айл аймагт цөлсөн нь бас хүү орговоос анхан удаа нэгэн сарын дөнгө дөнгөлүүлж аймаг алгасуулсан нүүлгэж цөл.» гэж тэмдэглэсэн байна.

Япон эхэд цөлөгдсөн хэрэгтэн орговол 1 сар дөнгөлж шийтгэх юм байна. Ингэж шийтгэсний дараа өөр хан болон аймагт цөлнө гэсэн санааг гаргажээ.

Монгол эхэд илүү ойлгомжтойгоор тайлбарласан байна. Айл аймаг гэдэг нь өөр аймаг юм уу хошуунд цөлөгдсөн этгээд анх удаа орговол 1 сар дөнгөлж шийтгээд аймаг алгасуулан нүүлгэж цөлнө гэж тодорхой дурдсан байна.

Гэтэл япон эхэд хэдэн удаа орговол хэрхэн шийтгэх санаа нь тодорхойгүй байна. Түүнээс гадна өөр хан болон аймаг гэдэг нь нэг жилхэн үгийг хоёр утгаар ойлгохоор бичигдсэн байна.

Монгол эхийн 2 дахь өгүүлбэр:

«Хоёрдугаар удаа хоёр сарын дөнгө дөнгөлүүлж холхи хязгарт нүүлгэж цөл.» гэсэн өгүүлбэр **япон эхэд** байхгүй байна.

Япон эхийн 2 дахь өгүүлбэр:

«3 удаа оргосон байвал 3 сар дөнгөлөн шийтгэж, хуучин цөлөгийн газарт цөлж явуулна.» гэж бичжээ.

Монгол эхийн гурав дахь өгүүлбэр:

«Гурван удаад хүрвээс гурван сарын дөнгө дөнгөлүүлж мөнхүү уг нүүлгэж цөлсөн газарт гэдрэг илгээ».

Энэ өгүүлбэр япон эхийн 2 дахь өгүүлбэртэй утга нь дүйж байгаа хэдий боловч 3 дахь удаа гэснийг 3 удаа гэж орчуулснаар утга өөр болсон байна.

Япон эхийн 3 дахь өгүүлбэр:

«Өөр хан, аймагт цөлөгдсөн хэрэгтэн орговоос дээр дурдсаныг баримтлан түүний оргосон тоо хэмжээний дагуу дөнгөлж, шийтгэж хол газар цөлөн явуулна.» гэж заажээ.

Монгол эхийн 4 дэх өгүүлбэр:

«Угтаа аймаг алгасуулан цөлсөн нь болбоос оргосон удааг үзэж холхи газарт нүүлгэж цөлөхүйд зогс.» гэж заасан байна.

Дээрх заалтууд хоорондоо эрс ялгаатай нь харагдаж байна. Нэг нь яллана гэж заасан бол нөгөө нь яллахыг болиулна гэж заажээ.

Үүнээс хойш япон эхийн заалт байхгүй байхад монгол эхэд цааш нь нэлээд хэдэн заалт байна. Иймээс дараах хэд хэдэн асуулт урган гарч байна.

Япон хэл рүү орчуулахад анх орчуулсан хүн нь товчилж орчуулсан уу эсвэл сүүлд орчуулахдаа товчилсон уу.

Япон эх рүү орчуулахад барьсан монгол эх нь дутуу байсан уу гэдгийг нарийвчлан судлах шаардлагатай.

Түүнээс гадна З. Лонжид, О. Батсайхан нар 1995 онд хэвлүүлэхдээ монгол эхээс нь буулгасан эхийг манайд байгаа хууль зүйлийн бичигтэй нь тулгаж үзэхэд зарим нэгэн заалт дутах, монгол эхээс хөрвүүлэхдээ үг үсэг, утга санаа өөрчлөгдөх зэрэг ялгаа гарч байна. Жишээ нь:

58 дугаар дэвтэрт «Хийдсэн хүнийг сахиулах нь» гэсэн нэг заалт орхигдсон байна. Тухайн монгол эх нь дутуу байсан уу эсвэл орхигдсон эсэхийг судлах хэрэгтэй.

Энэхүү заалтыг хөрвүүлбэл:

«Нэгэн зүйл. Аливаа хийдсэн хүнийг харьяат захирах тайж түшмэд харьяат засагт тодорхойлон мэдүүлээд, дансанд тэмдэглүүлж, түүний өвөг эцэг, их авга, бага авга, ах дүү, өөрийн хөвүүн, ах дүүгийн хөвүүн, маш ойр ураг элгэнд тушаан өгч сахиул. Ураг элгэн үгүйг нь харьяат захирагсдад тушааж сахиул. Хэрвээ оmt-гойлж алдаад хүнийг алах, эсвээс өөрөө хор хийхэд хүрвээс сахи-сан хүнийг наян ташуур жанч, алдсан нь болбоос хийдсэн хүний нэрийн доороос болох мөнгө арван хоёр ланг хөөн гаргаж, үхсэн хүний ургийн хүнд олгуул. Хийдсэн хүнийг бөхөд гинж торгож, гянданд хориулагтун»¹¹ гэсэн байна.

45 дугаар дэвтэрт монгол эхээс алдаатай хөрвүүлснээр утга санаа өөрчлөгдсөн байна. Жишээ нь:

Хэвлэгдсэн эх	Гар бичмэл эх
...зүүн өмнө орлого, шар луу, баруун өмнө ээсбэргүү шаргачин хонь, баруун хойд этгээд зогсолт , шаргачин үхрийн зүг чигийг үзэж зах нийлсэн...	...зүүн өмнө орлого, шар луу, баруун өмнө ээсбэргүү шаргачин хонь, баруун хойд этгээд мөнх, зүүн хойд этгээд зогсолт , шаргачин үхрийн зүг чигийг үзэж зах нийлсэн...

Ингэж хүний алдаанаас шалтгаалсан мадаг байгааг цаашид тулган үзэж засах хэрэгтэй юм. Ингээд доорх Үндэсний номын санд хадгалагдаж байгаа эхийг хүснэгтлэн үзүүллээ.

Зохиогч: Богд хаан тэргүүтэй монголын ноёд

Боть: 66

Цаас: Муутуу

Бичгийн хэрэгсэл: Бийр, хорголжин хэв

Он: 1913–1919 он

Д/д	Хувийн дугаар	Дэвтэр	Хэмжээ	Хуудас, нүүр	Гар бичмэл, хорголжин хэв
1	-	Бүгдийн хураангуй	-	-	Гар бичмэл
2	14811/97	Тэргүүн дэвтэр	17x29 см	19 хуудас 38 нүүр	Хорголжин хэв
3	14817/97	Хоёрдугаар дэвтэр	17x29 см	11 хуудас 22 нүүр	Хорголжин хэв
4	14744/97	Гуравдугаар дэвтэр	17x29 см	11 хуудас 21 нүүр	Хорголжин хэв
5	14749/97	Дөрөвдүгээр дэвтэр	17x29 см	34 хуудас 68 нүүр	Хорголжин хэв
6	14770/97	Тавдугаар дэвтэр	17x29 см	20 хуудас 39 нүүр	Хорголжин хэв
7	14746/97	Зургаадугаар дэвтэр	17x29 см	41 хуудас 81 нүүр	Хорголжин хэв
8	14808/97	Долоодугаар дэвтэр	17x29 см	17 хуудас 33 нүүр	Хорголжин хэв
9	14810/97	Наймдугаар дэвтэр	17x29 см	13 хуудас 26 нүүр	Хорголжин хэв
10	14809/97	Есдүгээр дэвтэр	17x29 см	44 хуудас 87 нүүр	Хорголжин хэв
11	14783/97	Аравдугаар дэвтэр	17x29 см	30 хуудас 60 нүүр	Хорголжин хэв
12	14750/97	Арван нэгдүгээр дэвтэр	17x29 см	31 хуудас 62 нүүр	Хорголжин хэв
13	14754/97	Арван хоёрдугаар дэвтэр	17x29 см	15 хуудас 30 нүүр	Хорголжин хэв

Д/д	Хувийн дугаар	Дэвтэр	Хэмжээ	Хуудас, нүүр	Гар бичмэл, хорголжин хэв
14	14780/97	Арван гуравдугаар дэвтэр	17x29 cm	16 хуудас 31 нүүр	Хорголжин хэв
15	14781/97	Арван дөрөвдүгээр дэвтэр	17x29 cm	17 хуудас 33 нүүр	Хорголжин хэв
16	14761/97	Арван тавдугаар дэвтэр	17x29 cm	18 хуудас 35 нүүр	Хорголжин хэв
17	3170/96	Арван зургаадугаар дэвтэр	27x27 cm	31 хуудас 62 нүүр	Гар бичмэл
18	14760/97	Арван долоодугаар дэвтэр	17x29 cm	18 хуудас 36 нүүр	Хорголжин хэв
19	14774/97	Арван наймдугаар дэвтэр	17x29 cm	28 хуудас 55 нүүр	Хорголжин хэв
20	14775/97	Арван есдүгээр дэвтэр	17x29 cm	30 хуудас 59 нүүр	Хорголжин хэв
21	14762/97	Хорьдугаар дэвтэр	17x29 cm	16 хуудас 32 нүүр	Хорголжин хэв
22	14765/97	Хорин нэгдүгээр дэвтэр	17x29 cm	26 хуудас 51 нүүр	Хорголжин хэв
23	14738/97	Хорин хоёрдугаар дэвтэр	17x29 cm	5 хуудас 10 нүүр	Хорголжин хэв
24	14740/97	Хорин гуравдугаар дэвтэр	17x29 cm	9 хуудас 18 нүүр	Хорголжин хэв
25	14820/97	Хорин дөрөвдүгээр дэвтэр	17x29 cm	13 хуудас 26 нүүр	Хорголжин хэв
26	14825/97	Хорин тавдугаар дэвтэр	17x29 cm	6 хуудас 12 нүүр	Хорголжин хэв

Ч. Гансүх. «Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль» зүйлийн бичгийн судалгаа (1913–1919): шинээр олдсон зарим эх бичгийн тухай

Д/д	Хувийн дугаар	Дэвтэр	Хэмжээ	Хуудас, нүүр	Гар бичмэл, хорголжин хэв
27	14859/97	Хорин зургаадугаар дэвтэр	17x29 см	24 хуудас 47 нүүр	Хорголжин хэв
28	14778/97	Хорин долоодугаар дэвтэр	17x29 см	18 хуудас 36 нүүр	Хорголжин хэв
29	14803/97	Хорин наймдугаар дэвтэр	17x29 см	8 хуудас 16 нүүр	Хорголжин хэв
30	14782/96	Хорин есдүгээр дэвтэр	17x29 см	9 хуудас 17 нүүр	Хорголжин хэв
31	14793/97	Гучдугаар дэвтэр	17x29 см	26 хуудас 51 нүүр	Хорголжин хэв
32	14840/97	Гучин нэгдүгээр дэвтэр	17x29 см	5 хуудас 10 нүүр	Хорголжин хэв
33	14828/97	Гучин хоёрдугаар дэвтэр	17x29 см	7 хуудас 14 нүүр	Хорголжин хэв
34	14764/97	Гучин гуравдугаар дэвтэр	17x29 см	17 хуудас 33 нүүр	Хорголжин хэв
35	15443/97	Гучин дөрөвдүгээр дэвтэр	17x29 см	27 хуудас 53 нүүр	Хорголжин хэв
36	3174/96	Гучин тавдугаар дэвтэр	27x26 см	10 хуудас 19 нүүр	Гар бичмэл
37	3175/96	Гучин зургаадугаар дэвтэр	27x27 см	11 хуудас 21 нүүр	Гар бичмэл
38	3173/96	Гучин долоодугаар дэвтэр	27x26 см	25 хуудас 50 нүүр	Гар бичмэл
39	3171/96	Гучин наймдугаар дэвтэр	26x26 см	18 хуудас 36 нүүр	Гар бичмэл

Д/д	Хувийн дугаар	Дэвтэр	Хэмжээ	Хуудас, нүүр	Гар бичмэл, хорголжин хэв
40	3172/96	Гучин есдүгээр дэвтэр	26x26 см	20 хуудас 19 нүүр	Гар бичмэл
41	3178/96	Дөчдүгээр дэвтэр	26x27 см	7 хуудас 13 нүүр	Гар бичмэл
42	3176/96	Дөчин нэгдүгээр дэвтэр	26x27 см	50 хуудас 100 нүүр	Гар бичмэл
43	3185/96	Дөчин хоёрдугаар дэвтэр	26x26 см	16 хуудас 31 нүүр	Гар бичмэл
44	3177/96	Дөчин гуравдугаар дэвтэр	26x27 см	25 хуудас 49 нүүр	Гар бичмэл
45	3181/96	Дөчин дөрөвдүгээр дэвтэр	26x26 см	7 хуудас 14 нүүр	Гар бичмэл
46	3180/96	Дөчин тавдугаар дэвтэр	26x27 см	12 хуудас 23 нүүр	Гар бичмэл
47		Дөчин зургаадугаар дэвтэр			
48		Дөчин долдугаар дэвтэр			
49	3179/96	Дөчин наймдугаар дэвтэр	27x26 см	16 хуудас 32 нүүр	Гар бичмэл
50	2915/96	Дөчин есдүгээр дэвтэр	26x25 см	43 хуудас 86 нүүр	Гар бичмэл
51	2612/96	Тавьдугаар дэвтэр	25x24 см	7 хуудас 13 нүүр	Гар бичмэл
52		Тавин нэгдүгээр дэвтэр			
53		Тавин хоёрдугаар дэвтэр			

Ч. Гансүх. «Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль» зүйлийн бичгийн судалгаа (1913–1919): шинээр олдсон зарим эх бичгийн тухай

Д/д	Хувийн дугаар	Дэвтэр	Хэмжээ	Хуудас, нүүр	Гар бичмэл, хорголжин хэв
54	3182/96 3782/96	Тавин гуравдугаар дэвтэр Тавин дөрөвдүгээр дэвтэр Тавин тавдугаар дэвтэр Тавин зургаадугаар дэвтэр	26x26 cm	24 хуудас 47 нүүр + 2 хуудас 4 нүүр	Гар бичмэл
55	3186/96	Тавин долоодугаар дэвтэр Тавин наймдугаар дэвтэр Тавин есдүгээр дэвтэр	26x26 cm	36 хуудас 72 нүүр	Гар бичмэл
56	3183/96	Жардугаар дэвтэр Жаран нэгдүгээр дэвтэр Жаран хоёрдугаар дэвтэр	26x27 cm	36 хуудас 72 нүүр	Гар бичмэл
57	3184/96	Жаран гуравдугаар дэвтэр	26x27 cm	6 хуудас 11 нүүр	Гар бичмэл
58	3781/96	Жаран дөрөвдүгээр дэвтэр	26x25 cm	5 хуудас 10 нүүр	Гар бичмэл
59		Жаран тавдугаар дэвтэр			

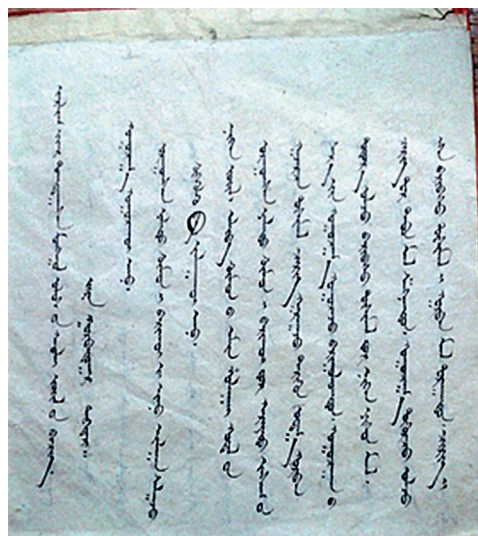
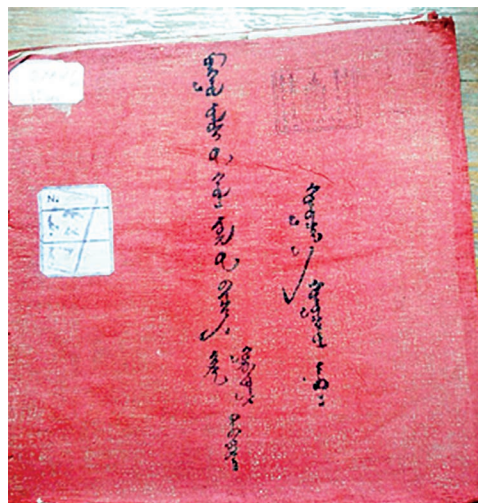
Жич: Зөвхөн дэвтрийн дугаарыг бичсэн хүснэгт нь олдоогүй номууд юм.

Эцэст нь дүгнэхэд Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг нь: Монгол улсын анхны үндсэн хууль юм. Гар бичмэл эхийг хорголжин хэвлэлээс нь ялгахын тулд «Шар дэвтэр» хэмээн нэрлэж байжээ. Эрдэнэ шанзудбын яаманд 1919 онд хүргүүлсэн хууль зүйлийн бичгийн дансанд Монгол Улсын Хууль зүйлийн бичиг нь бүгд 66, үүнээс 33 дэвтрийг хорголжин хэвээр дармал дарсан ба үлдсэн 33 дэвтэр нь гар бичмэл байсан байна.

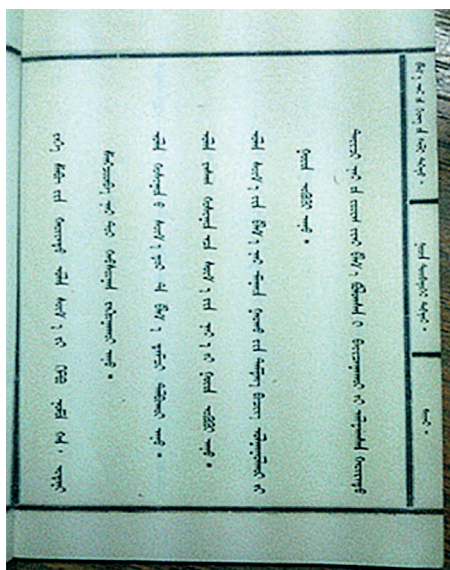
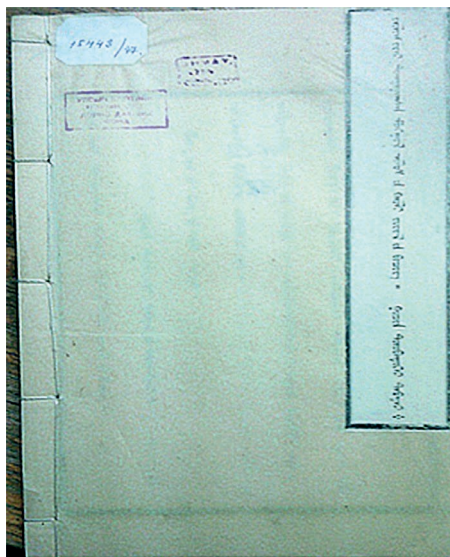
Монгол улсын үндэсний номын санд байгаа гар бичмэл эх хорголжин хэвээр хэвлэсэн эх нь Шанзудбын яаманд хүргүүлсэн эх мөн болох нь тогтоогдож байна. Учир гарчгийн 1 дэвтрээс гадна 65 дэвтэр байхаас 46, 47, 51, 52, 65 дугаар дэвтрүүд тус тус дутуу байна. Бараг бүтэн гэсэн үг. Мөн яаманд хүргүүлэхэд байсан хорголжин хэвээр 6600 хувь хэвлэсэн хэвлэлийг хадгалсан тухай баримтыг дээр өгүүлсэн билээ. Гэтэл 6000 орчим нь манай номын санд байгаа нь үүний баталгаа гэж үзэхээр байна.

Бичмэл эхээр хэд хэдэн хувь хуулбарлан тархсан байна. Аль нь жинхэнэ эх болохыг цаашид судлах шаардлагатай. Учир нь Японд орчуулагдсан байхаас гадна монгол хэлээр бичигдсэн эх нь Архивын ерөнхий газар, Монгол улсын үндэсний номын санд хадгалагдаж байгааг эхийн зарим нэгэн дэвтэр нь давхцаж байгаа нь дээрх санааг баталж байна. Япон хэлнээс орчуулсан дэвтрийн 59 дүгээр дэвтрийг сонгон авч Монгол гар бичмэл эхийн 59 дүгээр дэвтэртэй тулган харьцуулж ялгааг нь тус тусад нь тайлбарласан.

Цаашид шинээр олдсон 5 монгол эхийг судалгааны эргэлтэд оруулахаас гадна дахин олон талаас нягтлан шалгаж судлах шаардлагатай байна.

Гар бичмэл

Хорголжин бар.

Эх сурвалж

Батбаяр Б. 2011. Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг (Агуулга, мөн чанар). Улаанбаатар.

Батзориг Б. 2001. Монгол дахь нотолгооны түүхэн уламжлал. МЭӨ III зуунаас 1921 он. Боть 1. Улаанбаатар.

Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг. 1995. Улаанбаатар.

Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг. 2010. Улаанбаатар.

Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг. 2018. Улаанбаатар.

Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг. МУҮНС. Гар бичмэл. Улаанбаатар.

Монгол улсын эрүүгийн хууль тогтоомжийн түүхэн уламжлал (1911–2009 он). 2011. Улаанбаатар.

Хууль, Улсын Их Хурлын бусад шийдвэрийн төсөл боловсруулах, өргөн мэдүүлэх журмын тухай хууль тогтоомж. Түүхэн эмхэтгэл, харьцуулсан судалгаа 1915–2013. 2013. Улаанбаатар.

Olan-a ergügdgsen-ü yisüdüger on arban sar-a-du, Erdeni šangjudba-yin yajar-a kürgegsen bičig-ün dangsa. МУҮНС. Гар бичмэл. 2474/96.

ЗҮҮЛТ БА ТАЙЛБАР

¹ Батбаяр, 2011, х. 5-6.

² Зарлигаар тогтоосон..., 2018, х. 27.

³ Зарлигаар тогтоосон..., 2018, х. 29.

⁴ 66 дэвтэр гэдэг нь “Бүгдийн хураангуй” тусдаа нэг дэвтэр болгон бичсэн мэдээ байна.

⁵ Зарлигаар тогтоосон..., 2018, х. 32.

⁶ Olan-a ergügdgsen-ü yisüdüger on arban sar-a-du, Erdeni šangjudba-yin yajar-a kürgegsen bičig-ün dangsa, х. 1, 3.

⁷ Зарлигаар тогтоосон..., 2018, х. 30.

⁸ Olan-a ergügdgsen-ü yisüdüger on arban sar-a-du, Erdeni šangjudba-yin yajar-a kürgegsen bičig-ün dangsa, х. 3-5.

⁹ Хор хийх-Хүн алах, хүн амины хэрэгтэн.

¹⁰ Ялиа-Ялим.

¹¹ Монгол Улсын хууль зүйлийн бичиг, 58-р дэвтэр, х. 37-38.

«Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир»-ын асуудалд

Л. Алтанзаяа

Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль, Улаанбаатар, Монгол Улс

Л. Алтанзаяа

К вопросу о «Высочайше установленной государственной летописи Монголии»

Одним из мероприятий, осуществленных правительством Монголии после восстановления независимости в 1911 г., было написание официальной истории под названием «Летопись Монголии», согласно указу Богдо-хана. В связи с установлением новой власти, объединением монгольских национальностей, решением вопросов о воссоединении правительством Монголии в 1912–1915 гг., проводился сбор источников о хутухтах и хубилганах, подготавливались исторические и религиозные книги. В 1916 г. дело по написанию «Летописи Монголии» было отнесено к ведению МВД, и за 1917–1919 гг. были собраны соответствующие ведомости и книги. В 1918–1919 гг. феодалы и чиновники во главе с монахами совместно провели работу по рассмотрению этих материалов и проводили подготовку «Летописи». Можно считать, что «Летопись Монголии» была официально подготовлена в 1916–1919 гг. Она состоит последовательно из летописей Богдо-хана, Шабинского ведомства (Великое Шаби), четырех халхаских аймаков, двух дербетских аймаков, общей летописи. По содержанию она также разделяется на летописи монгольских ханов, князей, дворян, хутухт и хубилганов. Существовали некоторые проблемы во взаимоотношениях между администрациями хошунов, принадлежащих монгольским князьям и дворянам, и одной стороны, и административным единицам шабинаров, с другой. Великое Шаби, находившееся в ведении Богдо-хана Джебцзундамбы VIII, имело отдельные принципы управления, что нашло отражение в соответствующих статьях «Свода Высочайше установленных законов Монгольского государства». При подготовке летописей монгольских хутухт и хубилганов были взяты за основу оригиналы, собранные в 1917 г. Без изменений оставили сведения о хубилганах, перевоплощавшихся в Индии, Тибете и Монголии. Однако были удалены некоторые термины, такие как маньжурский император, Халха, указ, *шавга* (палочки,

применяемые при выявлении хубилганов), *журган* (министерство по управлению делами Внешней Монголии), министр Хурэ, и добавлены некоторые названия титулов и привилегий, присваивавшихся с 1911 г. Некоторые из хубилганов теперь выявлялись монгольским Богдо-ханом, который награждал некоторых из них титулами, давал привилегии. В целом, в данной летописи отдельные сведения о маньчжурском императоре, Далай-ламе и некоторых хутухтах сокращены, но добавлены новые, относящиеся к Богдо-хану Монголии. Писались также истории буддийских религиозных школ, монастырей на территории монгольских хошунов и *шаби*. Это связано со спецификой теократической монархии (управление государством и религией). В общей летописи содержатся мифологизированные религиозные толкования: Чингис-хан назван хубилганом бурхана Очирвани, Хубилай-хан – мудрым царем-Чакравартином, который установил мир благодаря буддийским религиозным книгам, о Джебцзундамба-хутухте сказано, что он руководил семью князьями – сыновьями халхаского Джалаира-хунтайджи Гэрэсэндзэ и т.д. Было указано, что, поскольку в правление маньчжурского императора были нарушены законы, причинялся вред монголам, монгольские феодалы и высшие ламы посоветовались и возвели Джебцзундамба-хутухту Богдо-ханом, стали вводить законы религии и государства.

1911 онд тусгаар тогтнолоо сэргээсний дараа Монгол улсын Засгийн газраас хэрэгжүүлсэнарга хэмжээний нэг нь Богд хааны зарлигаар «Монгол улсын шастир» хэмээх албан түүхийг бичүүлсэн явдал юм. 1912–1915 онд Монголын төрөөс засаг захиргааг шинэчлэн байгуулах, монгол овогтныг нэгтгэх, дагаар орогсдын асуудлыг шийдвэрлэх зэрэгбусад олон асуудалтай холбогдуулан ноёд, хутагт, хувилгаадын уг эхийг цуглуулан, түүхийн бусад судар ном, бичгүүдийг бэлтгэж байв. 1916 онд Монгол улсын Дотоод яаманд «Монгол улсын шастир»-ын хэргийг хамааруулж 1917–1919 онд холбогдох цэс дэвтрүүдийг бүрдүүлжээ. Улмаар 1918–1919 онд лам нар тэргүүтэй ноёд түшмэд хамтран хянан боловсруулсан тул «Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир»-ыг 1916–1919 онд албан ёсоор туурвисан хэмээн үзэж болно. Уг шастир нь дэс дарааллын хувьд Очирдара багш Богд хааны шастир, Их шавийн шастир, Халхын дөрвөн аймаг, Дөрвөд хоёр гарын зэрэг олон газруудын шастир, Ерөнхийлөн үйлдсэн шастир хэмээх хэсэг, агуулгын хувьд Монголын хаадын, ноёд тайж нарын, хутагт хувилгаадын, Их шавийн зарим лам нарын шастир, Их шавийн шашны хурлын сүм хийдийн товъёг гэсэн хэсгээс бүрджээ. Монголын ноёд тайж нарын харьяаны хошууд, хутагт лам нарын харьяаны шавь нарын засаг захиргааны хоорондын харилцаанд зарим асуудал оршиж байв. Богд хаанд өргөмжлөгдсөн Жавзандамба ламын харьяат Их шавийг эрхэмлэсээр ирсэн ёсыг баримталсан боловч бодит байдал өөр байсан нь «Зарлигаар тогтоосон Монгол

улсын хууль зүйлийн бичиг»-ийн холбогдох зүйлд туссан байдаг. 1917 онд цуглуулсан Монголын хутагт хувилгаадын уг эхийг гол хэрэглэгдэхүүн болгож тэдний шастирыг бичихдээ Энэтхэг, Төвд, Монголд тодорсон хувилгаадын тухай мэдээг хэвээр үлдээжээ. Харин хутагт хувилгаадын уг эхэд тэмдэглэсэн Манж хаан, Халх, зарлиг, шавга (хувилгаан тодруулахад хэрэглэдэг савх мод) татах, Журган буюу Гадаад Монголын төрийг засах явдлын яам, Хүрээний сайд зэрэг зарим үгсийг хассан бөгөөд 1911 оноос хойш шагнасан цол ямбаны тухай нэмж бичжээ. Хувилгаадын заримыг Жавзандамба хутагт тодруулж, заримд нь цол ямба шагнаж байсан ажээ. Тийнхүү уг шастирт Манжийн хаан, Төвдийн Далай лам болон зарим хутагтын тухай мэдээг товчлон Монгол улсын Богд хаанд холбогдох мэдээг нэмсэн байна. Уг зохиолд оруулахаар Монголын хошуу, шавь нарын нутаг дахь бурханы шашны хурал сургуулийн сүм, дацан, хүрээний түүх, байршлыг бичүүлэн бэлтгүүлж байсан нь шашин төрийг хослон баригч хаант төрийн онцлогтой холбоотой юм. Зохиолын «Ерөнхийлөн үйлдсэн шастир»-т Монголын ноёдын өвөг дээдэс болох Чингис хааныг Очирваань бурханы хувилгаан, Хубилай хааныг бурханы шашны номоор дэлхийг энхжүүлсэн Чакравадын Сэцэн хаан хэмээгээд түүний удмын Жавзандамба хутагт нь Халхын Гэрсэнз Жалайр хунтайжийн долоон хөвгүүн ноёдыг тэргүүлэн удирдаж явсан гэхчлэн шашны талын хэтрүүлсэн тайлбарыг оруулжээ. Манжийн хааны эрх баригчид «цааз сахилга»-ыг алдагдуулж эрх ашиг нь хохироход хүргэсэн тул «Халхын монголчуудын шашин төрийн эрх баригчид» зөвлөлдөж, Жавзандамба ламыг Монгол улсын Богд хаан болгоод «шашин төрийн ном хуулийн цааз сахилга»-ыг хэрэглүүлсэн хэмээсэн нь хошууд, шавь нарын харилцааны зохицуулалт зарим талаар хэрэгжиж байсны тусгал юм.

L. Altanzayaa

To the question of “Imperially established state chronicle of Mongolia”

One of the activities carried out by the Government of Mongolia after the restoration of the state independence in 1911 was writing of official history called «Chronicle of Mongolia», according to the decree of the Mongolian Bogd Khaan. The course of preparation of this chronicle and its sources are discussed. We can assume that the «Chronicle of Mongolia» has been officially prepared in 1916–1919. It consists of the annals of the Bogd Khaan, Great Shabi office, four aimags of Khalkha, two Durbud aimags and general chronicle. The paper contains the data on structure of this chronicle and its features, which reflect the independence of Mongolia and the theocratic nature of the state.

1911 онд Монгол Улс тусгаар тогтнолоо сэргээсний дараа Засгийн газраас олон арга хэмжээг хэрэгжүүлсний нэг нь Богд хааны зарлигаар «Монгол улсын шастир» хэмээх албан түүхийг эмхтгэн бичсэн явдал юм. Уг сурвалжийн тухай Монголын эрдэмтэн Х. Пэрлээ, Ш. Бира, А. Очир, Б. Пунсалдулам, Ж. Болдбаатар, Ж. Урангуа, З. Лонжид нар бүтээлдээ¹ нарийвчлан шинжилж бичсэн бөгөөд бид өмнөх судалгааны дээр нэмэр болгох зорилгоор саналаа дэвшүүлэхийг хичээв.

Тус бүтээлийг эрдэмтэн Х. Пэрлээ, Ж. Болдбаатар нар 1913–1919 онд, Ш. Бира, А. Очир, Ж. Урангуа нар 1918–1919 онд, Б. Пунсалдулам 1913–1918 онд, З. Лонжид 1912–1919 онд туурвисан хэмээн үзжээ. Тухайлбал, эрдэмтэн З. Лонжид, 1912–1913 онд Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэх яамнаас Богд хаанд удаа дараа өргөн айлтгасны дагуу «Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир» хэмээх 11 дэвтэр бүхий төрийн албан ёсны түүх хэсэг хугацаанд үргэлжилсэн хэмээв.²

Уг хэрэг явдалтай холбогдох зарим баримтыг танилцуулбал дараах мэт байна. Үүнд, 1912 оны 3 сарын 12-нд Монгол улсын Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэгч сайдаас Дундад иргэн улсын Дотоод хэргийн явдлын яамны бүгдийн тэргүүнд явуулсан цахилгаан мэдээнд «...улсын цолыг Монгол хэмээн нэрийдэн умар зүг дэлхий дахин газар орныг нэгэнтээ уул эзэн нь хураан авч бүрэн бүтэн болгон баталснаа Дундад ба гадаад улсад нийтээр зарласан»³ хэмээн газар нутгийг эзэгнэх эрхийн түүхэн үндсийг дурджээ.

Мөн оны 5-р сард Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамнаас олон сайд, ван, гүн, лам нар тангараг барилдуулан улс төрийн чухал хэрэгт үлэмж тус сүр нэмүүлвээс болох эсэх явдлыг айлтгахдаа Цэргийн яамны дэд сайд бэйс Насан-Арвижих, Гадаад яамны дэс түшмэл гүн Сөстэй нараас өргөсөн бичгийг сийрүүлжээ. Уг бичигт «урьд Манж улсын Тэнгэр тэтгэсэн хааны үед Халхын Рэнцэндорж чин ван Бээжинд хөнөөгдсөн учирт олон ван, гүн нар бүгдээр цуглаж чин ван Рэнцэндоржийн өшөөг авсугай хэмээн Очирдара багш Богд эзний дээд дүрийн өмнө тангараг хийх тухайд Халхын нэгэн ван хэргэмтэй хүн зүүж агсан сахиусаа авч нуугаад

хоосон гуугаа шүтэж тангараг хийсэн тул тэр ван даруй Бээжин оргон одож чимээ нэвтрүүлсэн хэргийг эдүгээ түүхд илэрхий бичиж амой»⁴ хэмээн түүхэн сургамжийг сануулав.

Харин 8-р сарын 9-нд Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамнаас Их зуугийн чуулганы дарга нарт илгээсэн бичигт Хан, Тан, Мин, Чин улсын түүхээс дурдаад «Чингис Богдоос нааш их гавьяа байгуулсан монгол хүн Зончин, Баян, Аюу, Ширэн нарын эрдэм чадал болвоос бичиг шастиртай улсын хүнээс хэдэн хувь илүү. Юун хэмээвээс бичиг шастиртай Хятад улс эзэлж чадсангүй Орос, Энэтхэг, Хотон зэрэг улсыг Монгол улс цөмийг сөнөөж эзэлсэн нь энэ хэдэн хүний хүчин үлэмж болй. Хятад шастирт илэрхий бичиж амой»⁵ хэмээсэн нь тухайн үеийнхний түүхийн мэдлэг, хэрэглээний жишээ болно.

1913 оны 8-р сард Бүгд ерөнхийлөн захирах яамнаас Богд хааны зарлигийг дагаж олон яамны эрхлэн шийтгэх хэрэгт зүйлийг ялган салгасан ажээ. Үүнд, Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэх яамны эрхлэн шийтгэх хэргүүдийн дотор «олон Монголын доторхи элдэв хэргийг эрхэлж сургах цаазлахыг тархаан, нутаг үндэс, хүн ам, газар орон, зах хязгаар өртөөний захирах, дагаар орогсдыг агуулах, тохинуулах» зэрэг хэрэг багтжээ. Мөн «зэрэг дэв улируулах, хэрэглэх, түшмэл тавих, хуулийг нийгэм түвшин болгох шалган байцаах, гавьяа эндэгдлийг ялгах хөхиүлэх өргөмжлөх, нэхэн өргөмжлөх, түшмэл залгамжлах өргөмжлөлийг хянаж, буулгах» зэрэг хэргийг эрхлэн шийтгэхээр заажээ. Түүний дагуу холбогдох хэргүүдийг шийтгэж байсны жишээ нь 1913 оны өвөл Шилийн голын чуулганы ван Цэрэндоржийн угсаа салбарын тайж нарт зохих зэргийг залгамжлуулахаарсайд Егүзэр хутагтад явуулсан бөгөөд мөн тус чуулганы бие барсан гүн Буянбадрахын уг хийг тодорхойлон ирүүлэхээр тушааж байв.

Гэвч дараа нь Бүгд ерөнхийлөн захирах, Шашин төрд туслах хоёр яамыг татан хэрэг зүйлийг шилжүүлсэн тул Бүгд ерөнхийлөн захирах яамны эрхлэн шийтгэж байсан улсын хэрэг, түшмэлийн асуудлыг хэлэлцэх Богд хааны зарлигийг гүйцэтгэн шийтгэх ба Шашин төрд туслах яамны эрхлэн шийтгэж байсан лам нарын хэрэг, олон хутагт хувилгаан лам нарт хэрэг ямба цол олгуулах,

сүмд нэр шагнах, Богд хаанаас заан тодорхойлсон хутагт лам нарыг айлтгаж, ширээнд суулгах зэрэг хэргийг хавсарсан байна.

1916 оны 4-р сард тус яамны дэс, эх зохиогч түшмэдийг гурван анги болгон хувааж хэлтэс байгуулсны тэргүүн анги буюу Дотоод засгийн эрхлэх төв хэлтсийн дэс түшмэл нэг, эх зохиогч түшмэл гурвын хамтаар Монгол улсын шастир, гэрээ бичиг, газар орны зураг, хүн амын тоо, зах хязгаар нутгийн хэрэг дагаар орогсдыг агуулах, тохинуулах, жич мөнгөний санд холбогдох хэрэг, өртөө харуул, түмт өрх, уяа ба хөлсийг хураах, тавих, уулсын сэтгэртэн сүрэг малыг тоолон байцаах, харьяат яамны гэр хашаа засацгаах, хураасан зарсан албан зүйлийн мөнгийг нарийвчлан тайлан бодож, айлтгах зэрэг хэргийг, харин хоёрдугаар анги буюу Түшмэлийн засгийг эрхлэх зүүн этгээд хэлтэст дэс түшмэл нэг, эх зохиогч түшмэл хоёрыг гаргаж хууль дүрэм олон хад, засаг ба засаг бус хан, ван, бэйл, бэйс, гүн, тайж нарын хэргэм зэрэг залгамжлуулах, өргөмжлөл жуух олгуулах, засаг лам, шанзудба тавих, ноёд тайж нарын гэрийн үеийн бичмэлийг хянаж хадгалах зэрэг хэргийг эрхэлсэн ажээ⁶. Албан үүргийн дэс дарааллын эхэнд «Монгол улсын шастир»-ын хэрэг орсон нь тухайн үед уг ажлыг эрхэмлэн чухалчилж байсан бөгөөд уг шастирыг зохиох бэлтгэл ажил нэгэнт эхэлсэн байсныг илтгэнэ. Мөн «Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг»-ийн 3-р дэвтэрт Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамны төв хэлтэст «эх бичиг зохиогч түшмэл хоёр хүн, жинхэнэ бичээч таван хүн, улсын шастир, хууль зүйл, гэрээ бичиг, өрх амын данс, газар орны зургийг хадгалж зах хязгаар нутаг үндсэнд холбогдох хэрэг, өртөөний засгийг эрхэлнэ»⁷ хэмээсэн нь хожим орон тоо өөрчлөгдсөнийг илтгэнэ.

1917 оны 6-р сарын 29-нд Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэх яамнаас Хууль зүйлийг зохион байгуулах сайдуудад илгээсэн бичигт «Эдүгээ бидний Монгол улсын илтгэл хууль бичгийг залруулан зохиож бүхий цаг үүн дор, Жавзандамба блам, олон хан, ван, гүн, хутагт хувилгаадын уг эхийг тодорхойлон гаргаж шинэ шастир бичиг зохион байгуулваас зохих үүнийг Нийслэл хүрээний Эрдэнэ шанзудба, дөрвөн аймаг, Дөрвөд хоёр гарын чуулганы дарга, жанжин, Хөвсгөл нуурын урианхайн гүн Найданжав нарт

довтолгон тушаан явуулаад Жавзандамба бламын төрөл үеийн цадиг, олон хан, ван, ван, бэйл, бэйс, гүн, засаг тайж нарын түшмэл залгамжилсан ба төрөл үе улирах хутагт хувилгаадын уг эхийг эхнээс эцэстэл тодорхойлон байцааж тус бүр цэс дэвтэр товхиж «7-р сарын 20-ны дотор хүргэн ирүүлж шастир бичгийг шинэчлэн зохиож дармал дарж тархаан хадгалуулахад бэлтгүүлэхийг тушаасныг мэдэгджээ»⁸.

Монгол улсын үндэсний төв архивт хадгалагдаж буй хутагт хувилгаадын уг эхүүд, үндэсний номын санд хадгалагдаж буй монгол ноёд засаг тайж нарын уг эхүүдийн олонхийг 1917–1918 онд өргөсөн нь уг ажил тухайн үед өрнөснийг илэрхийлж байна.

Улмаар 1918, 1919 онд Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэх яамнаас улсын шастирыг Нийслэл хүрээний урьд тушаалын дэд сайд Да лам Цэрэндэндэв, Да лам Хурц билигт Гомбоцэрэн, Сэцэн хан аймгийн Хурц гүн Галсандоной нарын гурван хүнээр тэргүүлүүлэн зохиолгох явдлыг урьд хожид айлтгаад Богд хааны зарлигийн дагуу хэрэгжүүлсэн бөгөөд гавж Дамдин, гүүш Сумьяа, гүн Дашням, Намсрайжав, Тогтох нарыг нэмж томилсон байна. Тэд шастирт хэрэглэгдэх ном судар, хуучин шастир эл бичгүүдийг хянан үзэж, боловсруулан хэлэлцээд «хойч үе үед хоцроож, төрөл овог, гавьяа эндэгдлийг хялбараар мэдэхийн тулд цагийг дагаж хуучныг журамлан «шастирыг шинэчлэн зохиожээ»⁹. Тэдгээр гурван тэргүүлэгсдийн хоёр нь, таван дагалдагсдын нэг нь буюу нийт найман хүний гурав нь лам байв. Тухайлбал, Их хүрээний Сэцэн тойны аймгийн харьяат, нягт билигт чин зоригт хичээнгүй этэй да лам Цэрэндэндэв нь Жавзандамба хутагтын донир байсан бөгөөд 1914 оны 7-р сарын 24-нөөс 1919 оны зун хүртэл Да ламын тушаалыг хүлээжээ. Тэрбээр 1914 оны 6-р сараас 1915 оны намар хүртэл Шашин төрд туслах сайдын эрхэлж зөвлөх сайд, 1917–1919 онд Шүүх яамны дэд сайдаар ажиллаж¹⁰, «Монгол улсын хууль зүйлийг бичиг»-ийг зохиоход Их шавиас оролцож байсан бөгөөд 1919 оны зун өвчний учир таалал төгссөн ажээ¹¹. Да лам Хурц билигт Гомбоцэрэн нь Их шавийн зайсан, Жасын аймгийн гэлэн бөгөөд 1919 оны 6-р сарын 9-нд Да лам болж 1922 он хүтэл ажиллаад нас өндөр болсны учир чөлөөлөгджээ. Тэрбээр 1922 оны

3-р сард Ардын засгийн Дотоод хэргийг захирах яамнаас түшээ гүнгийн зэрэг шагнажээ¹².

Харин Сэцэн хан аймгийн Дайчин бэйсийн хошууны бичээч түшмэл хурц гүн Галсандоной нь 1919 онд 80 нас хүрсэн ахмад түүхч түшмэл байв¹³. Эрдэмтэн гавж Ш. Дамдин (1867–1937) түүхийн 15 бүтээл туурвисан¹⁴ нэрт түүхч юм.

«Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир»-ыг зохиоход лам нар тэргүүлэн ноёд түшмэдтэй хамтран туурвисан нь тухайн үеийн түүх бичлэгийн онцлог талын нэг болно. Иймд 1912–1915 онд Монголын төрөөс засаг захиргааг шинэчлэн тогтоох, монгол овогтныг нэгтгэх, дагаар орогсдын асуудлыг шийдвэрлэх зэрэг асуудалтай холбогдуулан ноёд, хутагт, хувилгаадын уг эхийг цуглуулан, түүхийн бусад судар ном, бичгүүдийг бэлтгэж байсан бөгөөд 1916 онд Монгол улсын Дотоод яамны тэргүүн ангид «Монгол улсын шастир»-ын хэргийг хамааруулж 1917–1919 онд холбогдох цэс дэвтрүүдийг дахин бүрдүүлээд 1918–1919 онд хянан боловсруулсан тул «Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир»-ыг албан ёсоор 1916–1919 онд туурвисан хэмээн үзэж болох юм.

Х. Пэрлээ «Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир»-ыг 8 хэсэгт ангилан үзжээ. Үүнд,

Улсын хааны (богдын) төрийн намтар 5 дэвтрийг улсын шашдарын эхэн болгож зохиогоод тусгайлан дугаарласангүй;

Их шавийн хамбо, Шанзадва, да лам нар, их шавийн ван гүнгийн шашдарыг «чухам дээд» хэсэг;

Их шавийн хутагт, хувилгаадын намтарыг «чухам дундад» хэсэг;

Их шавийн харьяат шашны хурлын сүм хийдийн түүхийг «чухам доод» хэсэг;

Халх, дөрвөд аймгийн ван гүнгүүдийн шашдарыг «Дэд дээд» хэсэг;

Олон аймаг, хушууд (хошууд)-ын намтрыг «Дэд доод» хэсэг;

Олон хушууны ба тэдний хутагт, хувилгаадын шавийн шашин хурлын сүм, хийдийн түүхийг «Доодохь дээд» хэсэг;

Монголын түүхийн эртний ба дундад үеийн түүхийн тойм, мөн улсын шашдар зохиосон тухай төгсгөл үгийн дэвтрийг

«Ерөнхийлөн үйлдсэн шашдарыг «Доодоохь доод» хэсэг гэж дугарлан бичсэн¹⁵ хэмээжээ.

3. Лонжид «Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир»-ыг 6 хэсэгт ангилав. Тухайлбал, Очирдара багш Богд эзний шастир-таван дэвтэр болгож тусгайлан өргөнө.

Чухам дээд, дэд дээд (хоёр дэвтэр)-Их шавийн хамба, шанзудба, да лам нар, ван гүнгүүд, шавга татуулсан ба үгүй хутагт хувилгаан нарын шастир;

Чухам доорд дэвтэр (нэг дэвтэр)-Их шавийн шашны хурлын сүм хийдийг жагсаан бичсэн товъёг;

Дэд дэвтэр (таван дэвтэр)-Халхын дөрвөн аймаг, Дөрвөд хоёр гарын засаг ба засаг бус ван, гүнгүүдийн шастир;

Чухам доорд, дэд доорд(хоёр дэвтэр)-Олон аймгийн тамга бүхүй үгүй хутагт хувилгаан лам нар ба бас бус ерөнхийлөн үйлдсэн шастир;

Ерөнхийлөн үйлдсэн шастирын дэд доорд буюу доорд дахь доорд (нэг дэвтэр)» хэмээгээд агуулгын хувьд тайж нарын намтар, үйл хэргийн тэмдэглэл, хутагт хувилгаадын намтар, үйл хэргийн тэмдэглэл, Монголын хаадын гавьяа зүтгэлийн тэмдэглэл хэмээх гурван хэсэгт хуваан үзжээ.¹⁶

«Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир»-ын 11-р дэвтрийн тэмдэглэлийг нягтлан үзвэл, зохиогчид уг шастирыг дараах хэсэгт ангилан бичсэн ажээ. Үүнд,

Очирдара багш Богд эзний шастир (Өөр өргөх дэвтэр буюу 5 дэвтэр);

Их шавийн хамба, шанзудба, да лам нар, ван гүнгүүдийн шастир-Чухам дээд дэвтэр (1-р дэвтэр буюу 1 дэвтэр);

Их шавийн урьд шавга татуулсан ба үгүй хутагт хувилгаан нарын шастир- Дэд дээд (Чухам дунд) дэвтэр (2-р дэвтэр 1 дэвтэр);

Их шавийн шашны хурлын сүм хийдийг жагсаан бичсэн товъёг – Чухам доод дэвтэр (3-р дэвтэр буюу 1 дэвтэр);

Халхын дөрвөн аймаг, Дөрвөд хоёр гарын засаг ба засаг бус ван, гүнгүүдийн шастир – Дэд дээд, дэд дунд дэвтэр (4–8-р дэвтэр буюу 5 дэвтэр);

Олон аймгийн тамга бүхүй үгүй хутагт хувилгаан нарын шастир – Дэд доорд дэвтэр (9-р дэвтэр буюу 1 дэвтэр);

Ерөнхийлөн үйлдсэн шастир – Чухам доод, дэд доод дэвтэр (10, 11-р дэвтэр буюу 2 дэвтэр)¹⁷ зэрэг болно.

Үүнээс үзэхэд уг шастир нь дэс дарааллын хувьд Очирдара багш Богд эзний шастир, Их шавийн шастир, Халхын дөрвөн аймаг, Дөрвөд хоёр гарын зэрэг олон газруудын шастир, Ерөнхийлөн үйлдсэн шастир хэмээх хэсэг, агуулгын хувьд Монголын хаадын, ноёд тайж нарын, хутагт хувилгаадын, Их шавийн зарим лам нарын шастир, Их шавийн шашны хурлын сүм хийдийн товъёг гэсэн хэсгээс тус тус бүрдсэн хэмээн үзэж болох юм.

Х. Пэрлээ бүтээлдээ «Богдын Их шавийн шар феодалуудын намтар, Халхын хаад, ноёдын өмнө ордог болжээ. Энэ нь Монголын энэ цагийн төрийн хэрэгт лам нар манлайлах байр суурьтай болж, шашин төрийг хослон баригч хэмжээгүй эрхт хаант ёсны шинжтэй засаг төр тогтсоны тодрол мөн»¹⁸ хэмээжээ. Энэ талаарх зарим баримтыг харьцуулан нягталж үзүүштэй юм.

Монголын ноёд тайж нарын харьяаны хошууд, хутагт лам нарын харьяаны шавь нарын засаг захиргааны хоорондын харилцаанд зарим асуудал оршиж байв. Ялангуяа Жавзандамба хутагтын харьяат Их шавь нь захиргааны өвөрмөц тогтолцоо байсан билээ. 1912 оны 2-р сард төрийн ордонд Дотоод яам эхлэн таван яамны тэргүүн сайдын дараа Хүрээний Хамба номунхан, хамба, хутагт, номунхан, Хүрээний цорж лам нар, хад, хошой чин ван, цорж лам нараас дорогш суух хутагт хувилгаан цорж лам нар, Зүүн ордны таван яамны дэд сайдууд өөр өөрийн язгуурын хэргэм зэргийн барааг үзэж жагссаны дараа Цогчин их дуганы голд ороогүй хутагт хувилгаад, засаг ба засаг бус чин вангийн зэрэг жүн ван, жүн ван, жүн вангийн зэрэг бэйл, Хүрээний Да лам, бэйл, бэйс, гүн, тэргүүн зэрэг тайж нар зэрэг дэвээр дараалан жагсааж амгаланг айлтгуулахыг хуудсаар зарлан тушаажээ¹⁹.

1913 оны 1-р сарын 21-нд Их шавийн харьяат албаны олон түшмэдийг олон аймгийн хошуу түшмэдийн зэрэг дэвийг үзэж тус бүр нэгэн зэрэг ахлаж жагсах суух явдлыг явлыг айлтгахдаа, урьд ёслолын газарт Хүрээний Эрдэнэ шанзудба чин вангийн дараа, Да лам

нар засгуудын дараа жагсаж сууж явсан бөгөөд Богд хааны зарлигаар Эрдэнэ шанзудбаг хадын дараа, Да лам нарыг вангуудын дараа жагсаах болгож, шинэ тавьсан Их шавийн бүгдийн дарга нарт тэргүүн зэрэг жинс хадуулж засгийн хууль ёсоор, дэд дарга нарт дэд зэрэг жинс хадуулж туслагчийн хууль ёсоор явуулсныг тэмдэглэжээ. Мөн язгуураас шавийг эрхэмлэсээр ирсэн тул Их шавийн хар зайсан түшмэдийг олон аймаг хошууны тэнцэх зэрэгтэй түшмэдээс ахлуулан жагсаан суулгахаар гуйсныг зөвшөөрсөн байна. Мөн 1914 оны 4-р сард Их шавийг язгуураас өргөмжилж аливаа хэргэмтэн тушаалтныг олон аймаг хошууны зэрэг тэнцэх ноёд түшмэдээс ахлуулан явуулсаар ирсэн учир Их шавийн ван гүнгийн зэрэг хэргэм тушаалтай лам нарыг тус тусын зэрэг тэнцэх ноёд түшмэдээс ахлуулан явуулахаар болжээ²⁰. Тийнхүү Их шавийн эрх баригсдын байр суурь Манжийн үеийнхээс өөрчлөгдөв.

«Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг»-т олон хутагт хувилгаан, жинхэнэ түшмэл, хэргэм бүхий лам нар олон сайд ван гүнгүүдтэй харилцан золгохдоо «Нийслэл хүрээний Хамба номун хан, Ёнзон номун хан дэд хамба болвоос тэргүүн сайд, ханы хууль ёсоор, зэрэг дуганын гол мөрөнд орж суух хутагт хамба цорж, Эрдэнэ шанзудба болвоос чин вангийн хууль ёсоор, их дуганын гол мөрөнд үл суух хутагт номунхан, бандида лам нар болвоос жүн вангийн хууль ёсоор, үе улиран хамба, цоржийн зэрэг цол бүхий ихээхэн хувилгаан, Нийслэл хүрээний Да лам болвоос бэйлийн хууль ёсоор, олон хошуу, шавийн зарлигаар нэр шагнасан хүрээ, сүмийн тэргүүн лам жинхэнэ хамба, цорж ямбатан болвоос бэйсийн хууль ёсоор, үе улирах бага хувилгаан лам нар болвоос улсын түшээ гүнгийн хууль ёсоор, сул хамба, цоржийн ямбатан болвоос улсад туслагч гүнгийн хууль ёсоор, сул хувилгааны ямба, жинхэнэ Да ламын ямбатан болвоос засаг тайж нарын хууль ёсоор харилцан золгох ёслолыг явуулагтун»²¹ хэмээн тогтоожээ. Энэ нь Их шавийн болон олон аймгийн зарим лам нар нь эрэмбийн дагуу золгон ёслохдоо хан, ван, гүн, бэйл, бэйс, гүн, засаг тайж нарын хууль ёсыг баримталж байсныг илтгэх бөгөөд тухайн үеийн албан бичгүүдэд хан, ван, гүн, хутагт хувилгаан хэмээн ноёдыг ахлуулан бичдэг байсны нэг тайлбар болно.

«Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир»-т Их шавийн хамба, шанзудба, да лам нар, ван гүнгүүд, Их шавийн урьд шавга татуулсан ба үгүй хутагт хувилгаан нарын шастирыг Халхын дөрвөн аймаг, Дөрвөд хоёр гарын засаг ба засаг бус ван, гүнгүүдийн шастираас ахлуулан бичсэн нь Богд хаанд өргөмжлөгдсөн Жавзандамба ламын харьяат Их шавийг эрхэмлэсээр ирсэн ёсыг баримталсан хэрэг бөгөөд бодит байдалд өөр байсан нь «Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг»-ийн холбогдох зүйлд туссан байна.

1917 онд цуглуулсан Монголын хутагт хувилгаадын уг эхийг гол хэрэглэгдэхүүн болгож тэдний шастирыг бичихдээ Энэтхэг, Төвд, Монголд тодорсон хувилгаадын тухай мэдээг хэвээр үлдээжээ. Харин хутагт хувилгаадын уг эхэд тэмдэглэсэн Манж хаан, Халх, зарлиг(Манжийн хааны-Л.А), шавга (хувилгаан тодруулахад хэрэглэдэг савх мод)татах, Журган буюу Гадаад Монголын төрийг засах явдлын яам, Хүрээний сайд, Дээдийн(Манжийн хааны-Л.А) 80 сүүдрийн баярын ёсонд мөргөөр, Шинзү өршөөлт эзний гэгээнэ бараалхаад, гуравдугаар хүү болж Халхын долоон хошууны шашин төрийн үйлийг товчилж, түүнийг Өндөр Богд гэгээн Дамбийжанцантанаас хувилгаан хэмээн тодруулж, Ганжуурыг монгол үсэгт орчуулалцаж хувилгаан гүүш цорж хэмээх цол шагнагдсан зэрэг зарим үгсийг хассан бөгөөд 1911 оноос хойш шагнасан цол ямбаны тухай нэмж бичжээ. Мөн Манжийн хааныг «Богд эзэн» хэмээснийг «мөнхүү хаан» гэх зэргээр өөрчлөв. Хувилгаадын заримыг Жавзандамба хутагт тодруулж, заримд нь цол ямба шагнаж байсан ажээ. Тийнхүү уг шастирт Манжийн хаан, Төвдийн Далай лам болон зарим хутагтын тухай мэдээг товчлон Монгол улсын Богд хаанд холбогдох мэдээг нэмсэн байна. Бид өмнө нь уг эхэд Монголд тодруулсан хувилгаадаас эхлэн анх удаагийн хэмээн тодотгосныг тэмдэглэж байсан.

«Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир»-т хошуу, шавь нарын олон сүм, хурлын тухай бичихээр бэлтгэж байсан нь анх арал татдаг. Тухайлбал, 1918 оны өвөл Улсын шастир зохиох Сайд Да лам, Хурц гүн Галсандоной нарын бичигт». Одоо бид нар Халх дөрвөн аймгийн тэргүүнүүдээс хураангуйлан өргөсөн олон ван

гүнгүүдийн цесүүдийг нарийвчлан хянан байцаан үзвээс цөм хуучин шастир лугаа төлөв нийлэлцэх боловч гагцхүү харьяат засаг ван, бэйл, бэйс, гүн, тайж нар өөр өөрийн хошуудад Дээдийн түмэн өлзий бататгах ба шашин амьтны тус, амар жаргалан эдлэхийг чин үнэн санаагаар хүсэж аль аль зүйлийн номын сургууль, хурал байгуулсан, аль газар нутаглан суух зэргийг огт тодорхойлон гаргасангүй нь эрх биш учир дутагдах газар буйн тул үүнийг олдвоос зохих газруудад довтолгон тушааж нэг нэгнээр тодорхойлуулан үгэр түргэнээр мэдүүлэн ирүүлж жич гүйцэтгүүлэн бэлтгэх ажаму» хэмээсний дагуу Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамнаас Халхын дөрвөн аймаг, Дөрвөдийн хоёр аймгийн чуулганы даргад 1919 оны 1-р сарын 19-ний дотор мэдүүлэн ирүүлэхийг тус бүр тушаан явуулжээ. Түүний дагуу 1919 оны 3-р сарын 29-нд Дөрвөдийн Сайн заяат аймгийн зүүн гарын чухам чуулганы даргаас бичиг мэдүүлэн өргөв. Мөн Сайн ноён хан аймгийн 24 хошуунаас цес үйлдэж мэдүүлэн хүргүүлсэн байна²². Харин 4-р сарын 17-нд Сэцэн хан аймгийн хамаарсан чуулганы даргаас хурал сүмийн тухай сайд Сэцэн ханы зэрэг 23 хошуу, шавиас тодорхойлсон цесийг хураангуйлан хүргүүлээд дутагдах Дархан чин ван Намжилдэндэввандуйдорж, Манлай ван Долсон, Эрдэнэ ван Сэлнинтожил, Эрдэнэ бишрэлт бэйл Пунцагравдан, Эрдэнэ Ялгуусан хутагтын шавиас дараа хүргүүлэн мэдүүлье хэмээв²³.

Мөн 1919 оны 7-р сарын 17-нд Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамнаас Түшээт, Сэцэн, Засагт хан аймгийн хамаарсан чуулганы дарга нарт бичиг илгээн 1919 оны 8-р сарын 11-ний дотор сүм, хурлын цесийг мэдүүлэн хүргэж ирүүлэхийг тушаажээ. Тиймээс 7-р сарын 27-нд Түшээт хан аймгийн хамаарсан чуулганаас Дархан чин ван Пунцагцэрэн нарын 15 хошуудын сүм, сургууль зэргийг тодорхойлон мэдүүлсэн бөгөөд бусад дутагдах Түшээт хан Доржсүрэнхоролжав, Мэргэн ван Цэсэнжав, Сүжигт гүн Батжаргал, Ахай гүн Лувсанхайдав, Илдэн гүн Дашдорж, Ялгуун баатар Сумъяа нарын 6 хошуунд шаардан тушааснаа мэдүүлэв²⁴. Засагт хан аймгийн ван гүнгүүдийн гавьяа эндэгдлийг тодорхойлон гаргасангүй учир эргүүлэн байцаалгасан ба хурал сүмийн тухай учрыг мэдүүлээгүй байсан тул 1919 оны 7-р сарын 18-нд Хан Тайшир

уулын чуулганаас Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яаманд харьяат аймгийн хошуу, шавийн хурал, сургуулийн сүм, дацан, хүрээг тодорхойлон цес үйлдсэнээ өргөжээ.²⁵ Сайн ноён хан аймгийн зарим хутагтын сүм хийдийн уг эхүүдийг бүр 1919 оны 10–11-р саруудад өргөж байснаас үзэхэд уг ажил сунжирсан байна.

1919 оны 11-р сард Монголын тусгаар тогтнолыг хүчээр устгаж, цэргийн харгис дэглэм тогтсон²⁶ боловч «Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир»-ыг туурвигсад ажлаа үргэлжлүүлсээр төгсгөснөө «Шастир хэмээх нь дээш доош ерөнхийлөн бодвоос үүсгэлээс төгсгөлийг хүртэл их дундуур нь номын шастирын мөн чанарыг өгүүлсээр түмэн үед хоцоргохын тул ийнхүү бичсэн нь болой...» хэмээгээд 1919 оны 12-р сарын 31-ний өдөр хүртэлх дэвшсэн, буурсан олон зүйлийг шастирт оруулан бичиж шинэтгэн зохиосноо тэмдэглэжээ.

Монгол улсын үндэсний номын сан, Үндэсний төв архивт хадгалагдан үлдсэн тэдгээр баримтуудыг эмхтгэн хэвлүүлсэн эрдэмтэн Ч. Банзрагч, Б. Сайнхүү нар, Монгол улсын шастир зохиох газарт цугларуулсан тэдгээр «өргөх цес» жагсаалтуудыг цуглуулах, бичих ажил удааширсаар 1919 оны сүүлчээс цаг төрийн байдал хямарч өнгө ая нь өөрчлөгдсөн учир сүм хийдийн болон аймаг хошуудын нутгийн тухай бүлгүүд бичигдэж амжаагүй хэмээв.²⁷ Уг зохиолд оруулахаар Монголын хошууд, шавь нарын нутаг дахь бурханы шашны хурал сургуулийн сүм, дацан, хүрээний түүх, байршлыг бичүүлэн бэлтгүүлж байсан нь шашин төрийг хослон баригч хаант төрийн онцлогтой холбоотой юм. Чухамдаа түүхэн цаг үеийн нэн эдрээтэй нөхцөлд нэг талаар Богд хааны түмэн өлзий бататгахын тул ном хурдаг, хошуу, шавь нарын харилцааны зангилаа болсон, нөгөө талаар олон лам нарыг хамаарсан сүм хийд, номын сургуулийн талаар бичих нь уг зохиолын нэгэн чухал бүрэлдэхүүн хэсэг байжээ.

«Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир»-ын 11-р дэвтэр «Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын ерөнхийлөн үйлдсэн шастир»-т эртний эрдэмтэн мэргэдийн номлосон зохиосон ном судар, бичиг шастирт гарсан өгүүлснийг бүгдээр хянан үзсэний дотор Халхын дөрвөн аймаг, Дөрвөд хоёр гарын зэрэг газрын засаг

ба засаг бус олон ван гүнгүүдийн уг эх, Юань улсын судар, Турфаны Хотон аймаг улсын шастир, хуучин өтгөсийн өгүүлэл зэргийг дурджээ.

Мөн Монголын ноёдын өвөг дээдэс болох Чингис хааныг Очирваань бурханы хувилгаан, Хубилай хааныг бурханы шашны номоор дэлхийг энхжүүлсэн Чакравадын Сэцэн хаан хэмээгээд түүний удмын Жавзандамба хутагт нь Халхын Гэрсэнз Жалайр хунтайжийн долоон хөвгүүн ноёдыг тэргүүлэн удирдаж явсан²⁸ гэхчлэн шашны талын хэтрүүлсэн тайлбарыг оруулсан байна. Манжийн хааны эрх баригсад «цааз сахилга»-ыг алдагдуулж эрх ашиг нь хохироход хүргэсэн тул «Халхын монголчуудын шашин төрийн эрх баригчид» зөвлөлдөж, Жавзандамба ламыг Монгол улсын Богд хаан болгоод «шашин төрийн ном хуулийн цааз сахилга»-ыг хэрэглүүлсэн²⁹ хэмээсэн нь хошууд, шавь нарын харилцааны зохицуулалт зарим талаар хэрэгжиж байсны тусгал юм.

Монголын түүхчид «Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир»-т эртнээс уламжилсан түүх хийгээд хаад ноёд, хутагт хувилгаан лам нарын тухай монгол бичгээр туурвисан нь XX зууны эхэн үеийн Монгол улсын төр ёс, шашин, хэл бичгийн талаарх бие даасан тусгаар байдлыг илтгэсэн чухал сурвалж болсон тул уг асуудлыг цаашид улам нягтлан судлууштай билээ.

Эх сурвалж ба ашигласан хэрэглэгдэхүүн

Бира Ш. 1977. БНМАУ-ын түүх, соёл, түүх бичлэгийн асуудалд. Улаанбаатар.

Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг. 1995. Улаанбаатар.

Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир. 1997. Улаанбаатар.

Лонжид З. 2017. Хоёр сурвалжийн тухай эргэцүүлэл // Монгол улсын тусгаар тогтнол 2011. Улаанбаатар.

Магсаржав Н. 2014. Монгол улсын шинэ түүх. Улаанбаатар.

Монгол улсын Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яам (Баримт бичгийн эмхтгэл) (1911–1919 он). 2011. Улаанбаатар.

Монгол улсын түүх. 2003. Боть 5. Улаанбаатар.

Монголын хүрээ хийдийн түүх (эмхтгэл). 2004. Улаанбаатар.

МУУТА – Монгол улсын үндэсний төв архив, Улаанбаатар.

Пунсалдулам Б. 2006. 1911 оны Монголын үндэсний хувьсгалын түүх бичлэг (1911–1919). Улаанбаатар.

Пэрлээ Х. 1958. Монголын хувьсгалын өмнөх үеийн түүх бичлэгийн асуудалд. Улаанбаатар.

Сэрээтэр Ө. 1999. Монголын Их хүрээ, Гандан хийдийн түүхэн бүтэцийн товч (1651–1938). Улаанбаатар.

Тэргүүн сайд, Да лам Гомбын Цэрэнчимэд (1872–1914). 2011. Улаанбаатар.

Урангуа Ж. 2010. XX зууны эхэн үеийн Монгол улс (1911–1919). Улаанбаатар.

XX зууны Монгол улсын түүхийн судалгаа, түүх бичлэг. 2010. Улаанбаатар.

ЗҮҮЛТ БА ТАЙЛБАР

¹ Пэрлээ, 1958, т. 31-32; Бира, 1977, т. 69-70; Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир, 1997: Очир, т. 2-3; Пунсалдулам, 2006, т. 21-22; XX зууны Монгол Улсын..., 2010: Эрхлэн хэвлүүлсэн: Болдбаатар, т. 13-15; Урангуа, 2010, т. 238; Лонжид, 2017, т. 170-184.

² Лонжид, 2017, т. 170.

³ Магсаржав, 2014, т. 33, 356.

⁴ Монгол улсын Дотоод..., 2011, т. 135-136.

⁵ Тэргүүн сайд..., 2011, т. 139-140.

⁶ Монгол улсын Дотоод..., 2011, т. 240-241, 248, 250, 382-383.

⁷ Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг, 1995, т. 13.

⁸ МУУТА, ф. А7, д. 2, х.н. 69, 2-р.

⁹ Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир, 1997, т. 82-83.

¹⁰ Сэрээтэр, 1999, т. 140.

- ¹¹ Монгол улсын Дотоод..., 2011, т. 377-378, 457.
- ¹² Сэрээтэр, 1999, т. 141.
- ¹³ Монголын хүрээ хийдийн түүх, 2004, т. 184.
- ¹⁴ ХХ зууны Монгол улсын..., 2010, т. 24-25.
- ¹⁵ Пэрлээ, 1958, т. 31-32.
- ¹⁶ Лонжид, 2017, т. 171, 172.
- ¹⁷ Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир, 1997, т. 83.
- ¹⁸ Пэрлээ, 1958, т. 31.
- ¹⁹ Тэргүүн сайд..., 2011. т. 68.
- ²⁰ Монгол улсын Дотоод..., 2011, т. 158-159, 255-256.
- ²¹ Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль зүйн бичиг, 2005, т. 108.
- ²² Монголын хүрээ хийдийн түүх, 2004, т. 106.179-180.
- ²³ Монголын хүрээ хийдийн түүх, 2004, т. 77.
- ²⁴ Монголын хүрээ хийдийн түүх. 2004, т. 38-39.
- ²⁵ Монголын хүрээ хийдийн түүх, 2004, т. 154.
- ²⁶ Монгол улсын түүх, 2003, т. 86.
- ²⁷ Монголын хүрээ хийдийн түүх, 2004, т. 4.
- ²⁸ Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир, 1997, т. 77-84.
- ²⁹ Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастир, 1997, т. 84.

Движение «обновленцев» в Монголии и Бурятии и «возрождение буддизма» в Японии в конце XIX – начале XX века

Е. С. Лепехова

Институт востоковедения РАН, Москва, Россия

Рассматриваются некоторые особенности ситуации с буддизмом в период с конца XIX по начало XX в. в Монголии, Бурятии и Японии. Установлена интересная общая тенденция, характеризующая буддийские школы в этих регионах, а именно, стремление к «обновлению» буддизма. Оно выражалось в критике недостойного поведения некоторой части буддийского духовенства и нарушений монашеских уставов Винаи. Последователи этих идей «обновленчества» призвали к восстановлению первоначального буддизма Будды Шакьямуни. Соответственно, рос интерес к индийскому буддизму. Были также попытки объединить все буддийские учения, призывы к созданию теократического государства во главе с буддийской иерархией. Последнее было осуществлено в Монголии после интронизации Богдо-гэгэна VIII, который активно боролся за независимость страны (сначала от империи Цин, затем от Китая), и, хотя не полностью, Л.-С. Цыденовым, который пытался создать теократическое государство в Бурятии во время Гражданской войны в России.

Е. С. Лепехова

Монгол ба Буриад дахь «шинэчлэгчдийн» хөдөлгөөн болон XIX зууны эцэс XX зууны эхэн үеийн Японы «бурханы шашны сэргэлт»

XIX зууны эцсээс эхлээд XX зууны эхэн хүртэлх үед Монгол, Буриад ба Японд бурханы шашны нилээн өвөрмөц байдлыг авч хэлэлцсэн байна. Энэ районуудад бурханы шашныг ёрөнхийд тодорхойлсон сонирхолтой хандлага, гол төлөв бурханы шашныг «шинэчлэх» эрмэлзлэл байсныг тогтоожээ. Энэ эрмэлзлэл нь винайн дэг журмыг эвдэж байсан бурханы шашны зарим нэг санваартан нарын зохисгүй зан авирыг илчлэн шүүмжлэхэд оршиж байсан байна. «Шинэчлэлийн» үзэл санааг баримтлан дагагчид Бурхан Багш Шагжимуний анхны үеийн бурханы шашныг сэргээн босгохыг уриалж байжээ. Тэр ёсоор, энэтхэгийн бурханы шашинд хандах сонирхол өссөн. Түүгээр ч барахгүй, бурханы шашны бүх сургаалыг эмхэтгэн бүрдүүлж, бурханы

шашны дээд захирагчдаар толгойлуулсан шашин төрийг хосолсон улсыг байгуулах оролдлого хийсэн байна. Сүүлчийнх нь Монголд VIII Богд гэгэнийг хаан ширээнд залсны дараа биелүүлэгдсэн ба тэр Монголын (Чин гүрнээс эхлээд, хожим Хятадаас) тусгаар тогтнолыг олоход тэмцэж байсан болно, Оросын иргэний дайны үеэр Буриадад мөн шашин төрийг хосолсон улсыг тогтоохоор, хэдийгээр бүрэн биш ч Л.-С. Цыденов тэмцэж байжээ.

E.S. Lepekhova

The “renewal” movement in Mongolia and Buryatia and the “revival of Buddhism” in Japan in the late 19th – early 20th centuries

This article discusses some traits of the situation with Buddhism in the period from the end of the 19th – beginning of the 20th Century in Mongolia, Buryatia and Japan. There was an interesting trend characterizing Buddhist schools in these regions, namely, an aspiration for the renewal of Buddhism. It was expressed in criticism of unworthy behavior of some parts of Buddhist clergy, their violations of the monastic regulations of Vinaya. Followers of these renewal ideas called for restoration of the original Buddhism of the Buddha Shakyamuni. Correspondingly, interest to the Indian Buddhism has grown. There were also attempts to unite all Buddhist teachings and, calls for creation of a theocratic state led by Buddhist hierarchy. The latter was implemented in Mongolia by the enthronement of the 8th Bogd Gegeen, who actively fought for the independence of Mongolia (first from the Qing Empire and then from China), and, although not fully, by L.-S. Tsydenov, who tried to create a theocratic state in Buryatia during the Civil War in Russia.

В период с конца XIX – начала XX вв. в отдельных странах и областях Центральной Азии и Дальнего Востока, а именно в Монголии, Бурятии и Японии, существовала следующая интересная тенденция, характерная для буддийских школ этих регионов. В них отчетливо прослеживается стремление к «обновлению буддизма», выразившееся в критике недостойного поведения части буддийского духовенства, несоблюдения монахами заповедей Винаи, призывы к восстановлению первоначального буддизма времен Будды Шакьямуни (что, соответственно, вызывало интерес к индийскому буддизму), попытка объединить все буддийские учения, и, наконец, призывы к созданию теократического государства

во главе с буддийским иерархом. Последнее было реализовано в Монголии Богдо-гэгэном VIII (1869–1924), активно боровшимся за независимость Монголии (сначала от империи Цин, а затем от Китая), и, хотя и не в полной мере, Л.-С. Цыденовым, пытавшимся создать в Бурятии теократическое государство в годы Гражданской войны в России. В данной статье мы рассмотрим последовательно, как развивалось движение за «обновление буддизма» в Монголии, Бурятии и в Японии в конце XIX – начале XX вв., какими общими тенденциями оно обладало, в чем проявлялись различия, обусловленные спецификой местной традиции и внутривосточной ситуацией.

В конце XIX – начале XX вв. Монголия, как и другие восточные страны, испытывала глубокие изменения, связанные с вторжением западного капитала в Восточную Азию. Назревала необходимость модернизации общества, проведения социальных и экономических реформ. Однако этому препятствовала зависимость Монголии от империи Цин, в которой, напротив, начала проводиться политика насильственной китаизации монгольского населения. В этот период начинается активная борьба против маньчжурского господства, которая, с одной стороны, была обусловлена стремлением монгольского народа к национальному возрождению, с другой стороны, влиянием Синьхайской революции 1911–1912 г., которая открывала перед монголами благоприятные перспективы для их борьбы за независимость¹.

В освободительном движении активное участие принимали также и монгольские ламы, что объяснялось глубоким влиянием буддийской церкви на население. Ламы, особенно принадлежавшие к ургинским монастырям, были наиболее образованными и сведущими в политических вопросах. К тому же, при недостатке городов и отсутствии промышленных центров в Монголии, монастыри являлись организационными центрами для подготовки освободительной борьбы против маньчжурского господства².

В буддийскую литературу, которая имела большое распространение в начале XX в. и косвенно затрагивала проблемы, перед которыми стояла буддийское сообщество, входили

лундэны – религиозные воззвания Богдо-гэгэна. Лундэны касались самых разных тем: церковных вопросов (правила проведения хуралов, совершения подношений в храмах, система изучения философских книг, организация производства религиозной одежды и т. д.), государственного управления, связей с другими странами, финансов, таможенных правил, улучшения торговли, награждений, охраны природы, возмещения людям, пострадавшим от потерь скота, мерам против голода и др.³ В этих сочинениях, которые по сути представляли из себя буллы теократического правителя, содержались призывы спасти буддийскую веру от посягательств ее противников, оберегать ее от собственных прегрешений и разногласий в вере, уповать на учение Будды и видеть в нем свое спасение. Обстановка в монгольском обществе в тот период характеризовалась как «время бедствий», которые в ряде случаев объясняли недостаточной религиозностью людей, религиозными нарушениями и т. п.

«Оппозиционные» настроения появлялись у части буддийского духовенства, породив в ее среде в XIX – начале XX в. так называемое обновленческое движение. Термин «обновленчество» (от монг. *шинэтгэл* – обновление или обновленчество) появился в Монголии в первой трети XIX в. Впервые термин ввел в буддийскую литературу настоятель крупнейшего монастыря Монголии Гандантэгченлин, один из наиболее образованных людей своего времени хамбо-лама Агван-Хайдав (1779–1838). Ему принадлежит большое количество философских трактатов и художественных произведений, в которых он резко критиковал высшее духовенство, призывал к «очищению религии», к ее обновлению путем обращения к первоисточникам – учению древних мудрецов, по его словам, уже забытому. Он также выдвигал идею реформы церкви на основе этических принципов раннего буддизма с его идеалами умеренности и неприятия роскоши. Именно в сочинениях видных деятелей монгольской интеллигенции и представителей духовенства, таких как Л. Агванхайдав, З. Агванбалдан, Дандар-аграмба и других, появились идеи очищения религии и возврата к первоначальному этическому и философскому учению Будды⁴.

Возникновение обновленческого движения в буддизме Монголии, равно как и в других странах буддийского Востока, было связано с глубокими преобразованиями в обществе и выступало за проведение социальных, политических и экономических реформ. Лидеры этого движения видели в буддизме средство консолидации народа, но при этом ратовали за его очищение от излишней пышности ритуалов, коррупции и неподобающего поведения монахов, призывали вернуться к этическим и философским истокам буддизма, некоторые из них выступали за соединение традиционных буддийских ценностей с передовыми достижениями науки и техники западноевропейских стран⁵.

Примечательно, что сам Богдо-гэгэн VIII в своих лундэнах также осуждал поведение части монгольских лам. Обращаясь к духовенству, Богдо-гэгэн писал: ламы и хувараки ходят по юртам, пьют водку, играют в азартные игры, сходятся с женщинами и девицами, допускают правонарушения – пусть они знают, что таким образом они разрушают святыни, в которые веруют, подрывают традиции и Учение. Он указывал, что духовные лица должны избегать пустой траты времени и занятий торговлей вместо изучения книг⁶.

Сам Богдо-гэгэн, как указывает С.Л. Кузьмин, был высокообразованным человеком в области буддизма, первым в своей линии перевоплощений получил высшую ученую степень габджу, знал наизусть религиозные книги общим объемом 3500 страниц, имел богатую библиотеку на разных языках. Возможно, его перу принадлежит тибетская и монгольская азбука, изданная ксилографическим способом в Их-хурэ (Урге) в XIX–XX вв. Хотя в отзывах европейских дипломатов и путешественников, бывавших в Урге в тот период, содержатся упоминания о склонности самого Богдо-гэгэна к пьянству, ночным кутежам и жестоким развлечениям, однако, как сообщает С.Л. Кузьмин, эти данные не подкрепляются достоверными фактами и потому есть основания считать их частью пропаганды политических врагов Богдо-гэгэна с целью ослабить его влияние в Монголии. Сам он, напротив, был известен среди монголов своей благотворительностью⁷.

Жизнь и деятельность Богдо-гэгэна VIII подробно освещена во многих исследованиях, прежде всего, у С.Л. Кузьмина, Ж. Оюунчимэг, О. Батсайхана и др., поэтому в данном исследовании мы рассмотрим только ту сторону его деятельности, которая была непосредственно связана с «обновленчеством» и созданием теократического государства.

Буддийское «обновленческое» движение в Монголии выступало за проведение социальных, политических и экономических реформ, в том числе просвещение простого народа. О Богдо-гэгэне известно, что еще в молодости он проявлял интерес к техническим достижениям России и Запада. Возможно, по этой причине, когда Монголия стала независимым государством в 1911 г., Богдо-гэгэн попытался организовать структуру нового государственного аппарата, ориентируясь на европейскую административную систему, притом, что его правление являлось по форме теократией.

Известно, что он организовал верхнюю и нижнюю палаты (в верхнюю входили министры, в нижнюю – министерские чиновники) и пять министерств. Обе палаты работали всего шесть лет до китайской оккупации 1919 г., но успели издать ряд важных актов в области политики, экономики, финансов, торговли, культуры и т. д. Богдо-гэгэн интересовался международным положением, политикой, экономическими и научными достижениями других стран, поощрял модернизацию страны. При нем построили несколько мастерских и заводов, типографию, пекарню, больницу, ветлечебницу, мельницы, радиостанцию, телеграф, телефон, автомастерские, электростанцию, банки, военное училище и т. д. Он поддерживал не только монастыри и религиозное образование, но и светские школы, на которые выделял средства⁸. Однако китайская оккупация, а затем вторжение войск большевиков и красных монголов, которые фактически отстранили от власти Богдо-гэгэна VIII, так и не позволили ему в полной мере реализовать его замыслы по созданию государства, в котором буддийская идеология сочеталась бы с европейскими методами управления.

Интересно, что сходные черты (попытка интеграции буддизма и западной культуры, создание теократического государства

на основе буддизма) можно проследить в биографии другого современника Богдо-гэгэна VIII – известного бурятского буддийского деятеля Лубсана-Сандана Цыденова (1851–1922). Его биография и политическая деятельность подробно исследованы в работах С.Ю. Лепехова и С.П. Нестеркина, откуда полностью взят нижеизложенный материал, касающийся движения «обновленчества» в Бурятии.

Лубсан-Сандан Цыденов родился в 1851 году в местности Шана, в 2–3 км от с. Кижинга в семье ламы Цыдена Балтуева. В детстве его отдали в хуараки в Кижингинский дацан в 6–7 лет, где он получил хорошее начальное монастырское образование. Обучение на философском факультете он продолжил в Тамчинском (Гусиноозерском) дацане, где получил степень гэбши (геше). Вернувшись в Кижингинский дацан, он продолжил образование и вскоре получил степень габжи (габджу), одновременно занимаясь изучением тантры. О его авторитете среди буддистов говорит то, что он вошел в состав возглавляемой хамбо-ламой Чойнзонном Иролтуевым делегации буддийского духовенства, командированной в Санкт-Петербург в 1894 г. для участия в торжествах по случаю коронации Николая II. Он был включен туда на случай возможного в Санкт-Петербурге диспута с учеными-востоковедами по буддизму. В этот период с ним встречался профессор А. Позднеев, который, интересуясь его идеями, считал его реформатором современного буддизма, «поддерживающим мистическое направление на основе критики желтошапочников и преследующим цели воссоздания классического индийского (первоначального) буддизма»⁹.

Свои впечатления о поездке в столицу Л.-С. Цыденов отразил в поэтическом дневнике «Лечу по небесам», написанном на тибетском языке в 1896 г. Его ученик Агван Силнам Тузол Доржи Бадмаев перевел это стихотворное произведение на старописьменный монгольский. В том же году оно было издано ксилографическим способом в Монголии¹⁰.

Поэма Л.-С. Цыденова состоит из двух частей размером в 11 и 74 четверостиший, соответственно. Первая часть посвящена

Москве, вторая – Санкт-Петербургу. Для человека, привыкшего к суровому степному ландшафту, каким был Л.-С. Цыденов, европейская архитектура российских столиц представлялась крайне необычным зрелищем. Высокие многоэтажные здания как бы «подпирают небо» и непосредственно с ним соприкасаются. Лубсан-Сандан сравнивает городские дворцы северной столицы и весь город в целом со всевозможными небесными странами, отсюда и его сравнение себя с царем Гарудой, летящего по небесам, что дало название и всей поэме¹¹.

Автора поразили телеграф, телефон, немое кино, радио, паровоз и другие чудеса западной цивилизации. Царя, управляющего этой благодатной, удивительной страной, Л.-С. Цыденов явно воспринимает в русле буддийской концепции Чакравартина. Он называет его «исполненным десятью добродетелями, установившим справедливые законы». Подданные, исполняющие эти законы, тем самым приумножают свое счастье¹².

В значительной степени Л.-С. Цыденов размышлял над проблемой соотнесения достижений западной цивилизаций с буддийскими ценностями, о чем свидетельствуют вопросы, заданные им Жаягсы-гэгэну, во время визита последнего в Кижингинский дацан в 1894 г. Среди этих вопросов была просьба дать правильную оценку культурному строительству и культурной жизни европейских городов. Неизвестно, в какой степени впечатления о поездке в Санкт-Петербург повлияли на переоценку Л.-С. Цыденовым современной ему монастырской жизни, но в скором времени после возвращения из столицы он принял решение покинуть монастырь, а в 1908 г. он отказался от предложенной ему должности настоятеля Кижингинского дацана¹³.

Задачей, которая ставилась Лубсан-Санданом, было обеспечение распространения буддийской традиции в западную культуру. Сама по себе передача традиции в иную культуру с успехом решалась буддизмом и ранее, при распространении его в Китае, странах Юго-Восточной Азии, Тибете.

Как таковая, задача распространения буддизма на Запад впервые оформилась, по-видимому, именно в России. Россия находилась

в уникальном положении – она была единственной страной с доминированием западной культуры, в границах которой в течение столетий был сохранен буддизм в его традиционной форме¹⁴.

Л.-С. Цыденов интегрировал теоретические и методические ресурсы тибетского буддизма с тем, чтобы избежать узости в интерпретации доктрины, обусловленной рамками школы Гэлуг. В области практической реализации учения Цыденовым акцентировалась необходимость интенсивной и продолжительной йогической практики в уединении. Именно это, а не организация монашеского быта в соответствии с кодексом Винаи, как это имело место у «обновленцев» в Монголии и Бурятии, считалось в его традиции приоритетным.

Как говорилось выше, после приезда из Санкт-Петербурга Л.-С. Цыденов решает уйти из монастыря и заняться медитативной практикой вдали от мирской суеты. В 1908 г. его избрали настоятелем Кижингинского дацана, но поскольку он не захотел нарушать своего уединения, от его имени почти до конца 1915 г. обязанности настоятеля исполнял Гэнин Цыремпилов (Тыхэйн-лама). «Л.-С. Цыденова не удовлетворял образ жизни современных ему дацанов, так как в них много времени уделялось административно-хозяйственной деятельности и ежедневной ритуальной службе и совсем мало (а порой и вовсе не уделялось) – медитативной практике. В Бурятии, в отличие от Тибета, не получили распространения монастыри отшельнического типа»¹⁵.

Л.-С. Цыденов со своим учеником Агван-Силнамом покинули Кижингинский дацан и вместе с своими сторонниками поселились в тайге на склоне Кудунского хребта. Лубсан-Сандан стремился вернуть практическому буддизму духовную практику времен индийских йогинов-махасиддхов. Он считал, что в меняющихся условиях жизни, в наступающем XX в., монастырская форма учения будет нежизнеспособной, и перешел к нетрадиционным, с точки зрения доминирующей в Бурятии школы Гэлуг, видам практики (на самом деле соответствующим более ранним периодам буддийской традиции). Таким образом, Л.-С. Цыденовым был восстановлен один из традиционных типов монастырей «отшельнического»

типа, отсутствовавший в бурятском буддизме. Значительное число его последователей, выйдя из дацанов, занимались практикой традиции ваджраяны в миру, что позволило в дальнейшем, в период разрушения монастырской системы, сохранить не только учение, но и систему практической его реализации¹⁶.

В медитативной практике Лубсан-Сандан Цыденов со своими учениками провел более двадцати лет и вынужден был прекратить ее по причине начавшейся Гражданской войны. В конце августа 1918 г. власть в Забайкалье захватил атаман Г.М. Семенов, ранее представлявший там Временное правительство. В отношении светской власти Лубсан-Сандан занял позицию максимальной дистанцированности, вплоть до провозглашения государственной независимости территорий, которые считали себя находящимися под его духовной опекой. Этот шаг был спровоцирован попытками призывов бурят в армию, которые старалась провести каждая из противоборствующих сторон¹⁷.

До революции у бурят не было воинской повинности, и только те бурятские роды, которые были приписаны к казачьему сословию, участвовали в охране границы. «В годы Гражданской войны, когда в Забайкалье была установлена диктатура атамана Семенова, Бурнардума объявила о мобилизации бурят в ряды монголо-бурятской бригады «Зорикто-батор». Указ о призыве в «народные цагды» бурят, родившихся в 1895–1898 гг., был обнародован 23 января 1919 г. Вместе с бурятами призывались также тунгусы (эвенки)-буддисты. Это решение было принято Бурнардумой в порядке реализации постановления ноябрьского (1918 г.) общепурятского съезда о мобилизации на военную службу 2000 чел. из Агинского, Селенгинского, Хоринского и Баргузинского аймаков Бурятии. В указе говорилось, что решение Бурнардумы о призыве бурят в армию состоялось «в годину мировых народных бедствий, коснувшихся и мирных степей бурятского населения, и вызвано заботой Думы о сохранении религии и народного достояния». Поясняя существование решения, Бурнардума писала управляющему Забайкальской области, что «происходившие в течение последнего года в бурятских аймаках насилия, грабежи и захваты

земель» вынудили общенациональный съезд бурят, состоявшийся в ноябре 1918 г., дать согласие на предложение атамана Семенова о формировании двух бурятских конных полков»¹⁸.

Указ о призыве бурят на военную службу вызвал недовольство населения, поскольку верующие не хотели отдавать своих сыновей в армию. Когда весной 1919 г. усилилось противостояние и дело чуть не дошло до репрессивных действий со стороны семеновцев, представители народа обратились к Лубсану-Сандану, вручили ему «мандал-прошение» и просили его посоветовать, как избежать выполнения указа о призыве в армию. «Сандан-лама высказал мнение, что лучшим выходом было бы создание самостоятельного государства, тогда атаман Семенов вынужден будет проявить уважительное отношение к бурятскому населению. Народ воспринял его слова как призыв к действию. Началась подготовка к созданию Учредительного собрания. Проводились выборы его делегатов на хошунных собраниях, в частности на собраниях Цаганского, Бодонгутского, Хальбинского хошунов. Одновременно работала комиссия по выработке Основного закона намечаемого государства, проводилась запись желающих стать подданными вновь образуемого государства. Подданные его получили название *харлики*. Пожелали стать *харликами* подавляющее большинство населения Кодун-Кижингинской долины, а также других мест, таких как Ульдурга, Булум и др. Эти события происходили весной 1919 г., тогда действовали местные органы семеновской власти – сомоны и хошуны»¹⁹.

«Письменная просьба о принятии населения под свое покровительство и защиту», направленная Л.-С. Цыденову, была составлена в феврале 1919 г. представителями «Кижингинского кредитного товарищества». В мае 1919 г. было проведено Учредительное собрание (называлось оно Великим) присутствовали на нем 102 делегата. Было объявлено о создании теократического государства, ханом-ламой был объявлен Сандан Цыденов, были избраны должностные лица. Всенародно был обнародован Манифест об образовании теократического государства, во главе Л.-С. Цыденовым, и этот документ был вручен представителям соответствующих

инстанций, прежде всего атаману Семенову. Правительство теократического государства извещало Семенова о том, что это государство создано по воле народа ради его защиты, не намерено ущемлять интересы других»²⁰.

«В постановлении Учредительного собрания говорилось: В силу данных нам прав свободы мы постановили оставить власть управления народной думы, аймачных управ, хошунов и сомонов, действия которых направлены в особенности к военной цели, совершенно противной и притеснительной для нашего религиозного и гражданского сознания и войти во власть всемогущего Дарма-Ранзын-хана». Основной закон (Конституция) теократического государства состоял из 36 пунктов. Имелись там пункты о государстве, Великом *суглаане*, правительстве, суде, охране общественного порядка.

Теократы отказались подчиняться Бурнардуме, было объявлено о ликвидации сомонных и хошунных управлений. Учредительное собрание постановило именовать впредь сомоны «тосхонами», а хошуны – «балагадами». Отсюда это движение нередко называют «Балагатским движением». В теократическое государство вошли 11 балагатских обществ: Кодунское, Челсанайское, Кижингагольское, Улан-Бургасанское, Цаганнорское, Сарантуевское, Ородгольское, Могохонское, Чесаногольское, Ехэбулакское, Кульхисонское. В целом, территория объявленного государства занимала долины Чесана, Кодуна, Кижинги, часть территорий нынешних Хоринского и Еравнинского районов. Характерной особенностью этого государства было полное отсутствие каких-либо полицейских и военных сил. Местонахождение кельи Сандана Цыденова было объявлено столицей теократического государства под названием «Соёмпус»²¹.

Лидеры Бурнардумы в первое время надеялись ликвидировать теократическое движение мирным путем, для чего дважды посылали к теократам своих представителей. Но члены теократического правительства наотрез отказались идти на переговоры, заявив, что они не подчинятся никакой власти, кроме власти хан-царя Сандана Цыденова. Бурнардума не имела вооруженных сил, но ей на помощь пришел Семенов, который направил отряд казаков

во главе с начальником Верхнеудинского гарнизона полковником Коровин-Пиотровским в ставку теократов. Глава государства теократов и его министры, должностные лица были арестованы и отправлены в Верхнеудинскую тюрьму»²².

«Временный характер теократического государства хорошо понимался его лидерами, однако его существование, пусть на относительно короткий срок, спасло его «подданных» от втягивания в междоусобную братоубийственную войну. Кроме того (и это, может быть, не менее важно), его создание, освященное авторитетом Лубсан-Сандана, имело знаковый характер. Оно задало в сознании его приверженцев норму отношения к несправедливой власти – не соучаствовать в ее делах, и это давало силы к духовному сопротивлению в последующие годы. Думается, неслучайно именно в тех районах Бурятии, которые были охвачены этим движением, буддизм стал возрождаться раньше и интенсивнее. Последний раз, 20 января 1922 г., Сандан Цыденов был арестован уже представителями советской власти. В ордене на его арест говорилось, что Сандан Цыденов проживает в местности Суурхэ Хоринского аймака и материалами следствия изобличен как глава и руководитель теократического государства. Его обвинили в ведении контрреволюционной, антисоветской пропаганды. Четыре месяца содержали его в Верхнеудинской тюрьме, затем через Иркутск переправили в Ново-николаевскую (Новосибирскую) тюрьму. Он умер в этой тюрьме 15 мая 1922 г. Спустя 75 лет, 28 августа 1997 г. состоялась гражданская и политическая реабилитация Сандана Цыденова, руководителя теократического движения, ученого-буддиста, крупного реформатора буддизма»²³.

Сравнивая религиозную и политическую деятельность Богдо-гэгэна VIII и Л.-С. Цыденова, можно отметить следующие схожие тенденции. Оба они, призывая к «обновлению» буддизма и его интеграции в него элементов западной культуры, вместе с тем стремились сохранять его ритуальные и медитативные практики. Попытка создания буддийского теократического государства в сложных условиях иностранной оккупации и гражданской войны была связана с их стремлением сохранить национальную

независимость и идентичность своих народов. В Монголии это на какое-то время удалось, в Бурятии это не увенчалось успехом.

Многие исследователи отмечают, что одной из причин появления «обновленчества» в Монголии и в Бурятии было знакомство буддистов с русской и западно-европейской культурами. То же можно наблюдать и в японском буддизме конца XIX – начала XX вв.

После так называемой «реставрации Мэйдзи» в 1868 г., после свержения власти сёгуната Токугава, реставрации императорской власти и открытия страны для дипломатических контактов, торговли и культурного взаимодействия с иностранцами. Новое правительство, стремясь построить в Японии государство западного образца, решило отделить буддийскую церковь от государства, проведя секуляризацию земель, принадлежавших буддийским храмам и отменив обычай целибата²⁴.

Несмотря на это, а также на возрастание роли синто в качестве национальной идеологии, буддизм продолжал играть активную роль в общественной и внутривластной жизни страны. С открытием страны и установлением новых контактов с Западом в Японии вновь активизировались европейские христианские миссии. Предвидя для себя угрозу со стороны христианства, буддийское духовенство вынуждено было искать новые пути существования и развития буддийской сангхи. Некоторые из буддийских священников в сложившейся ситуации призывали к реформации буддизма под патронажем нового правительства Мэйдзи. Так, Сяку Унсё (1827–1909), один из наиболее активных священников эпохи Мэйдзи, полагал, что буддийские священники своим недостойным поведением сами заслужили немилость государства, выразившуюся в разделении синтоизма и буддизма (*синбуцу хандзэн*), веками совместно сосуществовавших. Вместе с тем он призывал буддистов снова объединиться с синтоистами в борьбе с общей угрозой в виде еретических учений (*дзякё*), под которыми подразумевалось христианство. Впоследствии Сяку Унсё наряду с другими видными представителями буддийских школ стал основателем «Лиги объединенных буддийских школ» (*Сосю дотокү каймэй*), которая считается первой буддийской ассоциацией современной Японии.

Основная программа этой ассоциации, состоявшая из восьми «Пунктов для дискуссии» (*Синги даймоку*) включала в себя также пункт, призывавший все буддийские школы «отмести злодеяния прошлого» (*дзисю кюэхэй иссэн но рон*), что подразумевало возвращение буддийских монахов к строгому соблюдению заповедей (*гусоку кай*) под контролем правительства (*око дайдзин*)²⁵.

Другой выдающийся представитель Лиги – священник Фукуда Гёкай (1809–1888) также утверждал, что упадок буддийского духовенства вызван, прежде всего, поведением самих буддистов, а вовсе не наступлением эпохи «конца Закона» (*Манно*). В трактате «О добродетели» («Дотокурон») (2-й год Мэйдзи) он уподоблял Дхарму «ясному зеркалу» (*мэйкё*). Как зеркало со временем тускнеет, покрываясь пылью, так и «Врата Дхармы изначального Татхагаты» (*хонси нёрай но хомон*) постепенно покрываются «злодеяниями» (*хэй*). Во времена «истинного Закона» (*сёбо*) буддизм был подобен океану, в котором не накапливалась грязь. В эпоху «подражания Закону» (*дзохо*) Гёкай сравнивает буддизм с рекой, которая иногда загрязняется. И, ныне, в эпоху «конца Закона» (*манно*), буддизм подобен ручейку или канаве (*сайрю сёко*), где легко накапливается грязь. Для того чтобы очистить буддизм от «злодеяний прошлого», его последователям, по мнению Гёкая, необходимо воспользоваться той возможностью, которая им предоставила реставрация Мэйдзи (*иссин*)²⁶.

Интересно, что описанная Гёкаем картина очень напоминает «время бедствий», упоминание о которых часто встречается в лундэнах Богдо-гэгэна VIII. С помощью лундэнов в Монголии распространялись пророчества, важными компонентами которых были признаки конца света, грядущих бедствий, отхода людей от церкви. В одном из пророческих посланий к халхасцам и другим монголам рассказывалось о сне, который видел Богдо-гэгэн 15-го числа Белого месяца года Дракона (1892). Ему явился посланец божества Хормусты и сказал, что грядет неизбежная смена времен, у китайцев будут беспорядки, в Пекине начнется борьба. Письма о знамениях приходили из разных сеймов Монголии. Богдо-гэгэн, узнавая об этом, приказывал совершать ритуалы и молиться, следовать монгольским

обычаем и не следовать китайским. В пророчествах Богдо-гэгэна VIII говорилось, что монголы будут страдать от вражеских армий, китайцы не найдут мира под небом, а халхасцы должны следовать религии и морали. Те, кто будет следовать указам Джебцундамбы, обретут благоприятное рождение, а кто нарушит – у тех мораль будет падать, и они погибнут вместе с китайцами. Позже – после отмены автономии Монголии генералом Сюй Шучжэном и оккупации китайскими войсками – Богдо-гэгэн в своих лундэнах предсказывал скорое падение власти китайцев²⁷. Несмотря на то, что лундэны носили явную политическую окраску в целях консолидации монголов для борьбы с Китаем, в целом можно наблюдать и там, и в воззвании Фукуды Гёкая общие эсхатологические мотивы.

Возвращаясь к японскому буддизму, следует отметить, что в действительности, критика «развращенного» буддийского духовенства всегда присутствовала в его истории. Некоторые исследователи (Дж. Китилаар, О. Клаутау) относят ее истоки к периоду Камакура (1185–1333), полагая, что появление феномена «нового буддизма Камакура» на самом деле являлось реакцией буддийских «реформаторов», подкрепленной распространенной в то время концепцией «упадка Дхармы» («конца Закона») (*манно*). По мнению же других (Мори Кадзуя, Ш. Кларки) современная критика «упаднического» буддизма возникла в период Токугава в кругах буддийского духовенства как стремление к реформированию в среде монашества и реставрации изначального буддизма. Характерным признаком этого стало появление нового жанра буддийских сочинений – так называемых «речей в защиту Дхармы» (*гохо рон*), основное содержание которых составляла критика буддийского духовенства того времени. Как предполагает Кларки, эта тенденция отчетливо проявилась в движении «за возрождение заповедей» (*кайрицу фукуро ундо*) в эпоху Эдо как реакции буддийских школ на появление новых буддийских сект. В этот период, когда сектантство достигло нового уровня, соблюдение буддийских заповедей стало играть важную роль в процессе классификации и самоопределения буддийских школ²⁸.

Уэда Рэйдзё отметил две тенденции движения «за возрождение заповедей», существовавшие одновременно. Сторонники первой

из них понимали под соблюдением заповедей прежде всего Винаю школы Дхармагупта (*сибунрицу*) и резко критиковали сектантство вместе с традиционным буддизмом. Второе направление, к которому относились представители традиционных буддийских школ, считалось консервативным и призывало оставаться верным заповедям и традициям, установленными основателями школ. В основе их взаимной полемики лежало представление об «истинном буддизме» и размышления об «общей основе» идеологии всех сект, которые в дальнейшем послужили основой для современной доктрины «основы» буддизма.

Одним из ярких представителей этого движения считается буддийский священник Дзиун Сондзя Онко (1718–1804). Под влиянием «школы классики» (*когакуха*) и других конфуцианских учений он стал рассматривать Будду Шакьямуни, прежде всего, как историческую фигуру, и, соответственно, пример для подражания. Истинная Дхарма (*сёбо*) для него заключалась в том, чтобы «вести себя, как вел Будда и думать, как думал Будда». Дзиун призывал вернуться к практике буддизма «как это было во времена Шакьямуни», ссылаясь при этом на «десять добрых заповедей» (санскр. *шила*, яп. *дзюдзэнкай*), которые для него являлись основами буддизма. Он резко критиковал сектантство, в котором видел источник «морального упадка» буддийского мира и причину заблуждений буддийского духовенства. Содержание обличительных трактатов Дзиуна во многом перекликается с сочинениями Томинага Накамото (1715–1746), чья критика традиционного японского буддизма, как считают некоторые исследователи, стала исходной точкой современной буддийской историографии²⁹.

Если одно направление буддистов в период Мэйдзи во главе с Унсё и Гёкаем видело причину упадка буддийского духовенства в нарушении заповедей, то другое, основоположником которого считается Хара Тандзан (1819–1892), искало возможность реструктуризации буддизма на основе западного эмпиризма (*дзиссё сюги*) и экспериментализма (*дзиккэн сюги*). Тандзан считал, что внедрение этих западных идей в философию буддизма вернет ему практичность (*дзицугаку*) и достоверность (*синсё*), которыми он обладал прежде.

Тандзан, в отличие от Унсэ и Гикая, считал, что причина упадка буддийского духовенства заключается не в нарушении заповедей, а в «опыте сердца (сознания)» (*когоро-но дзиккэн 心の実験*). В лекции, озаглавленной «Опыт индийской философии» (Индо тэцу-гаку-но дзиккэн 印度哲学の実験), в мае 1886 г., он указывал, что прошлые прегрешения священников были связаны с тем, что они неправильно воспринимали буддизм. Примечательно, что подобно Л.-С. Цыденову, Тандзан пытался решить стоявшие в то время перед буддизмом интеллектуальные и этические проблемы путем обращения к медитации (*дзэ 定*). Тандзан подчеркивал, что бесполезно соблюдать заповеди тому, кто не осознает их, в то время как посредством медитации можно преодолеть жадность (*донь-ёку 貪欲*), ненависть (*синъи 瞋恚*), и заблуждения (*гути 愚痴*)³⁰. Подобное отношение к медитации разделял и Л. – С. Цыденов, который, как было сказано выше, пытался возродить практику медитации в бурятских дацанах.

Взгляды Тандзана оказали сильное влияние на Иноуэ Энрё (1858–1919), чья классификация религий как «интеллектуальных» (*тирёку но сукё*) и «эмоциональных» (*кандзё но сукё*) также, в свою очередь, породила среди японской интеллигенции 1880-х гг. дискуссию о том, какой должна быть японская религия в будущем (*Нихон сёрай но сукё икан*). В этой дискуссии, проводившейся, в основном, между буддистами и сторонниками христианства, Иноуэ выступал на стороне буддистов, утверждая, что буддизм является универсальной религией, поскольку, в отличие от христианства, которое он относил к «эмоциональному типу религий», сочетает в себе черты обоих видов.

Все же в своем сочинении «Золотая игла истины» («Синри косин», 1886–1887) Иноуэ утверждал, что японский буддизм в своем нынешнем состоянии лишен «основы», которая необходима ему для того, чтобы считаться «религией цивилизованного мира» (*каймэй сэкай сукё*). Для этого буддизм должен подвергнуться реформации, что позволит ему вновь стать официальной государственной религией, «полезной для страны» (*кокка ни хиэки*)³¹.

Что же общего было у «обновленцев» Монголии и Бурятии и сторонников «возрождения заповедей» в Японии периода Мэйдзи? Прежде всего, это призывы к следованию «истинному буддизму» и возвращение к «первоначальным заповедям времен Будды Шакьямуни». С ними непосредственно связана и критика части буддийского духовенства, утратившей авторитет среди мирян, и тем самым, по их мнению, виновной в упадке буддизма. Другой общей тенденцией было стремление к восприятию европейских доктрин буддийской культурой, к чему призывали Л. Агван-Хайдав, Л.-С. Цыденов и Хара Тандзан. И, наконец, ряд представителей в буддийских движениях трех рассматриваемых стран в тот период стремился к созданию теократического государства. Выше мы уже рассмотрели подробно формирование такого государства в Монголии и попытку создать такое государство в Бурятии. В Японии, по понятным причинам, этого не произошло, однако теория «буддийского государства» была широко распространена в среде интеллектуалов-буддистов. Впервые ее высказал Киёдзава Мандзи, который мечтал о создании «государства Татхагаты» (*Нёрай-но кокка* 如来の国家), которое заменило бы современные капиталистические и материалистические формы государства³². Его теория возникла на основе доктрин буддизма Махаяны, марксизма и утопических воззрений западной философии.

Таким образом, можно сказать, что движение за «обновление» и реформацию буддизма в странах Центральной и Восточной Азии (по крайней мере, в части своих проявлений) было связано с концепцией теократического государства. Движение «обновленцев» так и не достигло своих целей, поскольку вскоре власть ВКП(б) в СССР и МНРП в МНР начала беспощадную борьбу с буддизмом, стремясь уничтожить его как религию. В Японии же стремления членов «Лиги объединенных буддийских школ» реформировать буддизм и вернуть ему прежний статус основной государственной религии не увенчались успехом. Большинство буддийских священников не поддержало новое движение, которое в двадцатые годы XX в. разделилось на два основных направления. Первые предпочли заниматься научным исследованием истории буддизма и организовали первую школу

японской буддологии во главе с Иноуэ Энрё и Анэсаки Масахару. Что касается второго, то в последующие периоды – эру Тайсё (1912–1926) и первые годы эры Сёва (1926–1945), в связи с ужесточением милитаристских тенденций в стране, его представители вынуждены были отказаться от своих первоначальных замыслов и довольствоваться проявлением лояльности правящей власти. Как следует из всего вышесказанного, движение за обновление буддизма в странах Центральной и Восточной Азии в конце XIX – начале XX вв., в конце концов, потерпело неудачу, не в силах приспособиться к быстро меняющимся политическим реалиям нового времени, что отчасти усугублялось отсутствием консолидации среди его участников.

Литература

Кузьмин С.Л. 2016. Теократическая государственность и буддийская церковь Монголии в начале XX века. Москва.

Кузьмин С.Л., Оюунчимэг Ж. 2010–2011. Буддизм и Революция в Монголии // Буддизм России, № 43.

Лепехов С.Ю. 2006. Бурятское национальное возрождение и процессы цивилизационной идентичности // Вестник Бурятского университета. Сер. История, в. 11.

Лепехов С.Ю. 2016. Движение Риме в Центрально-Азиатском буддизме: тенденции и параллели // Культура Центральной Азии: письменные источники. Институт монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН (Улан-Удэ), № 9.

Лепехов С.Ю., Нестеркин С.П. 2008. Начало и конец теократии Дхармараджи / Буддийские деятели и бурятские духовные учителя // Земля Ваджрапани. Буддизм в Забайкалье. Сер. Ars Buddhica. Т. 4. М.

Фролова Д.Б. 2012. Обновленчество в монгольском буддизме // Буддизм в общественно-политических процессах Бурятии и стран Центральной Азии. Улан-Удэ.

Covell S.G. 2005. Japanese Temple Buddhism: Worldliness in a Religion of Renunciation. Honolulu.

Klautau O. 2008. Against the ghosts of recent past: Meiji scholarship and the discourse on Edo-period Buddhist decadence // Japanese Journal of Religious Studies, № 35/2.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Фролова, 2012, с. 142.
- ² Фролова, 2012, с. 143.
- ³ Кузьмин, 2016, с. 80.
- ⁴ Кузьмин, 2016, с. 248.
- ⁵ Кузьмин, 2016, с. 248-249.
- ⁶ Кузьмин, 2016, с. 80-81.
- ⁷ Кузьмин, 2016, с. 79.
- ⁸ Кузьмин, Оюунчимэг, 2010-2011, с. 128.
- ⁹ Лепехов, 2006, с. 15.
- ¹⁰ Лепехов, 2006, с. 15.
- ¹¹ Лепехов, 2006, с. 16.
- ¹² Лепехов, 2016, с. 119.
- ¹³ Лепехов, 2016, с. 119.
- ¹⁴ Лепехов, 2016, с. 120.
- ¹⁵ Лепехов, 2016, с. 120.
- ¹⁶ Лепехов, 2016, с. 121.
- ¹⁷ Лепехов, 2016, с. 122-123.
- ¹⁸ Лепехов, 2016, с. 122-123.
- ¹⁹ Лепехов, 2016, с. 122-123.
- ²⁰ Лепехов, 2016, с. 122-123.
- ²¹ Лепехов, 2016, с. 122-123.
- ²² Лепехов, Нестеркин, 2008, с. 286-291.
- ²³ Лепехов, Нестеркин, 2008, с. 286-291.
- ²⁴ Covell, 2005, p. 64.
- ²⁵ Klautau, 2008, p. 276.
- ²⁶ Klautau, 2008, p. 278.
- ²⁷ Кузьмин, 2016, с. 87.
- ²⁸ Klautau, 2008, p. 279.
- ²⁹ Klautau, 2008, p. 279.
- ³⁰ Klautau, 2008, p. 280.
- ³¹ Klautau, 2008, p. 281-282.
- ³² Klautau, 2008, p. 283.

Дээрхийн Гэгээнийг Баруун Зуугаас залж байсан уламжлал ба VIII Богд Живзундамба хутагтыг залж ирсэн тухайд

Х. Орхончимэг

Үндэсний Батлан Хамгаалах Их Сургууль, Улаанбаатар, Монгол Улс

Х. Орхончимэг

О традициях выявления в Лхасе перевоплощений Его Святейшества и об интронизации Богдо Джебцзундамба-хутухты VIII

С конца XVI по XX в. монгольская теократия расширяла свое влияние не только на государство и экономику, но и на всю культуру. Особый интерес в этом аспекте представляет интронизация Джебцзундамба-хутухты, который находился во главе данного института, в частности, влияние на это традиций Лхасы. Анализируется «Уточненный для четырех халхаских аймаков список всех указов Многими Возведенного, Возвышающего религию, Доставляющего счастье живым существам Богдо Джебцзундамба-хутухты», хранящийся в Центральной библиотеке Монголии. В нем, в частности, сказано: «Если детально изучить происхождение перевоплощений Его Святейшества, то первоначально его имя был Лодон-Иш-до-Намдаг, 10-е имя после периода бурхана Шакьямуни в Индии – Джавзан-Дараната, во время возвышения веры осчастлививший живущих, создав монастырь Дагдан-Пунцаглин в Тибете. После Панчен-Эрдэнэ Лувсан-Чойджин-Джанзана в Тибете, когда наш халхаский Очирай-Бат Тушэту-хан Гомбодорж пришел на берег озера Усан-Зуйл, он увидел там молящегося незнакомого ламу. После этого, 25 сентября года Голубоватой Свиньи, или 8-го года минского императора Цун-Эвэна, в доме Очирай-Бата Тушэту-хана Гомбодоржа, который является потомком юаньского императора Тайцзу, родился сын. Такую легенду рассказывали. Таким образом, 16-е перевоплощение Джебцзундамба-гэгэна назвали Лувсан-Дамбийжамцан, и он на земле Халхи стал возвышать религию, были созданы монастыри, и все халхасцы с чистосердечной верой стали следовать его религии». В этом документе изложено, как выявляли последующие его воплощения. Был также обнаружен исторический источник под названием «Имя 23-го воплощения – хутухта Агван Лувсан Чойжиням

Данзан Ванчиг, родившийся в 8-м году Бурэн-Дзасагчи на земле Тибета в доме Гончигцэрэна». Интронизация воплощений Джебцзундамба-хутхты была важным для государства процессом в монгольской истории. Приводится информация об их интронизации в Лхасе.

XVI зууны сүүлч хагасаас XX зууны эхэн хүртэлх монгол оронд бурхны шашин нь улс төр, эдийн засаг, соёлын бүхий л хүрээг хамарч бурхны шашны бүхэл бүтэн дэг сургууль тогтсон түүхтэй. Энэ үеийн монголчуудын оюун санааны удирдагч болж байсан Дээрхийн гэгээнүүдийн намтар түүхийг судлах нь түүх судлалд чухал асуудал билээ. Монголын бурхан шашны тэргүүнд заларч байсан Жавзандамба хутагтын дүрүүдийг Баруун Зуугаас хэрхэн тодруулан залж ирсэн түүх нэн сонирхолтой бөгөөд манай эрдэмтэд өөр өөрсдийн бүтээлд цухас дурдаж ирсэн ба энэ удаад энэхүү өгүүлэлд Монгол улсын төв номын санд хадгалагдаж буй «Зарлигаар халхын дөрвөн аймагт бүгдээр тахигдсан шашныг мандуулах амьтныг жаргуулагч Жавзандамба хутагтын уг эх ба элдэв гавьяа зүтгэл олон зүйлийн хэсэг зарлигийг зүйл дараалан бичсэн цэс» эх бичигт хэрхэн бичигдсэнийг тодруулан гаргахыг зорилоо. Дээрхийн уг эхэд бичсэнээр «Эхийг зүйл дараалан байцааваас анхан төрлийн нэр Лодонишдонамдаг Энэтхэг газарт Шигэмүни бурханы үед хувилгаан гарсанаас хойш Арвантавдугаар төрлийн нэр Жавзандарнад, Түвэд газарт Банчин эрдэнэ Лувсанчойжижанцаны үед хувилгаан гарч Түвэд газарт Дагданпунцаглан хийдийг байгуулж шашныг бадруулан амьтныг жаргуулсаар байхад манай Халхын Очирай бат Түшээт хан Гомбодорж хээр талд хүрээлж явсаар Усан зүйл хэмээх нуурын захад хүрсэнд нэгэн танихгүй лам хүн ганцаар ном уншиж сууж байх үед залран ирсэн ба түүний хойно, Мин улсын Цүн Эвэнгийн наймдугаар он хөхөгчин гахай жилийн есөн сарын хорин таванд эртний Юан улсын Тайзу хааны үр Халхын Очирай бат Түшээт хан Гомбодоржийн гэрт нэгэн хөвгүүн мэндэлсэн тухай домогийг өгүүлжээ. Энэхүү Арван зургадугаар төрлийн Жавзандамба гэгээний нэр Лувсандамбийжамцан хэмээн нэрийдэж Халхын газарт шарын шашныг бадаруулах номын хүрээ байгуулж бүх Халхчууд цөмчин үнэнээр зүтгээд санаа дагаж түүний шашинд багтаж соёлд хандсан ба түүнээс хойших дүрүүдийн хэрхэн залагдан ирсэн түүхийг бичсэн байна. Эдгээрээс VIII богдыг хэрхэн тодруулсан тухай эх бичигт «Хорин гуравдугаар төрлийн нэр Агваанлуvsанчойжинямданзанванчиг Бүрэнт засагчийн наймдугаар онд Түвэд газарт Гончигцэрэнгийн гэрт хувилгаан гарсан тухай» бичсэн байна. Ийнхүү XVI зууны сүүлч хагасаас XX зууны эхэн хүртэлх үед монголчуудын оюун санааны удирдагч болж байсан Дээрхийн гэгээнтэндүүдийг тодруулж залж байсан түүхэн үйл явдал нь монголын түүхийн улс төрийн чухал үйл явц байсан болно. Учир нь Жавзандамба хутагтууд бол тухайн үеийнхээ шашин төрийн тэргүүн, нэр хүнд, нөлөө бүхий удирдагч

байсан болно. Иймд Дээрхийн гэгээнтэнүүдийг Баруун Зуугаас залж ирж байсан тухай мэдээ сэлтийг энэхүү өгүүлэлд тодруулан, судалгааны эргэлтэд оруулж, цаашид лавшруулан судлахыг хичээж буй болно.

Kh. Orkhonchimeg

**On the traditions of identification of the His Holiness
reincarnations in Lhasa and the enthronement
of the 8th Bogd Jebtsundamba Khutuktu**

From the end of the 16th Century to the beginning of the 20th Century, Buddhism covered all aspects of policy, economy and culture of Mongolia. It made a significant contribution to socio-cultural life and valuable contributions to Mongolian history. The study of biographies of reincarnations of His Holiness the Jebtsundamba Khutuktu, who were the spiritual leaders of the Mongols during this period, is an important field of historical studies. Identification and elevation of his reincarnations in Lhasa are discussed. This article explains how their honorary seats were written, based on the original source concerning detailed list of the Jebtsundamba edicts for the four aimags of Khalkha, which is stored in the Central Library of Mongolia.

Дээрхийн гэгээнтнүүдийн тухай бичгийн олон баримт материалууд хадгалагдаж судалгааны эргэлтэнд орж байна. Тухайлбал Өндөр II, III гэгээнтний анх Халхад хувилсан ба эх зүйл дараалан бичсэн намтар¹, II богдын намтар², III богдын намтар³, Дээрхийн тухай⁴, Богдын уг эхийн товч⁵, Жавзандамба ламын уг эх⁶, VII дүрийн Жабзандамба хутагтын хувилгаан заларсан тухай⁷, Дээрхийн тухай⁸ зэрэг гар бичмэл эхүүд, Монгол Улсын үндэсний архивын баримтуудаас гадна судлаачдын бичсэн олон ном бүтээл, эрдэм шинжилгээний өгүүлэл байна. Эдгээрээс дурдвал С. Пүрэвжав⁹, Л. Хүрэлбаатар, Г. Жамсранжав¹⁰, О. Батсайхан¹¹ нарын бүтээлийг дурдаж болно.

Монголын бурхан шашны тэргүүнд заларч байсан Жавзандамба хутагтын дүрүүдийг Баруун Зуугаас хэрхэн тодруулан залж ирсэн түүх нэн сонирхолтой бөгөөд манай эрдэмтэд өөр өөрсдийн бүтээлд цухас дурдаж ирсэн ба энэ удаад энэхүү өгүүлэлд Монгол улсын төв номын санд хадгалагдаж буй «Зарлигаар халхын дөрвөн аймагт бүгдээр тахигдсан шашныг мандуулах амьтныг жаргуулагч

Жавзандамба хутагтын уг эх ба элдэв гавьяа зүтгэл олон зүйлийн хэсэг зарлигийг зүйл дараалан бичсэн цэс» эх бичигт хэрхэн бичигдсэнийг тодруулан гаргахыг зорилоо.

Дээрхийн уг эхэд бичсэнээр «Эхийг зүйл дараалан байцааваас анхан төрлийн нэр Лодонишдонамдаг Энэтхэг газарт Шигэмүни бурханы үед хувилгаан гарч мөнхүү Шигэмүни бурханы шавь таван зуун бодасадын дотор явсан, жанч халсан хойно, хоёрдугаар төрлийн нэр Барбажобу Энэтхэг газарт Наганжуна багшийн үед хувилгаан гарч мөнхүү Наганжуна багшийн шавь таван зуун бандидыг тэргүүлж явсан, жанч халсан хойно, гуравдугаар төрлийн нэр Нагбужудба Энэтхэг газарт Цаландар ламын үед хувилгаан гарч гайхамшигтай наян нэгэн шидтэний дотор явсан, жанч халсан хойно, дөрөвдүгээр төрлийн нэр Раданбагүл, Энэтхэг газарт Губзандан ханы үед хувилгаан гарч явсан, жанч халсан хойно, тавдугаар төрлийн нэр Рунсумчойсан, Түвэд газарт Зуу Адиша ламын үед хувилгаан гарч явсан, жанч халсан хойно, зургадугаар төрлийн нэр Дармаванчиг, Түвэд газарт Дагбулажи ламын үед хувилгаан гарч явсан, жанч халсан хойно, долдугаар төрлийн нэр Одсарбал, Түвэд газарт Сажбадагважамц ламын үед хувилгаан гарч явсан, жанч халсан хойно, наймдугаар төрлийн нэр Бүрүгдажамц, Түвэд газарт Зубулзан ламын үед хувилгаан гарч явсан, жанч халсан хойно, есдүгээр төрлийн нэр Санжааринчен, Түвэд газарт Бариагүмба цоржийн үед хувилгаан гарч явсан, жанч халсан хойно, аравдугаар төрлийн нэр Сангабадар Түвэд газарт Бүдүринбүчи ламын үед хувилгаан гарч явсан, жанч халсан хойно, арваннэгдүгээр төрлийн нэр Дашбалдан, Түвэд газарт Богд Зонховын үед хувилгаан гарч мөнхүү, Богд Зонховын шавь Жамьян цорж хэмээн явж Түвэд газарт Богд Зонхов биеэр газрыг үзэж байдлыг шинжилсэнээр Балданбэрээбэн хэмээх хийд байгуулсныг Богд Зонхов Баруун Зуугийн шарын шашин даяарын уг үндэс болгож түүнээс хойш бурханы шашныг маш бадаруулж гайхамшигтай гавьяа байгуулсан. Жанч халсан хойно, арван хоёрдугаар төрлийн нэр Чойжининжид, Энэтхэг газарт Далай лам Хандундобын үед хувилгаан гарч явсан. Жанч халсан хойно, арван гуравдугаар төрлийн нэр Гүнгадолцог, Түвэд газарт Далай лам Гэндэнжамцын үед хувилгаан гарч

явсан. Жанч халсан хойно, арвандөрөвдүгээр төрлийн нэр Гажид-санжун, Энэтхэг газарт Барадари ханы үед хувилгаан гарч явсан. Жанч халсан хойно»¹² хэмээн Жавзандамба хутагтын анхан төрлүүдийг тодорхойлон бичжээ. Улмаар 15-р төрлийн Жавзандарнад хувилгааны хойдох дүр Монголд тодорсон билэг учрал тохиосон тухай дэлгэрэнгүй бичжээ. Үүнд:

«Арвантавдугаар төрлийн нэр Жавзандарнад, Түвэд газарт Банчин эрдэнэ Лувсанчойжиганцаны үед хувилгаан гарч Түвэд газарт Дагданпунцаглан хийдийг байгуулж шашныг бадруулан амьтныг жаргуулсаар байхад манай Халхын Очирай бат Түшээт хан Гомбодорж хээр талд хүрээлж явсаар Усан зүйл хэмээх нуурын захад хүрсэнд нэгэн танихгүй лам хүн ганцаар ном уншиж сууж байхыг үзээд тэсэлгүй баярлаж сүсэглэсээр ч аль газрын ямар нэртэй хүн хэмээн асуусанд би хойд цэгийн Жибзундарнат хэмээгч лам. Эдүгээ таны Халхын газар усыг тахиж суумуй. Дараагаар Халхын газар Очирай бат Түшээт хан Гомбодорж чиний хөвгүүн болон төрж шашныг мандуулан амьтныг жаргуулмуй хэмээн хэлээд удсангүй даруй үзэгдэхгүй болжухуй. Түүний хойно, Мин улсын Цүн Эвэнгийн наймдугаар он хөхөгчин гахай жилийн есөн сарын хорин таванд эртний Юан улсын Тайзу хааны үр Халхын Очирай бат Түшээт хан Гомбодоржийн гэрт нэгэн хөвгүүн мэндэлжүхүй тэр хөвгүүн мэндлэх тухайд огторгуйд өнгө бүрийн солонго зэргээр татаж хараахан өвөл цагт дөрвөн этгээдэд зүйл бүрийн цэцэг навч дэлгэрч гайхамшигтай шим хотол газарт гүйцэлдэв. Тэр хөвгүүн энгийн хүүхдээс тасархай өөр болоод ихэмсэг, сэргэлэн. Хоёр насанд хүрч шашин ертөнцийн элдэв хэргийг нэвтэртэл мэдээд, огт багшгүй байтал элдэв зүйлийн номын утгыг өөрөө ухаж шүлэглэн зохиосноор үзсэн сонссон хүн үл сүсэлдэх нь нэг ч үгүй болов. Түүний эцэг Очирай бат Түшээт хан Гомбодорж тэр хөвгүүний эл учрыг тодорхойлон гаргаж Банчин эрдэнэ Лувсанчойжигамцаас лавласанд тэр хөвгүүн Жибзундарнатын хувилгаан магад мөн хэмээн зааснаар тэр хөвгүүнийг гэрээс гаргаж бага сахил авахуулсанд дөрвөн аймгийн монголчууд бүгдээр зөвлөлдөж цөм түргэдэлийн санаа нийлэлдээд даруй ширээнд суулгаж Жавзандамба гэгээн хэмээн өргөмжилж тахисаны хойно бас аймгийн сонссон эл монголчууд бүрнээ сүслэж

дөрвөн этгээдээс сүсэглэн биширч мөргөхөөр ирэгчид үнэхээр их мөрний урсгал мэт болжухуй»¹³. Энэхүү «Арван зургадугаар төрлийн Жавзандамба гэгээний нэр Лувсандамбийжамцан хэмээн нэрийдэв. Дараагаар Халхын газарт шарын шашныг бадаруулах номын хүрээ байгуулж бүх Халхчууд цөм чин үнэнээр зүтгээд санаа дагаж түүний шашинд багтаж соёлд хандав. Хойно Жавзандамба хутагтын хувилгааныг сурвалжлан олсон зэрэг явдлыг айлтгасанд буулгасан зарлигийн дотор, өвгөн Жавзандамба лам ирж би дөрөвдүгээр эфүүгийн гэрт хувилав хэмээн айлтгасаныг зүүдэлсэн бөлгөө. Харин намайг их хөвгүүнээр завшигдуулахын тул лам болгов хэмээхийг булзаж болохгүй. Миний зүүдэнд өвгөн хутагт биеэр ирж надад айлтгасан бөгөөд, басч лам Чойжин дөрөвдүгээр эфүүгийн хөвгүүний язгуур өндөр хэмээн заасан нь нийлэлцэний тулд, эфүүгийн хөвгүүнийг ширээнд суулгагтун хэмээснийг хичээнгүйлэн дагажээ»¹⁴ хэмээн бичжээ. Өндөр гэгээний хойдох дүр болох II богд гэгээнийг тодруулсан тухай

«Халхчууд бүгдээр залж тахисан арван долдугаар төрлийн нэр Лувсандагвадонмэй, Найралт төвийн хоёрдугаар он¹⁵ Халхын газарт улсын эфү засаг хошой Чин ван Дондовдоржийн гэрт хувилгаан гарсан. Тавдугаар он¹⁶ арван нэгэн сард Гадаад Монголын төрийг засах явдлын яамнаас зарлигийг дагаж хэлэлцээд дахин айлтгасаны дотор Жавзандамба хутагтыг Жавзандамба лам хэмээн өргөмжлөөд түшмэл зарж жуух тамгыг өргөж Халхын Хүрээний газраа хүргүүлье хэмээн айлтгасанд буулгасан зарлигийн дотор Жавзандамба хутагт, Банчин эрдэнэ, Далай ламын зэрэг хувилгаан гарсан нь маш тодорхой. Шарын шашинд тэргүүлүүлэн өргөмжилвөөс зохимуй. Жавзандамба хутагт хэмээгч хувь зохиол зан язгуураас үндэс эш буй. Далай лам, Банчин эрдэнийн зэрэг их лам, тийнхүү олон Халхчууд цөм эрхэмлэн хүндэлж сүслэн тахижухуй. Тэр ч байтугай түүний суусан Хүрээний газарт бүх шавь нар маш үлэмж. Үүнд хүүгийн мөнгийг арван түмэн лан хөдөлгөж их сүм байгуулан үйлдэж хувилгааныг өргөмжилж сүмд тэргүүлүүлэн суулгаж олон ламыг хуруулж мөн баруун орны адил ном судрыг боловсруулан тайлбарлаж шарын шашныг бадруулан илэрхийлтүгэй хэмээн гайхамшигтай хишиг зарлиг буулгасныг хичээнгүйлэн

дагаж Жавзандамба хутагтын үе үед цөм Жавзандамба лам хэмээн өргөмжилж алтан тамга, алтан навчит өргөмжлөл шагнаан олгуулсаар ирсэн»¹⁷ хэмээн бичжээ.

III Богд Ишдамбийнхэмийг тодруулах үйл явц ээдрээ төвөгтэй байсан. Учир нь II богдыг жанч халсаны дараа Түвэд газраас тодруулах болсон билээ. Энэ тухай «Арван наймдугаар төрлийн нэр Ишдамбийням Тэнгэрийн тэтгэсний хорин гуравдугаар он¹⁸ Түвэд Лидан газарт Данзангомбын гэрт хувилгаан гарав.»¹⁹ хэмээн бичсэн бол IV богдыг «Зарлиг буулгаж дотоод өртөө шагнаж Хүрээний монгол элч нарын хамт Журганы бошиг нэгийг гаргаж Баруун Зуугийн газар илгээсэн арван есдүгээр төрлийн нэр Лувсандовдонванчиг Тэнгэрийн тэтгэсний дөчдүгээр он²⁰ Түвэд газарт Сономдашийн гэрт хувилгаан гарав.»²¹ хэмээн тодруулжээ.

V Богдыг тодруулахдаа «Зарлиг буулгаж дотоод өртөө шагнаж Хүрээний газраас монгол элч нар гаргаж Баруун Зуугийн газар илгээсэн. Хорьдугаар төрлийн нэр Лувсанчүлтэмжигмэддамбиймажиг Сайшаалтай ерөөлтийн хорьдугаар он²² Түвэд газарт Гомбодондовын гэрт хувилгаан гарав. Мөн хорин нэгдүгээр он²³ Зууд суусан сайдын газраас уламжлан айлтгаад зарлигийг дагаж Баруун Зуугийн харьяат газраас сурвалжлан олсон сэцэн ухаантай хоёр бага хүүхдийг шиваа татаж тогтоогоод хорин дөрөвдүгээр он²⁴ зарлигаар мэйрэнгийн занги Фалиха²⁵ Хэвэй засаг хошой чин ван Манибадар нарыг гаргаж Баруун Зуугаас Жавзандамба хутагтын хувилгааныг угтуулан залж ирэхүйд»²⁶ «Зарлиг буулгаж, басхүү дотоод өртөө шагнаж Хүрээнээс Да лам Лувсанчүлтэм нарын зэрэг долоон хүнийг Баруун Зуугийн газар илгээсэн»²⁷ хэмээн бичжээ.

VI Богдыг «Хорин нэгдүгээр төрлийн нэр Лувсанбалдандамбажамцан, Төр гэрэлтийн хорин гуравдугаар он цагаан сард Лхасын газар Сойнамын гэрт хувилгаан гарав. Хорин дөрөвдүгээр он хоёр сард Зууд суусан сайдын газраас уламжлан айлтгаад зарлигийг дагаж Баруун Зуугийн харьяат газраас сурвалжлан олсон Сэцэн ухаант гурван бага хүүхдийг шиваа татаж тогтоогоод айлтгасанд, мөн он гурван сарын арван долоонд зарлиг буулгасан нь, Мин Воо²⁸ нарын газраас, Жавзандамба хутагтын хувилгаан гарсан бяцхан хөвгүүдийг магадлан үзэж шиваа татаж тогтоосон

явдлыг сонсгон айлтгажухуй. Энэ жил хоёр сарын шинийн зургаанд Зууд суугаа сайдууд Далай лам, Банчин эрдэнэ, Галдан ширээт, Самади багш, жич түүний шавь да лам нарын хамт нийлж, олон лам нарыг авч ном уншиж, алтан бумбанаас панз иргэн Сойнамын хөвгүүн Нижар агийн нэрийг татаж гаргаад хувилгаан тогтоосон зарлиг буулгаж дотоод өртөө шагнаж хүрээнээс Да лам Лувсанбалжир нарын зэрэг долоон хүнийг Баруун Зуугийн газар илгэсэн»²⁹ хэмээжээ.

VII Богдыг «Хорин хоёрдугаар төрлийн нэр Жибунагваанчойживанчигпэрэнлэйжамц гучдугаар он³⁰ Зуугийн харьяат газар Мимарын гэрт хувилгаан гарав. Мөн он Зууд суусан сайдын газраас уламжлан айлтгаад зарлигийг дагаж шиваа татаж тогтоогоод айлтгасан. Түгээмэл Элбэгтийн тэргүүн он³¹ хоёр сарын шинийн таванд зарлиг буулгасан нь Мүдэнга³² нарын газраас Жавзандамба хутагтын хувилгаан гарсан бяцхан хөвгүүдийг магадлан үзэж шиваа татаж тогтоосон явдлыг сонсон айлтгажухуй. Ноднин жил арван хоёр сарын шинийн есөнд Зууд суугаа сайдууд, Далай лам, Ражан ачит номун хан, жич түүний шавь Да лам нарын хамт нийлж олон лам нарыг авч ном унших алтан бумбаас панз иргэн Мимарын хөвгүүн Үзэн Цежингийн нэрийг татан гаргаж хувилгаан тогтоосон»³³ хэмээжээ.

Ийнхүү VIII богдын урдах төрлүүдийг тодруулан тогтоосон байна. Үүний дараа VIII богдыг тодруулсан тухай авч үзье.

VIII Богд Жавзандамба хутагт бол 1911 оны Үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалын удирдагч, монголын тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэлд үнэтэй хувь нэмэр оруулсан билээ. VIII богдыг хэрхэн тодруулсан тухай эх бичигт «Хорин гуравдугаар төрлийн нэр Агванлуvsанчойжинямданзанванчиг Бүрэнт засагчийн наймдугаар онд Түвэд газарт Гончигцэрэнгийн гэрт хувилгаан гарав. Бүрэнт засагчийн наймдугаар онд³⁴ Баруун Зуугийн сайдуудаас Жавзандамба хутагтын хувилгааны төлөв бүхий гурван бяцхан хөвгүүнийг сурвалжлан олсон учрыг гаргаж алтан бумбад оруулж шиваа татахыг зарлигийг гуйн айлтгасанд Бүрэнт засагчийн наймдугаар он³⁵ дөрвөн сарын хорин долоонд зарлиг буулгасан нь, Алин³⁶ нарын газраас Баруун Зуугийн харьяат олон газраас сурвалжлан

олсон Жавзандамба хутагтын хувилгаан сэцэн ухаантай хөвгүүнийг алтан бумбад оруулж шиваа татах явдлыг зарлигийг гуйн айлтгажухуй. Жавзандамба хутагт жанч халаад гурван жил шахамдав. Эдүгээ Алин нарын газраас сэцэн ухаантай энгийн хөвгүүнээс өөр билэгтэй гайхамшигтай гурван бяцхан хөвгүүнийг сурвалжлан олов хэмээн айлтгасан нь, үнэхээр сайн билэгтэй хэрэг, миний дотроо элэхийн амарч үзжүхуй. Үүний айлтгасан ёсоор Банчин эрдэнийг өмнөх Зууд ирүүлээд Зууд сууж хэрэг шийтгэгч сайд Далай лам жич түүний шавь да лам Лувсан-Иш нар хамт нийлж энэ гурван бяцхан хөвгүүний нэрийг алтан бумбад оруулж ном уншиж хичээнгүйлэн шиваа татаж хувилгааныг тогтоотугай хэмээснийг хичээнгүйлэн дагаж Баруун Зуугийн сайдууд Далай лам, хутагт Цай Одвансуй, харьяат шавь да лам Лувсан-Иш нарын хамт нийлж гурван бяцхан хөвгүүдийн нэрийг алтан бумбад оруулж панз иргэн Гончигцэрэнгийн хөвгүүн Агваанлуvsанчойжинямдамбий-жанцангийн нэрийг татан гаргаж хувилгаан тогтоосон явдлыг мөнхүү Зуугийн сайдуудаас айлтгасанд Бүрэнт засагчийн арван нэгдүгээр он дөрвөн сард цэргийн тухайн сайдуудын газраас хүргэж ирсэн Бүрэнт засагчийн арван нэгдүгээр он³⁷ дөрвөн сарын нэгэнд зарлиг буулгасан нь, Алин нарын газраас Жавзандамба хутагтын хувилгаан гарсан бяцхан хөвгүүдийг магадлан үзэж шиваа татаж тогтоосон»³⁸ байна.

Улмаар «Ноднин жил арван хоёр сарын хорин нэгэнд Зууд суугаа сайдууд Далай лам хутагт Лувсан чи Одвансуй, жич түүний шавь да лам нарын хамт нийлж олон лам нарыг авч ном уншиж алтан бумбанаас панз иргэн Гүнгэюүнрэнийн³⁹ хөвгүүн Наваан Лувсан Цэнгэл Гунгаа Дамбий Жамсаны нэрийг татан гаргаж хувилгаан тогтоосон ба, Далай лам тухайд номын ёсоор Жавзандамба хутагтын хувилгаанд Наваан Лувсан Чойжи Ням Данзан Ванчиг хэмээн нэрлэсэн энэ үнэхээр сайн билэгтэй хэрэг миний дотроо ихэд элэхэн амарч баярлажухуй. Хишиг хүртээж харьяат хувилгаанд шар хадаг нэг, бурхан нэг, их торго дөрвийг шагнав. Үүний Хүрээнд сууж хэрэг шийтгэгч сайд Жан Тин Ёо нар дор тушааж уламжлан Халхын дөрвөн аймгийн хан вангууд түүний шавь лам нарт нийтээр ухуулж баярлуултугай. Жавзандамба хутагтыг угтах

элдэв шийтгэвээс зохих хэргийг цөм Жан Тин Ёо нар дор тушааж урьд ёсоор сайхан хичээнгүйлэн шийтгэж айлтгагтун хэмээснийг хичээнгүйлэн дагаж Хүрээний сайдуудаас уламжлан ухуулан зарласан дараа, мөн арван нэгдүгээр он⁴⁰ арван хоёр сард Халхын дөрвөн аймгийн чуулганы дарга туслагч жанжин Хүрээний Хамба номун хан, Эрдэнэ шанзудба нар бүгдээр чуулган нийлж наймдугаар дүрийн Жавзандамба хутагтын хувилгааныг Баруун Зуугийн газраас угтан авчрах учраа элдэв шийтгэвээс зохих хэргийг зөвлөлдөөд заахыг ирж мэдүүлсэнд Хүрээний сайдуудаас уламжлан зарлигийг гуйн айлтгасанд Бүрэнт засагчийн арван нэгдүгээр он⁴¹ арван хоёр сарын арван зургаанд зарлиг буулгасан нь Жан Тин Ёо нарын газраас Халхын дөрвөн аймгийн хан ван нар Жавзандамба хутагтын шинэ хувилгааныг Баруун Зуугийн газраас угтан авчирахуйд өргөсөн явдлыг уламжлан зарлигийг гуйн айлтгажухуй. Үүний Гадаад Монголын төрийг засах явдлын яаманд тушаагаад хэлэлцэж айлтгагтун хэмээснийг хичээнгүйлэн дагаж Журганаас зарлигийг дагаж хэлэлцээд айлтгасанд Бүрэнт засагчийн арван нэгдүгээр он⁴² арван хоёр сарын хорин долоонд зарлиг буулгасан нь Гадаад Монголын төрийг засах явдлын яамнаас зарлигийг дагаж шинэ хувилгааныг угтан авах элдэв хэргийг хэлэлцэж дахин айлтгажухуй. Халхын дөрвөн аймгийн хан ван нар эсэргэн жил цагаан сард Хүрээнээс мордож Чинд одож Жавзандамба хутагтын хувилгааныг угтан авсугай хэмээн тогтоожухуй. Иймийн тулд Сангаширийг гаргаж илгээгээд угтан авагтун дагалдан явах хамба тайж нарыг Гадаад Монголын төрийг засах явдлын яамнаас Цэргийн явдлын яаманд бичиг явуулж зам удирдах тэмдэгт бичгийг олгогтун. Тэрхүү элдэв шийтгэвээс зохих хэргийг цөм харьяат явдлын яамны хэлэлцсэн ёсоор шийтгэ. Одоо Си Нингийн газар төвшитөөгүй. Угтан авах олон хүн ба жич эсэргэн жилд нийслэл хотоос гаргаж илгээх сайд нар замын зуур дайран явах газарт нэгэн адил цэрэг гаргаж хойш урагш харгалзан хүргүүлвээс зохимуй. Яаравчлан явахуйд тус хийгтүн. Гадаад Монголын төрийг засах явдлын яамнаас айлтгасан нугалбарыг цөм сийрүүлэн өгч үзүүлэгтүн. Үүний таван зуун газар хугацаж довтолгон илгээж ухуулан зарлаж тус тус мэдтүгэй хэмээснийг хичээнгүйлэн дагаж

хүрч ирсэнийг Хүрээний сайдуудаас уламжлан ухуулан зарласан. Мөнхүү арван нэгдүгээр он хоёр сард Хүрээний Хамба номун хан, Эрдэнэ шанзудба нараас наймдугаар дүрийн Жавзандамба хутагтын хувилгааныг угтан авчирахуйд замын зуур хэрэглэх бүсийн туурга, тэрэг сүйхийг ямар өнгийг хэрэглэвээс зохихыг заахыг ирж мэдүүлсэн нь Хүрээний сайдуудаас хуучин удааг удирдаж уламжлан зарлигийг гуйн айлтгасанд Бүрэнт засагчийн арван нэгдүгээр он⁴³ арван хоёр сарын арван зургаанд зарлиг буулгасан нь, Жан Тин Ёо нарын газраас Жавзандамба хутагтын хувилгааныг угтан авчирахуйд зургадугаар дүр, долдугаар дүрийн хэрэглэсэн ёсоор шар бүсийн туурга шар өнгийн тэрэг сүйх хэрэглэвээс болох үл болох явдлыг зарлигийг гуйн айлтгажухуй. Урьд дүрийн Жавзандамба хутагтын шар бүсийн туурга шар өнгийн тэрэг сүйх болбоос хуульд ширээнд суусан хойно сая хэрэглүүлвээс зохимуй.

Гагцхүү Жавзандамба хутагт болбоос дүр дүрд цөм шар шашныг хөгжүүлэн бадруулж олон монголчуудыг хамгаалан харгалзсан бөгөөд, Халхын дөрвөн аймаг бүгдээр тахисан ихээхэн хутагт хишиг хүртээж одоо дүрийн Жавзандамба хутагтын хувилгааныг угтахуйд замын зуур даруй шар бүсийн туурга шар тэрэг сүйх хэрэглүүлтүгэй жич түүний хэрэглэсэн шар шүхэр, хөх хиурыг хэвээр хэрэглүүлтүгэй хэмээсэн нь хичээнгүйлэн дагаж Хүрээний сайдуудаас уламжлан ухуулж дагаж явуулсан. Бас Жавзандамба хутагтын хувилгааныг угтан одохуйд хүрээ сэргийлэн суугаа монгол цэргүүдээс Сэцэн хан аймгийн дөчин шилдэг хурц шадар цэргийг сонгон гаргаж харгалзуулах учрыг Хүрээний сайдуудын газраас айлтгаад харгалзуулан явуулсан, Бүрэнт засагчийн арван хоёрдугаар он⁴⁴ хавар цаг Жавзандамба хутагтын хувилгааныг угтан одуулахуйд зарлигаар гаргасан Сайн ноён аймгийн ван Сангашири бие өвдөөд явж чадахгүй учирт Хүрээний сайдуудаас дараа удаа айлтгагтун Зарлигаар томилсон Сайн ноён аймгийн жүн вангийн зэрэг бэйл Гэмбэлдорж, Засагт хан Цэрэндондов, бие өвдөв хэмээгээд шалтаглан эс явсан учирт зарлигаар бэйл Гэмбэлдоржийн жүн вангийн зэргийг, эвдэж Засагт хан Цэрэндондовын шар хүрмийг тайлсныг Хүрээний сайдуудаас уламжлан ухуулан тушаасан, Бүрэнт засагчийн арван хоёрдугаар онд⁴⁵ зарлигаар Мэйрингийн зангийн

ээрэг Алин Халхын туслагч жанжин бэйл Цэрэнсантув нарыг гаргаж Баруун Зуугийн газраас Жавзандамба хутагтын хувилгааныг угтуулан залж ирэхүйд түүгээр Баруун Зуугийн газар Мүжүн Вэлжгэнэ⁴⁶ хуанди хишиг хүртээж Жавзандамба хутагтын хувилгаанд бурхан нэг суурь, шар нэжгээд хадаг нэг, шүрэн эрхи нэг хэлхээ, хавтага гурван хос, шар магнаг хоёр энтэй, шар өнгийн их торго дөрвөн энтэй, шагнасан.

Бүрэнт засагчийн арван гуравдугаар он⁴⁷ арван сард Жавзандамба хутагтын хувилгааныг Хүрээний газар залж ирж, Халх дөрвөн аймгаар чуулж их ширээнд суулгажээ⁴⁸. Энэ бүхнийг эцэст нь дүгнэхэд XVI зууны сүүлч хагасаас XX зууны эхэн хүртэлх үед монголчуудын оюун санааны удирдагч болж байсан дээрхийн гэгээнийнүүдийг тодруулж залж байсан түүхэн үйл явдал нь монголын түүхийн улс төрийн чухал үйл явц байсан болно. Учир нь Жавзандамба хутагтууд бол тухайн үеийнхээ шашин төрийн тэргүүн хамгийн том удирдагч байсан болно. Иймд Дээрхийн гэгээнүүдийг Баруун Зуугаас залж ирж байсан тухай мэдээг тодруулан бичсэн болно.

Эх сурвалж

II богдын намтар. Гар бичмэл эх, ҮНС.

III богдын намтар. Гар бичмэл эх, ҮНС.

VII дүрийн Жавзандамба хутагтын хувилгаан заларсан тухай. Гар бичмэл эх, ҮНС.

Батсайхан О. 2014. Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII богд Жавзандамба: амьдрал ба домог. Улаанбаатар.

Богдын уг эхийн товч. Гар бичмэл эх, ҮНС.

Дээрхийн тухай. Гар бичмэл эх, ҮНС.

Жавзандамба ламын уг эх. Гар бичмэл эх, ҮНС.

Зарлигаар халхын дөрвөн аймагт бүгдээр тахигдсан шашныг мандуулах амьтныг жаргуулагч Жавзандамба хутагтын уг эх ба элдэв гавьяа зүтгэл олон зүйлийн хэсэг зарлигийг зүйл дараалан бичсэн цэс. Гар бичмэл эх, ҮНС.

Өндөр II, III гэгээнтний анх Халхад хувилсан ба эх зүйл дараалан бичсэн намтар. Гар бичмэл эх, ҮНС.

Пүрэвжав С. 1978. Монгол дахь шарын шашны хураангуй түүх. Улаанбаатар.

ҮНС – Үндэсний номын сан, Улаанбаатар.

Хүрэлбаатар Л, Жамсранжав Г. 2014. Монголын найман Богд. Улаанбаатар.

ЗҮҮЛТ БА ТАЙЛБАР

- ¹ Өндөр II, III гэгээнтний анх Халхад хувилсан ба эх зүйл дараалан бичсэн намтар.
- ² II богдын намтар.
- ³ III богдын намтар.
- ⁴ Дээрхийн тухай.
- ⁵ Богдын уг эхийн товч.
- ⁶ Жавзандамба ламын уг эх.
- ⁷ VII дүрийн Жавзандамба хутагтын хувилгаан заларсан тухай.
- ⁸ Дээрхийн тухай.
- ⁹ Пүрэвжав, 1978.
- ¹⁰ Хүрэлбаатар, Жамсранжав, 2014.
- ¹¹ Батсайхан, 1999, 2014.
- ¹² Зарлигаар халхын..., т. 1-4.
- ¹³ Зарлигаар халхын..., т. 4-5.
- ¹⁴ Зарлигаар халхын..., т. 5-11.
- ¹⁵ Найралт төвийн хоёрдугаар он – 1723 он.
- ¹⁶ Найралт төвийн тавдугаар он – 1726 он.
- ¹⁷ Зарлигаар халхын..., т. 11-12.
- ¹⁸ Тэнгэрийн тэтгэсний хорин гуравдугаар он – 1758 он.
- ¹⁹ Зарлигаар халхын..., т. 18.

- 20 Тэнгэрийн тэтгэсний дөчдүгээр он – 1775 он.
- 21 Зарлигаар халхын..., т. 22.
- 22 Сайшаалтай ерөөлтийн хорьдугаар он – 1816 он.
- 23 Сайшаалтай ерөөлтийн хорин нэгдүгээр он – 1817 он.
- 24 Сайшаалтай ерөөлтийн хорин дөрөвдүгээр он – 1820 он.
- 25 Фалиха (Faliha) – манж сайдын нэр.
- 26 Зарлигаар халхын..., т. 42.
- 27 Зарлигаар халхын..., т. 43.
- 28 Мин Воо (Meng boo) – газрын нэр.
- 29 Зарлигаар халхын..., т. 66-67.
- 30 Төр гэрэлтийн гучдугаар он – 1850 он.
- 31 Түгээмэл элбэгтийн тэргүүн он – 1850 он.
- 32 Мүдэнга (Mudengge) – газрын нэр.
- 33 Зарлигаар халхын..., т. 72-73.
- 34 Бүрэнт засагчийн наймдугаар он – 1869 он.
- 35 Бүрэнт засагчийн наймдугаар он – 1869 он.
- 36 Алжа (Alja) – манж сайд.
- 37 Бүрэнт засагчийн арван нэгдүгээр он – 1872 он.
- 38 Зарлигаар халхын..., т. 154-156.
- 39 Гүнжэню үкержа (Gunjengyuukerja) – худалдаачин иргэн.
- 40 Бүрэнт засагчийн арван нэгдүгээр он – 1872 он.
- 41 Бүрэнт засагчийн арван нэгдүгээр он – 1872 он.
- 42 Бүрэнт засагчийн арван нэгдүгээр он – 1872 он.
- 43 Бүрэнт засагчийн арван нэгдүгээр он – 1872 он.
- 44 Бүрэнт засагчийн арван хоёрдугаар он – 1873 он.
- 45 Бүрэнт засагчийн арван хоёрдугаар он – 1873 он.
- 46 Мүжүн Вэлжгэнэ (Mujung waljgen) – манжийн хааны цол.
- 47 Бүрэнт засагчийн арван гуравдугаар он – 1874 он.
- 48 Зарлигаар халхын..., т. 157-161.

Documenting the Buddhist Monasteries of the Mongols

S. Byrne

Independent Researcher, London, United Kingdom

С. Бирн

Документирование буддийских монастырей МОНГОЛОВ

Сообщается о реализации проекта документирования монгольских монастырей (DOMM) международной группой по культурному наследию Монголии в сотрудничестве с Советом по искусству Монголии. Этот проект, начавшийся в 2007 г., включает общенациональный опрос для определения точного местоположения (по GPS и фотографиям) и записи исторической информации обо всех монастырях, большинство из которых были заброшены и разрушены во время репрессий в конце 1930-х гг., на территории всех аймаков государства Монголия. Использованы также данные двух венгерских ученых, которые провели обширные исследования о старых и новых монастырях и храмах столицы. Все материалы собраны в информационной базе, которая используется для заполнения веб-сайта www.mongoliantemples.org по данным DOMM. Установлено, что в начале XX в. на территории современного государства Монголия насчитывалось 1082 монастыря. Это значительно превышает данные предыдущих исследований. Приводится аннотированный полный перечень монастырей и храмов, основанных или связанных с Богдо-гэгэном VIII и его линией преемственности. Дано краткое описание того, как цель и подход DOMM используются для поиска разрушенных монастырей в трех республиках Российской Федерации – Бурятии, Калмыкии и Туве, которые имеют давнюю буддийскую традицию.

С. Бирн

Монголын сүм хийдийн баримтжуулалт

Монголын соёлын өв судлах олон улсын бүлэг 2007 онд Монголын урлаг судлалын холбоотой хамтран монголын сүм хийдийг баримтжуулах

(DOMM) проектыг хэрэгжүүлсэн тухай мэдээлэл өгжээ. Энэ проект Монгол улсын дэвсгэр нутаг дээрхи бүх сүм хийдийн байрлал, ялангуяа 1930 оны эцэгт явагдсан хэлмэгдлийн үеэр нураагдсан ба эвдрэн хаягдсан сүм хийдийн талаар олон нийтийн дунд асуулт явуулж, түүхэн мэдээллийг цуглуулсан бичих ба сүм хийдийн онц тодорхой байрлалыг (GPS ба гэрэл зургаар) тогтоон баримтжуулахад оршиж байжээ. Мөн Унгар улсын хоёр эрдэмтний нийслэл хотод хуучин, шинэ сүм хийдийн талаар явуулсан өргөн судалгааны материалыг ашигласан байна. Бүх баримт материал, DOMM-ын баримтжуулалтын үндсэн дээр үүссэн www.mongoliantemples.org мэдээллийн цахим хуудасны баазад цомхогдон оржээ. XX зууны эхэн үед өдгөөгийн Монгол улсын дэвсгэр нутаг дээр 1082 сүм хийд байсныг тогтоосон байна. Энэ нь урьдах судалгааны баримтаас илүү тоотой болохыг харуулж байна. VIII Богд гэгээний ба түүний өв залгамжлагчид нарын байгуулсан бөгөөд тэдний нэртэй холбоотой сүм хийдийн иж бүрэн жагсаалтыг гаргасан байна. Өгүүлэл DOMM-ын зорилго, хандлагыг Оросын Холбоот улсын бурханы шашинт гурван улс: Буриад, Халимаг, Тува нарын дэвсгэр нутаг дээр нураагдсан сүм хийдийг тогтоон баримтжуулах эрэлтийн ажилд дасан зохицуулах тухай бичиж төгсжээ.

This paper describes how an International group of people officially or unofficially engaged in cultural heritage work in Mongolia, collaborated with the Arts Council of Mongolia in 2007 to conduct the Documentation of Mongolian Monasteries project (DOMM). This was a nationwide survey to determine the precise location (by GPS and photographs) and record historical information about all the monasteries on the territory of all aimags of the State of Mongolia, most of which had been abandoned and destroyed during repressions in the late 1930's. Data collected by two Hungarian scholars, who did extensive research on the old and new monasteries and temples in the capital, were also used. The data collected was gathered in a database which is used to populate the globally accessible project website www.mongoliantemples.org. DOMM estimates there were 1082 monasteries on the territory of the State of Mongolia in the early part of the 20th Century, which is a figure considerably in excess of previous surveys. The project data supplemented with some other sources has been used to provide a comprehensive record of the scores of monasteries and temples founded by or associated with the 8th Bogd Gegeen and his lineage. Emphasis has been given to those foundations recorded on the website that remain in existence or have been memorialised although some are in a new form and are sometimes in a new location. The paper concludes by describing how the DOMM goal and approach are being adapted to find and locate the sites of the destroyed monasteries the three Republics in the Russian Federation which have a long Buddhist tradition: Buryatia, Kalmykia and Tuva.

Documenting Outer Mongolia's Buddhist Monasteries

After the 1990's when Buddhism came out of the shadows in Outer Mongolia and simple monasteries, many of them in *gers*, sprang up across the country, the prevailing and public view oft quoted by the Government and religious and community leaders alike was that there had been 757 monasteries¹ in the country before the purges and destruction of the late 1930's. This figure was based on reports ordered by the state and written in the 1930's².

This figure of 757 remained unchanged in the public discourse at this time despite a countrywide survey conducted in the late 1960's by the renowned Mongolian academician, B. Rinchen³, which was published posthumously in 1979⁴. This concluded that there were 941 monasteries in Mongolia before the purges. D. Mairdar, who was one of the surveyors on the B. Rinchen survey, seemed to revert to the government figure by listing the slightly lower figure of 735 temples in his book on Mongolian Architecture published in 1972⁵.

However, after the democratic revolution in 1990 some Mongolian cultural leaders recognizing the loss of the monasteries that for centuries served as the focus of Mongolian Buddhist culture began to question the official figure of 757 monasteries. They also realised the importance of trying to identify and document the remains of these religious centres in order to conserve them in the country's cultural memory. By this time, based on anecdotal evidence, some believed that the real number of monasteries in the early part of the 20th century might have exceeded a thousand.

In the early 2000s an international group of people⁶ officially or unofficially engaged in cultural heritage work in Mongolia, came together with the common aim of trying to determine the number and the precise location (by taking GPS co-ordinates) of all the functioning monasteries in Mongolia in the years prior to 1937 to 1939 when nearly all of them were abandoned in the communist purges and most were subsequently destroyed.

They realised there was a particular urgency to conduct such a project as quickly as possible. They knew the project would only be possible by using the collective memory of people alive at the time. These elderly Mongolians who were young at the time of the destruction of the monasteries, were, by this time, in their seventies and eighties and would soon no longer be able to assist in the identification and documentation effort.

In 2004 the group agreed to collaborate with the Arts Council of Mongolia under their newly instigated Cultural Heritage programme, to conduct a countrywide survey to document the Buddhist Monasteries of Outer Mongolia (DOMM⁷).

The project goal was to provide a globally accessible framework accessed through a website listing and illustrating the precise location of each monastery or temple existing in all twenty-one *aimags* (provinces) in Mongolia, and in the capital Ulaanbaatar, in the first part of the 20th century.

The goal was to be achieved by conducting a countrywide field survey using elderly local people, many of them ex-monks, who had first-hand knowledge of the sites of the monasteries to lead the surveyors to the monastery sites and to pass on as much detailed information as they could remember about the monasteries they had known as young people.

A pilot study was conducted during the summer of 2004 in Tuv Aimag. This aimed to test the methodology and logistics proposed for the national survey, and to make recommendations for adjustments on the basis of empirical evidence. The Venerable Soninbayar in Gandantegchenlin Monastery joined the pilot and became an advisor on the project.⁸

Two Hungarian scholars, Krisztina Teleki and Zsuzsa Majer, from the Eötvös Lorand University, Department of Mongol and Inner Asian Studies, who had worked on the Pilot Study, conducted extensive research in the capital, Ulaanbaatar (Ikh Khuree), in 2005 and 2006. They interviewed elderly monastics, searched out contemporary Mongolian historians who were doing their own research on Mongolia's monasteries as well as researching earlier historical written sources in Russian, Mongolian and Tibetan. They published a ground breaking

report on the temples of Ikh Khuree in the late 1930s and a second report on the temples active in the capital in 2005–2006 with annotations in 2007 and 2011. They generously agreed to allow DOMM to use the reports which are posted on the website in the Additional Materials section. Information from these reports was used to populate the web pages of the Old and Active monastery sites in Ulaanbaatar⁹.

The DOMM team comprising the Arts Council of Mongolia Cultural Heritage Programme Manager and the project initiators had to raise the funds for the countrywide survey. An extensive fundraising drive in and outside Mongolia began in 2006, and sufficient funds were raised by early 2007 to enable to fieldwork to be commissioned¹⁰.

Invaluable partnerships had been forged with several organisations, which were interested in and willing to participate in the project. These partners were: Gandantegchenlin Monastery¹¹, the Office of the President¹², the Centre for Cultural Heritage in the Ministry of Education¹³, and the Arts Council of Mongolia-US¹⁴.

Once funding was secure, a Project Team was recruited and the survey materials were prepared by the social scientists in the initiating group with input from the two scholars who had done the Ikh Khuree reports. By the summer of 2007, six survey teams had been employed and sent out to conduct the countrywide survey. A description of the methodology and materials used by the surveyors can be found in the Additional Materials section of the website with a fuller explanation being given in a paper by the author gave at the Workshop held in Budapest in 2015 and published in 2018¹⁵.

While the principal focus of the survey was to locate and record the sites of the monasteries existing in the 1930's, it was decided to study Active temples as well i. e. those revived on the site of an old temple (or revived in a different place) or new foundations. This data would provide a snapshot of the revival of Buddhism in 2007 in Mongolia to complement the understanding of the situation in the past.

The survey teams were given the Rinchen and Maidar lists of monasteries for the aimags they were surveying. These were to be used as a starting point to assist them in planning their routes in their nominated aimags and to help them estimate the number of days they needed to

spend in each sum. However, it was made clear to the surveyors that they were not to regard these previously published lists as definitive and they needed to check with local people about all the monastery sites in any one sum.

On completion of the fieldwork, the data collected was entered into an electronic database. Mongolian-to-English translators were employed to translate the Old Temple data into English. In the future, should funds be available, it is intended to translate the Active Temples data into English, to translate all the Précis histories into English, and to translate all the entries for Old and Active monasteries in Ikh Khuree/Ulaanbaatar into Mongolian.

The task of processing the data took much longer than estimated because of the richness and sheer volume of material collected (site forms on each monastery surveyed, supplementary material, photographs and Oral Histories), the logistical challenge of online data entry and the challenges of creating a smooth running database from which the website draws.

The website is hosted on a Linux server running Apache, My SQL and PHP. The Content Management System (CMS) is provided by Joomla, which has customised components in a customised database designed by the IT team. The IT team leader, who is based in the UK, managed the process and created the website design with a website developer based in India. The IT team manages the database and additional materials hosting, run the back-up process and have an annual contract with DOMM to upgrade the software as needed and ensure the website runs smoothly.

The DOMM survey estimates there were 1082 monasteries in (Outer) Mongolia in the early part of the 20th century. This exceeds by a considerable margin the figure of 941 listed in the Rinchen survey¹⁶.

The DOMM project has more than met its original goal of providing a globally accessible website giving details of the exact location of 1000+ old monasteries/temples. On the dedicated web page for each site, the GPS co-ordinates and a geographic location and description of the site are shown along with a short description of the remains on the site, data on foundation and destruction, number of lamas at the time of

closure, whether or not the monastery was revived after 1990 as well as a set of descriptive photographs. To supplement this data there are PDF files of additional data to download. These include:

- a. Sketches of the monastery site layout – almost 400 rough Site Plans of individual monastery sites were drawn by the surveyors in the field giving a rich source of data on the different configurations of the layout of Mongolian monastic complexes.
- b. Transcriptions of 356 Oral history interviews, most with old people many of them once monks who knew the monasteries in their youth.
- c. Additional Material on the monastery usually concerning its history

In addition, Précis histories were prepared for 842 monasteries – these are mostly for Old monasteries with some for the Active Monasteries. The project team compiled these using information collected by the surveyors; the Oral history interviews with old people, publications and leaflets on the monasteries collected in the field as well as extracted data from the 757 reports in the National Archives (Central Intelligence Agency Special Archive).

By visiting revived temples the surveyors managed to collect many ‘Memory’ paintings showing the layout and identifying the temples and monk dwellings of the old monastery. Local artists usually guided by old men who had been monks in the past most often created the paintings. They provide another invaluable historical record and source of information on the layout of the monastic complexes as they were in the time just before they were destroyed.

An interactive map of the sites on the website of the old monasteries throughout Outer Mongolia is generated by drawing down the full GPS co-ordinates from the database. The GPS for each site shown on the website omits the final 3 digits – this is a security measure requested by the Centre for Cultural Heritage to try and safeguard the sites many of which have been subject to ruthless and insensitive excavation by people searching for Buddhist artefacts to sell.

In the Additional Material section of the website, documents relating to the project of more general interest have been posted. These include:

- a. Reports on the monasteries in Ikh Khuree – historical monasteries and those active in Ulaanbaatar in 2007 both compiled by K. Teleki and Z. Majer.
- b. The report on the Pilot study previously mentioned.
- c. A Glossary of over 800 Buddhist terms relating to Buddhism in Mongolia giving the Tibetan term (where relevant) with an explanation of the word in English – compiled by K. Teleki and Z. Majer who allowed the project to use this information on the website.
- d. A Bibliography prepared by K. Teleki and Z. Majer in 2006. It is based on the sources quoted in their report ‘Monasteries and Temples of Bogdiin Khuree, Ikh Khuree or Urga, the Old Capital City of Mongolia, in the First Part of the 20th Century’. They kindly allowed the project to use this information on the website.
- e. Three historical lists of the monasteries in Mongolia are available to download: Extracts from 757 reports on Monasteries in the National Archives (Central Intelligence Agency Special Archive); the B. Rinchen lists published in 1979; and D. Maidar lists published in 1972.
- f. Mongolian Tulkus and Scholar Lamas – a paper prepared by the Office of the President and published in 2009 in the book ‘МОНГОЛЫН СҮМ ХИЙДИЙН ТҮҮХЭН ТОВЧООН’.

Where available captioned archive photographs are posted on the web page for an individual monastery. The project was given permission in 2007 by the Office of the President to publish images of 29 monasteries from the National Archives and Film Archives. Images for a further 61 monasteries have been found in Mongolian and non-Mongolian sources (historical travel books, archives and museum collections). The author continues to do extensive research to find yet more archive photographs of old monasteries. It is felt that the archive images of the

old monasteries help people to connect more deeply with the monasteries than with a written description.

The monasteries and temples of the 8th Bogd Gegeen and his lineage

The project surveyed most of the monasteries and temples founded or associated with the 8th Bogd Gegeen and his lineage. A web page for each of them can be found on the website www.mongoliantemples.org. In addition the Teleki/Majer report on Ikh Khuree in the Additional Material section of the website contains a wealth of invaluable data on the Palaces and temples of the Bogd Gegeens and of the development of Ikh Khuree over time¹⁷.

The attached chart attempts to capture the records of the monasteries founded or associated with the Bogd Gegeens on the website in a succinct way following a chronology: from the founding of Erdene Zuu by Avtai Khan, Zanabazar, the 1st Bogd Gegeen's grandfather, to the palaces and temples built by the 8th Bogd Gegeen during his era. A DOMM ID code has been given for each monastery and this can be used to find the relevant web page for the sites mentioned on the DOMM website by searching within the relevant aimag.

Integrated into the chronology are the locations of the seat of the Bogd Gegeens, founded by Zanabazar in 1639 in Shireet Tsaagan Nuur and variously known over time as Urguu/Nomiin Ikh Khuree/Ikh Khuree. This travelling residence or camp moved 28 times before finally settling in the place now known as Ulaanbaatar¹⁸.

From its foundation in 1639 many of the moves made by the camp during the time of the first three Bogd Gegeen covered considerable distances: for example when it moved from Khushuu Tsaidam to Saridgiin Khiid in Tuv Aimag. However, after the camp moved to the Selbe River in the Tuul River valley basin in 1778 in the time of the 4th Bogd Gegeen, its moves in subsequent years were of relatively short distances within this valley before the final location was chosen in 1855. During this period – from 1778 to 1855 – the temples within the Yellow Palace area of the Ikh Khuree (where the Bogd Gegeen traditionally had his

residence) did not necessarily re-locate when the Bogd and his entourage moved around. For example: when the 5th Bogd Gegeen moved to Tolgoit (today this is the site of Gandantegchenlin Monastery) in 1839, he had the Didinповran Palace built for him there rather than living the year round in the Yellow Palace, as well as founding a Tsogchin he named Gandentegchenlin Temple.

The accounts in this section draw largely on data in the Teleki/Majer reports on the Old and Active temples of Ikh Khuree on the DOMM website as well as on Don Croner's 2006 Guide Book to locales connected with the life of Zanabazar and data on the website on sites outside the capital. They have been used to trace and describe those sites founded or associated with the 8th Bogd Gegeen and his lineage that can be visited today.

DOMM surveyed the original site of Zanabazar's Urguu at Shireet Tsaagan Nuur, which is now in Burd Sum, Uvurkhangai Aimag, in 2007 and photographed the stupa and memorial with an inscription in Old Mongolian script. Don Croner writes how the place was hardly known by the local people when he first visited in 1997 but the site was better known and memorialised on his second visit in 2002¹⁹.

While many of the other early sites of Urguu/Ikh Khuree are no longer known, the project did survey the site of Urguu when it was in Tsetserlegiin Erdene Tolgoi (today's Tuvshruulekh Sum in Arkhangai) in 1700 to 1719. A memorial stone with an inscription in old Mongolian script was placed on the site in 2003. It sits in a fenced area 25 metres square.

Erdene Zuu²⁰ founded by Zanabazar's grandfather, Baruun Khuree/Shankh Sumyn²¹ founded by a young Zanabazar in 1647 and Tuvkhun Monastery founded by him in 1651 as a workshop and retreat centre²², are all now encompassed within the UNESCO Orkhon Valley Cultural Landscape World Heritage Site which was inscribed in the World Heritage List in 2004. They are also Protected Sites by the Mongolian state.

The three Zuu temples in Erdene Zuu remain as a national museum while the Lavran, the Tibetan style temple building in the complex, re-started as a practicing Buddhist temple in 1990. Erdene Zuu is now

a world famous site and one of the biggest tourist draws in the country. Baruun Khuree/Shankh Sumyn recommenced its Buddhist rituals and ceremonies soon after the democratic changes of 1990 operating as of old from *ger* temples before the extant stone buildings were renovated. Tuvkhun Monastery, the mountain-top eerie used by Zanabazar as a meditation centre and for his art studios where he created many of the sublime bronze statues now in the Zanabazar Fine Arts Museum in Ulaanbaatar, was restored partly by Shagdarsuren, a local man connected to Tuvkhun through a relative. The monastery is now a famous pilgrimage and tourist destination in Mongolia and operates with the support of the government and donation of individuals.

The great Saridgiin Khiid/Ribo-gejai-gandan-shadublin²³, in the remote Baga Khentii mountainous district in what is now Erdene Sum, Tuv Aimag, was founded by Zanabazar during the period 1654–1680, after he returned from his study in Tibet. It was founded as a Gelug monastery and he established the first assembly hall (Tsogchin dugan). Zanabazar moved the location of (Nomiin) Ikh Khuree here. The monastery was destroyed in 1688 by the Dzungar leader, Galdan Boshigt, and was never rebuilt unlike Erdene Zuu, which was partly destroyed at the same time. In recent years a team of archaeologists from the Institute of History and Archaeology, Mongolian Academy of Sciences have been conducting excavations on the site and a significant exhibition of the artefacts discovered there will be held in Ulaanbaatar in September 2019. The site is now reachable by jeep having been accessible only by horse or foot before.

Two small temples established by Zanabazar were not found by DOMM surveyors. One was situated in the Bogdyn River valley, a tributary of the Upper Kherlen, and was built to accommodate pilgrims to the Burkhan Khaldun, the holy mountain Mongolians believe to be the place where Chinggis Khaan went to pray for guidance before going into battle. It is said that the temple was raised to the ground by the forces of Galdan Boshigt at the same time he razed Saridgiin. Today no trace the temple remains although locals claim a flat area now a campsite is the site of the temple. About a third of the way up the steep hillside above the valley of the Bogdyn Gol there is said to be a place where

Zanabazar built another smaller temple. This was destroyed most likely in the communist era and pilgrims in the modern era have created a huge *ovoo* draped with thousands of blue *kadags* (offering scarves)²⁴.

Zanabazar founded Khugnu Tarnyn Khiid (also known as Zaluu Khiid)²⁵, which was completed in 1693, for his tutor Erdene Tsorj in a beautiful valley in what is now the Khugnu Khan Nature Reserve in Rashaant Sum, Bulgan Aimag. Later Bogd Gegeen visited this monastery until it was destroyed in the late 1930's. It was revived in 1994 at the urging of Kushok Bakula Rinpoche, then the Indian Ambassador to Mongolia, by a relative of an old monk. The small temple called Erdenekhambyn Khiid sits above the ruins of the old monastery. This too is becoming a valued tourist destination and to accommodate visitors there is a small *ger* camp not far from the ruins. (About 2 kilometres above Zaluu Khiid is an extensive set of ruins in a bowl-shaped valley referred to locally as Uvgun Khiid – Old Monastery. Many unsubstantiated stories abound about the foundation of this monastery but its history remains to be written. It is said to have been destroyed in 1688 by the Dzungar leader, Galdan Boshigt, after which the Zaluu Khiid was built lower down the valley).

Amarbayasgalant²⁶ was established and funded by order of Manchu Yongzheng Emperor (and completed under his successor the Qianlong Emperor) to serve as a final resting place for Bogd Gegeen Zanabazar (1635–1723), was built between 1727 and 1736. Zanabazar's remains were placed in a relic *suburgan* here in 1779 and those of the 4th Bogd Gegeen were placed in a separate *suburgan* in 1816. This monastery, which is built beneath the sacred Burenkhaan Mountain, became a kind of retreat or summer monastery of subsequent Bogd Gegeens. It was ransacked but not completely destroyed in 1937 and, it is said, the remains of Zanabazar and the 4th Bogd Gegeen were 'burned in the fire' though a replacement stupa and statue of Zanabazar was placed in the original temple in 1992²⁷. UNESCO funded the restoration work done in 1988 and much more renovation has been done since this date. Amarbayasgalant is now firmly on the Mongolian tourist circuit.

Kherlen Zuun Khuree (also known as Khogshin Khuree or Uvgun Khuree) is in Mungunmorit Sum, Tuv Aimag²⁸. The founder of this

monastery, Chin Wang Gombodorj, gifted it in 1729 to the young 2nd Bogd Gegeen who renamed it Yonkhorshadavdarjaalin²⁹ and this became his principal residence – Ikh Khuree. The site is now marked by a lopsided board placed there by men who had been monks in the monastery prior to 1937. On the board is written a homage to Zanabazar whose second reincarnation is considered the founder of the monastery: «First Bogd educator, Undur Gegeen, we worship you. Your students Ombo, Sandar, Jamsran»³⁰. A study to find possible revivals of Khugshin Khuree was conducted in 2016 in Baganuur, one of the nine duuregs (municipal districts) of Ulaanbaatar, which is an exclave 130 km from the capital and is the closest settled place to the site. The investigation revealed that there were three revivals of the old khuree of which two are still operating. Details of these revivals will shortly be loaded onto the DOMM website and are the subject for a forthcoming paper.

The Aimags in Urguu/Ikh Khuree were residential and economic units and were usually occupied by people coming from the same territory within Mongolia. Zanabazar created 11 aimags during his lifetime each for a specific purpose. In the time of the 2nd Bogd Gegeen eleven aimags were added to Urguu or Ikh Khuree bringing the total to 22. Each time the residence camp moved the aimags would move with it.

Two of the aimags founded at the time of the 2nd Bogd Gegeen are some of the few temples that avoided destruction in the capital and still stand to this day. The two wooden *ger* shaped buildings called Wangiin Aimag and Erkhem Toyinii Aimag, were among the 33 aimags in Ikh Khuree at the time of its destruction. Today they form the main temples of the revival of Zuun Khuree, the monastery known as Dash Choilin, which opened in 1990³¹. Alongside the Erkhem Toyinii building there are two small original *jas* financial units which today serve as the monastery's library and tailors/embroiderers workshop. These buildings were not destroyed because they were used as temporary storage when the monasteries of Zuun Khuree were being emptied of religious objects in 1938.

Alongside the modern Dash Choiliin Monastery is another still standing aimag building, the Ekh Dagainin Aimag that was initiated by

the 8th Bogd Gegeen in 1903 in honour of his wife. The building has been rebuilt and refurbished many times and is now used as a training centre by the Circus College. The red columns within the *ger* shaped building belie its past as a temple. Dash Choilin would like to buy the building and incorporate it into the monastery.

The 2nd Bogd Gegeen established the first philosophical assembly, Tsanid (or Choir), in Urguu in 1756. He based this on the Tibetan Gomang philosophical school in Drepung Gomang Monastery in Tibet. The 4th Bogd Gegeen followed this in 1809 when he founded the second philosophical assembly on Dalk Hill (later Gandan Hill) based on Drepung Monastery's Losaling college. Subsequently the 5th Bogd Gegeen named and renewed these two assemblies as the philosophical colleges of Dashchoimbol and Gungaachoinlin Datsans in 'Western Ikh Khuree' aka Gandan. These two colleges were destroyed in the late 1930's but the two communities of monks were re-established in 1990 and met daily in the administration building in the Gandan complex before the two colleges were rebuilt in the early 1990's on the same sites they previously occupied³². A third philosophical college Idgaachoinzinlin was founded in Gandan in 1910 by the 8th Bogd Gegeen and this was rebuilt with funds donated by the FPMT³³ on the same site in 2003 although the college was reinstated in 1991 in a similar way to the other two philosophical colleges i. e. using space in the administration building in Gandan³⁴.

The 2nd Bogd Gegeen founded the Dechinshanaglin or Jud Tantric assembly in Urguu in 1739. A new temple building for Jud Datsan was finally built around 2010 after the Jud community of monks had been using rooms since the early 1990's in the same building in Gandan as the Mongolian Buddhist Art Institute³⁵.

Dambadarjaa Monastery is a large monastic complex in the area of the Chingeltei Mountain north of what is now the capital Ulaanbaatar. In 1759 after the death of the 2nd Bogd Gegeen, the Manchu Emperor, Qianlong ordered a monastery to be built and to dedicate it to the 2nd Bogd Gegeen. The building was completed in 1765. In 1774 a stupa was built for the relics of the 2nd Bogd Gegeen in a relics temple. Subsequently the relics of the teenage 3rd Bogd Gegeen and the

short-lived 6th Bogd Gegeen were placed in relics temples in the monastery grounds. The relics temples and the relics were destroyed in the purges. After 1990 Dambadarjaa monastery re-appropriated some of the buildings that had been requisitioned during the communist years and renovated others to start to restore the monastery that still sits within its walled enclosure, to its former glory³⁶.

The 3rd Bogd Gegeen who died young, founded Erdene Emch/Manba Datsan, a medical monastic school, in Khuree in 1760. Since 1990 three Manba Datsans have made claims to be the revival of this datsan. One, which was established in 1990, is part of Gandantegchenlin Monastery even though it is situated outside the walls of the main monastery complex. It operated in the beginning the Zurkhai Datsan (astrological temple) in the Gesar Sum (a temple that sits at the foot of Gandan Hill) and then moved to dedicated temple built to house the students in 2001³⁷.

The Dechingalav Temple stands out in archive photographs of Zuun Khuree with its distinctive high roof and the large Kalachakra symbol above the main entrance. This temple was founded in 1806 by the 4th Bogd Gegeen as a dedicated temple for teaching the system of Kalachakra. The temple was destroyed in 1938. After 1990 the decision was made to rebuild the Kalachakra temple in the grounds of Gandantegchenlin Monastery by then the head monastery of Mongolia³⁸. The building was completed by 1995 and furnished with newly painted tankhas and ritual objects, when His Holiness the Dalai Lama came to give the Kalachakra initiation. Mongolian monks tutored by monks from Namgyal, the Dalai Lama's personal monastery, and guided by the great Mongolian artist monk, Lama Danzan, constructed the Kalachakra sand mandala on a wooden platform that had not been used for 60 years³⁹.

As previously mentioned, the Tsogchin named Gandantegchenlin Temple and the winter palace of the 5th Bogd Gegeen (Didinpovran) were built on Gandan Hill in front of the two philosophical temples in 1839 at the time Ikh Khuree moved to Tolgoit. The 5th Bogd Gegeen lived in this palace for some years (and many years later it was to be a temporary resting place for the 13th Dalai Lama during the time he sought refuge in Mongolia in 1904/1905) Gandantegchenlin was closed

for a few years after the purges reopening in 1944 with Buddhist ceremonies being conducted here throughout the communist period. Today Gandentechenlin Temple continues to be the heart of what is now called Gandan Monastery, the largest and most active Buddhist centre in the country. The temple has a constant stream of devotees every day of the week who come to worship and to have prayers said for themselves or their relatives. Didinповran sits almost directly in front Gandentegchenlin and is used by Gandan as teaching space for novice monks⁴⁰.

In the same courtyard as Gandentegchenlin three temples were built over a period of 85 years to house the relics of the 5th, 7th and 8th Bogd Gegeen. Each temple was built to hold a funerary stupa in which the relics of the respective Bogd Gegeen were placed: 5-r bogdiin shariliin sum (English name: Relics temple of the 5th Bogd) was built in 1840–41; 7-r bogdiin shariliin sum (English name: Relics temple of the 7th Bogd) was built in 1869; 8-r bogdiin shariliin sum (English name: Relics temple of the 8th Bogd) was built in 1925 (or 1926). The three stupas were completely destroyed in 1938 though the relics were saved and placed in a stupa in the courtyard next to Zuugiin Sum (see below). The temples survived and were renamed. They remain in use: Ochirdariin Sum (5th Bogd) is used for Gandan's daily chanting; Zuugiin Sum (7th Bogd) is used for readings requested by individuals; Gandan Library (8th Bogd).

The Yellow palace, the principal residence of the Bogd Gegeens for many years, was in the centre of Ikh Khuree, and over time, had other key temples such as the Dechingalaw temple established nearby while the aimag temples formed a further circle around them. After the Yellow Palace burned down in 1892 the 8th Bogd Gegeen's built his Green and Winter Palaces on the right bank of the Tuul River, completing them by 1903. He and his wife, the Ekh Dagina, lived here until his death in 1924. On the 1st of April 1926 the authorities decided to turn the palace into a museum. Although the Green and Winter palaces and most of the complex remained practically intact, some wooden buildings such as the Dar'ekh temple, some small chapels and administrative buildings did not survive. The complex still operates as a museum⁴¹.

In 1911 the 8th Bogd Gegeen's eyesight was failing. When asked what would help heal his eyes, the Bogd declared that an 80 cubit high

statue (c. 26 metres) of Janraiseg would benefit him. Chinese builders using copper from Doloon Nuur ('Seven Lakes', name of a town in Inner Mongolia) began building the Janraiseg statue in 1911 with the gilding being done by Mongolian and Chinese masters. On the 13th of June 1913 the statue was consecrated inside its distinctive temple, the Megjid Janraiseg Datsan, which stands in the grounds of Gandan Monastery. The temple itself was not destroyed in 1938 though the Janraiseg statue and all the other statues inside were destroyed or taken away, and the building was used initially as a military barrack and from the 1950's it functioned as the State Archive. After 1990 the statue was re-built using copper from the Erdenet mines. His Holiness the Dalai Lama blessed the part-built figure in 1995 when he was in Mongolia to perform the Kalachakra ceremony with the President of Mongolia leading the formal opening ceremony a year later. For many years the Megjid Janraiseg was a focus for Mongolians who came to have photographs taken to mark significant rites of passage. People still come today but the great Chinggis Khaan statue built in 2006 in front of the parliament building in Sukhbaatar Square has somewhat overshadowed the iconic status of the Megjid Janraisig temple.

The legacy of the Bogd Gegeens lives on in these revived and restored monasteries and temples many of them in the heart of the capital Ulaanbaatar. That Mongolians are aware of these links is demonstrated by the speed with which several of the temples in what was Ikh Khuree were restored after 1990 some with the involvement of the state as well as the monastic community and the local people. It is also shown by the way local people discovered and memorialised the original site of Urguu/Ikh Khuree as well as the 1700–1719 site in Arkhangai Aimag. However, the state enthusiasm has not been shown in terms of financial support for all the khurees and khiid outside Ikh Khuree in the Bogd Gegeen lineage such as Khugnu Taryn Khiid, Saridgiin Khiid and Kherlen Zuun Khuree where it is largely by the efforts and funds of local people or academics that these great Buddhist centres have been revived or have come to the attention of the public in recent years.

What now?

The ‘Documentation of Mongolia Monasteries’ website is being used by academics and the public alike. Direct conversations with and social media responses from young Mongolians show that thousands use the site to learn about life during their grandparents’ generation, filling a gap in understanding their cultural heritage. Tour companies report they use the web site to add richness to their itineraries by giving visitors a deeper understanding of the country’s remarkable history.

Academics are coming to know about the site and feedback indicates it is being used in research. The following are a few examples known to the author. A scholar is using the site to trace the spread of medical colleges in Mongolian monasteries during the Qing Empire. A multi-disciplinary team from the University of Bristol is using the web site data on Kherlen Zuun Khuree in Tuv Aimag to assist them in their archeological study of the site. A University Department in Hohhot in Inner Mongolian used to site to identify a selection of monasteries with extant remains for a study they are doing on the architecture of Mongolian monasteries. Mongolian academics in Buddhist studies are using the site to find monasteries they wish to visit in the course of their research.

The intention is to keep the irreplaceable DOMM data on the Internet for the benefit of all interested parties. The framework provided by DOMM could be used as a platform for producing a definitive record and history of the monasteries in the first part of the twentieth century if the multiple sources of readily available data on the old monasteries were integrated into it. The author also believes that further research in aimags and sums museums throughout Mongolia would reveal numerous monasteries not previously surveyed. Many if not all are likely to have been small *khural* or *jas* temples but nonetheless discovering these would give a fuller picture of the reach of Buddhism throughout the country. This belief is based on a 2016 supplementary survey in a sum in Bulgan Aimag that had not been covered in the 2007 DOMM survey. A map in the Sum_museum revealed that there were several old temple sites in the sum than had been recorded by Rinchen.

The web site could also be developed to incorporate historical and contemporary research, for example on Ikh Khuree and their branch monasteries, or on groups of monasteries connected by clan or ethnic composition or the spread of monasteries over time. There are several such examples of in-depth historical and archaeological work on monasteries in the last few years which would add greatly to the utility of the website: an extensive study on Zayain Khuree was published by I. Charleux and others; archaeological excavations being carried out on the site of Saridgiin Khiid led by Professor S. Chuluun of the Institute of History and Archaeology in the Mongolian Academy of Sciences will reveal much about this important site; a Polish academic team is researching Buryat culture in several sums in Dornod Aimag, which will inevitably add to the understanding of the monasteries in this area.

The snapshot of data collected by DOMM on the active temples in 2007 could be built on with further research to give a much fuller picture of the material revival of Buddhism since 1990 and the histories of the principal actors. It could also become a source of information on current Buddhist activity in Mongolia.

Documenting Buddhist Monasteries in the Russian Federation

The author has embarked on another study of the monasteries of the Mongolian peoples – those in the three Republics in the current territory of the Russian Federation where ethnic Mongolian peoples have long resided, and which have a long Buddhist tradition: Buryatia; Kalmykia and Tuva.

In the 17th Century, groups of Oirats migrated to the lower reaches of the Volga, now the Republic of Kalmykia, bringing with them the Vajrayana Buddhist tradition. Not long after this the Buryats of the Transbaikalian region began to adopt Buddhism and in 1741 the Russian Empress Elizaveta recognized the legitimacy of the Buddhist clergy there. The territory of Tuva where Buddhism was introduced from Mongolia with first monastery being built in the 1770's, joined the USSR

in 1944 (after the fall of the Qing Empire although from 1913, Uryankhaiskii Krai was under the protectorate of the Russian Empire).

Buddhism developed its own characteristic in each of these regions. There were separate national ecclesiastical structures with very distinctive architectural styles: Kalmyk Khurul, Buryat Datsan and Tuvan Khure. In the 20th Century in the USSR there was a fierce struggle with religion in all three areas and practically all the monasteries were burnt to the ground or otherwise destroyed.

Exact information about how many and where the monasteries were and their history is not easy to find in any public forum. It is also known that data on the old monasteries that existed before the destruction in each republic is not always accurate. Also it is scattered, sporadic, and often inaccessible to the public, even about the most famous monasteries.

A team of Russian researchers all of whom are involved in Buddhist or Oriental studies has been assembled with a Russian coordinator based in Moscow and lead researchers based in each of the three Republics. The goal of the project is similar to DOMM i.e. to locate and name, and collect historical information about all the traditional Buddhist monasteries existing within the territory of the Russian Federation before the destruction in the early 20th Century. In addition the project will aim to identify, locate and record all the active traditional Buddhist monasteries in the Federation and document the changes from the late 1980 to the present time. The intention is that the information will be presented on a globally accessible web site.

The project as currently envisaged would use historical records as primary sources to identify and locate the old monasteries. From discussions with the project team it seems not only is there more comprehensive archival information in these Republics in the Russian Federation than was available in Outer Mongolia, it is also more accessible than was the case in Mongolia in the early 2000s. There is also a plethora of Russian academic work on Buddhism and monasteries in the three Republics published from the early 20th Century up to today.

However, use will also be made of new opportunities such as the exponential growth of internet posting, the availability of satellite

imagery – the increasing sophistication of and information provided by Google maps – and other public data such as online local registration records. It could be that supplementary field visits will be needed and, if this is deemed necessary, then grants will be sought to cover fieldwork costs. The principal researchers have agreed to carry out their work on a voluntary basis of patronage, without financial compensation, abiding by the Buddhist practice of giving knowledge and the accumulation of merit.

Six parameters for data collection have been agreed: Identification (Tibetan name, Regional name: Buryat/Kalmyk/Tuva/, Other variants of name(s)); Location (Address & geographical description, GPS co-ordinates – to produce maps, Sketch plan of old monastery site); Dates (foundation of the monastery, the main founders, tradition, first buildings, revival/restoration of temples); Historical background (Chronology, Famous lamas, Famous artifacts); Ritual tradition (Daily, monthly and annual ceremonies, Special ceremonies); References and Sources – Archives, Academic, Monastic, Photographs.

Preliminary work has begun in the three Republics. As was the case in Outer Mongolia, the common figure quoted for the number of Datsan/Khure in Buryat and Tuva seems likely to be an under-estimation. In Tuva the view often cited is that there were 30 Khures in the territory at the time of the destruction. It could be that this figure emanates from the report on a Congress on the Lama Question in Tuva held in Kyzyl in March 1928⁴². Monks from all the khures in Tuva were invited and the report lists the 33 monasteries that sent representatives to the Congress and the number of monks from each. (The author was told by the project's lead researcher that a similar Congress was held in Buryatia in 1926.) It is interesting that an account of the Congress written in Tibetan shown to the author by a local Tuvan monk lists only 25 monasteries.

In contrast, Serenot, an independent scholar who is well known in Tuva as a Buddhist healer, published a book in 2015 naming 47 khures in the territory of Tuva⁴³. This researcher who studies in Tuvan and Russian bases this number on research he has conducted in Tuvan archives combined with oral history interviews he has done over many years

with local people during the course of his work. (It needs to be noted that some Tuvan khures are now in the territory of Mongolia following the boundary changes of 1945).

The project researchers will work with Serenot to determine how many khures there were in Tuva and to identify as closely as possible where they were. They will then embark on collecting data on each of them in line with the six parameters. Archive photographs for 9 khures have been sourced to date including images from collections in the Mongolia, UK, Sweden and Finland.

Forty seven (47) is the commonly published figure in Buryatia for the number of Datsan in the territory at the time of the destruction (here ‘Buryatia’ includes what is now the Republic of Buryatia as well as parts of Chitinskaya Oblast which is now a part of Zabaikalskii Krai where the great Tsugolskii Datsan is situated). The source for this figure of 47 is one of the first official maps of the Buryat Republic published in 1924 by Burnakomzem and a key paper written by researchers led by the scholar K.M. Gerasimova⁴⁴. However, using readily available sources in the English language, a provisional list of 60 datsans has been generated. This now needs to be pressure tested against the received number by a thorough search of archives not just in Ulan Ude and Kyakhta but also in relevant Institutions and archives in Moscow and St Petersburg.

Thanks largely to the results of comprehensive research by A. A. Terentyev in Buryatia being published in his 2014 book⁴⁵, the project now has archive photographs of 33 Buryat datsans.

The project researcher in Buryat is assembling a team of people to work with him on the project and the first task will be to interrogate the list of 47 and by using archive sources determine whether or not there were more than this in Buryat in the early part of the twentieth century and, if so, where they were. A challenge is finding the location and identification of the many small dugans and sums that were spread across the territory. But it is not the aim of the project to try to find all of them: the focus will be the datsans. The project will benefit from the Russian project co-ordinator’s research on some of the great

Buryat Datsan and we are grateful to A. A. Terentyev who has offered to be an advisor on this part of the project.

In contrast to Tuva and Buryatia, the commonly cited number of khuruls in Kalmykia may well be subject to over-estimation. Several Kalmyk scholars in conversation with the author claimed there were variously 80 up to 200 khuruls in Kalmykia before the destruction. Note that none of them cited a reliable source for the figure rather they urged the author to do research 'in the archives'. There are several possible reasons for the variance between the figures proffered and for the high numbers in contrast to the other Buddhist territories in the Russian Federation: first, it could be that these figures emanate from counting individual temple buildings rather than monastic complexes; second, it is known there were many nomadic khuruls in the territory before the destruction as well as the settled complexes; third, the territory of Kalmykia was much bigger in the past than it is today containing what is now Astrakhanskaya Oblast as well as other territory to the north. The project will aim to find as many khuruls as possible in the areas once occupied by the Kalmyks by searching the archives in Elista and Astrakhan City as well as those in Museums and Institutions in adjoining territories and in Moscow and St. Petersburg.

A Russian independent researcher has sourced archive images of 55 khuruls and put them online on shakymuni.ru: 30 of them are identified and an additional 25 are un-named (and may well be individual sums within a larger complex). Valuable information on the revival of khuruls in Kalmykia often containing references to khurul from the past is available on the web site khurul.ru run by the monks in the Central Khurul in Elista, Golden Abode of Shakyamuni Buddha. This Internet data needs to be corroborated by archival and other historical data but it provides a good starting point as well as giving some valuable contemporary information sources for the project. A young Kalmyk scholar is doing a preliminary search this summer (2019) for information on the Khurul in the State archives in Elista.

This project on the Buddhist monasteries in the Russian Federation will add enormously to the knowledge of the spread of Buddhism among these groups of Mongol peoples and the interrelationship between these

groups, the monasteries and Outer Mongolia. The missing piece of the jigsaw is a comparable study on the monasteries in Inner Mongolia but, while it is known that some scholars have extensive records on them, there are no plans at present to put these on an open access web site.

Sources and Literature

Галданова Г.Р., Герасимова Д.Б., Дашиев Д.Б., Митупов Г.Ц. 1983. Ламаизм в Бурятии XVIII – начала XX века: структура и социальная роль культовой системы. Новосибирск.

Майдар Д. 1972. Монголын архитектур ба хот байгуулалт. Улаанбаатар.

Монгол улсын угсаатны судлал хэлний шинжлэлийн атлас. 1979. Улаанбаатар.

Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон. 2009. Улаанбаатар.

Монголын сүм хийдийн түүхээс... 2014. Улаанбаатар.

Терентьев А. 2014. Буддизм в России – царской и советской. С.-Петербург.

ТИГПИ – Тувинский институт гуманитарных и прикладных исследований, Кызыл, Тува.

Тыва хурээлэрнин болгаш лама башкыларнын тоогузу (тоогу материалдары, сактыышкыннар). Бирги ном. 2015. Кызыл.

Byrne S. 2017. Reflections on the revival of a Khogshin Khuree, drawing on the Монголын Сүм Хийдийн Түүхэн Товчоо // Documentation of Mongolian Monasteries project (2007) and field visits carried out in summer 2016. Forthcoming paper originally presented at the Conference ‘Mongolian Buddhism in Practice’, Budapest.

Byrne S. 2018. Preserving Mongolia’s Buddhist Past as Memories and Traces fade: the Documentation of Mongolian Monasteries Project. A Collaboration by International Researchers and the Arts Council of Mongolia published in 2018 in Mongolian Buddhism: Past, Present and Future, 2015, by L’Harmattan.

Central Intelligence Agency Special Archive (Тагнуулын Ерөнхий газар Тусгай архив), Улаанбаатар.

Croner D. 2006. Illustrated Guide Book to the Locales Connected with the Life of Zanabazar, the First Bogd Gegeen of Mongolia. Ulaanbaatar.

Majer Z., Teleki K. 2006. Monasteries and Temples of Bogdiin Khuree, Ikh Khuree or Urga, the Old Capital City of Mongolia in the First Part of the 20th Century. Budapest. – <http://mongoliantemples.org/index.php/en/2014-07-01-06-34-46/2014-07-01-06-44-08/old-monastries>

Majer Z., Teleki K. 2006. Monasteries and Temples of Bogdiin Khuree, Ikh Khuree or Urga, the Old Capital City of Mongolia in the First Part of the 20th Century. Budapest.

Teleki K. 2011. Monasteries and Temples of Bogdiin Khuree. Ulaanbaatar.
www.mongoliantemples.org

NOTES

- ¹ Note the term 'monasteries' covered the different types of Buddhist establishments such as the *khuree*, *khiid*, *datsan* or *dugan* or the simple *khural* and *jas*. Some of the latter two would have been branches of the *khuree*.
- ² DOMM extracts from the reports written in the 1930's on existing Monasteries in the country held in the National Archives (Central Intelligence Agency Special Archive). These reports covered 757 monasteries. The Arts Council of Mongolia designed a pro-forma that was used by a researcher to extract information from the reports. Published in 2015 on www.mongoliantemples.org
- ³ Ринчин-Доржи Раднажапович Бимбаев,
- ⁴ Монгол улсын..., 1979.
- ⁵ Майдар (1972, т. 95-107) lists 735 Mongolian temples under the heading 'Монголын сүм хийдийн тоймчилсон жагсаалт 1937 оны бадлаар'.
- ⁶ This group included Pete Morrow of the Khan Bank and the Arts Council of Mongolia who, with Collin Raymond and Professor S. Batalden, Arizona State University, had written a earlier project proposal, Guido Verboom who was working with ARC (Alliance of Religion and Conservation) in Ulaanbaatar and was an Arts Council of Mongolia advisor on Buddhism and the author of this paper, Sue Byrne, who at that time was running the Buddhism in Mongolia programme for Tibet Foundation, London.

- ⁷ Documentation of Mongolian Monasteries Project (DOMM). Монголын Сүм Хийдийн Түүхэн Товчоо
- ⁸ A report on the Pilot can be found in the Additional Materials section on the website. See <http://mongoliantemples.org/index.php/en/2014-07-01-06-34-46/2014-07-01-06-58-17/the-pilot-survey-report>
- ⁹ Majer, Teleki, 2006; <http://mongoliantemples.org/index.php/en/2014-07-01-06-34-46/2014-07-01-06-44-08/old-monastries>; survey of active Buddhist temples in Ulaanbaatar in 2005–2006 with some annotations in 2007 and 2011 by K. Teleki and Z. Majer: <http://mongolian-temple.org/index.php/en/2014-07-01-06-34-46/2014-07-01-06-44-08/active-temple>
- ¹⁰ Over the period of the project, a sum in excess of \$150,000 has been raised to support the work and to ensure its findings remain in the public realm. Funds were raised by ACM and ACM-US and project initiators from the US Embassy in Mongolia (President’s Fund), the Khan Bank and Western Union Mongolia, the Shelley and Donald Rubin Foundation and hundreds of individuals in Mongolia, the United States and Europe. Successful crowd-funding appeals have been done in the United States in 2013 and in 2019. On-going funds are needed for IT costs to ensure the continuing presence on the Web.
- ¹¹ The Abbot of Gandantegchenlin Monastery, the Ven. D. Choijamts was an early supporter of the project. Gandan agreed to recruit young monks to work as surveyors on the survey teams. Each monk carried a letter from Ven. D Choijamts urging local people to support the project and to help in any way they could.
- ¹² The Office of the President arranged for a DOMM researcher to access the 757 1930's reports on the monasteries held in the National Archives (Central Intelligence Agency Special Archive). They also allowed DOMM to use archive photographs of 29 monasteries held in the National Archives as well as a collection of short biographies on 108 Mongolian reincarnated lamas and scholars. This material can be found on the DOMM website in the Additional Materials section.
- ¹³ The Director provided valuable training for the surveyors on the correct way to make a photographic record of each site.
- ¹⁴ ACM-US provided invaluable advice as well as critical fundraising support and continues to work with the Project Director on fundraising and web matters.
- ¹⁵ <http://mongoliantemples.org/index.php/en/2014-07-01-06-34-46/summary-of-survey>; Byrne, 2018.

- ¹⁶ This (estimated) figure of 1082 is made up as follows: 849 Rinchen listed monasteries surveyed + 17 monasteries validated but not surveyed (for reasons of time or accessibility) + 75 Rinchen listed monasteries but not found (and assumed to have existed) + 141 monasteries not listed but found and surveyed by the surveyors. While many of these were small temples (khurals) this number also includes some more substantial monasteries such as Yundujinbalin, Bari/Bragri lamyn khiid in Dundgovi Aimag and Saridgiin Khiid, a previous site of Ikh Khuree, in Erdene Sum in Tuv Aimag.
- ¹⁷ Majer, Teleki, 2006. – <http://mongoliantemples.org/index.php/en/2014-07-01-06-34-46/2014-07-01-06-44-08/old-monastries>
- ¹⁸ Teleki K., 2011.
- ¹⁹ Croner, 2006, p. 11. This is a fascinating and well researched though short account of some of the earliest monasteries and temples in Mongolia. It is available for free download on Kindle.
- ²⁰ Erdene Zuu Old site DOMM ӨХХХ 016, Revived site ӨХХХ 017.
- ²¹ Baruun Khuree/Shankyn Sumyn Old site ӨХБӨ 021, Revived site ӨХБӨ 022.
- ²² Tuvkhun Khiid Old site DOMM ӨХБӨ 021, Revived site ӨХБӨ 022.
- ²³ Saridgiin Khiid Old site DOMM ТӨЭР 046.
- ²⁴ Croner, 2006, p. 28-30 on Kindle.
- ²⁵ Khugnu Tarnyn Khiid Old site БУРТ 005, Revived site БУРТ 002.
- ²⁶ Amarbayasgalant Old site СЭББ 049, Revived site СЭББ 012.
- ²⁷ Croner, 2006, 2006, p. 47. It is available for free download on Kindle.
- ²⁸ Kherlen Zuun Khuree Old site DOMM ID ТӨММ 051.
- ²⁹ Монголын сүм хийдийн... 2014, т. 97-101.
- ³⁰ Бурне, 2017.
- ³¹ Zuun Khuree Old DOMM ID UBNR 942, Active Dash Choilin DOMM ID UB 02.
- ³² Dashchoimbol and Gungaachoilin Datsans Old UBR 912, Active UB 014 and 015.
- ³³ Foundation for the Preservation of the Mahayana Trust founded by Lama Yeshe and Lama Zopa Rinpoche.
- ³⁴ Idgaachoinzinlin Old DOMM ID UBR 912 Active UB 017.
- ³⁵ Jud Datsan Old DOMM ID UBNR 942, Active UB 018.
- ³⁶ Dambadarjaa Monastery Old DOMM ID UBR 939, UB 07.
- ³⁷ Manba Datsan Old DOMM ID UBNR 942, Active DOMM ID UB 0110.
- ³⁸ Dechingalaw Temple Old DOMM ID UBR 925, Active DOMM ID UB 015.

- ³⁹ The author watched the sand mandala being made and was told the information about the platform on which it was made at the time of this Kalachakra ceremony, which she attended.
- ⁴⁰ Gandentegchinlin Old DOMM ID UBR 912 Active DOMM ID UB01.
- ⁴¹ Bogd Khaany Nagoon Sum Bogd Khaan's Green and Winter Palace Old DOMM UBR 911.
- ⁴² Материалы ламского съезда в Туве, Кызыл. 1928. Научный архив ТИГПИ, дело 11, л. 144-238.
- ⁴³ Тыва..., 2015, 215 арын.
- ⁴⁴ Галданова и др., 1983.
- ⁴⁵ Терентьев, 2014.

Monasteries and temples in Outer Mongolia founded by or associated with the lineage of the 8th Bogd Gegeen recorded by the Documentation of Mongolian Monasteries Project (DOMM)

Location of the Bogd Gegeen's travelling camp – known as Urguu, 'nomin yikhe khuree' (Nomin Ikh Khuree) and Ikh Khuree.		OLD DOMM ID	REVIVED DOMM ID	Present Sum	Present Aimag
	Undur Gegeen Zanabazar, Luwsandambijaltsan, 1st Bogd Gegeen, 1635–1723				
	Erdene Zuu. 1635 onwards. It is highly likely Zanabazar spent time as a child in Erdene Zuu, the monastery built by his grandfather, Awtai Khan, in 1586. Zanabazar founded the Bat Ulzii ger on his grandfather's ger site. (Later this was moved to Urguu /Nomin Ikh Khuree.)	ӨXXX 018	ӨXXX 019	Khar Khorin	Ovor-hangai
1639	Shireet tsagaan nuur	ӨХБҮ 002		Burd	Ovor-hangai
1640	Khushuu tsaidam				
	Baruun Khuree / Shankh Monastery founded by Zanabazar in 1647 as a tent camp, which moved location several times before settling in the area of its current site in 1787 (during the time of the 4th Bogd Gegeen).	ӨXXX 016	ӨXXX 017	Shankh bag, Khar Khorin	Ovor-hangai
	Tuvkhun Monastery. Zanabazar founded this in 1651 as a workshop and retreat centre	ӨХБӨ 021	ӨХБӨ 022	Bat-Ulzii	Ovor-hangai

Location of the Bogd Gegeen's travelling camp – known as Uiguu, 'nomin yikhe khuree' (Nomin Ikh Khuree) and Ikh Khuree.	OLD DOMM ID	REVIVED DOMM ID	Present Sum	Present Aimag
	UBNR 942	Not revived	Ulaanbaatar	
	TӨӨП 046	Not revived	Erdene	Tov
1654 Sardagiin khiid	БҮРТ 005	БҮРТ 002	Rashant	Bulgan
1688 Uguumur	АРӨБ 052		Erdenebulgan	Arkhan-gai
1690 Inner-Mongolia				
1700 Tsetserlegiin Erdene Tolgoi	АРТБ 055		Tuvshruulikh	Arkhan-gai

Location of the Bogd Gegeen's travelling camp – known as Uiguu, 'nomin yikhe khuree' (Nomin Ikh Khuree) and Ikh Khurec.	OLD DOMM ID	REVIVED DOMM ID	Present Sum	Present Aimag
1719 Daagandel				
1720 Usan Seer				
1722 Tamir				
1723 Jargalant				
	UBNR 942	Not revived	Ulaanbaatar	
During Zanabazar's old age 4 aimags were added to the original 7: Shuteenii Aimag , Setsen toinii aimag , Bargiin aimag , Bandiddiin Aimag (Sanskrit: pandita).				
	ТӨӨР 045	Not revived	Erdene	Tov
Gurgiin Sum – the Temple of the Peaceful Princess – this was built for Klicheengoui Amarlangoui, the sixth daughter of the Manchu Emperor Kangxi and the first Manchu wife of Zanabazar's nephew's son Tusheet Khaan Dondovdorji who founded this temple in 1740.				
	СЭББ 049	СЭББ 012	Baruun buren	Selenge
Amarbayasgalant Monastery was established and funded by order of Manchu Yongzheng Emperor (and completed under his successor the Qianlong Emperor) to serve as a final resting place for Undur Gegeen Zanabazar (1635–1723), the first Bogd Gegeen, was built between 1727 and 1736. Zanabazar's remains were placed in the relic temple here in 1779. This monastery became a kind of retreat or summer monastery of subsequent Bogd Gegeens.				

Location of the Bogd Gegeen's travelling camp – known as Urguu, 'nomin yikhe khuree' (Nomin Ikh Khuree) and Ikh Khuree.	OLD DOMM ID	REVIVED DOMM ID	Present Sum	Present Aimag
1743 Uguumur				
1747 Selbe				
1756 Uliastai	UBNR 942		Ulaanbaatar	
	UBR 939	UB 07	Ulaanbaatar	
Ishdambiinyam, 3rd Bogd Gegeen 1758–1773				
1762 Selbe	UBNR 942	UB 0110	Ulaanbaatar	
1772 Khui Mandal				
	UBR 939	UB 07	Ulaanbaatar	

Location of the Bogd Gegeen's travelling camp – known as Uiguu, 'nomin yikhe khuree' (Nomin Ikh Khuree) and Ikh Khuree.		OLD DOMM ID	REVIVED DOMM ID	Present Sum	Present Aimag
<p>1778</p> <p>Selbe: in the Tuul valley surrounded by the four holy mountains: Bogd khan uul, Songino uul, Chingeltei uul and Bayanzurkh uul.</p>	<p>Luwsantuwendenchugjigmedjamts, 4th Bogd Gegeen 1775–1813</p>				
	<p>Dondowlin(gun) aimag was founded in Ikh Khuree in 1780 was dedicated to the 4th Bogd Gegeen.</p>	UBNR 942	Not revived	Ulaanbaatar	
	<p>Jam 'yaansungiin aimag or Sungiin aimag in Ikh khuree founded in 1781 was dedicated to the 4th Bogd Gegeen.</p>	UBNR 942	Not revived	Ulaanbaatar	
	<p>Toisamlin/ Toisomlin/Toslin aimag/ Dashtoisomlin aimag was founded in Ikh Khuree in 1790 and was dedicated to the 4th Bogd Gegeen.</p>	UBNR 942	Not revived	Ulaanbaatar	
	<p>Zurkhai datsan (Astrological college) founded by the 4th Bogd Gegeen in 1789 after returning from Tibet.</p>	UBNR 942	Not revived	Ulaanbaatar	
	<p>Dechingalaw Temple (Tib. bde chen bskal-pa) founded in 1806 by the 4th Bogd Gegeen where the system of Kalachakra (Duinkhor, Tib. dus khor) was taught.</p>	UBN 925	UB 015	Ulaanbaatar	

Location of the Bogd Gegeen's travelling camp – known as Urguu, 'nomin yikhe khuree' (Nomin Ikh Khuree) and Ikh Khuree.		OLD DOMM ID	REVIVED DOMM ID	Present Sum	Present Aimag
	<p>Shaddublin Meditation Monastery – in 1807 the 4th Bogd Gegeen expressed his wish to sit in meditation in a place lacking the disturbance of masses of people. Later Bogd Gegeens were also associated with this meditation monastic place.</p> <p>Founded the second philosophical college (Tsanid or Choir, Tib. chso-grwa) in 1809 on Dalk Hill (later Ganden Hill) based on Drepung Monastery's Losalling (Losalin, Tib. blo gsal gling) college.</p> <p>Amarbayasgalant Monastery. The remains of 4th Bogd Gegeen were placed in the Relic Temple in 1816. Later Bogd Gegeens visited the relic temple in Amarbayasgalant.</p>	UBR 937	Not revived	Ulaanbaatar	
		UBR 912		Ulaanbaatar	
	<p>Luwsantsultimjigmeddambijaltsan, 5th Bogd Gegeen 1815–1841</p> <p>Namdoloin Aimag or Dashilin. the 5th Bogd Gegeen re-named this Aimag in Ikh Khuree in 1836</p> <p>Dashchoimbel and Gurgaachoiin Datsans. The 5th Bogd Gegeen named and renewed the two philosophical monastic schools in the western part of Ikh Khuree in 1837.</p>	СЭББ 049	СЭББ 012	Baruun buren	Selenge
		UBNR 942	Not revived	Ulaanbaatar	
		UBR 912	UB 014 & UB 016	Ulaanbaatar	

Documenting the Buddhist Monasteries of the Mongols

Location of the Bogd Gegeen's travelling camp – known as Uiguu, 'nomin yikhe khuree' (Nomin Ikh Khuree) and Ikh Khuree.		OLD DOMM ID	REVIVED DOMM ID	Present Sum	Present Aimag
1839 Tolgoit	<p>A Tsogchin named Gandentechenlin and Didinpoivan the winter palace of the 5th Bogd Gegeen were built in the western part of Ikh Khuree in front of the philosophical temples in 1839 when the 5th moved Ikh Khuree to Tolgoit.</p> <p>Tsagaan sum (Gungaa dejidlin) or White Palace was built by the 5th Bogd Gegeen in 1840 on the right bank of the Tuul River.</p> <p>Narokhajidiin temple, Baldankhajidlin, or the palace of Pandelin was founded in Ikh Khuree by the 5th Bogd Gegeen. Narkhajid was his main tutelary deity.</p> <p>5-r bogdiin shariliin sum (English name: Relics temple of the 5th Bogd) built in 1840–1841. After his death the 5th Bogd Gegeen's relics were placed in a stupa in the temple, which is in the same courtyard as Gandentechenlin.</p> <p>Luwsanbaldanjaltsan, 6th Bogd Gegeen 1843–1848</p>	UBR 912	UB 01	Ulaanbaatar	Ulaanbaatar
		UBR 922	Not revived	Ulaanbaatar	Ulaanbaatar
		UBNR 923	Not revived	Ulaanbaatar	Ulaanbaatar
		UBR 912	UB 01	Ulaanbaatar	Ulaanbaatar
		UBR 922	Not revived	Ulaanbaatar	Ulaanbaatar
		UBR 936	UB 07	Ulaanbaatar	Ulaanbaatar

Location of the Bogd Geegen's travelling camp – known as Urguu, 'nomin yikhe khuree' (Nomin Ikh Khuree) and Ikh Khuree.		OLD DOMM ID	REVIVED DOMM ID	Present Sum	Present Aimag
Selbe - Khuree settled permanently 1855	<p>Agvaanchoijiwanchugprinlejamts, 7th Bogd Geegen 1849–1868 or 1850–1870</p> <p>Tsagaan sum (Gungaa dejidin) or White Palace. The 7th Bogd Geegen used the White Palace as his summer residence.</p> <p>7-r bogdiin shariin sum (English name: Relics temple of the 7th Bogd) built in 1869. After his death the 7th Bogd Geegen's relics were placed in a stupa in the temple, which is in the same courtyard as Gandentechenlin.</p> <p>Agwaanluwsanchoijiniymaddanzanwanchug, 8th Bogd Geegen 1870–1924</p> <p>Bogd Khan's Green Temple, Bogd Geegen's Winter Palace built during the period 1893–1903 after the Yellow Palace burned down. This is where the 8th Bogd Geegen lived with his wife, the Ekh dagina, until his death in 1924.</p> <p>Bogd Khan's Summer Palace, Erdmiin Dalai Buyan Chuulgan Temple. The palace buildings were originally the summer residence of Yonzon Khamba, the Bogd Khaan's tutor. The 8th Bogd Geegen lived here in the summer.</p> <p>Idgaachoinzinlin, the third philosophical college, was founded by the 8th Bogd Geegen in 1910 in the Ganden complex.</p>	UBR 922	Not revived	Ulaanbaatar	
		UBR 912	UB 01	Ulaanbaatar	
		UBR 911	Bogd Khan Museum	Ulaanbaatar	
		UBR 921	Not revived	Ulaanbaatar	
		UBR 912	UB 017	Ulaanbaatar	

Location of the Bogd Gegeen's travelling camp – known as Urguu, 'nomin yikhe khuree' (Nomin Ikh Khuree) and Ikh Khuree.		OLD DOMM ID	REVIVED DOMM ID	Present Sum	Present Aimag
	<p>Migjid Janraiseg datsan was also founded in the time of the 8th Bogd Gegeen in the Ganden complex. It was built to house the statue of Avolokitesvara.</p> <p>Support given for the foundation and enlargement of rural monasteries by the 8th Bogd Gegeen.</p>	UBR 913	UB 013	Ulaanbaatar	
	<p>Assembly in Baruun salaa. Dondogdulam, the 8th Bogd Gegeen's wife, used to go there to drink the fresh water.</p> <p>Temple of Yonzon khamba. Luwsankhaimchog a Tibetan Lama who became tutor to the 8th Bogd Gegeen lived here from around 1915. The temple is thought to have been built by his predecessor, Baldanchoimbel. The mummified body of Baldanchoimbel was kept in this temple. That of the 8th Bogd Gegeen was placed here after 1924.</p>	UBR 946	Not revived	Ulaanbaatar	
	<p>Ekh Dagainin was founded by the 8th Bogd Gegeen in 1903 in honour of his wife.</p>	UBR 926	Used by Circus College	Ulaanbaatar	
	<p>8-r bogdiin shariilin sum (English name: Relics temple of the 8th Bogd) built in 1925 or 1926. After his death it is said the 8th Bogd Gegeen's relics were placed in a golden stupa in the temple, which is in the same courtyard as Gandentechenlin.</p>	UBR 912	UB 01	Ulaanbaatar	

Sources: www.mongoliantemples.org; Monasteries and temples of Bogdiin Khuree...; Croner, 2006; Teleki, 2011.

**A short study of the 8th Jebtsundamba
Khutuktu's diplomatic correspondence
dispatched to the Government
of the United Kingdom of Great Britain
and Ireland**

K. Zygmanska

Independent researcher, Mongolia/Poland

К. Зигмановска

**Краткое исследование
дипломатической корреспонденции
Джебцундамба-хутухты VIII, отправленной
правительству Соединенного королевства
Великобритании и Ирландии**

Статья посвящена вопросу о попытках монгольского правительства в 1911–1921 гг. установить дипломатические отношения с Великобританией. В статье рассматриваются как официальные попытки, предпринимавшиеся монгольским МИД или членами дипломатических миссий, так и частные усилия, предпринимавшиеся отдельными аристократами. Эти усилия анализируются в контексте глобальной политики, в частности российско-китайско-британских отношений. Статья дает представление об отношении британского правительства к данным вопросам. Обсуждаются результаты усилий монголов установить дипломатические отношения с Великобританией.

К. Зигмановска

**Их Британи, Ирландын нэгдсэн вант улсын засгийн
газарт илгээсэн 8-р Жавзандамба хутагтын дипломат
захидлын тухай**

Энэхүү өгүүлэл нь 1911–1921 оны Монгол засгийн газрын Их Британи улстай дипломат харилцаа тогтоох оролдлогыг дүрслэх бөгөөд Монгол Гадаад харилцааны яам ба дипломат төлөөлөгчдийн албан ёсоор хийсэн оролдлого болон Монгол язгууртнуудын уг чигээр гарсан хувийн зүтгэлийг

аль алийг нь хамарсан болно. Цаашид нь энэхүү өгүүлэл монголчуудын чармайлыг дэлхийн улс төр ялангуяа Орос-Хятад-Британийн харилцааны хүрээнд судалж үзэх болон эдгээр оролдлогод чиглэсэн Их Британийн засгийн газрын хандлага, түүний үр дүнг шинжлэн судлаж байна.

The article is devoted to the question of the attempts of the 1911–1921 Mongolian Government to establish diplomatic relations with Great Britain. The paper addresses both the official attempts made either by the Ministry of Foreign Affairs or the members of diplomatic missions, and the more private endeavors made by individual nobles. It investigates those efforts in the context of global politics, particularly the Russo-Sino-British relations. It offers an insight in the attitude of the British Government towards these issues and analyses their results.

Mongolian plans to separate from the Qing Empire (1644–1912)¹, began to be formulated in July 1911 within a small group of nobles and lamas, who gathered in Ikh Khuree (Urga) under the pretext of holding religious services. The meeting was aimed to discuss the Qing «new policy», a series of cultural, economic, educational, military and political reforms that began to be implemented to keep the Qing Dynasty in power after the Boxer Rebellion (1899–1901)². The Mongolian scheme coincided with the outbreak of the Wuchang Uprising, which began in Hubei Province on 10th October, and gave the Mongolian pro-independence faction an excellent opportunity to act against the Qing Dynasty. By 30th November, the Mongolian Government issued a decree requesting Sando, the Qing amban or High Commissioner to Khuree, to leave Mongolia, and by the beginning of December a public declaration of independence had been announced. On 29th December, the 8th Jebtsundamba Khutuktu had been enthroned as the Holy Emperor (Mo. *Bogd Khaan*)³.

Official missions of the Bogd Gegeen's Government

Following the political developments of 1911, Mongolian authorities began to search for an international assistance and recognition for their newly established state. Their efforts included both official attempts to reach out to foreign governments and more private endeavors to

connect with the outside world. Most of them, who concentrated on the Russian Empire, had long – lasting commercial and political interests in this region⁴. However, the Mongols attempted also to attract attention of several other powers including Japan, Germany, France, USA and Great Britain. It is unclear to what degree the Bogd was personally involved in the planning of each of those attempts, but he certainly was aware and supportive of them, certifying the legality of the messages with his official seal.

The first attempts to establish any sort of official contacts with a country other than Russia⁵ began relatively late. In November 1912, a diplomatic note with the proclamation of independence and a request to establish diplomatic relations was dispatched by the Ministry of Foreign Affairs to the governments of France, Great Britain, USA, Germany, Japan, Belgium, Denmark, Holland and Austria via their consulates in Harbin. However, the correspondence was delivered only partly, as the Mongols were unaware that Belgium, Holland and Austria had no legations in Harbin, and the messenger was forced to bring those letters back to Khuree⁶.

In December of the same year, the Bogd's Government dispatched its first official diplomatic mission to St. Petersburg. In February 1913, the translator of the mission, Tserinpilov, headed to the legations of France, Great Britain and Germany to arrange meetings with the envoys, but he was informed that the ambassadors of the first two were sick and unable to meet him. Only the German ambassador agreed to talk with the delegation in several days. Another translator was dispatched to the embassies of Holland, Belgium, and Japan. The ambassadors of the first two refused any meeting under the pretext of never been officially informed of Mongolia becoming an independent country, while the ambassador of Japan agreed to talk to the delegation only under the condition they will first speak to the «sick» ambassadors of Great Britain and France, who however refused to grant the Mongol delegation any attention⁷.

This sort of reaction or rather the lack of it was consequence of a complicated network of alliances and dependencies, which connected West European powers with the Russian Empire and the Republic of

China. Both France and Great Britain were tied to Russia with a political and military alliance⁸, while Japan signed a series of secret agreements dividing Mongolia into Japanese and Russian spheres of influence⁹. Holland and Belgium had literally no political and commercial interest in Mongolia and wished no conflict with the Russian Empire or the Republic of China. Only Germany, which already had poor relations with Russia¹⁰, could possibly be interested in supporting Mongolia, even though they were still championing the «Open Door Policy»¹¹. However, any chances for the interaction disappeared, when the Mongols decided to abandon the idea of meeting the German Ambassador under the pressure of the Russian diplomats, who wished to keep their influence in the region intact¹².

In October 1913, the Mongol Prime Minister, Sain Noyon Khan Namnasuren, travelled to St. Petersburg with intention of obtaining support for the plan of creating a pan-Mongolian state, as well as monetary loans and military equipment needed to aid Mongolia's war efforts against the Republic of China. The Mongols saw the visit as yet another opportunity to dispatched diplomatic notes to the embassies of the United States, Great Britain, France, Germany, Italy, Turkey, Holland and Japan. When the messages remained unanswered, Sain Noyon Khan rather naively pleaded with the Russian Minister of Foreign Affairs to help him meet foreign ambassadors and travel to Europe. His request was, however, promptly rejected under the pretext of such a help being inappropriate and not related to the main objectives of the mission¹³. In the end the Mongolian Prime Minister did not have any more luck than his predecessor in establishing contacts with foreign diplomats and had to return to Mongolia without obtaining even the slightest sign of recognition on behalf of a non-Russian state. Despite that, the Mongols might have repeated an attempt to formally approach a Western government, if not for a very specific condition Sain Noyon Khan agreed to – on 5th November 1913, Russia and Chinese governments signed a joint declaration, in which both states agreed to recognize Mongolia as an autonomous region under China's suzerainty and to initiate trilateral negotiations between the Mongols, the Russians, and the Chinese aimed at confirming the *status quo* of the region. Sain Noyon Khan attempted

to protest the declaration, but eventually had no other choice, but to agree to participate in the negotiations. Those led, in May 1915, to the signing of the tripartite Treaty of Kyakhta, which recognized Mongolia an autonomy under suzerainty of China, restricting the Bogd Khan's Government's right to conclude international treaties with foreign states regarding political and territorial questions. The Mongols lost control over some of their lands, and while they still were allowed to maintain their own internal administration, they had no more any possibility to officially reach out to foreign powers¹⁴. Therefore, no other official attempt to obtain international recognition was made until 1921. By that time, however, Mongolia was ruled by a young pro-soviet government and was on the way to shift from a theocratic state ruled by the Bogd into a people's republic.

Private attempts to obtain international recognition

Simultaneously with official efforts the Mongols took also a less standard approach to diplomatic correspondence with the foreign powers. In November 1912, Alfred Rustad, a Mongolia-based employee of the British American Tobacco Company, noted: «Towards the end of June when I was preparing to leave for China, there arrived two Finnish professors in Uрга... The one in charge Mr. Ramstedt [Gustav Ramstedt] had been in Mongolia before and spoke the language. He was a personal friend of Hai-Shun-Gung [Gung Khaisan]¹⁵. One day he came round and brought me a letter written by Hai-Sun-Gung to the British Minister in Peking. Mr Ramstedt told me Hai-Shun-Gung had told him to ask me to take it down as he did not trust the Russian mail»¹⁶.

The letter started a conversation that eventually led to Khaisan informed Rustad that if a British company had agreed to open mines in Mongolia and help the Mongols establish their own bank, he would not only grant them access to goldfields bigger than those explored by any Russian mine, but also offer a very beneficial concession to explore them; «...the Mongols would only ask as part in the gains, ten percent of the profits. The company would have to pay two or three Mongol controllers for looking after Mongol interests, and Tls 30, a month

would be charged for each Mongol soldier that the company would want, for use of guarding the mine and act as escort to shipments of gold...»¹⁷. Rustad, unwilling to engage in politics, rejected the request to deliver the letter to the British Prime Minister. However, he later agreed to carry the message if it was addressed to a private person, who could communicate the context to the British Government. He was, therefore, handed a correspondence addressed to «Lieutenant Binsted of the British army in Peking,» in which the officer was asked to find out if the Mongol declaration of independence had reached the British Minister in Beijing¹⁸.

«Lieutenant Binsted», or rather Lieutenant Gerald Charles Binsteed's adventure with Asia, began when he sought for a secondment from his military unit to study foreign languages in Russia (1911) and in the Republic of China (1912). His first trip to Mongolia in early 1912 took him from Kyakhta to Khuree and was motivated by his personal interest in the region. It was during that journey that he met Khaisan, from whom he received a letter addressed to the British Legation in Beijing. In the message the Duke, on behalf of the Bogd's Government, expressed distrust towards the Russians and a desire to establish official relations with England. A reference was also made to hidden gold mines known only to the Mongols, which they would be willing to concede to a British company. The letter was delivered by Binsteed in August 1912.¹⁹ Its delivery meant that the Mongols thought about establishing ties with a country other than Russia long before the correspondence to Harbin had been dispatched. Moreover, it is also possible that the correspondence Binsteed was asked to deliver was in fact the first diplomatic message dispatched to a Western power by the Bogd's Government.

Following two letters to Binsteed, the Mongols made an attempt to contact the British Government via Stanton Pyper, an English merchant operating in Khuree. In July 1913, during a visit in London, the trader delivered a letter from the Mongolian Government with a request for support for the newly achieved independence. He also stated he wished to set up a business in Mongolia and inquired whether the British Government would offer protection to businessmen. In response, he

was informed that «...His Majesty's Government would undoubtedly endeavor to protect their interests but that His Majesty's Government were so little concerned with Outer Mongolia that it seemed... doubtful whether they would consider it expedient to have trouble with Russians over the activities of a few British Subjects in that part of the world...»²⁰.

The answer given to Stayton well explained position of the British Government on the Mongolia's state of affairs: the country simply lacked enough commercial and political appeal to lose an alliance with Russia over it, even though it appears that the lower level diplomats were interested in being more involved in the region: on 18th April, the British Ambassador in St. Petersburg requested the «opening» of the region for the British citizens²¹, and a couple of days later the British Minister to Beijing, Sir John Jordan, dispatched a message to London, in which he enquired about a possibility of appointing a consular officer to Khuree. He repeated his inquire in June, and one can wonder if he was not prompted by a yet another message delivered in May 1914 on behalf of the Bogd's Government by a Swedish missionary and trader, Frans August Larson. The message was once again inviting foreign governments to establish relations with the Mongols and was delivered also to the embassies of the United States, France, and Germany²².

What kind of answer Jordan received remains unclear. However, one could hardly expect it to be different from the one that was obtained in June 1914 by a member of a lower chamber of the British Parliament, who requested a clarification on the situation of Mongolia within the Republic of China and the attitude of the British Foreign Office towards dispatching official representatives to Khuree. He was informed that the information received from the Mongolian Government was delivered via unofficial channels and the British Government saw the region a part of the Republic of China²³.

The post-1914 efforts to establish foreign relations

In the same way, the signing of the treaty of Kyakhta restricted Mongolia's right to sign international treaties, the outbreak of the World War I in summer 1914 crippled the Mongols' opportunities to

connect with international powers via private individuals. As a result of the conflict spreading across Europe many travellers and explorers were forced to change their plans. Some of them decided to wait for a safer period, others entered military service. By 1916, hardly any non-Russian, non-Chinese persons travelled to or lived in the region and the foreign governments, particularly those based in Europe, were busy with the military activities.

In those circumstances it is hardly surprising that the Mongols had no further way to seek any form of contact with the British government for several years. It was only 1919, when another opportunity occurred: in April 1919, the British Ambassador in Beijing dispatched Sir Somerville Head, the Second Secretary of the Legation, to Mongolia to gather information on the situation there, particularly on the Bolsheviks' movements in Siberia, and the maneuvers of the Beijing Government to use the situation to its advantage²⁴. While in Mongolia, Head made an effort to «...let it be known that my visit to Urga was a purely private one...» He did, however, «gathered the impression, which was spontaneously confirmed...by other sources, that the local Mongolian, Russian and Chinese authorities, as well as the European business community, were by no means displeased that a member of His Majesty's Legation had come to see matters for himself, and that all cherished a hope that similar visits would become more frequent now that the motor car service rendered communications so much easier and quicker...»²⁵. Who were sources that «spontaneously» confirmed Head's impressions the diplomat did not clarify, but the lack of any more substantial information on the Mongols he got in touch with would suggest that the attempts to communicate with him were very cautious and restricted.

Slightly more open were the efforts to connect with the British Government via another diplomat, Eric Teichman, who arrived in Mongolia in August 1920, half a year after the region was submitted to the occupation by Chinese troops led by General Xu Shuzheng.²⁶ At the time of the diplomat's arrival, the Anhui Clique, one of several mutually hostile warlord factions operating in China in years 1916–1928, suffered a political defeat at the hands of its rival faction,

Zhili and, as a result, its supporter, General Xu, was forced to hastily leave Mongolia to join preparations for an open war. The Mongols were excited about this sudden change of circumstance, which they saw as a rising opportunity to regain at least autonomy if not a full independence. This was likely the reason why they dealt with Teichman more openly than Head²⁷ – soon after arrival in the capital, the diplomat was approached by three influential Mongol nobles²⁸, who wished to obtain support of the British Government for their cause. Teichman promptly clarified that he came to Mongolia purely for private reasons – as a part of his holidays – and that he could not speak with authority. He then proceeded to clarify that Great Britain could only be commercially interested in Mongolia and would not offer any aid in recovering the autonomy. He then recommended that «...the Mongols should take the present opportunity to attempt to negotiate directly with the Chinese for a peaceful restoration of their autonomy... If the Chinese Government were unwilling to revert the status established under the Russian treaty... they should be content with less, say the position as it was under the Manchus, conceding the Chinese the supervision, in name at any rate, over their foreign relations...»²⁹ This could hardly have been something the Mongol dignitaries wanted to hear, but it also reflected the ongoing political line of the British Government, which still had no wish to get involved in Mongolian state affairs. The only foreign state that raised a protest against Chinese occupation of Mongolia was Russia and even in this case the *veto* concentrated on the Beijing government cancelling agreements signed by the Mongol in 1912, 1913, and 1915, rather than the Mongols losing their sovereignty³⁰.

Conversation with Teichman was yet another one in a long line of unsuccessful attempts to obtain British support for the Mongol cause. It was, however, the last one; several months after the visit, Mongolia found itself under the control of Baron Roman von Ungern-Sternberg, an anti-Bolshevik warlord, dreaming of using the region as a military base for his military activities. Ungern managed to free Mongolia from the occupation by the Chinese forces, but his regime did not last long. In July 1921, Khuree was captured by the Red Army and a new pro-Bolshevik government, consisting of young revolutionaries from the

Mongolian People's Party, was established. The Bogd maintained his position as the head of the state but only in name and the country entered a process of shifting from theocracy to people's republic, in which all international contacts were to be handled from the pro-Bolshevik point of view.

Sources and References

Батсайхан О. 2010. Монгол үндэстэн бүрэн эрхт болох зам. Улаанбаатар: Соёмбо принтинг.

Батсайхан О., Лонжид З., Энхбат Ч., Баатар С., Амарсанаа, С. 2018. Монголын Түүх 1911–2017. Улаанбаатар.

Болд Р. 2008. Монголын тусгаар тогтнол ба Америкийн Нэгдсэн Улс. Монголын тусгаар тогтнолын талаарх АНУ-ын үзэл хандлага, байр суурь, бодлого 1910–1973. Улаанбаатар.

Дэндэв Л. 2015. Монгол товч түүх. Улаанбаатар.

Жамсран Л. 1997. Монгол төрийн тусгаар тогтнолын сэргэлт, Улаанбаатар.

Магсаржав Н. 1994. Монгол улсын шинэ түүх. Улаанбаатар.

МУУТА – Монгол Улсын Үндэсний төв архив, Улаанбаатар.

Оюунгэрэл Ш. 2003. Монгол Францын харилцаа (XIII зуунаас эдүүгээ хүртэл). Улаанбаатар.

Тачибана М. 2011. Монголын маргагдсан түүх. Богд хаант засгийн газар (1911–1921). Улаанбаатар.

Урангуа Ж. 2010. XX зууны эхэн үеийн Монгол улс (1911–1919). Улаанбаатар.

Altangerel B., Bulag U., Sampildonov Ch., Shurkhoo D. 2013. Trans-Continental Neighbours. Vol. 1. Cambridge.

Batsaikhan O. 2009. Bodgo Jebtsundamba Khutuktu. The Last King of Mongolia. Ulaanbaatar.

Bulstrode B. 1920. A Tour in Mongolia. London.

Byrne S. 2013. The would-be Mongolist. Lieutenant Gerald Charles Binsteed 1885–1915 // Өргөөг зорьсон Англи дэслэгч. Нэгэн зууны тэртээ. Улаанбаатар.

Christie C. 1976. Great Britain, China and the Status of Tibet, 1914–21 // *Modern Asian Studies* (London). Vol. 4.

Elleman B.A. 1999. The 1907–19016 Russo-Japanese Secret Treaties: a Reconsideration // *Asian Cultural Studies*. Vol. 25.

FO 371 – Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906–1966 of The National Archives in Kew, United Kingdom.

Friters G. 1951. Outer Mongolia and Its International Position. New York.

IOR_L_PS_11 – India Office Records of the British Library: Asian and African Studies: Political and Secret Department Record: Departmental Papers: Political and Secret Annual Files. London.

Klein I. 1971. British Imperialism in Decline: Tibet, 1914–21 // *The Historian* (London). Vol. 34.

Lattimore O., Onon U. 1955. Nationalism and Revolution in Mongolia. New York.

Lo Hui-Min. 1978. The Correspondence of G.E. Morrison 1912–1920. Vol. 2. London.

Mei-Hua Lan. 1999. China's «new administration» in Mongolia // *Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan*. New York.

Nakami T. 1999. Russian Diplomats and the Mongol Independence // *Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked cosmopolitan*. New York.

Rockhill W.W. 1914. The Question of Outer Mongolia // *Journal of the American Asiatic Association* (London). Vol. 14.

NOTES

- ¹ The dynasty had been created by the Manchus, the descendants of the Jurchen people of Manchuria. The Qing conquered Southern Mongolian tribes and in 1691 the Khalkha Mongols in the north willingly submitted to their rule under the threat of being overrun by the Oirats, the westernmost group of the Mongols, who later fell to the Manchu conquest in 1755–1757.
- ² Mei-Hua Lan, 1999; Марсаржав, 1994, т. 9; Батсайхан, 2009, р. 24-33.
- ³ Nakami, 1999; Батсайхан, 2010, р. 17-18.

- ⁴ The Russians began to engage in both commercial and political relations with the Mongols as early as 17th Century. They enjoyed many privileges in the region granted to them by the Qing court through various treaties, including the treaties of Nerchinsk (1689) and Kyakhta (1727).
- ⁵ The Mongols dispatched the first mission to St. Petersburg as early as in August 1911; Prince Khanddorj, Da Lama Tserenchimed and an Inner Mongolian noble KKhaisan were nominated to lead the mission. Their arrival in St. Petersburg in August caused an intense discussion within the Russian Government and although they did not obtain any official assistance in St. Petersburg, the Russians agreed to send a two-hundred-men Cossack unit to strengthen the guard of the Russian consulate in Khuree and to potentially provide the Bodg with a military protection against the amban. They also engaged in negotiations with the Qing court to cease its "new policy" (Магсаржав, 1994, т. 9; Batsaikhan, 2009, p. 24-33; Батсайхан, 2010, p. 13-18).
- ⁶ МУУТА, а. А4, д. 1, х.н. 10.
- ⁷ Тачибана, 2011, т. 120-122.
- ⁸ Russia and France signed in 1892 a military convention guaranteeing mutual mobilization in case of an attack on one of the signatories. It was followed by two separate agreements between France and Great Britain (1904), and Russia and Great Britain (1907), and became known as the Triple Entente. The treaties became key factor in the policies of all sides involved. With regard to Mongolia, the alliance meant that in March 1912, Sir Edward Grey, the Foreign Secretary of Great Britain, assured the Russian Ambassador, Alexander Benckendorff, that the British Government recognized "...Russia's rights to take measures which may be necessary for the protection of her special rights and interests in North Manchuria, Mongolia and Western China as far as they follow from Russian treaties and agreements with China..." Slightly later, in November 1912, when the Russians informed Poincaré, then French Minister of Foreign Affairs, about the Russo-Mongolian agreement signed in 1912 in Khuree, the official commented: "...Because of the absence of any French political or commercial interests in Mongolia...and because of our relations with Russia, we have actually no reason to reveal this omission, the more so because it can be advantageous not to know of stipulations which we should have difficulty in accepting if there were contrary to the universally accepted principle of commercial equality of nations in China..." (Friters, 1951, p. 247, 254; Оюунгэрэл, 2003, т. 31-41).

- ⁹ Japan and Russia signed several secret agreements (1907, 1910, 1912, 1916) regulating their spheres of influence in China and Central Asia (See more in Elleman, 1999, p. 29-44).
- ¹⁰ In 1873, Germany attempted to create a tripartite alliance with Russia and Austria-Hungary. The efforts failed due to a clash of interests between Austria-Hungary and Russia. In 1879, Germany and Austria-Hungary formed an alliance and were joined in 1882 by Italy (the Triple Alliance). Germany tried to maintain their alliance with Russia to prevent it from entering an agreement with France, but the traditionally friendly relations between both countries became gradually less and less amiable.
- ¹¹ The Open Door Policy initiated in 1900 by the United States promoted a free, open market and equal trading opportunity for merchants of all nationalities operating in the Qing State. Germany in particular saw it as a chance to balance their lack of well-established colonial base, even though the policy was non-binding and did not prevent any of the signatories from acting in any way that was preferential to their own interests. As G. Friters noted: "...At the end of January 1912[...] The Secretary of State for Foreign Affairs asked the French Ambassador in Berlin what was the nature of the incidents which were taking place in Mongolia. He said: "We are adversaries of the policy of spheres of influences and your interests, as well as those of England and the United States, are identical with ours. We want to preserve China as a whole, open to trade and to European trade, and we are against all designs which tend to more or less disguised partition of China" (Friters, 1951, p. 251).
- ¹² Тачибана, 2011, т. 121.
- ¹³ Тачибана, т. 336; Батсайхан et al. 2018, т. 76; Батсайхан, 2007, т. 40-41.
- ¹⁴ Марсаржав, 2018, т. 101-130; Дэндэв, 2015, т.73-80; Тачибана, 2011, т. 345-353.
- ¹⁵ Khaisan was an Inner Mongol noble, who in 1912 in recognition for his merits for the Mongolia's independence, had been awarded a title gung (approximately equal of the count's title in Europe). He was also appointed to a high ranking post in the Interior Ministry.
- ¹⁶ Lo Hui-Min, 1978, p. 50.
- ¹⁷ Lo Hui-Min, 1978, p. 50.
- ¹⁸ Lo Hui-Min, 1978, p. 50.
- ¹⁹ Byrne, 2013, p. 16.
- ²⁰ F.O. 371_1608 Report on Stanton Pyper.

- ²¹ This might have been a reaction to an attempt made by representatives of a British syndicate from Harbin, who offered to pay £100,000 for a five-year-long permission to import opium to Mongolia. The traders (it appears there were two of them) maintained that the syndicate would only be interested in storing the opium temporarily in order to transfer it to China rather than selling it to Mongols, which they rendered unprofitable. The proposition was first taken into consideration by the Mongolian authorities, but later rejected after a strong protest on behalf of the Russian Consul in Khuree, who also sent a secret telegram advising the authorities in Irkutsk not to issue a visa to the British merchants (Bulstrode, 1920, p. 171; Урангя, 2010, т. 236; Rockhill, 1914).
- ²² Болд, 2008, т. 64-65; Батсайхан, 2007, т. 49-72.
- ²³ Золбоо, 2012, т. 37, *Ibid*, 2007, т. 36.
- ²⁴ The volatile situation in Russia caused a tension among Mongolian nobles fearing an armed conflict. The atmosphere was exploited by the Chinese High Commissioner to Khuree (reestablished by the Agreement of Kyakhta in 1915), Chen Yi, who proposed increasing the number of Chinese troops stationed in Mongolia to protect the country's borders against potential attack. The Mongols refused at first, but, later reconsidered the proposal and accepted a 500-man horse brigade that arrived in Khüriye in September (Болд, 2008, т. 79-85).
- ²⁵ IOR_L_PS_11_159_1919-170, Report of Sir Somerville Head.
- ²⁶ In June 1920, the Mongolian Government approached Chen Yi with a request to increase the number of Chinese soldiers in the country. The appeal was a result of growing fear of the unrest in Siberia and was used by Chen Yi as a reason to send a telegram to Beijing, urging to dispatch reinforcements as soon as possible. In August, Beijing appointed General Xu Shuzheng the commander of the Northwest Frontier Defense Army and gave him the authority to solely make all decisions regarding Mongolia. Meanwhile, Chen Yi entered talks with a group of secular officials dissatisfied with the Bogd's theocratic rule. The sides drew up an agreement with over fifty stipulations (the final number was sixty four) aiming to abolish Mongolia's autonomy and bring the country under the full control of the Republic of China. The proposal was dispatched to Beijing on 1st October and approved by the Chinese parliament within the same month. On 29th October 1919, General Xu Shuzheng approached Khuree with a six-thousand-man-strong mixed brigade. By 15th November, he pressured Mongols, under the threat of arresting the Bogd, to accept the abolition of the

- country's autonomy. On 1st January 1920, he forced the Bogd and his officials to swear allegiance to the Republic of China in a humiliating public ceremony (Lattimore, Onon, 1955, p. 121-122; Марсаржав, 2015, т. 145-156; Жамсран, 1997, т. 115; Болд, 2008, т. 89).
- ²⁷ Teichman maintained that the Mongols approached due to their close connections with Tibet, which also at the time struggled for independence from the Republic of China and contrary to Mongolia was receiving British support (Christie, 1976, p. 481-508; Klein, 1971, p. 100-115; IOR_L_PS_11_159_1919-096, Report of Eric Teichman).
- ²⁸ Teichman never provided the names of his Mongol interlocutors. He only marked that they were three most influential princes in the country and that the meeting was preceded by several visits paid by lower dignitaries (IOR_L_PS_11_159_1919-096, Report of Eric Teichman).
- ²⁹ IOR_L_PS_11_159_1919-096, Report of Eric Teichman).
- ³⁰ Altangerel et al., 2013, т. 21.

Их Шавийн засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлтүүд (1911–1921 он)

Г. Баярмаа

Монголын Үндэсний Музей, Улаанбаатар, Монгол Улс

Г. Баярмаа

История изменений административной организации Великого Шаби (1911–1921)

В 1639 г. зять Халха–Монголии возвела пятилетнего сына Түшэту-хана Гомбодоржа – Дзанабазара – главой монгольской буддийской церкви. В его честь организовали кочевую ставку – *ургу* и выделили *шабинаров* в вечное управление. С этого времени в Халхе появилась социальная группа под названием шабинары хутухт (*хутагтын шавь*). У разных халхаских хутухт их число обуславливалось главным образом знатностью и значением хутухт для народа и было весьма различным: например у главы монгольской буддийской церкви Богдо Джебцундамбы число шабинаров превосходило 20000 семей. Шабинары освобождались от налогов, не несли государственную службу. Желая лучшей доли для себя в следующем воплощении, в поисках лучшей жизни, для освобождения от налогов и пошлин монгольские аристократы и простые араты стремились перейти в служение хутухте. Таким образом, число его духовных последователей стремительно росло и перестало зависеть от ведения только главного управляющего делами шабинаров – Эрдэнэ-шанцзотбы, возглавлявшего Шабинское ведомство, или Великое Шаби (*Их шавь*). Точно неизвестно, с какого времени Великое Шаби начали делить по отокам – первичным административным единицам. Первые архивные упоминания датируются 1767 г., в них имеются сведения о наличии 17 отоков. Шабинары Богдо Джебцундамба-хутухты не имели конкретных мест поселения, а были разбросаны по территории всех четырех аймаков Халхи. Отоки входили в состав официального административного деления страны и находились в ведении Шабинского ведомства. Отоками управляли зайсаны и шуленги. Основные обязанности шабинаров включали изготовление принадлежностей и атрибутики для монастырей, находившихся в ведении Джебцундамба-хутухты и Шабинского ведомства. В данной статье рассмотрены трансформация административного управления шабинаров Великого

Шаби, вопросы о том, по какой причине отоки входили в число первичных ячеек местного самоуправления Шабинского ведомства в период с 1911 по 1921 гг., происхождение отоков, а также причина возникновения должности начальника, который управлял шабинарами (*бүгдийн дарга*), рассмотрена его деятельность. Источниками послужили официальные документы, хранящиеся в фонде Центрального национального архива Монголии: фонд Главного управляющего и казначея Шабинского ведомства (*Эрдэнэ шанзудбагийн яам*), а также МВД Монголии.

Халхын ноёдууд 1639 онд Түшээт хан Гомбодоржийн хүү Занабазарыг эгээн цол өргөмжлөн түүнд үйлчлэх лам, хар шавь нарыг таслан өгснөөр хутагтын шавь хэмээх ардууд анх бий болжээ. Жибзундамба хутагтын харьяат шавь нарыг Их Шавь гэдэг. Монголын язгууртнууд, энгийн ардууд хутагтыг эрхэмлэн дээдлэх, хойтын буян дур сүсгийг бодох, амьдрах арга эрэх, алба татвараас зайлсхийх зэрэг олон шалтгаанаар шавьд захиргдах хүсэлтэй байснаар шавийн хүн ам үлэмж өсөж дан ганц Эрдэнэ шанзудбын яам захиран мэдэх боломжгүй болсон байдаг. Их шавийн харьяат нар чухам хэдий үеэс отгийн зохион байгуулалтай болгосон тодорхойгүй боловч 1767 оны архивын баримтад 17 отгийн тухай мэдээ үлджээ. Жибзундамба хутагтын шавь нар тусгайлан олгосон газар нутаг үгүй Халх дөрвөн аймгийн нутгаар тархан нутаглаж засаг захиргааны үндсэн нэгж отог багийн зохион байгуулалтад орж Эрдэнэ шанзудбын яамнаа захирагдадаг. Отог багийг зайсан дарга, шүүлэнгэ нар захирна. Шавь нар Жибзундамба хутагтын болон Их Шавийн харьяа сүм хийдүүдийн хурал номын хэрэглэлийг бэлтгэн гаргах үндсэн үүргийг хүлээн аж төрж байсан байдаг. Энэхүү өгүүлэлд Монгол улсын сүүлчийн эзэн хааны харьяат шавийн засаг захиргааны зохион байгуулалтад гарсан өөрчлөлтийн түүхийг тодруулан үзэх болно. 1911–1921 оны үеийн Их Шавийн орон нутаг дахь захиргааны анхан шатны нэгж отго багууд нэмэгдэх болсон шалтгаан, шавь отгууд байгуулагдсан асуудал, мөн Шавийн ардуудыг зүгчлэн захирах найман зүгийн бүгдийн даргын алба буй болсон хийгээд тэдгээрийн үйл ажиллагаа зэргийг тус тус тодруулан авч үзлээ. Чингэхдээ Монгол улсын үндэсний төв архивт хадгалагдаж буй Их Шавийн Эрдэнэ шанзудбагийн яам, Дотоод Хэргийг Бүгд Захиран Шийтгэх Яамны данс хараанд хадгалагдаж буй эх сурвалжуудыг ашигласан болно.

G. Bayarmaa
**Changes in administrative organization
of the Ikh Shabi (1911–1921)**

The first *shabi* structure in Khalkha was established in 1639, when Khalkha noblemen offered monks, laymen and disciples to Zanabazar, who was the son

of the Tusheet Khan Gombodorj, elevating him as the head of Mongolian Buddhist church. This structure for the disciples (*shabi nar*) of the Jebtsundamba Khutuktu was named the Great Shabi (*ikh Shabi*). These disciples were settled over the four aimags of Khalkha. The Ikh Shabi was subdivided into many *otog* and was administered by the Erdeni Shanzodba Office. This article aims at the clarifying transformation of the administrative organization of the *shabi* and analysis of the *bugdiin darga* institution responsible to management by the *shabi nar*.

Монголын Түшээт хан Гомбодоржийн хүү Өндөр гэгээн Занабазарыг гэгээн цол өргөмжилсөн үйл явцыг сурвалжуудад «...Монголын Жибзундамба блам өндөр гэгээн Лувсандамбажалцан ...шаргачин туулай жил таван сүүдэртэй Халхын долоон хошуу бүгдээр Ширээ нуур хэмээх газар ширээнээ залж шар хүрээ хийн гэгээн цол өргөн тахив¹. Энэ ондоо дагалдаагаар гадаад газраас өөр өөрийн тайж албатаас гаргаж тусгаар лам, хар шавийг байгуулж өргөв»² хэмээсэн үеэс буюу тэртээ 1639 оноос Их шавийн үүсэл тавигдсан гэж үздэг бөгөөд түүний төгсгөл үе нь 1925 онд тохиосон билээ.

Монголын язгууртнууд өөрсдийн хүмүүс нараас шавь болгон өргөх явдал анхдугаар Богдоос VIII Богдын үе хүртэл тасралтгүй үргэлжилж байсныг илтгэх олон баримтууд Монгол улсын үндэсний төв архивд хадгалагдаж байна. Тэдгээрээс түүхэн зүйн зарчмыг баримтлан зарим нэгэн зүйлийг тодруулваас, Тэнгэрийг тэтгэсэн 47 оны (1782) Засаг, улсад туслагч гүн Гончигдоржийн бичигт «...ноднин жил (1781) Дээрхийн гэгээн заларч ирэхэд Да сэцэн ханы Хэрлэний Цагаан чулуутын газар аймгаар Даншиг өргөж үүнд тохиолдсон засаг бүрээс нэжгээд өрх хүнийг шавь болгон өргөө»³ гээд олон засгаас шавь-ард өргөсөн тухай баримтыг үзвээс Богдын шавь ардын тоо жилээс жилд өсч, улмаар Халхын ноёдууд бөөнөөрөө шавь өргөх болжээ.

Мөн 1837 оны нэгэн баримтад «...гагцхүү Жибзундамба хутагт болбоос зарлигаар тусгайлан Халхын дөрвөн аймагт тахиулсан ихээхэн блам бусад бага сага хутагт нарт адилтгаваас болох үгүй. Хутагт угаас дагаар ирсэн шавь үгүй. Анхан дүрээс эдүгээ болтол олон Монгол хан, ван, засаг тайж нар шарын шашныг эрхэмлэж

ном хурлын хэрэглэлд туслуулахаар өөр өөрийн албат, хошууны ардын дотроос дуртайг нь үзэж шавь болгосоор ирэв»⁴ хэмээн шавь нар олширч буйг өгүүлжээ.

Шавийн засаг захиргааны үндсэн нэгж нь отог, баг, аймгийн зохион байгуулалт юм. Гэхдээ энэ удаа зөвхөн отог, багын түүхийг авч үзэх болно. Өргөгдсөн ардуудыг Эрдэнэ шанзудбын яам аль нэг отог, багт данслан бүртгэдэг байжээ. Шавьд лам нараас гадна жирийн хар хүмүүс, эмэгтэйчүүд мөн байсан юм.

Шавь болсон ардыг харьяат отог багт захируулахдаа «... Хэрлэн барс хотын чуулган дарга Сэцэн хан манай хошууны ганц бие лам Дэнзэн Дээрхид шавь болое хэмээсэнд Хэрлэний дарга Дашдондовын отог.⁵ Сэцэн хан аймгийн засаг гүн Тунгалагын хошуунаас өргөсөн ардыг ... эдгээр улс Эрдэнэ сэцэн ноёны садан болох тул мөн баруун отог захирахаас гадна Цэндгомбыг зайсан Цэнджавын өрх амын дор нэмэх»⁶ зэргээр захируулж отог багт дансалж авдаг байжээ. Тэдгээр шавь нар урьд аль аймаг хошууны нутагт байсан тэр нутагтаа хэвээр нутагладаг. «... Тэнгэрийг тэтгэсний 37-р он (1772) онд зарлигаар хязгаар дахиныг тогтоогч жанжин, хэтэрхий баатар ван, амбан ван У ... Халхын хан, ван бэйл, бэйс гүн, засаг нар Ширээт цагаан нуурын газарт чуулган нийлэхэд Жавзандамба хутагтын шавь нарыг хуучин ёсоор дөрвөн аймгийн дотор нийгэмчлэн нутаглуулья хэмээн тогтоон шийтгэсэн⁷ ний дагуу ... Жибзундамба хутагтын харьяат шавь нараас Сэцэн ханы зэрэг 17 хошуунд их, бага бүгд 30 илүү отог багын ард нутаглан суух нь угаас цэс бүхий боловч хаяа салж нийлэх зүйл буй учир одоо чухам аль аль хошуунд ямар нэртэй дарга шүүлэнгийн захирах ард нутаглан буй зэргийг нийлэн хянав»⁸ гээд 30 илүү отог багыг жагсаан бичсэн баримтанд «... Сэцэн хан, засаг Мишигдорж нарын хоёр хошуунд дарга шүүлэнг Цогдорж, Шагдар нарын багын ардууд Лувсанцэрэний отогт нутаглана»⁹ гэх мэтээр бичсэн байна.

Отгийн доторх аливаа асуудлыг зайсан дарга, дарга, багыг шүүлэнг нар эрхлэн мэдэх ба Эрдэнэ шанзудбын газарт шууд захирагдана. Чин улсын үеийн (XVII–XX зууны эхэн) Их шавийн хүн амын тоог хүснэгтээр харуулав. Доорх хүснэгтээс харвал Шавийн

нийт хүн амын дунд лам нарын эзлэх хувьд тийм ч өндөр бус бай-
жээ. Тухайлбал, Хүснэгт

Их шавийн өрх хүн амын данс¹⁰

Он	Өрх	Хувраг	Хүн ам	Шавийн хүн амд хуврагуудын эзлэх хувь
1772	11200	9472	63880	14,8%
1830	17035	21816	83982	26%
1837	15153	19245	76917	25%
1870	20093	10469	65103	16%
1882	9869	22184	64263	34,5%
1909	7975	16455	41880	39,2%

Дээрх баримтуудаас харвал Их шавийн хүн ам 1830 оныг хүртэл тогтмол өсөлттэй байсан бол 1837 оноос хойш тогтмол буурч эхэлжээ. Энэ нь Чингийн төрөөс сум эрийг (төрийн алба хаах үүрэг бүхий эрчүүл – Г.Б.) шавь өргөх үгүй хэмээсэн цааз хууль нөлөөлсөн, шавьд өргөгдөж байгаа хүмүүсийн олонхи нь лам нар байсан нь Их шавь дахь лам нарын тоог өсөхөд хүргэсэн, үүнийг дагаад хүн амын өсөлт зогссон зэрэг хүчин зүйлүүд нөлөөлсөн болов уу.

Манай түүх бичлэгт Жибзундамба хутагтын шавийн отгийн судалгааг Д. Цэдэв,¹¹ Ц. Насанбалжир, Ц. Сономдагва¹², О. Пүрэв¹³, Л. Алтанзаяа¹⁴, З. Нинжбадгар¹⁵ зэрэг судлаачид хийсэн. Гэхдээ их төлөв Чин улсын үед холбогдох байдлаар судалжээ. Тухайлбал: Анх 1957 онд Ц. Насанбалжир Шавийн тухай өгүүлэлдээ Жибзундамба хутагтын шавь отгийн үүсэл, отгуудын алба гувчуур, монгол улсын үеийн харьяат отгийн, их шавийн отгууд нэмэгдсэн зэргийг өгүүлснээр эхэлсэн. 1961 онд Ц. Сономдагва Манжийн захиргаанд байсан үеийн Ар Монголын засаг захиргааны зохион байгуулалтын судалгааг хийхдээ хутагтын шавийн отгийн үүсэл, тооны нэмэгдэл, байршил зэргийг анх тодруулан бичсэн байдаг. 1962 онд Д. Цэдэв Богдууд тэдгээрийн шавь нарын тухай өгүүлэл, 1964 онд Их шавь номондоо шавийн засаг захиргааны зохин байгуулалтыг

отгуудын нэршил, газар нутагтай Дархадын шавь отгийн тухай бичжээ. О. Пүрэв Монгол улсын улс төрийн түүхэн газар зүй номондоо 1911–1920 онуудад отгуудын тоо эрс нэмэгдсэн шалтгаан, отгийн зохион байгуулалтад гарсан өөрчлөлт, отгуудын байршилийг шинээр нэмэн тодруулан үзжээ. Харин З. Нинжбадгарын судалгаанд Шавийн ардууд хошуудын дотор тогтмол нутаглах цэс нутагтай байсныг, байгалийн бэрхшээл тулгарваас отгуудыг уг нутгаас өөр нутагт шилжүүлэн нутаглуулдаг байсан зэргийг бичсэн байна.

Иймээс энэхүү өгүүлэлд би Монгол улсын хааны харьяат Их шавийн засаг захиргааны зохион байгуулалтад гарсан өөрчлөлтийн түүхийг дараах байдлаар Олноо өргөгдсөн Монгол улсын үеийн Их шавийн отгийн зохион байгуулалтын тухайд, Их шавийн отгийн зохион байгуулалтад шинээр нэмэгдсэн харьяат отгуудын тухай, Бүгдийн даргын тамгын газар байгуулагдсан ба отгуудыг нэгдсэн удирдлагатай болсон гэх хэсгүүдээр тодруулан үзлээ. Монгол улсын үеийн Их шавийн отгийн зохион байгуулалтын тухайд Чин улсын хууль¹⁶ ёсоор Жибзундамба хутагтын шавь нарыг 3 жил нэг удаа байцаан, Хүрээний сайдын газарт мэдүүлдэг байв. Их шавь «...Хэвт ёсны 1-р онд (1909) өрх 7975, лам, хар нийлсэн 41880 хүн амтай»¹⁷ хэмээн мэдүүлсэн бол 1905 оны баримтаар ...их отог 17, бага отог 93, баг 30, Эрдэнэ зуу зэрэг хийдийн харьяат тусгай шавь нар 5¹⁸ буюу нийт 145 нэгж болон хуваагдаж байсан байна. Өөрөөр хэлбэл Монгол улс байгуулагдах үед их шавь 7000 орчим өрхийн 40000 орчим хүн, 145 отог багт хуваагдан захирагдаж байжээ.

Монгол улсын үндэсний төв архивын газарт Олноо Өргөгдсөн Монгол улсын 1912,1915,1918,1921 онуудын их шавийн өрх, хүн ам, малын тоо бүртгэл данснууд хадгалагдаж эрдэм шинжилгээний эргэлтэнд орж байдаг. Энэхүү тоо бүртгэлүүдээс Их шавийн отгуудад гарч буй өөрчлөлтүүдийг бүрэн харж болно.

Бүртгэлийг их, бага, 1918 оны шинэ шавь нарын данс гэж хуваан хийсэн байдаг. Их отог: 1912 оны байдлаар нэр бүхий 17 отгийн нэрийн дор салбарласан байдлаар 27 их отог бүртгэгдсэн байна. Жишээлбэл, Баруун хүрээ 3 салбар, Тунгалаг билэгт хутагт 3, Хийдчин 2, Эрх 4, Дархад шавь гурван отог болон салбарлажээ. Иймээс Баруун хүрээний Тогоочийн отог, Баруун хүрээний

Мөрдэндэвийн отог гэх мэтээр дарга нарын нэрээр ялган нэрлэдэг байжээ. Их отгуудыг зайсан дарга, дарга нар захирдаг. Их отгууд гол төлөв Нийслэл хүрээнд ойр Сэцэн хан, Түшээт ханы нутгуудаар нутагладаг. Жишээ нь, 1921 онд Сэцэн ханы 14 хошуунд 51 отог баг, Түшээт ханы 17 хошуунд 121 отог баг, Сайн ноён хан аймгийн 6 хошуунд 8 отог, Засагт хан аймгийн 6 хошуунд 6 отог¹⁹ нийт 160 отог 29 баг дөрвөн аймгийн нутагт тархан нутаглаж байжээ.

Отгууд дотроо баг болон хуваагдана. Отог доторх баг болон хуваагдаж байсан мэдээ хомс байдаг. О. Пүрэв Их отог дотор багтсан бага отог хэмээн үзээд Богдын шавийн ууган отог болох Баруун хүрээний отог гэсэн нэрийн дор 8 отог байсан. Отгууд дор бүртээ гурван багтай үүнийг Баруун хүрээний найман отог²⁰ хэмээдэг байсан гэж бичжээ. Гэвч 1915 оны Их отгийн дансанд Баруун хүрээний Санж, Дуламжав, Мөрдэндэвийн гэх 3 их отог, бага отгуудын дансанд Баруун хүрээний дарга Санжмятавын 1 отог гэх 4 отог бүртгэгдсэн байна. Отгуудын данснаас багын тухай мэдээг тодруулахыг оролдов. Данс бүртгэлийн бичвэрт өрхүүдийг 30 орчим өрхөөр хуваан нэгдсэн бүртгэл хийж байснаас үзвэл баг гэж үзэж болохоор байдаг. Жишээлбэл, Баруун хүрээний Санжийн отог²¹:

1	Хэсэг	1	2	3	4	5	6	7	Нийт
2	Нэр бүхий хүнээр нэрлэгдсэн өрх	30	31	30	30	16	30	7	174
3	Хувраг	18	15	20	19	4	21	–	97
4	Увш	6	9	4	5	6	6	–	36
5	Хар шавь	6	7	6	6	6	3	7	41
6	Хуврагийн тоо	53	34	40	34	9	38	3	211
7	Өрх	14	22	16	18	14	10	6	100
8	Ам	219	207	172	164	80	148	27	1016
9	Тэмээ	238	37	13	3	0	0	0	291
10	Адуу	1260	91	45	26	16	0	0	1438
11	Үхэр	339	128	54	14	0	0	0	535
12	Хонь	2603	685	259	107	32	0	0	3686
13	Сэвэг	21	3	1	0	0	0	0	27
14	Сул	365	645	430	470	160	0	0	470

Ийнхүү тоо бүртгэлийг тайлбарлаваас:

1. Данс бүртгэлд Санжийн отгийг 7 хэсэгт хувааж бүртгэл хийжээ.

2. Бүртгэлд ойролцоогоор 30 хүнийг 1 хэсэгт хамруулж үзсэн ба 7 хэсэгт нийт 174 нэр бүхий хүнээр тэмдэглэсэн өрхүүд бүртгэгдсэн байна.

3. 4. 5. Хувраг, увш²², хар шавь гэсэн нь өрхийн тэргүүлэгчийн ангилал болно.

6. Отог дахь нийт хуврагийн тоо.

7. Их шавийн хүн ам, өрхийн бүртгэлийн нэг онцлог нь эмэгтэй хүн ба хувраг нарын тэргүүлсэн өрхийг өрхийн тоонд авдаг үгүй (өөрөөр хэлбэл өрх үгүй гэж үздэг) цөөн тохиолдолд хуврагаар толгойлуулсан өрхийг бүртгэсэн байдаг. Харин энэ өрхтэй хэмээх айлууд нь увш болон хар хүнээр толгойлуулсан өрхүүд болно. Санжийн отог нь 100 өрх бүртгүүлснээс 18 нь нэр бүхий хувраг нараар толгойлуулсан, Увш 36 өрх, Хар шавь 46 өрх байна

8. 9. 10. 11. 12. бол хүн ам, малын тоо бүртгэл.

13. 14 дэх сэвэг, сул цай хэмээх нь Их шавийн ардууд тахилын цайн алба нэрийн дор мал хөлд таацуулан Их санд алба барьдаг байжээ²³.

Энэхүү 30 орчим өрхөөр хуваагдсан хэсгүүдийг баг гэж үзэх нь эргэлзээтэй байна. Учир нь, эдгээр хэсгүүдийн өрхүүдийг хөрөнгийн (малын тоо) байдлаар жагсаан бүртгэсэн байна. Жишээ нь, Хамгийн их хөрөнгөтэй хувраг Лхамсүрэнгийн хувраг 7, өрх 1, ам 8, тэмээ 48, адуу 291, үхэр 52, хонь 311, сэвэг 3, сул 760 цайн алба барих бол 1-р хэсгийн хамгийн бага малтай нь Увш Банзрагч хувраг 1, өрх 1, ам 10, тэмээ 3, адуу 4, үхэр 4, хонь 34, сэвэг 0, сул 145 цайны алба оноож²⁴, хөрөнгийн жагсаалтаар бүртгэл хийжээ. Өөрөөр хэлбэл 1 –р хэсгийн 30 өрх бол энэ отгийн хамгийн баялаг хөрөнгөтэй өрхүүд байгааг хүснэгтээс харж болно.

Гэтэл 6, 7 хэсгийн 37 нэр бүхий хүний бүртгэлд хувраг 36, өрх 16, ам 175 тэдгээр хүмүүс огт мал үгүй буюу тахилын цай өгөх чадваргүй хүмүүс байна. Үүнээс үзвэл багуудыг хөрөнгөөр жагсаан хуваан үзэж нэгж болгох нь боломжгүй болов уу. Тодруулан үзүүштэй юм. Уг данс хэдийгээр отог доторх багын зохион

байгуулалтыг илэрхийлж чадахгүй байгаа боловч отгийн доторх шавь нарын амьжиргааны түвшин, хүн ам, өрхийн бүтэц зэргийг тодруулан үзэх үндсэн баримт болж байна.

Харин отог доторх багийн зохион байгуулалтай байсан гэсэн мэдээг Эрхийн отгийн жишээгээр тодруулбал. Эрхийн отог нь Их шавийн 17 их отгийн нэг, нэг нэртэй дөрвөн салбарласан том отгууд болон оршиж байв. Тухайлбал:

1915 оны Их шавийн данс бүртгэл²⁵

Эрх отог	Лам тоо	Өрх	Хар эр, эмс охид	Нийт хүн
Зайсан дарга Гомбожав отог	206	80	367	573
Хиа дарга Цэрэнхүү	344	86	618	962
Дарга Бүтэмж	181	34	351	532
Дарга Самбуу	160	42	273	433

Хүн ам олонтой Нийслэл хүрээтэй ойр нутагтай энэ отгийн шавь нар одоогийн Төв аймгийн Эрдэнэ, Баяндэлгэр, Баян²⁶ сумуудын нутгаар нутаглаж байжээ.

Эрхийн отгийн нэгэн салбар хиа дарга Цэрэнхүүгийн отог 1912 онд харьяа өрхүүдээ Туул, Ангир, Тойн, Цахар, Еонши, Хамжил, Хэрлэн хэмээх долоон багт хуваан захирч байсан баримт хадгалагдан үлджээ. байна. Уг баримтанд, Туул багийн зайсан дарга Цэрэнпунцаг 250 шар цайг, хуврага Цэвээн 300 шар цай гэх мэтээр 30 нэр бүхий хүнээс 5 сэвэг 600 сул цайны алба оноосон бол Ангир багаас 14, Тойн (тодорхойгүй), Цахарт 10, Еоншид 9, Хамжилд 13, Хэрлэн багын 17²⁷ нийт 93 хүнд тахилын цайны алба оноосон байна. Нэр бүхий хүний ард 1 өрх буй билээ. Энэхүү баримт отог дотроо багууд болон хуваагдаж байсныг илтгэж байна

Бага отог, баг: Харин 1915 оны бага отгийн бүртгэлд Бага отог 87, шүүлэнгээр захируулсан баг 30, хийдүүдийн тусгай шавь 5 нийт 122 нэгж бүртгэгдсэн байна. Бага отгуудад хожуу үүссэн, газар нутаг хол, цөөн хүн амтай отог, багуудыг оруулсан байдаг. Тухайлбал, 1903 онд Дондогдулам хатныг Эх дагинад өргөмжлөх ёслол

үйлдэж, Ачлалт, ялгуун дагина, эрх Цагаан дарь эх цол хайрлан түүнд зориулж Эх дагины аймгийг байгуулахын сацуу отог шавийг таслаж өгч Эх дагины отог үүссэн байдаг. 1912 онд Эрх дагины отог Зайсан дарга Намсрай, Мөрдорж, Дорж, Гэлэгбаатарын 4 салбар отогтой 243 өрх, лам хар нийлсэн 2481²⁸ шавь ардтай байсан бол 1915 онд 4 отог 295 өрх, 2363 хүн амтай²⁹ болсон байдаг. Эх дагины хамгийн их өрх хүн амтай отог нь зайсан дарга Чойжин-нямын отог 161 өрхөд лам хар нийлсэн 1565 амтай, их отгуудаас дутахааргүй олон шавийг мэдэн захирч байжээ. Говийн, Жасын, Цагаан хөхөлийн зэрэг жижиг отгууд олон байсан. Отгууд 5 өрх 70, 80 орчим хүн амтай байх жишээтэй. Мөн цөөн хүн амтай, зах хязгаар нутагт орших бие даасан нэршилтэй 30 орчим багтай байсан байна.

1912, 1915, 1918, 1921 онууд дахь их, бага отгууд мэдээ

Он	Их отог	Бага отог	Нийт отог
1912 ³⁰	26	123	149
1915 ³¹	27	135	162
1918 ³²	27	143	170
1921 ³³	27	141	168

Дээрх 4 оны тоо бүртгэлд Их шавийн отгийн тоо нэмэгдсэн байна. Отгууд нэмэгдэхэд дараах хүчин зүйлүүд нөлөөлжээ. Монголчууд тусгаар тогтнолоо сэргээхэд үнэнчээр зүтгэсэн лам нарт туслагч отог шагнасан, Монголын төрд дагаар орохоо илэрхийлэн, их шавьд захирагдсан ардыг харьяат отог болгосон, олон хошуу засгуудаас их шавьд өргөгдөх явдал чин улсын үеийнхээс чөлөөтэй болсон зэрэг нь отгуудын тоо нэмэгдэхэд нөлөөлсөн байдаг.

Харьяат отог: Шавийн захиргаанд шинээр гарч ирсэн нэгэн онцлог нэгж юм. Монголын төрд үнэнчээр зүтгэсэн Их шавийн ихэс лам нарт Хааны зарлигаар «...Цэрэнчимэд, Бадамдорж, Дашжав, Равдан нар цөм чармайн зүтгэж явсан гавьяа үлэмж агуу улс төрд тус болсон нь бага үгүй тул өөр өөрийн гавьяа зүтгэлийг бодож Цэрэнчимэдэд урьд шагнасан Чин ван ламын хэргэм Чин сүжигт цол, Бадамдорж урьд шагнасан Чин зоригт цол эдүгээ Жүн ван

ламын хэргэм Дашжав, Равдан нарт тус тус урьд шагнасан Билэгт нэнсү нягт билэгт цол эдүгээ улсад туслагч гүн ламын хэргэмийг цөм үе улиран шагнаж ойр төрлийн дотроос залгамжлуулах бас хүү миний шавь нарын дотроос ван гүнгийн хуулийг журамлан дагалдах ард олгогтун жич эд нарт тусд хутагт ван гүний өргөмжлөл тамга шагнаж олго»³⁴ хэмээсэн ёсоор ламын хэргэм, харьяатыг захирах эрхийг олгожээ. Ийнхүү Их шавьд шинээр харьяат шавь дөрвөн отгууд бий болсон. Тухайлбал: Богд хааны ордон музейн сан хөмрөгт Их шавийн Да лам, Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэх яамны тэргүүн сайд Цэрэнчимэдийн Чин сүжигт чин ван ламын тамгагэх шавь захирах тамга хадгалагдаж байна. Анх харьяат шавь шагнахдаа «...Цэрэнчимэдийн харьяат ардад өрх 32, ам 293, хөрөнгө нь тэмээ 79, адуу 226, үхэр 178, хонь 2155, оногдох сэвэг 9, сул 290»³⁵ олгож байсан байдаг.

Харьяат шавийг үе улиран залгамжлуул хэмээсэн ёсоор лам нарын ойр дотны лам нар залгамжлах болжээ. Энэ нь уул ламын ёсонд гэрээс гарч лам болох учир үр хүүхэдгүй, дотно төрсөн ах дүү ч цөөн байснаас өөрийг нь асран сувилах шавь, үрчлэгдсэн лам нарт залгамжилсан байдал харагдана. Чин сүжигт чин ван лам Цэрэнчимэд 1914 онд таалал төгссөний дараа Чин сүжигт чин ван хэргэм, харьяат ардыг захирах эрхийг лам Цэрэндаш залгамжилсан байдаг.

Хэргэмтэн лам нарын захирах эрх хэмжээг Бүгд Ерөнхийлөн Захирах яамнаас тогтоож, Богд хаанд мэдүүлснээр баталгаажуулдаг. Харьяат отгууд нь тусдаа тамгын газартай, тамгын хэргийг хавсран шийтгэх түшмэл 1, бичээч 1 хүн 3 сараар жасаалан суулгаж хэрэг шийтгүүлэх, Чин ван ламын хөдөө гэрийн аж ахуйд харьяат ардаас 4 хүнийг дангаар болон өрхөөр суулгаж туслуулах. Тамгын газар ажиллах албан хаагчдын зардлыг отгоос гаргах жишээ нь «...харьяат чин ван ламд шүүсний эргэн хонь 5, дагалдах түшмэл нэгд 3 насны эр хонь 3, бичээч нэгд 3 насны эм хонь 2, өдөр бүр уяа морь 4 –ийг тус тус харьяат ардаас олгуулж хэрэглүүлэн. Хэрэв хоньд үнэ тушаасугай хэмээвээс иргэн хонь цаас 6, 3 насны эр хонь нэг бүрт цаас 5, 3 насны эм хонь нэг бүрт цаас 4-ийг тус тус таацуулан олгуулж цагийн үнэ ямар болбоос үнийг эл тооноос

хэтрүүлэх үгүй»³⁶ байхаар тогтоосон байдаг. Харьяат отог дотор гарсан хэрэг заргыг шийтгэх эрхтэй, ихээхэн хэргийг Эрдэнэ шанзудбын яамруу шилжүүлэх, отгийн ардын хөрөнгөнөөс Их санд тахилын цай, тос, даншигийн мөнгө зэрэг 6 зүйлийн үнэ цай, зоог сүү, ерөөл ганжуурын хэрэглэл өгөхөөс бусад албыг гаргуулахгүй байх, шавь нарыг дацан аймгууд зэрэг олон газрын сүм хийдийн алба сургуульд албадан хөөхгүй байх³⁷ хэмээн эрх хэмжээг тогтоож өгсөн байдаг. Ийнхүү харьяат отгууд нь дотоод асуудлаа өөрсдөө шийтгэж Эрдэнэ шанзудбын яаманд хагас харьяалалтай захирагдаж байжээ. Гэсэн хэдий ч тахилын цайны албыг бусад их, бага отгуудын адил Их санд барих үндсэн үүргийг байсан байна.

Мөн Хамба номун хан, дэд хамба нарт харьяат шавь захирах эрх олгож, тамга шагнасан байна. Богд хааны зарлигт «...хурал номын хэрэг ба албаны хэрэгт хүчин зүтгэсэн лам нарын хувьд ер үе улиран хишиг шагнасан үгүй тул ном гүрмийн хэрэгт тэргүүлэн сайн зүтгэж улс төрд их тус хийсэн Хамба Номун хан Пунцагт урьд шагнасан Тунгалаг билэгт цолын дээр хутагт, дэд хамба Сономдаржаад урьд шагнасан номч билэгт цолын дээр хутагт үсэг тус тус нэмж шагнаан хувилгааныг залаад өөр өөрийн нутагт тахиулах³⁸гээд Ван гүнгийн хэргэм үе улиран шагнах хууль ёсоор харьяат дагалдан олгуулж ...хоёр хутагтын өөр өөрийн харьяат Чоегийн дарга Дамдин, Цэнгэлийн дарга Догсомжав нэжгээд отгийн дээр уг тахигдах, тахиулах хоёр этгээдийн тусыг бодож эрт язгуур данс салж ангижирсан Чоегийн хэмээх 2, Цэнгэлийн хэмээх 1 отгийг хамтатган олгож хоёр хутагтын зөвхөн хэрэгсэх зүйлийг Манзушир Дүйнхор хутагтын адил нийлүүлэн дагаж явуулах³⁹ хэмээсэн зарлигийн ёсоор отог шавийг мэдэн захирах болжээ. Их шавьд шинээр туслагч отог зохиохдоо отгуудаас ардуудыг таслан байгуулсан бол хутагт нарын отог нь өмнө байсан отгийг хувь болгон олгож байгаагаараа ялгаатай. Мөн хутагтын туслагч отог үе улиран тахигдах эрх авсан бол, харьяат отгууд үе залгамжлах эрхтэйгээр байгуулагдсан байна.

Их шавьд захирагдан Монгол төрийг түшиж дагаар орох хүсэлтэй ноёд ч харьяат ардтайгаа Богд хааны их шавьд захирагдан харьяат шавь болж байжээ. 1913 онд Сэцэн хан аймгийн Сэцэн

вангийн хошуунаас Асуудын долоон отог, 1914 онд Дарьгангын нэг сум шахам өрх, Засаг хан аймгийн Засаг ханы хошуунаас нэг сум шахам өрх, Соёд Уринхайн гүн Далхсүрэнгийн харьяат хэсэг өрх, Хөвсгөл нуурын урианхай гүний Ар, Өвөр зүүн сум⁴⁰ зэрэг олон хошуудаас их шавьд шилжин захирагдсан байдаг. Тухайлбал: «Жирэмийн чуулганы Бодлогт Чин ваны хошууны түшмэл Түвцогт Зостын чуулганы Түмэд хошууны түшмэл Дамбадорж нарын 80 гаруй хүн Их шавьд тус тус дуртай»⁴¹ захирагдахыг хүсэхэд хүлээн авсан. Харчин гүн Равдандорж Их шавьд хавсран захируулахыг хүсэхэд «...Соёод Урианхайн Зоригт баатар бэйс Тогтох нарын нэгэн адил тусгай тамга олгож Их шавийн нэг засаг хошуу болгон хавсарган захируулж мөнх тахилын алба өргүүлэх»⁴² хэмээн зарлиг гарч их шавийн нэгэн харьяат отог болго хэмээн харьяатаа болгож байжээ. Ийнхүү Монголын төрд дагаар орох, хүсэлтийг гаргахын хамт Богд хааны их шавь захирагдах сонирхол их байсан байдаг. Шинээр захирагдсан ардуудад Эрдэнэ шанзудбын яам 1918 оноос тахилын цайны албыг оноож эхэлжээ. Шинэ отгуудын данс бүртгэлд Харчины итгэлт бэйсийн дарга Будын отог, Шинэ барга дарга Мишиг, Зоригт баатар бэйсийн харьяат, Барга хамба хувилгаан зайсан дарга Аюурзананы отог, Шинэ Харчин Ганданчойнхорлин зэрэг сүмийн ор Дондовцэрэнгийн дарга Лхамжавын отог, Дарьганга бүгдийн дарга гүн Цэрэнтогтох гэх мэт 19 отгийн бүртгэгдсэн байдаг. Монгол төрд дагаар орж харьяат албатайгаа Их шавьд захирагдах нь дараах шалтгаануудтай болов уу.

Монгол Улсын хааны харьяат болох сэтгэл зүйн хувьд тааламжтай Шавь ардууд улсын чанартай албанд оролцохгүй зөвхөн хутагтдаа үйлчилдэг. Хутагтын шавь нутаг үгүй халхын дөрвөн аймагт тархан нутагладаг зэрэг нь Их шавийн харьяат болохын давуу тал болж байжээ.

1915 оны Хиагтын гэрээний дараа даргаар орсон Өвөр Монголын олон ардууд уугуул нутагтаа буцсан боловч Их шавьд захирагдсан ардуудын ихэнх нь шавьд үлдсэн байдаг. 1918 оны шинэ захирагдсан отгуудын бүртгэлд 19 отог захирагдаж байжээ. Ийнхүү шавь захирагдагсад олноор үлдсэн нь Богдын шавь нар тусгай тогтоосон газар нутаг үгүй, тухайн суурьшсан нутагтаа оршин суудаг

байсан харьцангуй эрх чөлөөтэй, улсын чанартай элдэв ажилд дайчлагдадгүй байсантай холбоотой байсан хэмээн үзэж байна.

Зарлигаар Тогтоосон Монголын Хууль Зүйлийн бичигт Жибзундамба ламын 30 их отогт Зоригт баатар бэйсийн харьяа нэг отог, Хөвсгөл нуурын Урианхай гүнгийн харьяа нэг отог, Соёод Урианхай гүнгийн харьяа нэг отог Харчин хурц гүнгийн нэг отог⁴³ зэргээр их отгийн бүртгэлд оруулсан байгаагаас харж болох юм. Мөн гучин их отгийн бүртгэлд хуучин 17 их отог дээр эрх бүхий лам нарын харьяат отгууд, Улсын эх дагины харьяат отог, их шавийн тамга бүхий хутагтуудын отгуудыг шинээр нэмэн оруулж хуульчлан өгсөн байна. Гэхдээ 1921 он хүртэлх данснуудад 17 буюу 27 их отгийн бүртгэлийг хуучин ёсоор хийж дээрх харьяат отгуудыг бага отгийн дотор бүртгэсэн байдаг. Эрдэнэ шанзудбын яам шавь отгуудыг захирах зохион байгуулалтандаа бүтцийн томоохон өөрчлөлтийг 1911–1912 онд хийсэн. Энэ бол найман зүгийн бүгдийн даргын тамгын газрыг байгуулсан үйл явц байжээ.

Бүгдийн даргын тамгын газрыг байгуулсан нь. 1911 онд Монголчууд тусгаар тогтнолоо зарлан тунхаглаж, 5 яам бүхий Засгийн газрыг байгуулаад, дотоодын элдэв хэргийг шинэчлэх ажлууд хийсний нэг нь Монгол улсын Богд хааны харьяат Их шавийн Эрдэнэ шанзудбын яаманд бүтэц, зохион байгуулалтын өөрчлөлт хийсэн явдал юм. Энэхүү өөрчлөлтөөр Халхын дөрвөн аймгийн нутагт тархан суух шавь нарыг найман зүгт хуваан бүгдийн даргын тамгын газрыг байгуулжээ. Энэ тухайд VIII Богд Жибзундамба хутагт Монгол улсын хаан ширээнд залраад анхны Хишиг тархааж буулгасан зарлигт: «...Хүрээний найман зүгийн тус зүг дэх шавь нарыг захирах бүгдийн даргад нэжгээд ор (орон тоо) тус зүгийн бага дарга нараас сонгон тохоон тавьж, тамга олгон хэрэг шийтгүүлэн засгийн хууль ёсоор явуул. Өөр өөрийн нэжгээд дарга тавьж, туслагчийн хууль ёсоор явуул. Ихээхэн хэргийг хуучин ёсоор Эрдэнэ шанзудба, Да лам нарын газраа мэдүүлэн тогтуул»⁴⁴ хэмээсэн нь шавь нарыг нэгдсэн зохион байгуулалтай болгох шийдвэр байв.

Тухайлбал: Нийслэл Хүрээний өмнө зүгийн шавийг захирах Бүгдийн дарга Пунцаг, дэд дарга Гомбо нарын Эрдэнэ шанзудбын яаманд өргөсөн бичигт: «...Өвлийн сүүл сарын 22 Дээрхийн хишигт

мөргөж мөнхүү өдрийн дотор ДХБЗШЯ-наас уламжлан шагнасан Хүрээний өмнө зүгийн шавь нарыг захирах бүгдийн даргын тамгыг боол Пунцаг биеэр хүлээн залж нээх хэрэглэсэн»⁴⁵ хэмээн мэдүүлсэн байна. Чингээд найман зүгийн бүгдийн дарга нарт:

Хүрээний Дорно этгээдийн шавь нарыг захирах даргын тамга.

Хүрээний Дорно өмнө этгээдийн шавь нарыг захирах даргын тамга.

Хүрээний Өмнө этгээдийн шавь нарыг захирах даргын тамга.

Хүрээний Өрнө өмнө этгээдийн шавь нарыг захирах даргын тамга.

Хүрээний Өрнө этгээдийн шавь нарыг захирах даргын тамга.

Хүрээний Өрнө умар этгээдийн шавь нарыг захирах даргын тамга.

Хүрээний Умард этгээдийн шавь нарыг захирах даргын тамга.

Хүрээний Дорно умар этгээдийн шавь нарыг захирах даргын тамгыг⁴⁶ тус тус олгосон байна.

Бүгдийн даргын тамгын газар нь тус зүг дэх олон отог багуудыг захирна. Жишээ нь: Зүүн өмнө зүгийн шавь нарыг захирах бүгдийн даргын газар 1912 оны байдлаар 14 отог, багтай байжээ. Тэднийг нэрлэвээс:

Эрхийн дарга Маналжавын отог 483 хүн амтай бол.

Бүүвэй дарга Дамдинсүрэний отог – 606.

Шинэ дарга Арсланчүлтэмийн отог – 241.

Хувилгаан цоржийн дарга Цэндийн отог – 203.

Эрхийн дарга Бүтэмжийн отог – 570.

Манзуширын дарга Дэндэвийн отог – 1739.

Эрдэнэ хувилгааны дарга Мөрдэндэвийн отог – 308.

Мэргэний дарга Мөрдэндэвийн отог – 604.

Хичээнгүйн дарга Цэрэндэвийн отог – 374.

Говийн дарга Балжирийн отог – 76.

Говийн дарга Пүрэвийн отог – 91.

Говийн дарга Содномцэрэнгийн отог – 109.

Данжуурын дарга Ванчигийн отог – 112.

Санду сумын шүүлэнг Цэндийн отог – 147.

Ингээд нийт 5663 хүн амтайгаас: хувраг 1890, эрэгтэй 50-иас дээш насны эр 220, 50–18 насны 290, 18–0 насны 233, эмэгтэйчүүд 3030⁴⁷ байна. Мөн Баруун хойд зүгийн шавь нарыг захирах бүгдийн даргын газарт 11 отог, 6 баг, харьяат газар орших хурал сүмийн газрууд болох Эрдэнэ номун ханы хүрээ, Соёлыг илэрхийлэгч сүм, Дэчиннамдалигч сүм, Ширээ уулын Дашдаржаалин хийд⁴⁸-ийн газрыг харьяалан захирч байжээ. Харьяат отгууд харилцан адилгүй хүн амтай байгаа нь отог багуудын нутгийн хол ойроос шалтгаалж байсан болов уу хэмээн үзлээ. Говийн отгууд цөөн хүн амтай боловч хэд хэдэн даргад захирагдаж байгаа нь нэг даргад захирагдах боломжгүй алс зайтай нутаглах учир ойр нутаглахыг нэг отог болгон дарга, шүүлэнгээр захируулж байсантай холбоотой. Хамгийн олон хүн амтай Манзуширын отог⁴⁹ Нийслэл Хүрээтэй, Манзушир хутагтын Буяныг залбирагч сүмтэй ойр нутагтай байсан байна.

1911–1915 онуудад Их шавийн шавь нарын тоо 1912 оны байдлаар 6078 өрх, 36668⁵⁰ ам байсан бол 1915 оны хүн амын тоогоор 6654 өрх, 38645⁵¹ ам болон нэмэгдсэн.

Эрдэнэ шанзудбын яамны нэгэн бичигт «...энэ завсар Түшээт хан, Сэцэн хан хоёр аймгаас манай шавьд шилжүүлэн захирсан Ноён ламын шавь сум, Асууд сум, Сөнөд зүүн засаг ван Магсаржаваас шавь болгон өргөсөн Цагаан овооны Буянаар ивээгч сүмийн шавь нар Дарьгангын таван гараас өргөсөн шавь нар, бас Манай гадаад Монголын төрийг дагаж харьяат шавьд хавсарган захируулсан Харчин Болдын этгээд өртөөний Толь сүмийн тойн хутагтын шавь нар бүгд 1000 өрх 5000 гаруй ам хүн их төлөв Халхын өмнө хязгаар Дотоод чуулган хошууны нутагт байгуулсан сүм хуралд татагдаж өөрийн өөрийн язгуурын идээшсэн газар нутаглан суух»⁵² хэмээжээ. Энэ мэт Монгол олон засаг хошуудаас шавь болох явдал 1915 оны Хиагтын гэрээ хүртэл тасралтгүй нэмэгдэж байжээ. Иймээс Эрдэнэ шанзудбын яам шинээр бүгдийн даргын газар байгуулах саналыг Дотоод яам, Шашин төрд туслах сайдуудад айлтгасанд «Нийслэл хүрээний өмнө замын зүүн, баруун этгээдээр хуваан захирах бүгдийн даргын газруудыг байгуулах»⁵³-аар тогтон Богд хаанд айлтгаснаар. 1915 оны намрын тэргүүн сарын 18-нд

Нийслэл Хүрээний өмнө замын зүүн этгээдийн шавь нарыг захирах бүгдийн даргын газрыг шинээр нэмэн байгуулж. Бүгдийн даргад «Дотоод яамнаас айлтган зарлигаар Гонгоржав, дэд даргад Майдаржавыг тохоон»⁵⁴ ... Нийслэл хүрээний өмнө замын зүүн этгээдийн шавь нарыг захирах бүгдийн даргын тамгыг намрын тэргүүн сарын 20-ны өдөр хүлээн»⁵⁵ авч нээх хэрэглэсэн. Бүгдийн даргын тамгын жасааг «... Бодь амгалан сүмийн газар байгуулж Асууд шавь долоон отог, Аграмба ноён цоржийн шавь хоёр отог, Буяныг ивээгч түмэн өлзий сүмийн шавь нарыг захируулахаар тогтсон»⁵⁶-оор есөн зүгийн бүгдийн даргын тамгын жасаа ажиллах болсон байна.

Есөн зүгийн бүгдийн даргын тамгын газар нь Халхын нутаг дэвсгэрээр тархан суурьшиж, өсөн нэмэгдэж буй Хутагтын шавь нартай харилцах нүсэр ажлыг эмхлэн цэгцэлж, төр, шашны үйл ажиллагааг дөхөм хялбар болгохын хамт, төрийн бодлого чиглэл, үйл ажиллагаа хэрэгжих нөхцөлийг бүрдүүлэхэд чиглэсэн шинэчлэл байв. Бүгдийн дарга нарын тамгын газрын үйл ажиллагаа Эрдэнэ шанзудвын яамны шууд удирдлага дор явагдана. Эрдэнэ шанзудвын яам болон ДХБЗШЯ болон бусад яамдын гаргасан шийдвэрийг өөрийн харьяат отог багуудад хүргэн даган мөрдүүлэх ажлыг хэрэгжүүлэх, гүйцэтгүүлэх үүрэгтэй байжээ. Тухайлбал: Эрдэнэ шанзудбын яамтай шууд харилцан, өөрийн харьяа отог багийн бүх шавь нарыг захирах, Засгийн хэргийг зөвлөх, шийтгэх эрх өгсөн, Шүүх эрхтэй. Энд аар саар хулгай худал шийдвэрлэх, торгох, будлиан ихтэй болбол Эрдэнэ шанзудбын яам болон, харьяа Чуулган дарга нарт шилжүүлэх, Шавь ардаас санд барих тахилын цайны албыг, өр авлагыг шаардан гаргуулах зэрэг олон үйл ажиллагааг эрхлэн шийтгэж байжээ.

Нийслэл Хүрээний Хамба Номун хан, Эрдэнэ шанзудбын яамнаас 1915 оны өвлийн тэргүүн сарын шинийн 8-нд есөн зүгийн шавь нарыг захирах бүгдийн даргын тамгын газрыг татан буулгах асуудлыг Богд хаанд айлтгаж баталгаажуулсан байна. Татан буулгасан шалтгаанаа тайлбарлахдаа «... Монголчууд Дундад, Орос улс лугаа гэр бичиг хэлэлцэн тогтоож дотоод засгийн аливаа хэрэг зүйлд өөрөө дахин эзэрхэх эрхтэй болгочихуй энэ хир бүгдийн

дарга нарын аливаа тамгын газраас элдэв хэрэглэх хүнс хэрэгсэл ба уналга ачлагын уяаны морь, тэмээ бас тэдний тамгын газраас элч нарын уналга зэрэг үлэмжхэн бөгөөд эдүүгээ элдэв цагийн гачаалаар олон шавь хөрөнгө чинээ маш ядуурч эрхэм чухал шашин хурал ба аливаа албаны зүйлийг тасалдуулахад хүрсэн зэрэг эл учрыг хянав⁵⁷ мөн Бүгд Ерөнхийлөн захирах яамнаас цагийг дагаж улсын санг арвилан харьяат ерөнхийлөх зэрэг гурван яамны тамгыг татаж яамыг хасаж өөр өөрийн эрхлэн шийтгэсэн хэрэг зүйлийг зохих газруудад шилжүүлэн тушаах ... зарлиг ёсоор болгон шийтгүүлсэн»⁵⁸ энэхүү шалтгааны улмаас есөн зүгийн шавь нарыг захирах бүгдийн дарга нарын тамгыг татан авч, Эрдэнэ шанзудбын яамнаа тамга, данс зэргийг шилжүүлэн хураалгаж албаны хэргийг хуучин ёсоор гүйцэтгэн шийтгүүлэхээр болжээ. Чингэхдээ ажил хэргээ эмхлэн цэгцлэх журам гаргаж бүгдийн дарга нарын газрыг тараасан байдаг.

Энэхүү шинэчлэлийн үйл ажиллагаа удаан оршин тогтнож чадаагүй байна. 1915 оноос хуучин зохион байгуулалтаар Эрдэнэ шанзудбын яам үйл ажиллагаагаа явуулах болсон ч 280 гаран жил оршин тогтносон шавийн зохион байгуулалт хийсэн томоохон шинэчлэлийн нэг нь байжээ.

Ар Монголд 1650-иад оны үеэст зохион байгуулалтад орсон Их шавийн захиргааг 1723 онд Чин улсын хаанаас баталгаажуулж «сургах тамга» олгожээ. Их шавийн харьяат нар чухам хэдий үеэс отгийн зохион байгуулалтай болгосон тодорхойгүй байна. Шавийн хүн ам үлэмж өсөж дан ганц Эрдэнэ шанзудбын яам захиран мэдэх боломжгүй болсноос отгийн зохион байгуулалтыг үүсгэн тус тусын дарга нараар захируулан ажиллах болжээ. 1767 оны архивын баримтад отгийн тухай мэдээ баримт үлдсэн байна.

Улмаар 250 орчим жил их шавийн засаг захиргаанд төдийлөн өөрчлөлт ороогүй байсныг Олноо өргөгдсөн Монгол улс 1911 оны эцсээр байгуулагдсанаар Богд хааны харьяат Их шавийн Эрдэнэ шанзудбын яаманд бүтцийн өөрчлөлт хийж, Бүгдийн даргын газрыг байгуулан отгуудыг зүг бүрт нэгтгэн захирах болжээ. Тархай бутархай оршин байсан Жибзундамба хутагтын шавь нарыг зүг бүрт нэгдсэн удирдлагатай болгон Эрдэнэ шанзудбын яамны

төвлөрсөн үйл ажиллагааг сайжруулах ажлыг хийсэн боловч удаан оршин тогтнож чадалгүй 1915 онд татан буугджээ. Түүнээс хойш Их шавийн захиргаа урьдын адил Эрдэнэ шанзудбын яам их, бага отгуудын дарга нараар дамжуулан үйл ажиллагаагаа явуулдаг болсон байна.

Монгол улсын үед Их шавийн отог багт харьяат отог гэх бие даасан тамгын газартай отгууд бий болжээ. Монголын төрийн тусгаар тогтнолыг сэргээхэд онц гавьяа байгуулсан төрийн зүтгэлтнүүдэд харьяат отгуудыг шагнаан олгож үе улируулан, үе залгамжлуулан захируулах болсон байна. Мөн Монголын төрд дагах хүсэлтээ өгч Их шавьд захирагдсан монгол газар газрын ардуудыг отгийн зохион байгуулалтад оруулахыг хамт засаг хошуугаар захирагдсан ардыг харьяат отог болгон захирсан нь шавийн засаг захиргаанд гарсан томоохон өөрчлөлт байсан байна. Эдгээр нь 1911 оны үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалын ялалтаар тогтосон шашин төрийг хослон барьсан хаант тогтсон явдалтай холбогдох зүйл хэмээн үзэж байна.

Эх сурвалж

Алтанзаяа Л. 2004. Их шавийн зарим харьяатын гарлын тухай // *Northeast Asian Studies. Series 7*. Монголын түүх, угсаатан судлалын зарим асуудал. Сэндай.

Алтанзаяа Л. 2011. Монголын тамгатай хутагтын шавь нар. Улаанбаатар. Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг. 2010. Улаанбаатар.

Монгол улсын шаштир. Дэд дэвтэр. 2006. Улаанбаатар.

Монгол улсын үндэсний номын сан. Гар бичмэлийн хөмрөг. Богдын уг эх товч 7б тал.

МУУТА – Монгол улсын үндэсний төв архив, Улаанбаатар.

Нинжбадгар З. 2014. Жибзундамба хутагтын шавийн захиргаа (XVII–XX зууны эхэн). Улаанбаатар.

Пүрэв О. 1998. Өндөр гэгээний их шавь. Өндөр гэгээн Занабазар. Улаанбаатар.

Пүрэв О. 2004. Монгол улсын түүхэн газар зүй. Улаанбаатар.

Сономдагва Ц. 1961. Манжийн захиргаанд байсан үеийн Ар Монголын засаг захиргааны зохион байгуулалт (1691–1911). Улаанбаатар.

ШУА Түүхийн Археологийн хүрээлэн. Түүхийн баримтын мэдээллийн төв.

Цэдэв Д. 1964. Их шавь. Улаанбаатар.

ЗҮҮЛТ БА ТАЙЛБАР

¹ Монгол улсын үндэсний номын..., 7б тал.

² Монгол улсын ..., 2006, т. 413.

³ МУУТА, М85, д. 2, х.н. 47:3.

⁴ Нинжбадгар, 2014:15.

⁵ МУУТА, М85, д. 2, х.н. 455: 14.

⁶ МУУТА, М85, д. 2, х.н. 1083:13.

⁷ Цэдэв, 1964:29.

⁸ МУУТА.М-85, д 2, х.н. 1057:1.

⁹ МУУТА, М85, д. 2, х.н. 1057:1.

¹⁰ Нинжбадгар, 2014, т. 163.

¹¹ Цэдэв, 1964.

¹² Сономдагва, 1961.

¹³ Пүрэв, 1998.

¹⁴ Алтанзаяа, 2004.

¹⁵ Нинжбадгар, 2014.

¹⁶ Гадаад Монголын Төрийг Засах Явдлын хууль зүйлийн бичиг, 2009.

- ¹⁷ МУУТА, М1, д. 1, х.н. 7668:1.
- ¹⁸ Алтанзаяа, 2011, т. 34.
- ¹⁹ МУУТА, Х179, д. 1, х.н. 31.
- ²⁰ Пүрэв, 2004, т. 39.
- ²¹ МУУТА, А74, д. 1, х.н. 313.
- ²² Увш хэмээх нь гэнэн буюу гэргийтний сахилыг хүртсэн хүмүүс. Өөрийн мөн чанар нь бурхны номд сүсэглэн, таван тэвчидхүүнийг сахих ам авахуулж өгдөг санваар. Таван тэвчигдэхүүн нь: амьтны амь таслах, архи тамхи хэрэглэх, буруу хурцал хийх, эс өгснийг авах, номын хүн, багшийн гүтгэх, муушаахгүй байхыг чанад сахих ёстой. Жибзундамба хутагтын шавийн нэг онцлог нь увш нараар тэргүүлүүлсэн өрхүүд байдаг. Энэ нь хутагтын шавь нар ямар нэгэн хэлбэрээр бурхны номд сүслэн сахил авдаг байсан бололтой.
- ²³ Их шавийн ардууд Хутагтын санд тахилын цай нэрийн дор алба барьдаг, 800 шар цайг сэвэг цай гэх бол 800 үл хүрэхийг сул цай хэмээдэг. Малын хөлдөө таацуулан цайд шилжүүлж алба ногдуулдаг байсан байна. Тухайлбал: XX зууны эхэн үед тэмээ бүрийг 10 шар цай, үхэр адуу бүрийг 8 шар цай, хонь 2 шар цайгаар таацуулан алба оногдуулдаг байсан байна.
- ²⁴ МУУТА, А74, д. 1, хн-313.
- ²⁵ МУУТА, А74, д. 1, х.н. 327.
- ²⁶ Сономдагва, 1961, т. 108.
- ²⁷ МУУТА, А74, д. 1, х.н. 100.
- ²⁸ МУУТА, А74, д. 1, х.н. 48.
- ²⁹ МУУТА, А74, д. 1, х.н. 327.
- ³⁰ МУУТА, А74, д. 1, х.н. 48.
- ³¹ МУУТА, А74, д. 1, х.н. 327.
- ³² МУУТА, А74, д. 1, х.н. 513,514.
- ³³ МУУТА, А74, д. 1, х.н. 665.
- ³⁴ МУУТА, А9, д. 1, х.н. 5: 322-325.
- ³⁵ ШУА Түүх Археологийн хүрээлэн..., ф. 1, т. 1, х.н. 35.
- ³⁶ МУУТА, А9, д. 1, х.н. 83: 3.
- ³⁷ МУУТА, А9, д. 1, х.н. 83:3.
- ³⁸ МУУТА, А9, д. 1, х.н. 5:322-325.
- ³⁹ ШУА Түүх Археологийн хүрээлэн Түүхийн баримтын мэдээллийн төв, ф. 1, т. 1, х.н. 35.
- ⁴⁰ Пүрэв, 2004, т. 39.

- 41 МУУТА, А173, д. 1, х.н. 154.
- 42 МУУТА, А3, д. 1, х.н. 207:137-145.
- 43 Зарлигаар тогтоосон ...,2010:15.
- 44 МУУТА, А3, д. 1, х.н. 2:83-115.
- 45 МУУТА, А74, д. 1, х.н. 779:1.
- 46 МУУТА, А74, д. 1, х.н. 779:12.
- 47 МУУТА, А74, д. 1, х.н. 67.
- 48 МУУТА, А74, д. 1, х.н. 157.
- 49 Манзуширын отог одоогийн Төв аймгийн Сэргэлэн, Баянцагаан сумын нутаг.
- 50 МУУТА, А74, д. 1, х.н. 48.
- 51 МУУТА, А74, д. 1, х.н. 327.
- 52 МУУТА, А3, д. 1, х.н. 646: 6.
- 53 МУУТА, А3, д. 1, х.н. 646: 1.
- 54 МУУТА, А3, д. 1, х.н. 646: 1.
- 55 МУУТА, А74, д. 1, х.н. 1094: 1.
- 56 МУУТА, А74, д. 1, х.н. 1094: 14.
- 57 МУУТА, А74, д. 1, х.н. 1094: 11.
- 58 МУУТА, А74, д. 1, х.н. 1094: 11.

Монголо-тибетский договор 1913 года: к реконструкции истории и причин создания в свете новых источников

Н. В. Цыремпилов

Назарбаев университет, Нур-Султан, Казахстан

Анализируется содержание недавно обнаруженных в архиве Музея истории Бурятии им. М. Н. Хангалова черновики Монголо-тибетского договора 1913 г. Тибетский и монгольский черновые варианты этого важного исторического документа содержат ряд сведений, позволяющих глубже понять мотивы и обстоятельства его появления, а также роль России и Британии в новой истории Тибета и Монголии.

Н. В. Цыремпилов

1913 оны Монгол-төвдийн гэрээ: шинэ эх сурвалжийн үндсэн дээр түүхийг дахин сэргээн буй болгох шалтгаан

Тун саяхан М. Н. Хангаловын нэрэмжит Буриадын түүхийн музейн архивд олдсон 1913 оны Төвд-монголын гэрээний ноорог бичгийг хянан нягталсан байна. Энэ чухал түүхэн баримт бичгийн Төвд ба Монгол ноорог хувилбар нь түүний үүсэн гарсан нөхцөл байдлын учир шалтгааныг нилээн гүн ойлгоход тусламж үзүүлсэн хэсэг мэдээлэл агуулахаас гадна мөн Төвд, Монголын шинэ түүхэнд Орос ба Их Британи улс ямар үүрэг гүйцэтгэж байсныг тодорхойлж байна.

N. V. Tsyrempilov

The Mongolia–Tibet Treaty of 1913: towards the reconstruction of its history and causes of creation, in the context of new sources

The contents of the 1913 Tibet-Mongolia Treaty recently discovered in the archives of M. N. Khangalov History Museum of Buryatia are examined in this paper. Tibetan and Mongolian draft versions of this important historical document contain some new details that allow us to understand deeper the nature and circumstances of the Treaty drafting, as well as the role of Russia and Great Britain in the modern history of Tibet and Mongolia.

В последние годы мы стали свидетелями публикации ряда важных источников, проливающих свет на проблему Монголо-тибетского договора о дружбе и взаимопомощи, подписанного в 1913 г. с санкции теократических монархов Тибета и Монголии – Далай-ламы XIII и Джебцзундамба-хутухты XIV, соответственно. Как известно, с момента его объявления в начале 1913 г. российская и английская стороны, не говоря уже о китайской, считали его или не существующим, или нелегитимным. Последнее утверждение аргументировалось на основе сомнений в статусе Агвана Доржиева, российского подданного и одновременно главного представителя Тибета, при подписании этого договора. Ставилось под сомнение наделение его полномочиями со стороны Далай-ламы XIII Тубтен Гьяцо. Эти сомнения были косвенным образом подтверждены другим представителем Тибета, но уже на трехсторонних тибето-китайско-британских переговорах в индийском городе Симла осенью 1914 года¹. Сам текст договора, как известно, до недавнего времени был доступен только в русской и английской версиях. С английской же версии договор был переведен на тибетский язык бывшим министром финансов Тибета цэпоном Шакабпой. Лишь недавно были опубликованы оригинальные тибетская и монгольская копии договора, заверенные печатями², что сняло с повестки любые спекуляции о его несуществовании. Вероятно, подобные копии хранятся и в Лхасе, однако их публикация пока едва ли возможна в связи с позицией, которую по этому вопросу занимают власти КНР. В Монголии социалистического периода о Монголо-тибетском договоре также было принято умалчивать, исходя из сложной политической ситуации. Напротив, Центральная тибетская администрация в эмиграции и некоторые специалисты в области международного права считают этот договор одним из важнейших подтверждений того, что в период с 1912 по 1950 гг. Тибет существовал как независимое государство, обладавшее правом заключать двусторонние соглашения с другими странами. Если следовать этой точке зрения, Монголия стала первой страной, признавшей независимость Тибета.

Несмотря на публикацию договора, ряд вопросов, связанных с ним, еще далек от окончательного разрешения. В этой статье я не ставлю целью ответить на них, но, основываясь на некоторых ранее неизвестных архивных материалах на монгольском и тибетском языках, хотел бы дать пищу для новых размышлений.

В целом, проблематику, связанную с Монголо-тибетским договором 1913 г., можно свести к нескольким еще не выясненным вопросам. Кто был инициатором заключения этого важного соглашения: российские власти, Далай-лама или лично А. Доржиев? Точнее: какую роль сыграли эти стороны (если сыграли вообще) в создании данного документа? Из этого вопроса неизбежно вытекают проблемы полномочий А. Доржиева как официального представителя тибетского правительства в его подписании и вообще его статуса как такового в глазах тибетских властей. Не столь уж простым является и другой вопрос: с какой целью был заключен этот договор? Дело в том, что, как становится ясно из источников, заключение его имело некие скрытые цели. И, наконец, немаловажным, хотя и никогда в научной литературе не обсуждавшимся вопросом, является история создания текста договора. Ниже я покажу, что новые материалы, обнаруженные мною недавно в архивах Музея истории Бурятии им. М.Н. Хангалова, сообщают некоторые детали о первоначальном проекте договора и, соответственно, о политических замыслах А. Доржиева относительно совместной судьбы бывших зависимых территорий рухнувшей Цинской империи.

Инициатива договора

Сразу после того, как в газете «Новое время» появилось сообщение о том, что находившийся в конце 1912 г. в Урге А. Доржиев заявил о готовящемся договоре о взаимном признании между Монголией и Тибетом, правительство Китайской республики не замедлило заявить о том, что «всякое действие Далай-ламы за последние месяцы было предпринято по соглашению с русскими агентами в Урге»³. Подозрения в непосредственном участии российских

властей в подготовке соглашения полностью разделяли и британские власти. В своем письме государственному секретарю Британской империи вице-король Индии Лорд Хардиндж изложил эти подозрения следующим образом: «Кажется вполне вероятным, что Тибето-монгольское соглашение объясняется русским влиянием, если судить по формулировке Статьи III... и цепи последовательной мысли, вытекающей из серии монгольских соглашений»⁴.

П. Мера, посвятивший важную статью данному договору, разделял мнение британских чиновников о «русской руке» в его создании. Среди британских исследователей вопрос об участии российских властей в подготовке договора часто рассматривается как очевидный. Однако открывшиеся в последние десятилетия российские архивы говорят об обратном: для России появление этого договора стало такой же неожиданностью, как и для британцев. Не беря в учет официальные ноты российской дипломатии, ставившие целью девальвировать значение договора в глазах Британии, можно говорить о реальном замешательстве российских властей, что следует из внутренней дипломатической переписке. Так, с текстом договора российский МИД ознакомил уполномоченный в Урге И. Я. Коростовец, при этом как бы успокаивая его тем, что соглашение «не представляет политического значения и не заслуживает названия международного акта». Тем не менее, чиновник видит в сложившейся ситуации и определенную выгоду для российских интересов, поскольку соглашение «может послужить полезным предостережением чрезмерному честолюбию и самонадеянности Республиканского Правительства [Китая] и даже побудить его к сговорчивости»⁵. На мой взгляд, такой оправдательный и успокаивающий тон главного российского представителя в Монголии выдает растерянность российских властей в первые дни после появления информации о намечающемся договоре. О неприятии российской стороной нового договора между Тибетом и Монголией свидетельствует и отказ министра иностранных дел С. Д. Сазонова принять А. Доржиева как официального представителя Тибета. В секретной телеграмме Коростовцу Сазонов просит последнего объяснить Доржиеву, что для России Конвенция

1907 года не является пустым звуком, а потому он не может принять его «в качестве официального представителя Тибетского Правительства»⁶. О неучастии российских властей в подготовке договора говорит и анализ политической ситуации, сложившейся в сфере российско-британских отношений того времени. Накануне Первой мировой войны для обеих стран было выгоднее обеспечить создание тройственного союза – Антанты – с участием Франции, чем идти на обострение в Азии. По словам Сазонова «наши интересы в Тибете весьма ограничены и основываются исключительно на факте принадлежности русских калмыков и бурят к ламайской религии, главою которой является Далай-лама. Однако отдаленность Тибета и трудность сообщения между этой страной и Россией никогда не позволяли установлению тесной связи между нашими ламаистами и Тибетским Первосвященником»⁷.

Вышесказанное, однако, не может служить доказательством отсутствия всякой секретной инициативы российских властей в появлении договора. Вместе с тем, отсутствуют и какие бы то ни было сведения об обратном, кроме спекуляций китайских и британских официальных лиц. Приведенные же сведения говорят скорее о том, что инициатива исходила не от России. От кого же в таком случае? Очевидно, что от самих властей Монголии и Тибета, недавно провозгласивших свою независимость. Вопрос может быть поставлен иначе: от какой из двух стран исходил начальный импульс и не мог ли этот импульс быть инициативой одного человека – А. Доржиева? Отвечая на второй вопрос, следует принять во внимание следующие факты. Заключение договора произошло непосредственно после возвращения Доржиева из Тибета, где в конце 1912 г. в Ятунге произошла его последняя встреча с Далай-ламой XIII. Тибетский владыка все еще находился тогда на подконтрольной британцам территории в ожидании полной капитуляции китайских гарнизонов в Лхасе и их репатриации в Китай. У историков нет сведений о содержании их разговоров, но известно, что Доржиев вернулся из Тибета с рядом официальных поручений от тибетского правителя, среди которых, как

известно, была доставка письма и подарков от Далай-ламы императору Николаю II.

Среди обнаруженных нами недавно писем Далай-ламы XIII и ряда высокопоставленных тибетских чиновников А. Доржиеву есть анонимное письмо, которое свидетельствует о том, что таких поручений было гораздо больше. Приведем фрагмент из этого письма, которое вероятнее всего датируется апрелем 1913 г.:

«...когда новость о подписании нового тибето-монгольского договора о дружбе и взаимопомощи появилась в печати, [британские] сахибы сделали по этому поводу запрос. Россия вышла с предложением о том, что Британия и Россия, [заняв позицию] обоюдного доверия, отличающуюся от прежних [взаимоотношений], должны [совместно] оказать помощь Тибету. Британцы [ответили], что согласятся на это предложение только в том случае, если будут полностью уверены, что [со стороны России] Тибету опасности нет. Иначе, [как утверждают британцы], излишнее выпячивание тибетского вопроса вовне может принести больше вреда, нежели пользы, ибо Тибет и Британия географически связаны и ранее Тибет устно и в письменной форме признавал, что полагается в своих внешних связях только на британское правительство в связи с великим военным могуществом Британии. [Также отмечается, что,] если Британия и Китай придут к взаимному соглашению о посылке китайских войск в Тибет, Россия не будет [в состоянии] оказать помощь Тибету в связи с большим расстоянием, разделяющим [две страны]. Встретившись с римши Лунгшаром [Вы должны] попытаться достичь [следующих] важных целей спокойным, осторожным и настойчивым образом: не допустить китайские войска в Тибет, убедить Россию и Британию войти в серьезные переговоры [по тибетской проблеме], убедить Британию отказаться от враждебности [по отношению к Тибету], обеспечить российско-британское соглашение о помощи Тибету»⁸.

Сведения об авторстве письма отсутствуют, однако есть основания полагать, что оно было написано Далай-ламой XIII, но в связи с особой секретностью содержания не было заверено печатью. Так или иначе, письмо было написано высокопоставленным тибетским

лицом, которое дало А. Доржиеву подробные указания большой государственной важности, и это, кстати, может служить подтверждением официальных полномочий последнего. Миссией А. Доржиева в Россию и вообще в Европу, по мысли автора письма, является побуждение российских и британских властей к диалогу по тибетской проблеме, в частности пересмотр Англо-русской конвенции 1907 г., условия которой сковывали действия обеих держав в Тибете, были выгодны Китаю и крайне невыгодны Тибету. Анонимный автор письма говорит о монголо-тибетском договоре как о хорошо известном ему факте и извещает Доржиева о реакции на этот договор со стороны британских властей. Если принять во внимание инструктивный тон письма и четкую программу действий, изложенную в нем, то предположение о том, что Монголо-тибетский договор был частью некоей продуманной схемы, не выглядит беспочвенной спекуляцией. И автором этой схемы мог быть именно Далай-лама Тубтэн-Гьяцо.

Цель договора

Итак, целью секретной схемы, о которой мы узнаем из письма Доржиеву, являлось обеспечение пересмотра Англо-русской конвенции 1907 года. Тибетцев не устраивал этот документ, прежде всего, тем, что согласно ему и Британия, и Россия признавали сюзеренитет Цинской империи над Тибетом. Несмотря на падение Цинской империи в результате Синьхайской революции, Конвенция продолжала связывать руки обеим державам (в первую очередь Великобритании) в тибетском вопросе, ибо стороны отказывались от прямых сношений с Тибетом иначе, чем через посредство китайского правительства. Перед лицом реальной угрозы очередного вторжения китайских войск в Тибет правительство Далай-ламы нуждались в оружии, военных инструкторах и дипломатической поддержке Британской Индии и России, что по условиям этой Конвенции было невозможно. При этом, как это хорошо известно, и Россия, и Британия были готовы к ее пересмотру. Еще в 1912 г. в российских дипломатических кругах обсуждался вопрос о том, какую выгоду можно было бы извлечь из «сдачи» Тибета в распоряжение Британии:

«Если бы возник вопрос о пересмотре нашего с Англией соглашения [Конвенции 1907 г. – *Н.Ц.*], наше признание за нею права проникновения в Тибет носило бы теперь характер не вынужденного признания факта, а добровольной уступки, ценою которой мы вправе были бы требовать соответственных «компенсаций» там, где они нам нужнее, т. е. на афганской границе»⁹.

В ситуации угрозы китайской оккупации Кама и бездействия Британии правительство Далай-ламы имело свою логику видения ситуации и влияния на нее. Монголо-тибетский договор стал частью политической схемы, направленной на провоцирование Британии на активные действия в Тибете. Ожидалось, что заключение договора вызовет волну подозрений со стороны Британии в экспансионистских планах России и, в конечно итоге, приведет к пересмотру Конвенции 1907 г. Расчеты лхасского правительства оказались верны, но Первая мировая война просто не дала шанса России и Британии заняться азиатскими проблемами. Тем не менее, можно уверенно полагать, что Монголо-тибетский договор привел к Симлаской конференции 1914 г.

Мы уже говорили о том, что для Тибета Монголо-тибетский договор нужен был для того, чтобы сдвинуть тибетский вопрос с мертвой точки, на которой он остановился в 1907 г. Но этим, конечно же, его значение не исчерпывалось. Договор необходимо рассматривать и как документ, призванный урегулировать отношения между обоими государствами, делавшими свои первые шаги к независимости. В этой связи весьма любопытно узнать, какие мысли были у автора текста – А. Доржиева при составлении этого документа. Обнаруженные мною в архивах Музея истории Бурятии им. М. Н. Хангалова ранние черновые версии соглашения прояснить этот вопрос.

Тибетский черновик соглашения

Черновик Тибетско-монгольского соглашения 1913 г.¹⁰ написан на листе белой бумаги формата 32 x 24 см. Текст написан черными чернилами тибетским курсивом с большим количеством

исправлений и дополнений. Версия не является полной: она обрывается на последней статье договора. Изначальная последовательность статей обозначена тибетскими числительными. Очевидно, что последовательность статей была пересмотрена автором в ходе работы над документом, и новая последовательность обозначена тибетскими цифрами. В общем и целом, новая последовательность совпадает с той, что представлена в официальном тексте договора, за исключением ст. 8, которая соответствует ст. 9 окончательной версии. Текст черновика, соответствующий ст. 8 финального текста, не выделен в отдельную статью и включен в состав ст. 7 черновика. Первая статья черновика договора, следующая сразу после преамбулы, посвящена взаимным обязательствам по защите интересов буддийской религии. В окончательной версии договора эта статья передвинута на третью позицию. Вторая статья черновика, оговаривающая условие свободного передвижения духовенства и официальных лиц между странами-участницами договора, помещена на 5-ю позицию в официальном тексте. Третья статья черновика говорит о двусторонней торговле. Она соответствует ст. 6 финального текста. Четвертая статья черновика совпадает со ст. 7 официального текста. Пятая статья, в которой поднимается вопрос о коллективной безопасности, перемещена на шестую позицию. Затем следует статья, оговаривающая возможность последующего включения дополнений в текст договора. В черновом варианте статьи о взаимном признании глав двух государств помещены в конец документа, в отличие от финальной версии, в которой эти статьи следуют непосредственно после преамбулы. Однако в черновике договора последовательность статей в итоге, как уже отмечалось, была пересмотрена автором и стала близка к окончательному тексту.

Черновой текст в ряде моментов значительно расходится с официальным текстом документа. Так, договор в своей окончательной редакции составлен от первого лица (*rang re*), в то время как в черновой версии стороны обозначены в третьем лице. В отличие от черновика, когда в финальном тексте упоминаются Джебцзундамба-хутухта и Далай-лама, их религиозные титулы

Очирдара и *Бадзрадара* заменены на нейтральные «Великий Верховный Правитель» (*Gong ma bdag po chen po*) и «Великий Владыка Дхармы» (*Bstan pa'i bdag po chen po*). Нужно также заметить, что в двух первых статьях религиозная формула «просить занять место Владыки религии и государства» (*bstan srid zung 'brel gyi mnga' bdag tu gsol ba 'debs*) заменена на «признать Великим «Владыкой» (*bdag po chen por bkur ba*). Также и в других частях договора формулы «просить стать Владыкой» и «пожаловать титул» заменены на «признать» (*bkur ba*). Чувствуется, что в отношении стилистики окончательный документ был выполнен в нейтральном тоне.

В черновом варианте не дается имен уполномоченных представителей обеих сторон. По всей видимости, автор текста на момент составления черновика еще не знал доподлинно, кто будет ставить свои подписи на договоре.

Большинство статей обоих вариантов различаются терминологически и стилистически, но они совпадают по сути. Это касается преамбулы, статей о взаимном признании, защиты религии, вопросов безопасности и каналов коммуникации. Наиболее серьезные расхождения можно увидеть в статьях 6 и 7, в которых говорится о финансовых и торговых связях между Тибетом и Монголией. Статья 3 (6) черновика договора объявляет о намерении развивать двустороннюю торговлю товарами, производящимися в соответствующих странах в беспошлинном режиме. Та же статья конечной версии говорит уже о торговле на «прежних условиях» и не касается при этом вопроса о пошлине. Имеются значительные различия в формулировке ст. 7 о кредитах и долгах. В черновом варианте текст этой статьи содержит большое количество исправлений и это затрудняет его чтение и интерпретацию. Очевидно, что черновик обходит вопрос возмещения долгов правительствами и условия получения кредитов, но снова декларирует необходимость продвижения двусторонних торговых связей и предусматривает процедуру разрешения споров.

Вопрос об авторстве черновика остается открытым. Поскольку текст обнаружен среди личных бумаг А. Доржиева, можно

утверждать, что он и является автором этого документа. Так или иначе, изначальный текст договора выполнен в традиционном духе и, так сказать, более эмоционален в стилистическом отношении. Еще раз заметим, что статья о защите религии в оригинальной последовательности статей договора помещена на первое место. Статья об условиях торговли выдает стремление автора к большей интеграции двух стран. Все это, как мне кажется, может косвенно подтверждать авторство Доржиева, монаха, чьей *idée fixe* было объединение Тибета и Монголии в буддийскую конфедерацию.

Ранний монгольский текст договора

В том же архивном деле нами был обнаружен ранний монгольский вариант договора¹¹. Текст писан простым карандашом на листе линованной бумаги российского производства форматом 53 x 28,5 см. Он не содержит исправлений и не является полным. В дополнение к фактическим расхождениям, он отличается от официального текста в терминах и формулировках. Монгольский черновик в целом следует за тибетским черновым вариантом. Те статьи, что в тибетском черновике содержат множество исправлений, в монгольском тексте написаны набело. Так, ст. 3 монгольского черновика, как и тибетский черновик, говорит о беспошлинной торговле между двумя странами, тогда как окончательный тибетский и монгольский тексты говорят только о сохранении старых условий торговли, которые, видимо, существовали в эпоху цинского господства. Содержание ст. 4 монгольского черновика сильно отличается и от тибетской черновой, и от тибетской финальной, и от монгольской финальной версий. Если в этих версиях речь шла от кредитах и долгах, то монгольский черновик говорит о возможности объединения финансовых структур двух стран. Вероятно также, что речь идет о создании общего банка. Можно сказать, что автор этой версии, фактически, поднимал вопрос экономической интеграции Тибета и Монголии.

Заключение

Материалы, рассмотренные в этой статье, позволяют нам глубже понять природу Монголо-тибетского договора 1913 г. Документы из российских архивов показывают, что объявление этого договора застало врасплох российские власти, которые накануне Первой мировой войны искали компромисс с Великобританией в Азии ради альянса в Европе. Тибет был заинтересован в том, чтобы вызвать новую волну англо-российского противостояния во Внутренней Азии, поскольку самоустранение британцев от тибетской проблемы оставляло Тибет один на один с Китаем, и лишь некая провокация со стороны России могла подвигнуть Британию на решительные действия в Тибете. Автор цитируемого выше письма – очевидно, высокопоставленный чиновник, если не сам Далай-лама, призывает Доржиева обеспечить пересмотр Англо-русской конвенции 1907 г. Вероятно, Монголо-тибетский договор 1913 г. был частью некоего плана, составленного самим Далай-ламой XIII.

Черновые версии этого договора, рассмотренные в данной статье, дают возможность взглянуть на процесс составления этого важного документа. Можно предположить, что автором этих ранних версий и, следовательно, по меньшей мере, соавтором договора был А. Доржиев. Вероятнее всего, тибетский черновик предшествовал по времени монгольскому черновому варианту, в котором предварительные версии статей выглядят законченными. Тибетский черновой вариант договора основан на традиционной терминологии и более радикальных, по сравнению с официальным текстом, декларациях в сфере экономического сотрудничества. Беспешинный режим двусторонней торговли и, в монгольском черновом варианте, планы объединения финансовых структур двух государств, выдают стремление автора к интеграции Тибета и Монголии. В окончательном варианте статья о пошлинах заменена на нейтральные декларации о сохранении статус-кво в сфере торговых отношений, а формулировки о финансовой интеграции изъяты из текста вообще.

Судя по политическим намерениям и мотивам Доржиева, общий дух, в котором выдержаны оба черновых варианта, ясно указывают на его руку. Если идея данного договора как инструмента давления на Британию в вопросе о Тибете могла принадлежать Далай-ламе XIII, его изначальный дух и идеология явно восходят к А. Доржиеву.

Литература

Андреев А. И. 2006. Тибет в политике царской, советской и постсоветской России. С.-Петербург.

Батсайхан О. 2008. Монгол сүүлчин Эзэн Хаан VIII Богд Жавзандамба. Улаанбаатар.

Россия и Тибет. Сборник русских архивных документов, 1900–1914. 2005. Москва.

Mehra P. 2003. The Mongol-Tibetan Treaty of January 11, 1913. // The History of Tibet. Vol. 3. The Modern Period: 1895–1959. The Encounter with Modernity. London and New York.

Goldstein M. C. 1989. A History of Modern Tibet, 1913–1951. The Demise of the Lamaist State. Berkeley – Los Angeles – London.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Mehra, 2003, p. 184.

² Батсайхан, 2008.

³ Россия и Тибет, 2005, с. 189.

⁴ Mehra, 2003, p. 180.

⁵ Андреев, 2006, с. 200-201.

⁶ Андреев, 2006, с. 202.

⁷ Андреев, 2006.

⁸ Музей истории Бурятии им. М.Н. Хангалова, Общий фонд, ОФ 18579.

⁹ Россия и Тибет, 2005, с. 191.

¹⁰ Музей истории Бурятии им. М.Н. Хангалова, Общий фонд, шифра не имеет.

¹¹ Музей истории Бурятии им. М.Н. Хангалова, Общий фонд, шифра не имеет.

Приложение 1

Сравнительная таблица чернового и официального текстов Монголо-тибетского договора 1913 г. Перечеркнутый текст соответствует вычеркнутым фрагментам текста в черновике. Текст, заключенный в фигурные скобки соответствует фрагментам текста, добавленным в основной текст черновика. Вопросительные знаки заменяют те фрагменты, прочесть которые мне не удалось в связи с их неразборчивостью или поврежденностью. Крестики в тексте транслитерации соответствуют крестикам в тексте черновика. Эти крестики заменяют отсутствующие в тексте черновика имена полномочных представителей Тибета и Монголии

Транслитерация текста тибетского черновика	Транслитерация текста официальной версии договора
*, , bod sog rgyal khab gnyis rgyal-khab rang btsan pa bgyis pa phantshun dgyes tshor chen po rgyal-khab gnyis po nye ‘brel gyi chings-yig po manju’i rgyal khab kyi mnga’ ‘og nas bton thon rgya nag dang kha ‘bral bas bod sog gnyis po {rgyal khab ya? rang btsan pa byas nas} snga dus nas nye ‘brel gyi ??? yin pa mi ltod pa {phyin chad kyang srol mi nyams pa’i chad} chings yig bzhag don,	*, ,rang re bod sog gnyis, manju’i rgyal khab kyi mnga’ ‘og nas thon, rgya nag po dang bral te bod sog so so rgyal khab rang btsan pa bgyis sngar dus nas da bar bod sog gnyis bstan pa lar rgya gcig pa nye ‘brel che stabs da dung shin tu brtan thabs su ching yig bzhag don,
sog po’i rgyal khab {gong ma chen pos phag lo’i zla tshes nyin} mang po bkur ba’i bka’ lung gi chings bzhag rgyu dbang cha sprad pa’i blon chen × ×	sog po’i rgyal khab kyi gong ma chen po’i bka’ lung gi ching bzhag dbang cha sprad pa’i blon phyi rgya’i ya mon las byed blon chen t’a bla ma nyig tha sbi legs thu, blon chen gnyis pa cang cun smang las dpa’ thur dpal li damdingsurung,

Транслитерация текста тибетского черновика	Транслитерация текста официальной версии договора
<p>bod ljongs gong sa chen po'i {rgyal dbang t'a la'i bla} bka' lung gis chings bzhag tu dbang cha sprad pa × ×</p>	<p>bod rgyal khab kyi gong ma chen po t'a la'i bla ma rin po che'i bka' lung gis ching bzhag dbang cha sprad pa sku bear mtshan zhabs mkhan che blo bzang ngag dbang dang, tshe mgon ngag dbang chos 'dzin khu ral dngul skyes do dam pa tshe drung ye shes rgya mtsho, las rog drung yig dge 'dun skal bzang rnam kyis ching bzhag tu,</p>
<p>1 aang sog po rnam zhva ser bstan pa'i bdag po {badzra 'o chor dha ra} rje btsun dam pa rin po che ??? lcags phag zla {11} tshes {9} nyin rgyal por mnga' gsol ba brten {bstan srid zung 'brel ba'i mnga' bdag tu} nas mang po'i bkur ba'i rgyal po {chen po} mtshan gsol ba'i thad rgya? t'a la'i bla ma rin po che nas gzengs su bstod ching brtan du gtan du brtan por mdzad pa dang,</p>	<p>don dang por sog po rnam rgyal khab rang btsan bgyis te zha ser bstan pa'i dag po rje btsun dam pa hu thog thu rin po che lcags phag zla 11 tshes 9 nyin gong ma bdag po chen por bkur ba, bod kyi gong ma bdag po chen po t'a la'i bla ma rin po che nas gzengs su bstod de brtan cing 'gyur med mdzad,</p>
<p>aang {2} bod pa rnam rgyal dbang ba dzra dha ra t'a la'i bla ma rin po che srid bstan srid zung 'brel gyi mnga' bdag tu gsol ba 'debs nas {gong ma} rgyal po chen por mtshan gsol na mang pos bkur ba'i gong ma rgyal po chen por mtshan gsol nas gzengs su bstod ching gtan du brtan por mdzad rgyu,</p>	<p>don gnyis par bod pa rnam rgyal khab rang btsan pa bgyis thog rgyal dbang t'a la'i bla ma rin po che gong ma bdag po chen por bkur ba, sog po'i gong ma dag po chen po rje btsun dam pa rin po che nas gzengs su bstod de brtan cing 'gyur med mdzad,</p>
<p>dang po {3} kun mkhyen bu ram shing pa'i bstan pa rin po che nyams pa gsor chud pa'i mi nyams gong 'phel gyi thabs su rgyal khab gnyis nas bka' mol go bsdur gyis {rgyun du} 'bad dgos rgyu, ,</p>	<p>don gsum par sangs rgyas kyi bstan pa rin po che mi nyam dar rgyas yongs thabs su rang re rgyal khab gnyis po nas bka' mol go bsdur gyis 'bad dgos,</p>

Транслитерация текста тибетского черновика	Транслитерация текста официальной версии договора
4 lnga par rgyal khab gnyis po phyi nang 'jigs pa las { 'byung tshe } skyob rogs { dang phan rog } ji srid nam gnas par du mi 'gyur pa { bcas } 'i phan rogs bgyis rgyu gnyis nas rogs rim mdun dgos nan tan byed rgyu	don bzhi par bod sog gnyis po deng nas bzung rgyun du phyi nang 'jigs pa las gcig la gcig gis skyob rogs phan rogs mdzad rgyu,
gnyis pa {5} bod sog gnyis po bstan srid kyi las don pa dang, bstan srid kyi slob gnyer pa phan tshun bskyod skabs so so' i yul du phan rogs sngar rgyun bzhin byed rgyu,	don lnga par bstan srid las don dang, bstan srid slob gnyer la phan tsun 'grul bskyod rnams rang rang sa gnas su phan grogs bgyis rgyu,
gsum par rgyal khab phan tshun nas thon pa' i zog la {6} dngos zog las sgo khral gsho khral { nam yang } mi len pa { dang tshong zog rgyag rgyu' i phan rogs } dgos rgyu	don drug par bod sog gnyis po rang rang yul nas thon pa' i zog dang, lpags rigs lta bu' i tshong 'grul, dngul 'grul zog smin 'byed la sngar rgyun ltar bkags 'gel med,
<p>{7} bzhi par dngul skyed la(s) yul ljongs su rgyal khab gnyis phyag- 'brel gyis { spyir rgyal khab phan tshun tshong 'grul { dang dngul 'grul { dang zog rigs smin byed } bkag med tshong 'grul dang dngul 'grul ??? ??? } thog rgyas thabs su phan tshun } gnyis nas ?? dang rogs rim mdzad dgos }</p> <p>ang las bya tshong pa dang dngul 'grul las byed pa nas brtag yod bun g-yar gyis do bdag blag tsha? na'ang shog dang bcaad? gul? 'dir sprad</p>	<p>don bdun par deng phyin chad bun lon gtong dus sprod len skabs ya mon tham ga yod par zhus ste tham 'beb kyiis sor gnas ma bgyis tshe bun ded stabs ya mon sar po don med, ching yig ma bzhag gong gi bun bdag phan tshun sug cang dang 'brel yod tshe deng cing bsab 'jug chog, 'on kyang rang khungs sha spi, ho shog rnams su 'khris don med,</p>
kun.tshugs pa'am so sor tshugs pa la phan rogs bka' i rgyu dang tshugs tshe mol bsdur zur du ching bzhag dgos rgyu,	don brgyad par ching 'di bzhag pa' i rjes su bsnon dogs kyi don gnad yod tshe bod sog rgyal khab gnyis nas dbang cha sprad pa' i blon po rnams thon bzhag gi mol bsdur mnyam sbrel bgyid chog pa dang,

Транслитерация текста тибетского черновика	Транслитерация текста официальной версии договора
<p>aang {8} chings yig gnyis po 'di bzhin gong ma rgyal po rnams gnyis nas phyag brtags phebs tshe bstan ching tshul mthun</p>	<p>don dgu par ching yig 'di bzhag te tham 'beb brtan cing 'gyur med byas pa nas 'di don ltar sor gnas bgyi rgyu, sog po'i rgyal khab kyi gong ma bdag po chen po'i sa nas bskos ste ching yig bzhag pa'i dbang cha sprad pa'i blon phyi rgya'i ya mon las byed blon chen t'a bla ma nyig tha sbi legs thu, blon chen gnyis pa cang cun smang las dpa' thur dpal li damdingsurung, bod rgyal khab kyi gong ma bdag po chen po t'a la'i bla ma rin po che nas bskos ste ching yig bzhag pa'i dbang cha sprad pa'i blon sku bcar mtshan zhabs mkhan che blo bzang ngag dbang, tshe mgron ngag dbang chos 'dzin gyi rtags khu ral dngul skyes do dam tshe drung ye shes rgya mtsho dang las rog drung yig dge 'dun skal bzang gnyi nas rtags, sog po'i mang bkur rgyal po'i bzhugs gnyis pa chu byi zla 12 tshes 4 nyin, ,</p>

Приложение 2

Транслитерация раннего монгольского текста Монголо-тибетского договора 1913 г.

yeke monγul ulus ba töbed ulus-nar eb nayiramtu-yin ger-e bičig
jokiyaqu anu

bide qoyar ulus mangju-yin γar-un दौरа-ача getülejü tusayar
gürüng boluγsan-iyān sayisiyalčan erte urida čay-ača inaysi mongγul
töbed qoyar eb nayiramtu γayiqamsiy-tai-bar тоγтуγсан tegün-iyen ularil
ügei тоγтуγаqui-dur mongγul-un qayan ejen-ü jarliy-iyar kelelčege kikü-
yin nige ügdügsen ××

töbed-ün qayan ejen-ü jarliy-iyar kelelčege kikü nige ügdügsen ××

nigedüger burqan-u šasin-u erdeni-yi ene qoyar gürüng-eče erkilen
doruyitubasu selbiregülen ulam degegside delgeregүlkü-yin tus kijiy-
e-de kelelčen jöbleldejü jokiyamui,

qoyaduγar töbed mongγul-nar šasib törü-yin surγuli buyu qan
orun-u kereg-iyer yabuqui-dur öber öber-ün orun-a urida yosuγar tusa
üjegülemüi,

γutuγar inaysi činaysi mayimaγ-a-u ed-tür γayili ülü abulčaqu ba
mayimaγ-a delgeregүlkü-yi kičiyekü

dötüger münggün sang-un keltes qoyar gürüng nigedjü bayiyulqu
ba tus tusayar orun orun-dayan bayiyulaqui-dur sayad ügei tusayar
kelelčege-ber тоγтаγамui,

tabuduγar mongγul töbed qoyar ulus γadn-a dotun-a-yin ayul-ača
aburalčan bey-e bey-e-ben egüride tusalalčaqu

Русский перевод

Великое Монгольское государство и Тибетское государство составили договор о дружбе. Мы, два государства, освободившись из-под руки маньчжуров, объявляем свою независимость. С давних лет Монголия и Тибет находились в удивительно гармоничных отношениях и продолжают пребывать, таким образом, без изменений.

Уполномоченный великого монгольского правителя, подписавший договор...

Уполномоченный тибетского правителя, подписавший договор...

Оба государства обязуются совместно и в согласии вечно поддерживать, защищать и распространять Драгоценное Учение Будды.

Как и прежде, оказывать поддержку тем монголам и тибетцам, которые передвигаются между странами по делам религии или государства.

Содействовать беспошлинной двусторонней торговле и расширению торговых связей.

Вопрос о создании единого или отдельного для каждой страны министерства финансов должен решаться через беспрепятственное заключение особого договора.

При возникновении внутренней или внешней опасности, оба государства должны неизменно оказывать друг другу поддержку.

А.Я. Охтины илтгэл дэх Богд хаан ба Д. Бодоогийн хэрэг явдал

М. Аоки

Токиогийн Гадаад Судлалын Их Сургууль, Токио, Япон

М. Аоки

Богдо-хан и инцидент с Д. Бодо в докладе А.Я. Охтина

Инцидент с Д. Бодо – один из самых ранних и важных политических инцидентов после создания народного правительства Монголии. Премьер-министр Монголии Д. Бодо в январе 1922 г. лишился государственных постов, в августе того же года был арестован и казнен. Считается, что этот инцидент произошел в рамках политической борьбы между монгольскими политиками (Д. Бодо, С. Данзан, Э. Ринчино и др.). С другой стороны, наши исследования показали, что этот инцидент произошел в связи с тем, что Бодо протестовал против политики РСФСР в Монголии и противостоял заместителю полномочного представителя наркомата иностранных дел А.Я. Охтину. Последний считал Бодо антисоветски настроенным и опасным деятелем, изучил его деятельность и способствовал его аресту. По мнению Охтина, Бодо имел связи с США, Японией, российскими белыми, монгольскими князьями, ламами и Богдо-ханом. В данной статье анализируются доклад Охтина по данному вопросу, его оценка позиции Богдо-хана в связи с деятельностью Бодо, изменение политических отношений между Богдо-ханом и РСФСР после инцидента с Бодо. Летом и осенью 1921 г. советское руководство относилось к Богдо-хану не враждебно, считало его главой Монгольского государства. Так, Б. З. Шумяцкий в докладе В. И. Ленину от 2 ноября 1921 г. обозначал Богдо-хана «как земного бога и владыку», Г. В. Чичерин в докладе В. И. Ленину от 18 октября 1921 г. обозначал его как главу Монголии. По-видимому, в то время советское руководство не спешило отрицать власть Богдо-хана. Однако отношение резко изменилось в ходе инцидента с Бодо, важную роль в этом сыграл Охтин. Весной и летом 1922 г. Охтин направил доклады о данном инциденте в Москву. Из этих докладов видна ситуация с инцидентом и участие в нем Охтина. В докладе Л. М. Карахану от 8 июля 1922 г. Охтин указал на «определенные группировки князей и знатных лам, ориентирующихся в сторону Китая» и Богдо-хана как руководителя движения за независимость Монголии. Согласно его докладу, группировка, возглавляемая Богдо-ханом, в свое время обращалась к японцам и атаману Г. М. Семенову за помощью для восстановления автономии

Монголии, в результате чего там появился барон Р. Ф. Унгерн. Охтин понимал, что Унгерн получил полное одобрение и благословение Богдо-хана. Охтин сделал вывод, что Богдо-хан был главой «китаефильских князей и лам», сотрудничал с Японией, Семеновым и Унгерном. Основываясь на этом, Охтин считал, что Богдо-хан имел отношение к деятельности Бодо. В указанном докладе Карахану Охтин отмечал, что группа Бодо поддерживает тесную связь с дворцом Богдо-хана и широко развернула свою деятельность после того, как Бодо лишился государственных постов. После инцидента с Бодо руководство РСФСР и Коминтерн согласились с мнением Охтина. В «Плане работы Дальневосточного отдела ИККИ на 1923 г.» Г. Н. Войтинский указывал, что Монгольской народной партии (МНП) придется ломать старый феодально-теократический аппарат власти (власть Богдо, лам и т. д.) и строить новый аппарат. Для проведения этого курса А. Г. Старков участвовал в организации съезда МНП для строительства нового партийно-государственного аппарата. Заключается, что одним из результатов инцидента с Бодо стало резкое изменение отношения руководства РСФСР к Богдо-хану.

Монгол ардын нам ба Монгол ардын засгийн газарт чухал үүрэг гүйцэтгэж байсан Бодоо нь 1922 оны 1 сард төр засгийн албанаас огцорч, 8 сард баривчлагдан цаазаар авах ял авчээ. Энэхүү өгүүлэлд бид Бодоогийн хэрэг явдлын үед А. Я. Охтиноос Богд хааныг хэрхэн энэ хэрэг явдалтай холбогдуулан үзэж байсныг түүний бичсэн тайлан илтгэлээс судлаж, Зөвлөлт Орос, Богд хааны харилцаанд Бодоогийн хэрэг явдал хэрхэн нөлөөлснийг тодруулах болно. Охтин нь Богд хааныг Хятадын талыг баримтладаг ноёд, лам нарын тэргүүн, Япон, Америк, Хятад, Оросын цагаантан зэргийн холбоотон болон Зөвлөлт Орост хор аюултай этгээд хэмээн үзэж байв. Энэхүү санааны дагуу Охтин, засгийн газраас хөөгдсөн Бодоо нарын үйл ажиллагааг нягт тагнаж Богд хааныг тэдэнтэй бат холбоотой хэмээн дүгнэжээ. Богд хааныг Бодоогийн хэрэг явдалтай холбоотой хэмээн ойлгосон Охтин нь Богд хааныг устгах шаалдлагатай, Зөвлөлт Оросыг эсэргүүцэх улс төрийн хүчин зүйл хэмээн тооцож бодох болжээ. Бодоогийн хэрэг явдлын хойно Зөвлөлт Оросын талаас, устгах шаардлагатай хуучин ноёд, лам нарын улс төрийн тогтолцооны тэргүүн нь Богд хаан хэмээн үзэж энэхүү санаанд үндэслэсэн Монгол бодлогыг явуулах болжээ.

M. Aoki
**The Bogd Khan and the incident of D. Bodo in
A. Ya. Okhtin's report**

D. Bodo, one of the leaders of Mongolian People's Party and Mongolian People's Government (MPG), resigned from the Prime Minister and the Foreign

Minister of MPG in January 1922 and was purged in August 1922. This incident of Boodoo is one of the most important political incidents after the formation of MPG; it reflected Soviet policy on Mongolia and the political situation there at that time. The purpose of this paper is to analyze the A. Ya. Okhtin's report described the process of the incident. This material allows us clarifying how A. Ya. Okhtin connected the Bogd Khaan with the incident and how the incident influenced on relations between the Bogd Khaan and Soviet Russia. Okhtin regarded the Bogd Khaan as the leader of Mongolian aristocracy and lamas who were orientated to China, the proponent of Japan, China, USA and Russian White Guards, and the harmful element for Soviet Russia. Based on this idea Okhtin judged that the Bogd Khaan cooperated with «anti-Soviet» activities of Boodoo, and the Bogd Khaan was the political factor which opposed the activities of Soviet Russia in Mongolia.

Монгол ардын нам (МАН)-ыг үндэслэн байгуулагчдын нэг, Монгол ардын засгийн газр (МАЗГ)-ын ерөнхий сайд болон гадаад явдлын яамны сайд Д. Бодоо нь 1922 оны 1 сард гэнэт төр засгийн албанаас огцорч, мөн оны 8 сард баривчлагдан цаазаар авах ял огцорч. Энэхүү Бодоогийн хэрэг явдлыг МАЗГ-ыг зохион байгуулагдсаны дараа үүссэн анхны улс төрийн ихээхэн хэрэг явдлын нэгэнд тооцож болно. Бодоогийн хэрэг явдалд тухайн үеийн Монголын улс төрчдийн үзэл баримтлал, тэдгээрийн улс төрийн тэмцэл болон Монгол-Зөвлөлт Оросын харилцааны нөлөө нь зайлшгүй тусгагдсан бөгөөд ийм утгаар олон судлаачид энэ хэрэг явдлыг Монголын орчин үеийн түүхийн чухал асуудал хэмээн үзэж олон талаас судлаж иржээ. Урьдын судалгаагаар, «хувьсгалын эсэргүү» нартай хийсэн Монголын хувьсгалчдын тэмцлийн үр дүн¹, мөн Монголын улс төрийн удирдагчид, тухайлбал, Бодоо, Данзан, Ринчино нарын хооронд үүссэн тэмцлийн үр дүн² хэмээн Бодоогийн хэрэг явдлыг үнэлж иржээ. Нөгөөтэйгүүр Зөвлөлт Оросоос Монголд томилон явуулж түүний бодлогыг гүйцэтгэн биелүүлж байсан төлөөлөгчид, сургагчид, ажилтан нараас Бодоогийн хэрэг явдалд чухам ямар нөлөө үзүүлж байсныг харьцангуй бага судлаж ирсэн хэмээн санагдана³. Тухайн үед Зөвлөлт Орос нь Монголын улс төрийн тавцанд чухал үүрэг гүйцэтгэж эхэлсэн ба үүнийг бодоход Бодоогийн хэрэг явдалд Зөвлөлт Оросын талаас яаж оролцон

нөлөөлснийг судлахгүйгээр энэхүү хэрэг явдлын үнэн учир байдал ба түүхэн ач холбогдлыг илэрхийлэх боломжгүй хэмээн бид бодож байна.

Бодоогийн хэрэг явдлын үед Монголд ажиллаж байсан Зөвлөлт Оросын Гадаад хэргийн ардын комиссариатын бүрэн эрхт төлөөлөгчийн орлогч А. Я. Охтин Бодоо нарыг баривчлан цаазаар авахад гол үүрэг гүйцэтгэснийг бид урьдын судалгаагаараа⁴ нэгэнт илэрхийлжээ. Бодоогийн хэрэг явдал бол зөвхөн Монголын улс төрчдийн хоорондох Монголын дотоод шинжтэй тэмцэл хэмээхээс илүү Монгол дахь Зөвлөлт Оросын үйл ажиллагааг эсэргүүцсэн Монголын зарим улс төрчид ба Зөвлөлт Оросын төлөөлөгчийн хоорондох тэмцэл хэмээн бид үзэж байна.

Бид урьдын судалгаанд Бодоогийн хэрэг явдлын үед Богд хааны нэр нэг бус удаа гардаг талаар бичсэн⁵ боловч, энэхүү Богд хаан ба Бодоогийн хэрэг явдлын холбоо хамаарлын асуудлыг тусгайлан авч судлаагүй байна. Гэвч Богд хаан ба Монголын засгийн газрын хоорондох харилцаа холбоо Тангаргийн гэрээгээр урьдаас өөрчлөгдсөн боловч, Богд хаан нь Монголын улс төрийн нөлөөтэй фактор хэвээр байх нь эргэлзээгүй юм. Тухайн үед Монгол дахь шинэ улс төрийн фактороор ажиллаж эхэлсэн Зөвлөлт Оросоос улс төрийн чухал томоохон хэрэг явдлын үед Богд хаанд яаж хандаж байсныг судлахаар, МАЗГ зохион байгуулагдаж Зөвлөлт Оросоос Монголын улс төрийн тавцанд оролцож эхэлсэн 1921–1922 оны Монголын улс төрийн байдал болон Зөвлөлт Оросын Монголын талаарх бодлогыг илэрхийлэн тодруулах боломжтой хэмээн бид үзэж байна.

Үүнд энэхүү өгүүлэлд бид Бодоогийн хэрэг явдлын үед Монгол дахь Зөвлөлтийн үйл ажиллагааг удирдагч Охтиноос Богд хааныг энэ хэрэг явдалтай яаж холбогдуулан үзэж байсныг түүний бичсэн тайлан илтгэлээс судлан илэрхийлж, МАЗГ байгуулагдсан 1921–1922 оны үед Зөвлөлтийн төлөөлөгч Богд хааныг хэрхэн үнэлж түүнд яаж хандахаар төлөвлөж байсныг тодорхойлуулахын хамт, Богд хаан ба Зөвлөлт Оросын харилцаанд Бодоогийн хэрэг явдлын үүсгэсэн өөрчлөлтийг тодруулъя.

Бодоогийн хэрэг явдлын тойм

Дээр дурдсанчлан Бодоогийн хэрэг явдлын үүссэн учир шалтгааныг олон судлаачид ер нь Монголын улс төрчдийн доторх эрх мэдлийн тэмцэл буюу Бодоо, Данзан, Ринчино нарын үзэл санааны зөрөлдөөнөөр гол төлөв тайлбарлаж иржээ. Гэвч энэхүү тайлбар нь Бодоо нарыг баривчлаж цаазаар авсныг нарийн тодорхойлж чаддаггүй хэмээн бид үзэж байна. Үүнд бид Монгол ба Оросын архивын материалыг ашиглаж, энэ хэрэг явдал ба Зөвлөлт Оросын холбоо хамаарлын талаар урьд нэгэнт илэрхийлсэн ажээ. Энэ 1-р бүлэгт бидний урьдын судалгаанд үндэслэж Бодоогийн хэрэг явдлын үйл явц ба энэ хэрэг явдалд Зөвлөлт Оросын талаас явуулсан үйл ажиллагаануудын тоймыг авч үзье.

1921 оны намраас Москвад очсон Б.З. Шумяцкийн оронд Монголд Зөвлөлт Оросын үйл ажиллагааг хэрэг дээрээ удирдах болсон Охтин нь Бодоогийн хэрэг явдалд чухал үүрэг гүйцэтгэжээ. А.Я. Охтин (жинхэнэ овог Юров) нь Оросын ажилчны социал демократ намын Псков мужийн комиссын эрхлэгч, Зүүн фронтын улс төрийн тасгийн эрхлэгчийн орлогч, Рязан–Урал төмөр замын улс төрийн тасгийн эрхлэгч зэрэг Оросын улс төр, намын аппарат байгууллагын чухал үүргийг гүйцэтгэж, 1921–1922 онд Монголд суугаа Зөвлөлт социалист бүгд найрамдах холбоот Орос улсын бүрэн эрхт төлөөлөгчийн орлогчийн ажлыг гүйцэтгэв⁶. 1923 оны 11 сарын 24-нд Зоригт (А.Г. Старков)-ын бичсэн «Монгол ардын намын анхдугаар их хурал» хэмээх материалд нь 1922 оны эхний үеийн Охтиныг «Гадаад хэргийн ардын комиссариатын төлөөлөгч ба Коминтерний төлөөлөгч» хэмээжээ⁷. Үүнээс үзэхэд Охтин нь Монгол дахь Зөвлөлт Орос ба Коминтерний үйл ажиллагааг удирдаж байсан хэмээн үзүүштэй.

1921 оны намар, Зөвлөлт Оросын засгийн газартай Монгол, Зөвлөлт Орос хоёр улсын үндсэн асуудлууд ба найрамдлын гэрээний талаар ярилцахаар Данзан нарын Монголын төлөөлөгчдийг Москвад явсны дараа, Бодоо нь Монгол дахь Зөвлөлт Оросын түшмэд, улаан цэргүүдийн үйл ажиллагааг шүүмжилж эхэлжээ. Монгол ардын түр засгийн газрын үеэс хойно Зөвлөлт Оросоос Монголд томилогдож

ирсэн Орос, Буриад сургагч нар нэгэнт оногдсон ажил үүргээ хэтэрч өөр бусад ажилд оролцож байсан ба Бодоо тэдэнтэй хамт нам, засгийн газрыг зохион байгуулах ажилд анхнаасаа оролцохын хамт, энэхүү Орос, Буриадын сургагчдын асуудалд хамаарч иржээ. Үүнээс шалтгаалж Бодоо нь Монгол дахь Зөвлөлт Оросын үйл ажиллагааг хэтэрхий оролцоо хэмээн үзэж шүүмжлэх болсон бололтой. Энэхүү Зөвлөлт Оросын үйл ажиллагааг шүүмжлэх Бодоогийн санаачлага улам ихэсч 1921 оны 12 сарын 15-ны МАЗГ-ын хуралд тэрбээр энэхүү асуудлыг албан ёсоор ярилцахаар санал дэвшүүлсэн боловч, Элбэгдорж Ринчино зэрэг хурлын оролцогчдын дэмжлэгийг олж чадаагүй байна. Мөн 12 сарын 18-нд болсон МАН-ын төв хорооны хуралд Бодоо нь энэ асуудлыг дахин тавьж, Ерөнхий сайдын албанаасаа өөрөө чөлөөлөгдөх хүсэлт гаргасан бөгөөд түүгээр Охтинтой хатуу ширүүн тэмцэхэд хүрчээ. Үүний дараа Москвагаас эргэж ирсэн Данзан, Сүхбаатар нар нь энэ асуудлын явцыг олж мэдээд Бодоог дэмжилгүй хатуу эсэргүүцэх болсон ба үүгээр улс төрийн байдал түгшүүртэй болж түүний уршгаар Бодоо ба түүнийг дэмжигчид 1922 оны 1 сарын 7-нд засгийн газрын албан тушаалаасаа хөөгдөх болсон юм⁸.

Гэвч хэрэг явдал ингэснээр дуусаагүй үргэлжилсэн юм. Охтин нь огцруулсан Бодоо нарыг их болгоомжлон үзэж тэдгээрийн үйл ажиллагааг нягт нямбай тагнаж байсан бөгөөд Бодоо нарыг Япон, Америк, Хятад, Дамбийжанцан нартай холбоо барьж тусламж гуйх хэмээж байсан, мөн Монголын ноёд, лам нартай холбоотой байсан хэмээн үзэж байсан юм. Бодоо нь Зөвлөлт Орос ба МАЗГ-тай хамаарахгүй Монголын төр улсын хөгжил, тусгаар тогтнолыг хангах арга замыг хайж байсан хэмээн үзэх ёстой. Гэвч эдгээр үйл ажиллагааг «Зөвлөлтийн эсэргүү»-гийн шинж чанартай хэмээн үзсэн Охтин нь Монголын улс төрийн байдлыг дэндүү түгшүүртэй хэмээн үзэж Бодоо нарыг баривчлахад чухал үүрэг гүйцэтгэжээ. Эдгээр үйл явцийн эцэст нь Бодоо нарыг 1922 оны 8 сарын 31-нд цаазаар авахад хүрчээ⁹. Иймд Бодоогийн хэрэг явдлыг Монгол, Зөвлөлт Оросын харилцаа холбооны дотор үүссэн улс төрийн чухал хэрэг явдал хэмээн ойлгох хэрэгтэй ба үүний дотор Охтин Богд хааныг энэхүү

хэрэг явдалтай холбогдуулж үзэж байсан нь их чухал түүхэн ач холбогдолтой хэмээн үзүүштэй.

Бодоогийн хэрэг явдал дахь Богд хаан ба А.Я. Охтин

Энэхүү бүлэгт Охтиноос Богд хааныг ямар талаас ойлгож Бодоогийн хэрэг явдалтай холбогдуулан үзэх болсныг тайлбарлан илэрхийлэх болно.

Бодоогийн хэрэг явдлын өмнөх Богд хаан ба Зөвлөлт Орос Улс

«Зөвлөлтийн эсэргүү»-гийн чанартай Бодоогийн хэрэг явдалтай Богд хааныг холбогдуулж үздэг Охтины санаа нь, Богд хааныг «Зөвлөлтийн эсэргүү» мэт ойлгосноос үүссэн хэмээн хэлж болох юм. Харин Монгол дахь Зөвлөлт Оросын үйл ажиллагааг удирдагч хүмүүс чухам хэзээнээс Богд хааныг «Зөвлөлтийн эсэргүү» мэт бат илэрхий ойлгох болсон бэ? Энэхүү асуудал нь, 1920-иод оны эхний хагас буюу МАЗГ байгуулагдсаны дараах үеийн Монголд Зөвлөлт Оросын явуулсан улс төрийн чиглэл бодлоготой шууд хамаатай чухал ач холбогдолтой асуудал юм. Үүнд бид Монгол дахь Охтины үйл ажиллагааны талаар тайлбарлахаас өмнө, Зөвлөлт Оросын талаас энэ асуудалд яаж хандаж байсныг лавлан судлах шаалдлагатай байна.

МАЗГ-ын байгуулагдсан үе, тухайлбал, 1921 оны зун, намрын үед, Монгол дахь Зөвлөлт Оросын үйл ажиллагааг удирдаж байсан Шумяцкий нь Богд хааныг «Зөвлөлтийн эсэргүү» мэт л үзэж шууд устгахыг эрмэлзэх биш, харин түүнийг ямар ч атугай Монголын төр улсын тэргүүн хэмээн ойлгож байсан нь түүхийн материалд илэрхий харагддаг юм. Жишээлбэл, 1921 оны 11 сарын 2-нд Шумяцкийгаас В.И. Ленинд явуулсан бичигт,

Үнэндээ энэ ертөнцийн амьд бурхан ба эзэн (Богд хаан) болохын хувьд Хутагтад гар хүргэхгүй байж, ...түүнийг төрийн эрхгүй үндсэн хуульт эзэн болгохоор бид Ардын хувьсгалт намд¹⁰ зөвлөжээ¹¹ ххэмээн бичжээ. Үүнд Шумяцкий нь Богд хааныг МАЗГ-ын үед ч

нэгэн адил хэмжээгээр Монгол улсын тэргүүн мэт үзэж үүнийг Ленинд тайлбарлаж байв. Нөгөөтэйгүүр Шумяцкий нь МАЗГ-аас Монголын ноёд, лам нартай тэмцэж тэдний хуучин засгийг устгах үйл ажиллагаа явуулахаар хичээх ёстой хэмээн бодож байв¹². Харин 1921 оны 3 сарын 14-нд Шумяцкийгаас Г. В. Чичеринд явуулсан бичигт, Богд хааныг Барон Унгернээс салгах зорилгоор явуулах үйл ажиллагааны талаар бичсэн¹³ бөгөөд Шумяцкий нь Зөвлөлт Оросын дайсан болох Унгернээс Богд хааныг салгаж ойлгож байсан гэлтэй. Шумяцкий нь Богд хааныг Монголын төр засгийн тэргүүн болохыг хүлээн зөвшөөрч, Монгол дахь түүний эрх мэдэл, нэр алдрыг бодолхийлж түүнийг яаралтай хөөн зайлуулахаас татгалзсан хэмээн санагдана.

Богд хааныг Монгол улсын тэргүүн хэмээн үзэх Шумяцкийн санааг Чичерин хүлээн зөвшөөрөн дагаж байсан бололтой. Монгол, Зөвлөлт Оросын харилцааны үндсэн асуудлуудыг ярилцах талаар 1921 оны 10 сарын 18-нд В. И. Ленинд явуулсан бичигт Чичерин: Богд хааныг «Монголчуудын шашны тэргүүн», «амьд бурхан», «их реформч» хэмээн үнэлж Богд хаан, Эх дагинад зориулах бэлгийг бэлтгэхээр зөвлөжээ¹⁴. Энэхүү бичигт Чичерин нар Шумяцкийгээс хэрэгтэй зөвлөлтөө авах болно¹⁵ хэмээснээс үзэхэд Богд хааныг Монгол улсын тэргүүн хэмээн хүлээн зөвшөөрөх Шумяцкийн санаа Чичеринд нөлөөлж, ийнхүү бичихэд хүргэсэн хэмээн санагдана.

Мөн урьдын судалгаанд тухайн үеийн Зөвлөлт Оросын удирдагчид Богд хаанд муугаар хандсан биш, харин түүнийг хүлээн зөвшөөрөх хандлагатай байсан хэмээн тайлбарлаж иржээ¹⁶. Иймд Шумяцкийг Монголд ажиллаж байсан 1921 оны намар хүртэл Зөвлөлт Оросын талаас Богд хааныг «Зөвлөлтийн эсэргүү» мэт үзэх хандлага тун бага байсан хэмээн үзүүштэй.

Богд хааны талаарх А.Я. Охтины ойлголт

Харин энэхүү байдал нь Бодоогийн хэрэг явдлын үеэс хойно эрс өөрчлөгдөж Зөвлөлт Оросоос Богд хааныг «Зөвлөлтийн эсэргүү» ноёд, лам нарын тэргүүн хэмээн үзэх хандлага улам давамгайлах болсон хэмээн бид үзэж байна. Үүнд Шумяцкийн оронд Монгол

дахь Зөвлөлт Оросын үйл ажиллагааг удирдах болсон Охтин багагүй үүрэг гүйцэтгэжээ.

Охтиноос Бодоогийн хэрэг явдлын үед Богд хааныг ямар талаас үзэж түүнийг Бодоо нартай хэрхэн холбож байсныг бид Охтины бичсэн тайлан илтгэлээс харж болно. Тэрбээр Бодоогийн хэрэг явдлын үе, тухайлбал, 1921 оны сүүлчээс 1922 оны зуны Монголын улс төрийн байдлын талаар тайлан илтгэл бичсэн ба түүнээс өнөөгийн бид Бодоогийн хэрэг явдлын үнэн бодит байдлыг харж болно.

Охтин Монголын гадаад дотоод байдлын талаар 1922 оны 7 сарын 8-нд Л. М. Караханд тайлан илтгэл бичиж явуулсан ба үүний дотор Бодоогийн хэрэг явдлын үйл явц, түүн дэх Охтины оролцооны талаар нарийн тайлбарлажээ. Охтин Бодоо нарыг баривчлахаас бараг 1 сарын өмнө энэ тайлан илтгэлийг бичсэн бөгөөд уг илтгэлд хэрэг дээрээ Бодоогийн хэрэг явдлын талаар Охтины гаргасан эцсийн дүгнэлт тусгагдсан болно. Энэхүү илтгэлээс одоо бид Охтин Богд хааны талаар ямар ойлголттой байсныг авч үзье.

Охтин илтгэлдээ Бодоогийн хэрэг явдлын нарийн учрыг шууд бичиж эхлэх бус, харин «асуудлын гол утгыг хөндөхөөс өмнө, нэн тодорхойлохын тулд, урьдын улс төрийн хэрэг явдлын он дарааллын өчүүхэн хүснэгтийг надаас өгөхийг зөвшөөрнө үү»¹⁷ хэмээн Монголын улс төрийн ерөнхий байдлаас доорх мэт бичиж эхэлжээ.

1911 онд Оросын хааны агентуудын хуйвалдааны үрээр, мөн Хятадын бүдүүлэг колоничлолын бодлогод дургүйгээ илэрхийлсэн Монголын үндэсний ард олны өргөн заналхийллийн үрээр, халхууд Монголын тусгаар тогтнолын лозунтой бослого зохион байгуулжээ. Энэхүү хөдөлгөөнийг удирдсан нь Монголын шашны тэргүүлэгч «Хутагт» мөн бөгөөд Оросын агентууд хэдийгээр Гадаад Монголын гол хүмүүсийн ихэнхийг Хятадын нөлөөгөөс татан салгаж чадаагүй ба тэдгээрийг бүх үндэсний хөдөлгөөнд нэгтгэж чадаагүй боловч, энэхүү хөдөлгөөн юу ч атугай амжилт олжээ. Иймд Хятадын, хэрэг дээрээ Оросын ивээл дор тогтносон автономит Гадаад Монголын нэртэй үе эхэлжээ. Монголчуудын балар бүдүүлэг байдлаас болон тэдгээр Оросын худалдаачдын ний нуугүй булаалалт мөлжлөөс болж Орос дахь хааны засгийн сүүлчийн үе хүрэхэд Хятадын талд ханддаг ноёд, дээд зэргийн лам нарын тодорхой

бүлгүүд Автономит Халхад нэгэнт тогтсон байжээ. Орост хааны засаг, колчакууд, семеновуудын уналт мөхөлт, мөн орон нутгийн оросуудын хандлага олон янзаар хуваагдсанаас болж...Хятадад ханддаг ноёд ба лам нарын бүлгийн бааз нь улам өргөжжээ¹⁸.

Үүнд Охтин, 1911 оноос эхэлсэн Монголын үндэсний тусгаар тогтнолын хөдөлгөөний гол хөдөлгөгч хүч болсон Монголын ноёд, дээд зэргийн лам нарын дотор Хятадын нөлөөгөөс салдаггүй, Хятадын талыг баримтладаг этгээд байдаг хэмээн үнэлж тэдгээрийн хөдөлгөөнийг хутагт, тухайлбал, Богд хаан удирдаж байсан хэмээн үзэж байв.

1911 оны Монголын үндэсний тусгаар тогтнолын хөдөлгөөний үед «Оросын агентууд Гадаад Монголын гол хүмүүсийн ихэнхийг Хятадын нөлөөгөөс татан салгаж чадаагүй» хэмээх Охтины илтгэлийн үгтэй холбогдуулан, Манж Чин улс ба Монголын ноёд, лам нарын хоорондох түүхэн харилцаа нь үүнд чухал нөлөө үзүүлж буй хэмээн үзүүштэй. Монголын ноёд, лам нар нь, Манж Чин улсын хаад болон түүний засаг захиргааны системтэй гүн холбоотой байсан бөгөөд тэдгээртэй тогтоосон хэлхээ холбооны дотор өөрийнхөө засгийг Монголд тогтоож байсан юм. Үүнээс үзэхэд Монголын ноёд лам нарын дотор Оростой харилцаа холбоо тогтоохоос Хятадтай тогтоохыг хүсэх чиглэл хандлага 1911 оноос хойш ч үлдсэн байж болох юм. Энэ асуудал нь Монгол дахь Манж Чин улсын ноёрхолын үлдэгдэл нөлөөгөөс үүссэн хэмээн хэлж болно¹⁹.

Бодоогийн хэрэг явдлын талаар тайлбарлахын тулд Монголын ноёд, лам нарын энэхүү мөн чанараас бичиж эхэлснээс үзвэл, Охтин нь ноёд, лам нар, Богд хааныг Бодоогийн хэрэг явдалтай гүнээ хамаарах этгээд хэмээн бодож байсан юм.

Мөн үүнээс гадна, Монголын автономийг устгагдсаны дараа Монголчуудын хэдэн бүлгэмүүдээс автономийг сэргээн дахин босгохын тул үйл ажиллагааг явуулж байсныг Охтин энэхүү 1922 оны 7 сарын 8-ны илтгэлдээ тайлбарлахдаа,

Хятадыг эсэргүүцэх бүлгэмийн дотор шинэ хандлага эхэлсэн ба түүний үр дүнгээр Бээжинд Америкын элчинд хандсан Жалханз хутагтын тэргүүлсэн хууль бус нууц төлөөлөгчид нь хятадуудыг эсэргүүцэх тусламж гуйхаар томилогдсон байна. Богд хааны

удирддаг өөр нэг бүлгэм нь Манжуурт, тухайлбал, япончууд болон семеновуудад төлөөлөгчдийг томилон явуулжээ. Хэрэв түрүүчийн бүлгэм Америкаас тусламж дэмжлэг эрж юу ч олж чадаагүй бол, дараачийн бүлгэм нь зорилгодоо хүрсэн бөгөөд их сайн ашиглагдав. Монголд Унгерн гарч ирээд ямар ч бэрхшээлгүйгээр бараг бүх Монголыг эзлэн авчээ²⁰ хэмээжээ. Монголын автономийг сэргээхийн тулд Жалханз хутагт нарыг Америкаас, Богд хаан нарыг Япон болон Семенов нараас тусламж гуйсан²¹ хэмээн Охтин үзэж байсан бөгөөд тэрбээр Богд хаан нарын үйл ажиллагаагаас болж Унгерн Монголд орж ирсэн хэмээн ойлгож байсан юм²². Энэхүү илтгэлд Охтин нь Монголд Унгерний орж ирснийг «жич зөв хэлбэл Японы адал балмад» үйл ажиллагаа хэмээн бичсэн²³ ба үүнээс бодоход Унгернийг Японтой холбож үзэх Охтины санаа нь илэрхий юм.

Дурдаж буй 1922 оны 7 сарын 8-ны Охтины илтгэлийн агуулгад Богд хааныг Япон, Семенов ба Унгернтэй холбож үзэх Охтины санаа бодол илэрхий тусгагдаж байна. Ойр жилүүдийн судалгаа нь, үнэндээ Богд хаан ба зарим ноёд, дээд зэргийн лам нар автономийг сэргээхийн төлөө Унгернтэй холбоо барьж түүний цэргийн хүчээр автономийг сэргээн босгосныг илэрхийлсэн байна²⁴. Үүнээс Охтин Богд хаан болон зарим ноёд лам нарыг Япон, Семенов, Унгернтэй бат холбоотой байсан хэмээн ойлгох болсон хэмээн үзүүштэй.

Охтин Монгол дахь Унгерний үйл ажиллагааны талаар энэ илтгэлдээ доорх мэт дүгнэжээ. Хэдийгээр Унгерн орон нутгийн нөхцөл болон фанатизмд зулгуйдан дагалдахаар бүх хичээл зүтгэл хийж бараг буддын шашинтан мэт болж Богд хааны бүтэн дэмжлэг зөвшөөрлийг ч хүлээн авсан боловч, ноёд ба дээд зэргийн лам нараас гадна хэнийг ч өөрийнхөө дэргэд нэгтгэж чадаагүй аж²⁵.

Үүнд Охтин нь, Унгернийг ноёд, лам нараас гадна Монголчуудын ихэнхийг өөрийн талд татан нэгтгэж чадаагүй хэмээн үзэж байснаас гадна, Богд хааныг ноёд, лам нартай хамт Унгернд дэмжлэг үзүүлж байсан хэмээн үзэж байжээ. Энэхүү Охтины санаа нь, Богд хааныг чадах чинээгээр Унгернээс салгаж үзэхээр оролдож байсан Шумяцкийн санаагаас огт өөр болохыг энд тэмдэглэх ёстой. Охтин Богд хааныг Зөвлөлт Оросын дайсан болох эгтгээдээр үзэж эхэлсэн нь энд илэрий юм.

Мөн үүнээс гадна, 1922 оны 5 сарын Охтины мэдээнд, Монгол дахь улаан цэргүүдээс зоргоор авирлаж 1922 оны 3 сард дээрэм хийж хүний аминд хүрсэнд Богд хаан дургүйцэж байсан хэмээх мэдээ байгааг урьдын судалгаа мэдүүлсэн байна²⁶. Энэхүү мэдээгээс үзвэл, Охтин Богд хааныг Зөвлөлт Оросыг дургүйцэн эсэргүүцэх хандлагатай хэмээн ойлгож байсан гэлтэй.

Иймд Охтины 1922 оны 7 сарын 8-ны тайлан илтгэлээс түүний санааг үзэхэд, тэрбээр Богд хааныг, Хятадын талыг баримтлах хандлагатай ноёд, дээд зэргийн лам нарын тэргүүн мөн бөгөөд Алс Дорнод дахь Зөвлөлт Оросын дайснаар үзэгддэг Япон, Семенов, Унгерн нартай холбоо барьж заримдаа дэмжлэг үзүүлж байсан хэмээн ойлгож байсан нь илэрхий байна.

Охтин Богд хааныг Бодоогийн хэрэг явдалтай холбож үзсэн нь

Энэхүү бүлэгт, Охтиноос дээр дурдсан санаа бодлын дагуу Богд хааныг Бодоогийн хэрэг явдалтай чухам яаж холбож үзэж байсныг дурдаж буй 1922 оны 7 сарын 8-нд Караханд явуулсан Охтины тайлан илтгэлээс авч үзье.

МАЗГ-ын албан тушаалаас халагдан хөөгдсөний дараах Бодоо нарын үйл ажиллагааны талаар Охтин энэхүү илтгэлдээ бичихдээ, ...Дампуурсан бүлгэм²⁷ Хүрээний лам болон Богдын ордтой бат хэлхээ холбоо барьж байсан бөгөөд тэдгээртэй барьсан хэлхээ холбоог өнөөгийн Монголын үнэн байдалд мөн ч хурцагтаж болохгүй байсныг эргэцүүлэн бодож байх хэрэгтэй байжээ. (Бодоо ба Чагдаржав өөрийнхөө үйл ажиллагааны эхэнд Ордоос дэндүү муу үнэлгээ хүлээж байсан авч ойрдоо хамгийн ойр дотно хүмүүс болж хаана ч гардаггүй Богд хаан эхнэртэйгээ 11 сарын 26-нд²⁸ Бодоогийн гэрт зочноор зорчсон болохыг тэмдэглэх хэрэгтэй)²⁹ хэмээжээ. Охтин нь Бодоо нарыг эхлээд Богд хаантай холбоо муутай байсан боловч тэдгээрийн харилцаа холбоо улам сайжирч Богд хаантай бат холбоо барьсаар Зөвлөлт Орос болон МАЗГ-ыг эсэргүүцэх үйл ажиллагаа явуулж байсан хэмээн үзэж байжээ.

Мөн Охтин нь Бодоо нарыг Богд хаантай холбоотой хэмээхийг илтгэлийнхээ өөр хэсэгт доорх мэт бичсэн байна.

Бодоо өөрийнхөө нөхөдтэйгээ хамт үйл ажиллагаагаа өргөнөөр хөгжүүлэн явуулж, төрийн эрхэнд удалгүй (намраас³⁰ оройтохгүй) эргэж орно, Богд хаантай бат холбоо дэмжин хадгалж байна гэх мэтийн цуурхал яриаг тарааж байна. Бодоо нь Монголын хээр талын оронд өөрийн суух газрыг сонгон авч, заримдаа Ордонд ирж Богд хаан түүнийг хүлээн авч байна... Ордныхон шаалдлагатай чиглэлд ханддаг ба тэдэнд эсэргүү лам нарын этгээд нийлж байх нь тодорхой байна. Одоохондоо ноёдын этгээдийн хандлага тогтоогүй боловч зарим нэгэн хүмүүс энэхүү бүлгэмтэй холбоотой байдаг юм³¹.

Үүнээс, Охтин нь Бодоо нарыг засгийн газрын албанаас халагдсаны дараа Богд хаан ба лам нартай улам холбоо барих болж зарим ноёд ч түүнтэй хамтарч байсан хэмээн бодож байсан нь илэрхий харагдаж байна.

Мөн Охтины илтгэлээс гадна, Бодоо нарын зарим өчиг, байцаалтад Бодоогийн хэрэг явдал ба Богд хааны холбоо хамаарлыг харж болох юм. 1922 оны 8 сард Бодоо нарыг баривчилсны дараа хэрэг явдлын учир шалтгаан, үйл явцын талаар Дотоодыг хамгаалах газрын сургагчаар ажиллаж байсан А. Сорокин Бодоо нараас байцаалт авчээ. 1922 оны 8 сарын 5-ны Сорокины байцаалтад өгсөн Бодоогийн мэдүүлэгээр, Бодоо Оросын 6 сард³² Богд хаантай ордонд учирсан боловч засаг төрийн хэргийг хэлэлцээгүй, мөн Богд хаантнаас адис хүртээхээр очсон хэмээн мэдүүлжээ³³. Мөн Бодоогийн өөр нэг мэдүүлэгт,

Богд хаан ч бас надад мэдэгдсэн нь засаг мэдлээ Оросын гарт оруулалгүйгээр монголчууд өөрөө эрхээ барьж байхыг бодом уу хэмээсэн. Энэ мэтийн учраас би Чагдаржавыг шадар сайдын тушаалд оруулсан амуй. Ийм учраас би Ринчино лугаа бага сага муудаж хэрэлдэн тэмцэлдсэн билээ³⁴ хэмээжээ. Чагдаржавыг шадар сайдад оруулсныг хэлж буйгаас үзэхэд энэ нь Бодоо нарыг МАЗГ-ын албанаас халагдахын өмнөх үеийн асуудал болох юм. Үүнээс, Бодоо нарыг байцаахдаа Богд хаан ба Бодоо нарын бүх харилцаа холбоог сэжиглэж байсан нь харагдаж байна.

Иймд Охтин нь засгийн газрын албанаас халагдсаны дараах Бодоо нарын үйл ажиллагааг Богд хаан болон дээд зэргийн лам нартай холбож үзэж байсан бөгөөд энэхүү Богд хаан, Бодоо нарын харилцаа холбоог Зөвлөлт Орост хор аюултай хэмээн ойлгож байсан хэмээн хэлж болно. Охтины илтгэлд Богд хаан, Бодоо нарын харилцаа холбоог тэмдэглэн бичсэнээс үзэхэд нь, Богд хаантай нягт холбоотойгоор үйл ажиллагаа явуулж байсан нь Бодоо нарыг баривчилсан нэг учир шалтгаан болсон хэмээн үзүүштэй.

Бодоогийн хэрэг явдлын дараах Богд хаан ба Зөвлөлт Орос Улс

Дээр дурдсан Богд хааныг Зөвлөлт Оросыг эсэргүүцэх этгээд хэмээн үнэлэн үзэх Охтины санаа бодлыг Москвагийн Зөвлөлт Орос, Коминтерний удирдагчид хүлээн авсан бололтой. Түүгээр үл барам, Бодоогийн хэрэг явдлын дараа Охтины санаа бодол нь улмаар Зөвлөлт Оросын Монголын талаарх бодлогын үзэл баримтлалын нэг болсон хэмээж болох юм. Г.Н. Войтинскийн зохиосон «1923 оны Коминтерний Гүйцэтгэх хорооны Алс дорнодын тасгийн үйл ажиллагааны төлөвлөгөө» хэмээх материалд Монголд явуулах бодлогын талаар,

4. Монгол.

«...Энэ нам³⁵ нь улсдаа хагас эрх баригч нам болох бөгөөд түүнд голдуу шинэ төрийн аппаратыг зохицуулан байгуулахын талаарх бүх ажил онгодон тавигдаж байна. Тэрбээр засгийн хуучин феодал-шашны аппарат (Богд, лам нар зэргийн засаг)-ыг эвдэж, эдүгээ Монголын оршиж байдаг шинэ нөхцөлд зохицуулан нийцүүлсэн шинэ аппаратыг зохион байгуулах болно... Коминтерний Гүйцэтгэх хорооны Алс дорнодын тасгаас энэ намд ойрын сард намын их хурлыг Монголын нийслэл Хүрээнд зохион байгуулах саналыг тавьсан бөгөөд энэ намын төлөөлөгчидтэй хамт 4-р их хуралд³⁶ энэ намын их хурлын зөвлөлгөөнд тавих асуудлуудыг ярилцан бэлтгэж байна³⁷ хэмээжээ. Үүнд Войтинский нь Богд хааныг МАН-аар устгуулах шаалдлагатай хуучин феодал шашны аппаратын бэлгэ тэмдэг мэт бичсэн ба Богд хаан нарын «хуучин феодал-шашны

аппарат»-ыг эвдэж шинэ аппаратыг байгуулах зорилгоор МАН-ыг жинхэнэ ёсоор зохион байгуулахын тулд намын их хурлыг нээн явуулах заавар чиглэлийг МАН-д өгснийг харж болно.

Үүний өмнө буюу 1922 онд Охтиноос МАН-ын их хурлыг зохион байгуулахаар МАН-ын удирдагчдад санал тавьж байсан ба Коминтерний 4-р их хурлын өмнө намын их хурлыг зохион байгуулахаар ярилцсан боловч энэ бүх нь бүтээгүй байжээ. Ринчино зэрэг МАН-ын удирдагчид нь намын их хурлыг нээхийг хүсээгүй байна³⁸.

Харин 1923 оноос Охтины оронд Монгол дахь Зөвлөлт Орос ба Коминтерний үйл ажиллагааг удирдах болсон А.Г. Старковын 1923 оны 11 сарын 24-нд бичсэн «Монгол ардын намын анхдугаар их хурал»³⁹ хэмээх тайлан илтгэл зэрэг материалуудаас үзвэл, дээр дурдсан Коминтерний чиг шугмын дагуу Старков нь МАН-ын аппаратыг жинхэнэ ёсоор зохион байгуулж түүгээр Монголын төр улсыг удирдуулахын тулд МАН-ын 2-р их хурлыг 1923 оны 7–8 сард удирдан зохион байгуулжээ. Гэвч намын их хурлыг яаралтай зохион байгуулахаас болгоомжлож байсан Ринчино зэрэг Монголын улс төрийн удирдагчид Старковыг эрс эсэргүүцэн түүнтэй хатуу ширүүн тэмцэхэд хүрчээ⁴⁰.

Бодоогийн хэрэг явдлын хойно Зөвлөлт Орос, Коминтерний талаас, Монголоос устгах шаалдлагатай хуучин феодалын тогтолцооны нэг хэсэг мэт Богд хааныг үзэж үүний дагуу хуучин феодалын тогтолцоог устгахын тулд МАН-ын их хурлыг зохион байгуулахаар яарч, улмаар Ринчино, Старков нарын улс төрийн тэмцэл үүсч ширүүсэх болжээ.

Үүнээс үзэхэд, Бодоогийн хэрэг явдлыг дамжуулан Зөвлөлт Оросын талаас Богд хааныг зөвхөн Монголын төр улсын тэргүүнээр л үзэх бус, харин «Зөвлөлтийн эсэргүү»-гийн чанартай, устгах шаалдлагатай Монгол дахь улс төрийн фактоороор үзэх болсон хэмээн дүгнэж болох юм.

Дүгнэлт

Энэхүү өгүүлэлд Бодоогийн хэрэг явдлын үед Монгол дахь Зөвлөлт Оросын үйл ажиллагааг удирдаж байсан Охтиноос

Богд хааныг Бодоо нартай хэрхэн холбон үзэж байсныг судалж илэрхийлжээ.

Шумяцкийн Монголд ажиллаж байсан үе буюу 1921 оны намар хүртэл Зөвлөлт Оросын талаас Богд хааныг дайсагнаж үзэх хандлага нь тийм ч хүчтэй биш байсан хэмээн хэлж болно. Энэ нь Зөвлөлт Оросын Монгол бодлогод хүчтэй нөлөө үзүүлж байсан Шумяцкийн санаа бодлоос шалтгаалсан бөгөөд тэрбээр Богд хааныг Монгол улсын тэргүүн хэмээн ойлгож чухалчлан үзэх хандлагатай байжээ.

Харин Шумяцкийг Монголоос гарсны дараа Монгол дахь Зөвлөлт Оросын үйл ажиллагааг удирдах болсон Охтин нь Шумяцкийгаас огт өөр санаатай байсан ба Богд хааныг Хятадын талыг баримтладаг ноёд, лам нарын тэргүүн ба, Япон, Америк, Хятад, Оросын цагаантны холбоотон, Зөвлөлт Орост хор аюултай этгээд хэмээн үзэж, мөн «Зөвлөлт Оросын эсэргүү»-гийн чанартай Бодоо нарын үйл ажиллагааг Богд хаантай уялдуулан холбож үзэж байв. Бодоогийн хэрэг явдал нь Монгол дахь Зөвлөлт Оросын үйл ажиллагааг хэтэрхий оролцоо хэмээн үзсэн Бодоогийн санаа бодлоос үүсэж Зөвлөлт Оросыг эсэргүүцэх мөн чанарыг агуулсан хэрэг явдал хэмээж болох юм. Богд хааныг үүнтэй холбоотой хэмээн ойлгосон Охтин нь Богд хааныг устгах шаалдлагатай, Зөвлөлт Оросын дайсны чанартай факторын нэгээр тооцож дайсагнаж бодох болсон гэлтэй. Бодоогийн хэрэг явдлын хойно, Охтины санааг хүлээн авсан Зөвлөлт Оросын талаас хуучин ноёд, лам нарын улс төрийн тогтолцооны тэргүүн нь Богд хаан хэмээн ойлгож энэхүү санаанд үндэслэн Богд хаан болон түүний хань хамсаатнуудыг улс төрийн тавцнаас зайлуулах, устгах зорилготой Монгол бодлогыг явуулах болжээ.

Бодоогийн хэрэг явдлын талаар Охтины бичсэн тайлан илтгэлээс энэхүү хэрэг явдал ба Богд хааны холбоо хамаарлыг эргэцүүлэн бодвол, Бодоогийн хэрэг явдал нь Богд хааны талаарх Зөвлөлт Оросын удирдагчдын ойлголтыг эрс өөрчилж Зөвлөлт Оросын талаас Богд хааныг дайсагнан үзэх хандлагыг улам хүчтэй болгосон хэмээн дүгнэж болох юм.

Ашигласан материал, судалгаа

- АВПРФ – Архив внешней политики Российской федерации, Москва.
- Аоки М. 2010. Бодоогийн хэрэг явдал ба Монголын улс төрийн байдал // Түүхийн судлал. Т. 40, fasc. 27 (Aoki Masahiro. 2010. Boodoo jikento Sotomongolno seijijousei // Shigaku-Zasshi. No. 119–3. Токуо-гийн Монгол орчуулга).
- Баабар. 1996. XX зууны Монгол. Улаанбаатар.
- Бат-Очир Л. 1991. Бодоо сайд: үзэл ба үйлс. Улаанбаатар.
- Бат-Очир Л. 1999. Догсомын Бодоогийн талаар нэмэн өгүүлэх нь. // Түүхийн үнэний эрэлд. Боть 1. Улаанбаатар.
- Бат-Очир Лхамсүрэнгийн. 2001. Догсомын Бодоо. (Хэлсэн, бичсэн зүйлийн түүвэр). Улаанбаатар: Алтан үсэг ХХК.
- Батсайхан О. 2007. Монгол үндэстэн бүрэн эрхт улс болох замд 1911–1946. Улаанбаатар.
- Батсайхан О. 2011. Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба. Амьдрал ба домог. Улаанбаатар.
- Белов Е. 2003. Барон Унгерн фон Штернберг. Биография, идеология, военные походы 1920–1921 гг. Москва.
- Бүгд найрамдах Монгол ард улсын түүх. 1968. Боть 3. Улаанбаатар.
- Дамдинжав Д. 2006. Элбэгдорж Ринчино гэгч хэн байв. Улаанбаатар.
- Даш Д. 1990. Солийн Данзан. Улаанбаатар.
- История Монголии. XX век. 2007. Москва.
- Кузьмин С.Л. 2011. История Барона Унгерна. Опыт реконструкции. Москва.
- Кузьмин С.Л. 2016. Теократическая государственность и буддийская церковь Монголии в начале XX века. Москва.
- Монгол улсын түүх. 2003. Боть. 5. Улаанбаатар.
- Монголия в документах Коминтерна (1919–1934). Ч. 1. (1919–1929). 2012. Улан-Удэ.
- РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории, Москва.
- Роцин С.К. 1999. Политическая история Монголии. Москва.

Рощин С.К. 2002. Из истории становления советско-монгольских дипломатических отношений (1921-е гг.). // Международный конгресс монголведов (Улан-Батор, 5–12 августа 2002 г.). Доклады российской делегации. Москва.

Рощин С.К. 2011. Д. Сухэ-Батор – национальный герой Монголии. Штрихи биографии. Улаанбаатар.

УТНОНББА – Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив, Улаанбаатар.

Ширэндэв Б. 1999. Монгол ардын хувьсгалын түүх. Улаанбаатар.

Aoki M. 2011. Mongol kingendaishi kenkyuu 1921–1924 nen. Sotomongolto Soviet, Comintern. Tokyo.

Aoki M. 2016. 1920 nendai zenhanno Sotomongolno seijjouseinitaisuru Shinchouno Mongol shihaino eikyuu. // Higashi Asia kindaishi (Tokyo), no 20.

Bawden C.R. 1968. The Modern History of Mongolia. London.

Dashpurev D., Soni S.K. 1992. Reign of Terror in Mongolia 1920–1990. New Delhi.

Futaki H. 1995. Rinchinoto Mongol kakumei. // Tokyo gaikokugo daigaku ronshuu, no 51. Tokyo.

Rupen R.A. 1964. Mongols of Twentieth Century. Bloomington.

Sandag Sh., Kendall H.H. 2000. Poisoned Arrows. The Stalin-Choibalsan Mongolian Massacres, 1921–1941. Boulder.

Tachibana M. 2011. Bogd-khaan seikenno kenkyuu. Mongol kenkokushi josetu. Tokyo.

Terayama K. 2017. Stalinto Mongol 1931–1946. Tokyo.

ЗҮҮЛТ БА ТАЙЛБАР

¹ Жишээлбэл, Бүгд найрамдах..., 1968, т. 201-202; Bawden, 1968, т. 254-255; Rupen, 1964, т. 192 зэрэг.

² Жишээлбэл, Futaki, 1995, т. 249, Баабар, 1996, т. 279, 281-282, 285-286; Бат-Очир, 1991, т. 24, 31-33, 47-48, 50-51; Батсайхан, 2007, т. 181-186; Дамдинжав, 2006, т. 17-19, 21; Даш, 1990, т. 21, 34-36; Монгол улсын түүх, 2003, т. 146; Ширэндэв, 1999, т. 352-353; История Монголии, 2007, т. 70-71; Рощин, 1999, т. 58-60; Dashpurev, Soni, 1992, т. 10-24; Sandag, Kendall, 2000, т. 31, 53 зэрэг.

- ³ Бодоогийн хэрэг явдал ба Зөвлөлт Оросын холбоо хамаарлын талаар хөндсөн судалгаанд нь: Бат-Очир, 1999, т. 337, 341-343; Баабар, 1996, т. 286; Дамдинжав, 2006, т. 20-21; Роцин, 1999, т. 59; Dashpurev, Soni, 1992, т. 10-24; Sandag, Kendall, 2000, т.29-36 гэх мэтийг тооцож болно. Гэвч Зөвлөлт Оросын талаас Бодоогийн хэрэг явдалд ямар орлоцоо хийж ямар нөлөө үзүүлснийг илэрхийлээгүй байна.
- ⁴ Бодоогийн хэрэг явдлын талаар бидний урьдын судалгааг Аоки, 2010, т. 233-252; Аоки, 2011, т. 107-160-аас үзнэ үү.
- ⁵ Аоки, 2010, т. 244, 246; Аоки, 2011, т. 131-132, 139-140.
- ⁶ Роцин, 2002, т. 106; Terayama, 2017, зүүлтийн т. 29; <https://www.knowbysight.info/OOO/03691.asp> (2019. 8.7.-д үзэв).
- ⁷ РГАСПИ, ф. 495, оп. 152, д. 19, л. 2.
- ⁸ Аоки, 2010, т. 239-243; Аоки, 2011, т. 115-129.
- ⁹ Аоки, 2010, т. 243-247; Аоки, 2011, т. 129-144.
- ¹⁰ МАН-ыг хэлж буй.
- ¹¹ УТНОНББА, ц. 1, д. 1, х.н. 5, х. 1.
- ¹² Жишээлбэл, 1921 оны 9 сарын 24-нд Шумяцкийгаас Г.В. Чичерин, С.И. Духовский, М.А. Трилисерд явуулсан бичигт нь, МАЗГ нь ноёд, лам нартай хийж буй тэмцэлдээ шинэ байр суурь эзлэж буй хэмээжээ (РГАСПИ, ф. 17, оп. 84, д. 244, л. 13).
- ¹³ РГАСПИ, ф. 495, оп. 154, д. 105, л. 12.
- ¹⁴ Монголия в документах Коминтерна, 2012, т. 69; Роцин, 1999, т. 82.
- ¹⁵ Монголия в документах Коминтерна, 2012, т. 69.
- ¹⁶ Роцин, 1999, т. 82.
- ¹⁷ АВПРФ, ф. 0111, оп. 4, папка 105а, д. 1, л. 120.
- ¹⁸ АВПРФ, ф. 0111, оп. 4, папка 105а, д. 1, л. 120.
- ¹⁹ Бид урьдын судалгаагаар, Монгол дахь Манж Чин улсын ноёрхлын нөлөө ба Монголын ноёд, лам нарын хэлхээ холбоог Зөвлөлт Орос, Коминтерний талаас ноцтой асуудлаар үзэж ардчлалын реформыг явуулахаар болсныг судлан илэрхийлжээ (Аоки, 2016, т. 70-76).
- ²⁰ АВПРФ, ф. 0111, оп. 4, папка 105а, д. 1, л. 120-120об.
- ²¹ Үнэндээ Богд хаан нараас автономийг сэргээх тусламжийг Америка, Япон улсаас гуйж байжээ (Батсайхан, 2011, т. 491; Кузьмин, 2016, т. 143-145; Tachibana, 2011, т. 412-415 зэрэг).

- ²² Гэвч үнэндээ Богд хаанаас Японд явуулсан төлөөлөгч зорилгодоо хүрч чадаагүй, эргэж иржээ (Батсайхан, 2011, т. 491; Кузьмин, 2016, т. 143; Tachibana, 2011, т. 412).
- ²³ АВПРФ, ф. 0111, оп. 4, папка 105а, д. 1, л. 120об.
- ²⁴ Батсайхан, 2011, т. 493-508; Белов, 2003, т. 44-58; Кузьмин, 2011, т. 156-227; Кузьмин, 2016, т. 145-159; Tachibana, 2011, т. 409-425, 433-442.
- ²⁵ АВПРФ, ф. 0111, оп. 4, папка 105а, д. 1, л. 120об.
- ²⁶ Роцин, 2011, т. 108, 252.
- ²⁷ Бодоо нарыг МАЗГ-аас халагдан хөөгдсөнөөс Охтин Бодоо нарыг ийнхүү бичсэн бололтой.
- ²⁸ 1921 оны 11 сарын 26 бололтой.
- ²⁹ АВПРФ, ф. 0111, оп. 4, папка 105а, Д. 1, Л. 121об.
- ³⁰ 1922 оны намар.
- ³¹ АВПРФ, ф. 0111, оп. 4, папка. 105а, Д. 1, Л. 122об.
- ³² 1922 оны 6 сар бололтой.
- ³³ УТНОНББА, ц. 6, д. 1, х.н. 11, х. 4; Бат-Очир, 2001, т. 120-121.
- ³⁴ УТНОНББА, ц. 6, д. 1, х.н. 11, х. 5; Бат-Очир, 2001, т. 124.
- ³⁵ МАН-ыг хэлж байна.
- ³⁶ Коминтерний 4-р их хурлыг хэлж буй.
- ³⁷ РГАСПИ, ф. 495, оп. 154, д. 194, л. 11-12.
- ³⁸ Роцин, 1999, т. 100.
- ³⁹ Энэхүү тайлан илтгэлд нь, 1923 оны 7-8 сард зохион байгуулагдсан МАН-ын 2-р их хурлыг зохион байгуулсан учир шалтгаан, хурлыг бэлтгэж явуулсан үйл явц, хурлын ач холбогдол зэргийг Старков бичжээ (РГАСПИ, ф. 495, оп. 152, д. 19, л. 2-12; Монголия в документах Коминтерна, 2012, т. 93-98). Тухайн үед МАН-ын 2-р их хурлыг албан ёсоор МАН-ын анхны их хурал хэмээн хүмүүс ойлгож байжээ.
- ⁴⁰ Аоки, 2011, т. 201-251.

Наймдугаар Богд Жавзандамба хутагтын номын сан хөмрөг бүрдүүдэх үйл ажиллагаа

Б. Тунгалаг

Монгол Улсын Үндэсний Номын Сан, Улаанбаатар, Монгол Улс

Б. Тунгалаг Деятельность по формированию фондов библиотеки Богдо Джебцзундамба-хутухты VIII

Даются краткие сведения о биографии Богдо Джебцзундамба-хутухты VIII, необходимые для изучения его собрания книг. В Библиотеке религиозного университета при монастыре Гандантегченлин в Улан-Баторе находится много источников по его биографии. У Богдо-хана была большая библиотека книг по различным областям знания. После его смерти в 1924 г. эти фонды были переданы научно-исследовательской организации, являвшейся родоначальником нынешней Монгольской национальной библиотеки. Источниками собрания книг Богдо-хана были частные библиотеки передовых мыслителей того времени, феодалов, библиотеки монастырей. Сообщается об организации и формировании библиотеки Богдо-хана. Организация этой библиотеки была сходна с современной десятичной системой классификации областей знания. Указывается, что в ходе библиографоведческого исследования сохранившихся книг из библиотеки Джебцзундамба-хутухты VIII можно было составить общее представление о его кругозоре, сфере интересов и т. д. Автором введены в исследование и описание монгольских рукописей комплексные показатели, основанные на общих принципах библиографоведения.

Хаад язгууртнуудын намтар түүх нь түүний эзэмшилд байсан ном, номын сангийн уламжлалыг судалж мэдэхэд зайлшгүй харгалзах гол хүчин зүйл мөн. Яагаад гэвэл, хэн гэгч хүмүүн, чухам юуны учир, ямар зорилго, зориулалтаар ном цуглуулан бүрдүүлж тухайн номын санг байгуулан ашиглаж байж вэ? гэдгийг мэдэхгүйгээр тухайн зүтгэлтний номын хөмрөгийн талаар шинжлэх ухааны түвшинд судлан гаргаж ирж яагаад ч чадахгүйсэн билээ. Тийм учраас VIII Богд Жавзандамба хутагтын номын сан хөмрөг,

түүнийг бүрдүүлж байсан арга хэлбэрийн тухай өгүүлэхийн тулд эхлээд Богд хааны намтраас товч боловч дурдах нь зүйтэй гэж үзлээ. VIII Богд Жавзандамба хутагтын намтрыг улс төр, шашны нэрт зүтгэлтний нь хувьд толилуулсан олон эх сурвалж байдаг. Тэдгээрийн дотроос Гандантэгчилэн хийдийн Шашны их сургуулийн номын сангийн эх сурвалжаас авч дор сийрүүлэв.

B. Tungalag

Study of the library of the 8th Jebtsundamba Khutuktu

This paper deals with my study of the library of the 8th Jebtsundamba Khutuktu, spiritual leader of the Khalkha Mongolia and the last Great Khan of the Mongols. I realized that it would be possible to make analysis not only on his principles of book collecting and preferences but also his character, political views etc.

Хаад язгууртнуудын намтар түүх нь түүний эзэмшилд байсан ном, номын сангийн уламжлалыг судалж мэдэхэд зайлшгүй харгалзах гол хүчин зүйл мөн. Яагаад гэвэл, хэн гэгч хүмүүн, чухам юуны учир, ямар зорилго, зориулалтаар ном цуглуулан бүрдүүлж тухайн номын санг байгуулан ашиглаж байж вэ? гэдгийг мэдэхгүйгээр тухайн зүтгэлтний номын хөмрөгийн талаар шинжлэх ухааны түвшинд судлан гаргаж ирж яагаад ч чадахгүйсэн билээ. Тийм учраас VIII Богд Жавзандамба хутагтын номын сан хөмрөг, түүнийг бүрдүүлж байсан арга хэлбэрийн тухай өгүүлэхийн тулд эхлээд Богд хааны намтраас товч боловч дурдах нь зүйтэй гэж үзлээ. VIII Богд Жавзандамба хутагтын намтрыг улс төр, шашны нэрт зүтгэлтний нь хувьд толилуулсан олон эх сурвалж байдаг. Тэдгээрийн дотроос Гандантэгчилэн хийдийн Шашны их сургуулийн номын сангийн эх сурвалжаас¹ авч дор сийрүүлэв.

Агваанлуvsанчойжинямаданзинванчүгбалсанбуугийн намтар түүхийг монголын олон номын мэргэд монгол, төвд хэлээр туурвисан байдаг бөгөөд тэдгээрээс Их Хүрээний Агваантүвдэнравжамба (Ngag dbang thub brstam rab'byams pa, XVIII зуун)-ын зохиосон «Аврал итгэл Жавзандамба эрдэнийн хувилгаан дүрүүдийн намтрыг товч төдий бичсэн цагаан лянхуан үзэсгэлэнт эрхи», Говь мэргэн вангийн хошууны Баян овоо хийдийн Шар Дорж Дагважамц

(Shar chos rje Graga pa rgya mtso, 1855–1927)-ын 1912 онд зохиосон «Тийн удирдагч Жавзундамбын намтараас хоёрдугаар дүрийн намтар», Сайн ноён хан аймгийн хошууч бэйсийн хошууны Агваанпэрэнлэйжамц (Ngag dbang 'prin las rgya mtso, XIX зуун)-ын 1915 онд зохиосон «Богд Даранатагийн төрийн наран саран хосолсон гэгээн гэрэл», Түшээт хан аймгийн Түшээт ханы хошууны Номгоны Дарь эх лам Агваанцүлтэмжамц (Ngag dbang tsul khrim rgya mtso, 1880–1938)-ын 1925 онд зохиосон «Жавзундамбын төрлийн үеүдийн намтарыг товчлон хураангуйлж өгүүлсэн сүсэгтэн бүгдийг баясгагч үзэсгэлэнт чимэг» хэмээх намтарууд болон Төвдийн эрдэмтэн Ёндонжамц 1995 зохиосон «Гэлүгвагийн чойнжун» хэмээх зэрэг түүхэнд гарсан намтарыг дурдаж болно.

VIII Богд Жавзандамба хутагт нь XV жарны шарагчин могой жил буюу 1869 онд Цаст Төвдийн нутагт Лхасын ойролцоо эцэг Гончигцэрэн, эх Ойдүвдолма хоёрын дөрөвдүгээр хүү болон мэндэлсэн бөгөөд XV жарны хөхөгчин нохой жил буюу 1874 онд Да лам Лувсан-Иш тэргүүтэй найман хүн Богд Жавзандамбын VIII дүрийг тодруулан Халхад залах хэргээр Их Хүрээнээс гарч Лхаст очиж Далай лам, Банчин Богд нарт айлтгаснаар түүнийг зургаан сүүдэртэйд (1874) нь XII Далай лам Принлайжамц (1856–1875) Халхын Богд Жавзандамбын Наймдугаар дүр хэмээн тодруулж, равжүн сахил хүртээж, Агваанлуvsанчойжинямаданзинванчүгбалсанбуу хэмээх алдрыг хайрласан. XV жарны хөхөгчин гахай жилийн (1875) өвлийн тэргүүн сард Халхад залж Халхын Богд Жавзандамбын Наймдугаар дүрд өргөмжлөн урд дүрийн бүх хэргэм зэрэг, цол, эрх ямбыг өргөсөн. Ари бүрэлгүү Хайдүвданзинчойжиняма, Гонсар бүрэлгүү Лувсанбалданчойнбэл нарыг багшид шүтэж ном заалгаж цээжлэх, эш, авшиг авах зэрэг судар тарнийн номын рашааныг хязгаарлашгүй хүртсэн.

VIII Богд дөчин сүүдэртэйдээ (1908) тэр үеийн буддын гүн ухааны гарамгай эрдэмтэн гэвш Лувсанчойнзинтой хамт Гунгаачойлин дацанд гавжийн дамжаа барьж гавж хэмээх мяндаг цол хүртсэн. Шашин номыг дэлгэрүүлэх тухайд 1910 онд Бурхан багшийн зарлигийн цомирлог Ганжуурын барыг бүтээх ажлыг удирдаж өөрөө уг барын ерөөлийн үгийг бичсэн. Мөн Их Хүрээний

цорж Агваандоржийн сүнбумыг бард гаргасан зэрэг номын тэтгэх үйлийг эрхэмлэж байсан байна.

VIII Богд Гэгээн Жавзандамба хутагтыг 1911 оны 11-р сарын 29-нд Монгол Улсын Шашин Төрийг хослон баригч, хэмжээгүй эрхт хаанд өргөмжилж тэр жилийнхээ өвлийн дунд сарын шинийн есөнд (1911.12.26) хаан ширээнд залж ёслол хийсэн. Энэ өдрөөс эхлэн «Олноо өргөгдсөн он» хэмээх шинэ тоололтой болсон. Монголын бурхан шашны, лам хуврагийн сахил санваарыг ариун байлгахын тухайд 1912 оноос гурван жил дараалан түмэн гэлэнгийн хайлан хурлыг хуруулсан ба 1912 онд Идгаачойнзинлин хэмээх гүн ухааны дацанг байгуулж Төвдийн гүн ухаантан Сэра Жевзүнба Чойжижалцан (1469–1544)-гийн игчаагаар сургалт явуулахаар тогтоосон.

Шашныг мандуулагч, амьтныг жаргуулагч, аврал итгэл, хамгийг айлдагч, оройн зэндмани эрдэнэ, арга билгийг хослон зохиосон Очирдара гэтэлгэгч, наран гэрэлт, түмэн наст, шашин төрийг хослон баригч, хэмжээгүй эрхт эзэн хаан VIII Богд Гэгээн Жавзандамба Хутагт Агваанлуvsанчойжинямаданзинванчиг манж хятадын дарлалыг эсэргүүцэж, монгол туургатны эв нэгдэл, тусгаар тогтнол, амьтныг зовлонгоос амирлуулах гэсэн сэтгэлийг өвөртлөн монголын төр шашны төлөө тэмцэж яваад XV жарны хөхөгчин хулгана жил (Олноо Өргөгдсөний 14-р оны 4-р сарын 17, 1924) таалал болсон.

VIII Богд Гэгээн Агваанлуvsанчойжиннямаданзинванчиг Сургаал, Магтаал, Залбирал, Ламын ёга, Лүндэн зэрэг их бага 139 зохиолоос бүрдсэн нэг боть бүтээл туурвисаны дээр сүнбумд ороогүй «Богдын сургаал, лүндэн» гэсэн нэртэй муутуу цаасан дээр бийр, хулсан үзгээр монгол хэлээр төвд, монгол бичгээр бичсэн.

Наймдугаар Богд Жавзандамба хутагтын номын санг үүсгэн баяжуулсан эх үүсвэр

VIII Богд Жавзандамба хутагтын номын сангийн талаар судалж, энэ тухай мэдээллийг нийтэд түгээн дэлгэрүүлж, улмаар уншлага, эрдэм шинжилгээний судалгааг идэвхжүүлэх шаардлага өнөө үед

чухал болж байна. VIII Богд ном цуглуулахдаа хувь хүмүүс, орд харшид, сүм хийдэд ном хуримтлууулж ирсэн уламжлалт аргыг хэрэглэж байжээ. «Эрдэм ном-Эрхэм баян» хэмээн дээдэлдэг монголчууд эрт цагаас номыг гар дамжуулан хуулан олшруулж, түгээн дэлгэрүүлэхдээ мэдлэг ухаан, сүсэг бишрэл, улс төрийн түүх, уран сайхны гэх мэт янз бүрийн зориулалтаар номын цуглуулгыг буй болгожээ. Монголчуудын ном цуглуулж хадгалж ирсэн уламжлалыг судалж үзэхэд:

Гэрийн номын цуглуулга; хаад, ноёдын орд харш дахь номын цуглуулга; сүм хийдийн дэргэдэх номын цуглуулга гэсэн ерөнхий чиглэлд ангилан авч үзэх боломжтой.

Гэрийн номын цуглуулга

Монголчуудын ном цуглуулан хадгалж ирсэн эх сурвалж нь гэрийн номын цуглуулгаас уламжлалтай юм. Энэ төрөлд хамаарах номын цуглуулга нь ном сонирхогч энгийн ард, сурвалжит сэхээтнүүд, язгууртан нарын хувийн цуглуулгаас тус тус бүрдэж байжээ. Энгийн ардын цуглуулганд Сэцэн хан аймгийн малчин ард Галсанпунцагийн Гочоо, мөн аймгийн Цэцэн чин вангийн хошууны бичээч Бэгз, Хурц вангийн хошууны бичээч Түмэнбаяр нар гэртээ номын баялаг цуглуулгатай байсан тухай баримт бий². Тэднээс гадна номд дуртай, ном сонирхогч хэн боловч гэрийн номын цуглуулгатай байсан тухай тэмдэглэсэн зүйл олон бий. Бичээч нарын гэрийн номын цуглуулга нь ихэвчлэн номын хураангуй эх байсан бөгөөд тэдгээрийг бичмэлээр гар дамжуулан хуулан олшруулж номынхоо цуглуулгыг баяжуулж ирсэн байна.

Ц. Дамдинсүрэн «Манай эцэг Цэндийн гэрт нэг авдар шахам хуучин судар байдагсан. Түүнийг би бүгдийг уншиж үзсэн. Манай эцгийн авдранд байсан номыг тоочъё ...гээд: Үлгэрийн далай, Ноён хутагтын сургаал, Цаасан шувууны үлгэр, Рашааны дуслын тайлбар (Номтын Ринченгийн орчуулга), Товаагийн гэгээний сургаал, Ушаандар хааны тууж, Буман цагаан лусын судар (Лүмбүм гарбо), Очироор огтлогчийн тус эрдэм, Чойжид дагинын тууж, Нэг үсгийн эрдэм хэмээх сургаал, Элдэв ерөөлийн түүвэр, Галын тахилгын

судар, Чулуун бичиг (хятадаас орчуулсан бололтой), Тус тусын сайн журмыг хичээх бичиг, манж хэлнээс орчуулсан сургаал, Хав, муур, хулгана гурвын үлгэр, Болор толь хэмээх гурван боть түүх, Гиргир хааны намтар хэмээх сургаал, Манжийн хаадаас гаргасан монголын хууль, Монгол олон аймаг хошуудын данс, тус орны дотор байсан өртөө харуулын зураг, өртөөний дүрс зэрэг болно»³ хэмээснээс үзэхэд дээр өгүүлсэн номууд тухайн үеийн үсэг бичигт тайлагдсан хэний боловч гэрт байдаг түгээмэл номууд юм.

Монголын сурвалжит сэхээтнүүдийн номын цуглуулга мөн өнө эртний уламжлалтай. Хятаны «Ляо улсын эхэн адгийг тэмдэглэсэн шаштир»-т Хятан гүрний үед «...тэр үеийн сурвалжит сэхээтнүүд хувийн номын сантай байсан бөгөөд тэнд хятан, самгарди, нанхиад, солонгос хэлээр бичсэн олон мянган ном хадгалагдаж байсан нь лав түмээр тоологдоно...» хэмээн тэмдэглэсэн байдаг.

XIII зууны эхэн үед төвдийн Сажа бандид Гунгаажалцан зохиож, XIV зууны үеийн Тарнич тойн Соном Гарагийн орчуулсан «Эрдэнийн сан Субашид»-ын хамгийн анхны монгол орчуулга болох төвд-монгол хадмал судар, XIII зууны үеийн нэрт эрдэмтэн Чойжи-Одсэрийн төвд хэлээр зохиосныг нэрт орчуулагч Шаравсэнгэ орчуулсан «Бурхан багшийн арван хоёр зохионгуй», мөн Шаравсэнгийн орчуулсан «Алтангэрэл» нэрт их хөлгөн судар⁴, XIV зууны үед Чойжи-Одсэр бандидагийн орчуулсан «Банзрагч» буюу «Таван сахиян нэрт их хөлгөн судар» зэрэг XIII–XIV зууны үеийн сурвалжит сэхээтнүүдийн бүтээл болон номын цуглуулгад хамаарах олон ном судрыг тоочиж болно.

Сэцэн хан аймгийн Илдэн вангийн хошууны засаг ноён То ван хэмээн алдаршсан Бат-Очирын Тогтохтөр (1797–1887) олон зүйлийн гар бичмэл ном үйлдэн, харьяат ардаа аж төрөх ёсыг сургаж байсан тухай тэмдэглэл бий⁵.

Хаад, ноёдын орд харш дахь номын цуглуулга

Монголчууд XIII зууны үед нэгдсэн улс байгуулж төрийн бүхий л хэргийг нэг бичгээр хөтлөн тэмдэглэх болсон нь тэр үед бичсэн, хэвлэсэн ном зохиол, бичиг баримтыг цуглуулан хадгалах

боломжийг олгосон төдийгүй хаадын ордны номын сан хөмрөг бүрдүүлэх нэг чухал эх үүсвэр болжээ.

Мин улсын хаадын дотроос Юн-ло монголыг ихэд сонирхон XIII зууны монголын түүх соёлын гайхамшигт дурсгал болсон «Монголын нууц товчоо» номын эх зохиолыг олж номын сандаа хадгалж байсан нь сонирхолтой хэмээн эрдэмтэн Дамдинсүрэн «Ёст хаан Юн-логийн домог» хэмээх судалгаандаа тэмдэглэсэн байна. Энэ нь Мин улсын хаан Юн-Логийн номын санд монгол ном хадгалагдаж байсан тухай мэдээ төдийгүй хаадын орд харшийн дэргэд номын цуглуулгатай байсныг нотлох одоогоор олдсон хамгийн эртний баримт юм. Тэр үеийн хаад ноёд өөрсдийн удам гарлыг бичиж тэмдэглэсэн гар бичмэлүүдтэй, түүнийгээ хувийн болон ордны номын санд хадгалдаг байсан тухай мэдээ сэлт олон бий⁶.

«Турфаны цуглуулга»⁷ хэмээн алдаршсан Дорнод Туркестаны Тэнгэр уулын энгэр, Турфаны хотгор дахь бүс нутаг, ялангуяа эртний уйгурын Хар Хожо зэрэг хотын туурийн малтлагаас уйгур, монгол, төвд, санскрит, согд, брахми, сири, руни, нангиад зэрэг 15 хэл, 30-аад бичгээр туурвисан асар баялаг гар бичмэл судрын тасархай олж илрүүлсэнд монгол гар бичмэл 100 гаруй материал (тасархай) олдсон байна⁸. XIII–XVI зууны түүхэнд холбогдох эдгээр номыг хэрхэн бичиж туурвиж, хэр олон хувь үйлдэж, яаж тарааж түгээдэг байсан хийгээд хаана хадгалж байсан нь нэн сонирхолтой бөгөөд юутай ч тэр газар номын цуглуулгатай байсныг гэрчилнэ.

Хубилай хаан бичгийн мэргэдийг цуглуулан «Хан лин хүрээлэн» буюу «Бичгийн мэргэдийн хүрээлэн» байгуулан ном бүтээж байсан нь номын сан хөгжих таатай боломжийг бүрдүүлсэн бөгөөд тэр үеэс эхлэн хувь хүмүүсийн номын цуглуулгаас гадна монголын хаад, ноёдын орд харшийн номын сан хөмрөг улам арвижжээ.

Монголын Тогоонтөмөр хааны номын сангийн асар үнэт ном судар Бээжинд үлдэж, хожим зарим хэсгийг Тайванд аваачиж, өдгөө Тайпе дахь Хааны музейд хадгалж буй гар бичмэл ном олон бий.

Сүм хийдийн дэргэдэх номын цуглуулга

XVI–XVIII зуунд Монгол оронд шарын шашны сүм хийд олноор буй болж, тэдгээрийн дэргэд бичмэл болон барламал ном олноор хадгалагдах нөхцлийг бүрдүүлсэн, ялангуяа Сүм хийдийн тэргүүн лам нар барласан номын зэрэгцээ хуулж бичсэн шашны төдийгүй, бусад шинжлэх ухааны судар номыг өөрийн харьяа сүм дуган, хийдийн номын цуглуулганд арвин ихээр хуримтлуулах болсонд гар бичмэл ном багагүй байв. Сүм хийдийн дэргэдэх ном уншлагын газраас эхлээд олон мянган ном бүхий суурин номын сангууд үүссэн байна⁹. Хүрээ хийдийн номын сан, уншлагын газрыг Их хүрээ, Заяын хүрээ, Үйзэн гүнгийн хийд, Манхны хүрээ, Чойрын хийд, Мөрөнгийн хийд, Өлгийн хийд, Халхын сүм болон Бээжингийн Сүн-жү-сэ сүм, Хөх хотын Ширээт зуу, Хөлөнбуйрын Шар сүм, Долнуур, Цагаан уул, Цагаан суврага, Алшаагийн сүм, Буриадын Агын дацан, Сартуулын хийдийн ном уншлагын газар гэж уншлагатай томоохон хүрээ хийдийн нэрээр нэрлэж ирсэн байна. Мөн хэвлэлийн газар нь хэвлэж байгаа номын төрлөөс хамаарч тусгайлан оноосон нэртэй байв. XVIII зууны сүүлчээр хуучин Зүүн хүрээнд «Эхийн сүмбум» хэмээх Монголын хэвлэлийн төв ажиллаж байжээ¹⁰.

Халхын Сайн ноён хан аймгийн эрдэнэ бандид хамба Цэвэ-лванчигдоржийн тэргүүлж байсан Үйзэн вангийн хошууны хийдэд төвд, монгол барын үйлдвэр зэрэгцэн ажиллаж 100 гаруй нэр төрлийн судар ном үйлдвэрлэж байсан ба төвд, монгол олон ном хуримтлагдсан сан хөмрөгтэй байжээ.

Түшээт хан аймгийн Зая бандид Лувсанпэрэнлэй, Говийн догшин ноён хутагт Данзанравжаа¹¹, Сайн ноён хан аймгийн дайчин вангийн хошууны Дандар аграмба, Түшээт хан аймгийн дайчин бэйсийн хошууны гавж Дамдин, Сэцэн хан аймгийн Жонон вангийн хошууны гавж Балданцэрэн нарын номын санд олон мянган ном судар хадгалагдаж байжээ. Сүм хийдийн ном цуглуулгын газрыг «Их хүрээний модон барын хэвлэлийн ном уншлагын газар», «Заяын хүрээний ном уншлагын газар» гэх юмуу аль эсвэл «Эхийн сүмбум»-ийн ном уншлагын газар гэх мэтээр нэрлэж, ном

хадгалдаг газраа «Сан», «Хөмрөг», «Хадгаламж», «Бурхан номын сан», «Номын хүрээлэн», «Номын сан» хэмээн нэрлэж байжээ¹².

Энэ мэт монгол ном цуглуулж ирсэн уламжлалын аль аль нь хойш хойшдын ном судар цуглуулах, арвин сан хөмрөг бүхий номын санг буй болгоход чухал хүчин зүйл болж нөлөөлсөн нь дамжиггүй.

VIII Богд Жавзандамба хутагтын номын сангийн зохион байгуулалт, сан хөмрөгийн бүрдүүлэлт

Наймдугаар Богд Жавзандамба хутагтын номын сан хөмрөгийг үүсгэн баяжуулсан эх үүсвэрийг судлахдаа энэхүү ажлын хамрах хүрээг зөв тодорхойлох, түүхэн баримтаар баталгаажуулах шаардлагын үүднээс тус номын санд ном бүрдүүлэлт хэрхэн хийж, үүнээс хамаараад уг номын сан хөмрөг ямар бүтэц, зохион байгуулалттай байсан талаар товчхон авч үзэх болсон юм.

Халхын Өндөр гэгээн Занабазар (1635–1723)-аас өв уламжлан VIII Богд Жавзандамба (1869–1924)-ын дэргэд цуглуулан хадгалж байсан номын цуглуулга XIX зууны сүүл XX зууны эхэн үеийн томоохон номын санг бий болгожээ. Богд хааныг таалал төгссөний дараа, 1924 онд түүний ордны дэргэдэх номын санг БНМАУ-ын Судар бичгийн хүрээлэнд шилжүүлэн авч, Улсын номын сан гэж нэрлэжээ¹³. Энэ нь дээр тэмдэглэсэнчилэн төр, шашны зүтгэлтэн, хаад ноёд улсын номын санг дараагийн залгамжлагч нарт шилжүүлэн өвлүүлдэг уламжлалтай байсны нэр гэрч юм.

Тэрхүү номын санд байсан монгол, манж, төвд, самгарди зэрэг олон хэлний номоос зөвхөн монгол гар бичмэл 1223 дэвтэр ном өдгөө Монгол улсын үндэсний номын санд бий. Эдгээрийн дотор «Энх-Амгалангийн бодлогын бичиг» (50 дэвтэр), «Хүйтэн уулын бичиг» (15 дэвтэр), «Хааны бичсэн манж-монгол үгийн тайлбар толь бичиг» (40 дэвтэр), «Жин-пин-мэй» бичиг (40 дэвтэр) зэрэг түүх, соёлын ховор нандин дурсгал болсон ном судар олон байдаг.

Богд Жавзандамбын номын сан хөмрөгийг хэрхэн бүрдүүлж байсан тухай судалж үзвэл 2 янзын аргаар хийгдэж байжээ. Үүнд: 1. Том улс гүрнүүдийн хаадын номын сан хөмрөгт зайлшгүй байвал

зохих ном, судруудыг нэр төрөл, сэдвийн хүрээнд цуглуулах зорилготой бүрдүүлэлт; 2. Богдын өөрийнх нь сонирхолын дагуу ном цуглуулах зорилготой бүрдүүлэлт.

Судар бичгийн хүрээлэнгийн ахмад ажилтан Я. Цэвэл, Д. Жадамба нарын тэмдэглэснээс үзэхэд: «Сайн Ноён хан аймгийн Чин сүжигт Номун хан хутагт Цэдэнбалжир¹⁴ ... ном судар цуглуулахдаа маш дуртай, энд тэндээс элдэв ном бичиг олж ард шавь нараараа орчуулгаж хуулуулдаг байсан юм. Олж цуглуулсан номоо заавал гурван хувь бичүүлдэг бөгөөд нэгийг өөртөө, нөгөө хоёрыг Жавзандамба хутагт ба Сайн ноён хан хоёрт тус тус хүргүүлдэг байсан» хэмээжээ.

Жамъяангаравын Цэдэнбалжир нь ном судар эрэх, сурвалжлах, олсон номоо улааны хуулан олшруулах, хадгалах зэрэг ажлыг дагнан эрхэлдэг байв. Энэ хэргээр түүнд Халхын дотор улаа хэрэглэх эрх олгож байсан нь ном цуглуулах, номыг хайрлах, дээдлэх асуудлыг төр улсаас анхаарч байсныг харуулж байна. Цэдэнбалжирт замын өртөө бүр унах морь нэг, ачих морь 3, морьтой улаач нэг, бүгд 5 морины улаа хэрэглэх эрхтэй зар бичиг VIII Богдоос шийтгэн олгож байжээ¹⁵. 1915 онд Цэдэнбалжир өөрийн шадар бараа бологч Түмэнбаярыг явуулж, Сэцэн хан аймгийн Хурц ван Түүдэн (Түвдэн)-гийн номын сангаас монгол, манж, хятад түүх, уран зохиолын олон номыг түр хугацаагаар авахуулж, харьяат түшмэл, бичээч нараар хуулуулан 1917 онд уг номуудыг буцаан өгч байсан мэдээ байна. Энэ нь өөрт байхгүй номыг бусад газрын номын сангаас авч хуулах, номоо солилцон унших хэрэгцээ ихээхэн байсныг харуулаад зогсохгүй, Богдын номын сангийн ном бүрдүүлэлтийн төрийн бодлогыг давхар харуулна.

Тэр үед харчин Мөнхтогтох, Өлзийбат, билэгт Лувсанцэрэн, хичээнгүй Цэрэндорж, Сайдын яамны түшмэл Ядам, иргэний сургуулийн багш Даваа нар төвд, хятад, манж хэлнээс ном орчуулдаг гол орчуулагчаар ажиллаж байв. Бичээч нар нь Мөрдагва, Агваан, хичээнгүй Лувсанням, мөн иргэний сургуулийн маш сайн бичдэг шавь нар байжээ. Орчуулгыг Элбэгбат, Билэгт нар голлон хянаж найруулдаг байсан. Хэл шинжлэлийн номуудыг хэл зүйч толь судлаач Пүрэвжав орчуулдаг байжээ. Орчуулсан номын зургийг

Богдын дэргэдийн зураач Дагдан, Гэндэндамба нар, хүний хөрөг зэрэг томоохон зургийг Марзан Шарав голлон зурдаг байв.

VIII Богд Жавзандамба хутагт ном судрыг эрдэм мэдлэгийн ширгэшгүй ундарга гэж үзээд, түүнийг Ганга мөрний урсгалтай адилтган зүйрлэж байсныг элдэв лүндэн, зарлигийн төрлийн бүтээлээс нь харж болно. Тэр бээр номын ач тусыг шаналын гурван хорыг арилгах эмтэй зүйрлээд, номыг унших, сэтгэх, бясалгахыг шашин, төрийг ариунаар мандуулах, дэлгэрүүлэх увидастай, аливаа өвчин эмгэгийг илааршуулах рашаантай адилтгаад, тийм номыг зүг бүрт түгээхийг эрдэмтэн мэргэд, номын хорхойтнуудад уриалж байсан нэгэн жишээ бол дээрх Цэдэнбалжир тэргүүтэн номчдыг ном цуглуулах ариун үйлсэд татан оролцуулж дэмжиж байсан явдал мөн.

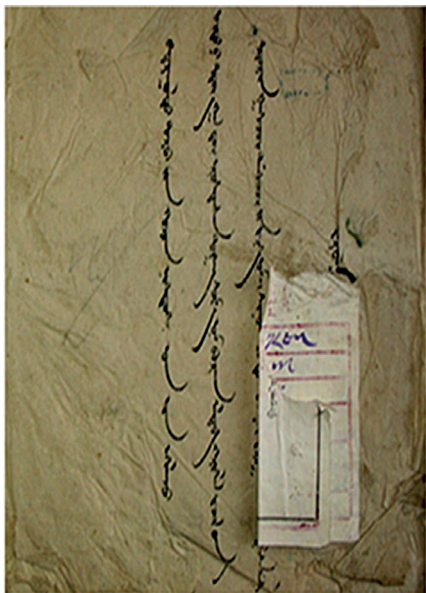
Ном цуглуулах, орчуулах, бичих, хянан найруулах, зураг чимэглэл хийх үүрэг бүхий ном зохиолын хэсгийг Жавзандамба хутагт дэргэдээ байгуулан ажиллуулж байсан тухай мэдээ сэлт олонтаа буй. Эндээс үзвэл, VIII Богдын номын сан хөмрөгийг бүрдүүлэх ажил тохиолдлын чанартай бус, харин зориудын зохион байгуулалттай, бодлоготой хандаж байсан нь харагдана. Мөн Богд гэгээн лүндэн буулгаж, бүх Монголын 4 аймаг, шавь 5-ын нутгаар ном бичгийн эрдэм чадвартай хүмүүсийг зарж, ард түмний дотор ямар мэргүүд байна, түүгээрээ мэргэлж, мэддэг онч мэргэчдийн арга ухааныг судалж, үнэн зөв магадлалтай бичиж ирэхийг болгоон мордуулж, 60 гаруй мэргийн төрлөөс 40-ийг нь сонгон авч, бүх аймаг, хошуудаас оролцсон 800 мэргэнээс 500-г шилэн авч, 500 мэргэчийн цэц мэргийн ухааны талаар гар бичмэл ном бүтээсэн нь зурхай, мэргэ төлөгийн салбараарх зохиогчийн намтар номзүйд ч холбогдох баримт мөн.

Наймдугаар Богд Жавзандамба хутагт номын сангийнхаа сан хөмрөгийг бүрдүүлэх төрийн бодлогын түвшинд хийдэг байсан нь дор өгүүлэх баримтуудаас тодорхой харагддаг. Богд Жавзандамба хутагт ном бүтээгч, ном хуулан олшруулагч, ном хандивлагч хэнийг ч болов хөхиүлэн урамшуулдаг, ном цуглуулахад ихээхэн анхаардаг байсан явдал түүний төрийн бодлогын чиглэлээрх бүрдүүлэлт төдийгүй хувийн сонирхлын дагуух судар ном,

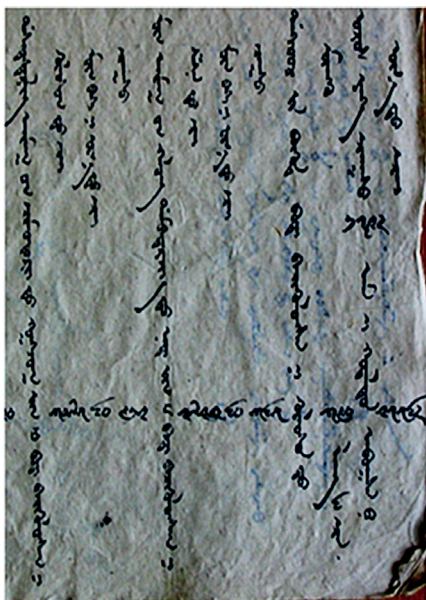
түүний дотор гар бичмэлийн тоо олшироход нөлөөлөх гол хүчин зүйл болж байсан хэмээн дүгнэж байна.

Богдын гарын үсэг, тамга тэмдэг бүхий 7800 гаруй данс бичиг Монгол Улсын Түүхийн төв архивт хадгалагдаж буй. Ном судар болон бусад бичиг соёлын зүйлийг бүтээхэд оролцсон орчуулагч, бичээч, ном цуглуулагч, цаас, бэх, бийр зэрэг бичгийн хэрэгсэл бэлтгэн нийлүүлсэн хүмүүст их хэмжээний шан харамж олгодог байсан тухай олон баримтыг тэдгээрээс үзэж болно. Жишээ нь, 6034 тоот хадгаламжийн нэгжид: «Бадаргуулт төрийн 21 дүгээр оноос эхэлж ордны дотор галд эрсэдсэн дугана сүм, ном, бурхан элдэв хэрэглэл зүйлийн дотроос Ганжуур, Данжуурын зэрэг номыг шинэтгэн бүтээхэд зарсан зүйлийг тэмдэглэсэн данс»-нд «... Чимэддоржид «жа»-гийн боть бичүүлсний хөлсөнд цай 3275, мөн бэхийн үнэд цай 60, цаасанд 412 цай, мөн аймгийн гэлэн Дамбадаржаад нэтийн «да» боть бичүүлсний хөлсөнд цай 2720, бэхийн үнэд цай 60, цаасанд 365 цай, Данжуурын бүгд боть бичүүлсний хөлсөнд мөнгө 340 лан 6 цэн, орос их цаас 1298 амыг худалдан авсны үнэд цай 25568 ...» гэх зэргээр тэмдэглэсэн баримт байна¹⁶.

Мөн ховор ном сурвалжилж олсон болон бэлэглэсэн хүмүүст янз бүрийн хэлбэрээр хишиг хүртээн урам хайрладаг байжээ. Жишээлбэл, Олноо өргөгдсөний 2 (1912) оны өвөл Шилийн гол чуулганы баруун авга хошууны Засаг, түшээ гүн Зэнэмидрийн хошууны туслагч тайж Дамцагт Монголын шүүх цаазны бичиг нэгэн бүхэл ижийг Богд хаант Монгол Улсын Шүүх яамнаа өргөсний учир Богд хааны зарлигаар гүнгийн зэрэг олгож, Олноо өргөгдсөний 3 онд Сэцэн хан аймгийн дайчин бэйс Дашцэрэнгийн хошууны уугуул бөгөөд Бүгд ерөнхий захирах яаманд эх зохиогч, бичээч түшмэл Намсрайжав Монгол цаазны бичиг нэгэн бүхэл ижийг олж, харьяат яамныхаа тэргүүн сайдад өргөн барьсныг ерөнхий сайд Намнансүрэн бусад яамны сайд нартайгаа хамт үзэж судлаад, ихэд сайшаан, түүнд дүрмийн ёсоор хишиг хүртээхийг хүсэж, эзэн хаанд айлтгасныг Богд хаан ёсоор болгож, зарлиг гарган Намсрайжавт дэд зэрэг жинс олгосон байна.

Ганжуур, Данжуурын
боть бүтээсний хөлс
олгосон баримтын
архивын нэгж.

Ганжуур, Данжуурын
боть бүтээсний хөлс
олгосон баримтын
тодорхой хэсгээс.

Мөн «Нийслэл хүрээний сонин»-д мэдээ, сурвалжлага бичиж, «Зарлигаар тогтоосон Монгол Улсын түүх» бичилцсэний учир Намсрайжавд Олноо өргөгдсөний 5 онд тогосын отго, мөн 8 онд тэргүүн зэргийн жинс, улсад туслагч гүнгийн зэрэг шагнаж, Улсын доод хурлын гишүүн болгож байжээ.

Төрийг засах тухай 15 дэвтэр, «Шинэ засгийн зүйл», «Шинэ засгийн гол ёс» 8 бүлэг, «Эрдэнэт шастир» 4 боть 64 бүлэг ном зэрэг олон бүтээл туурвисны учир Зостын чуулганы харчин дундад хошууны түшмэл Дандаа (Чимэдийн Дэмчигдорж)-г Богд хаанаас хөхиүлэн дэмжиж удаа дараа шагнан урамшуулж байсан зэрэг баримтаас үзэхэд Богд хааны номын цуглуулга төрийн бодлогын хүрээнд чухал хэрэгцээ болгож, зориудаар хийгдэж байсан ном бүрдүүлэлтийн үйл ажиллагаа мөн байна. Тэрээр зөвхөн номыг бүрдүүлэх төдийд бус номд хайртай, ард түмний гэгээрлийн тулд ном бүтээх үйлсэд ихэд анхаарч, хүч хөрөнгө хайрлахгүй зарцуулдаг байсан нь харагдаж байна. Тэрээр зөвхөн үнэ мөнгөөр хэмжих төдийд бус бэлэг, хандив өглөгөөр ч ордны номын сан хөмрөг цаашид баяжих сайхан боломж бүрдүүлж иржээ.

Дээрх байдлаас дүгнэж үзэхэд, Богд хааны номын сан хөмрөг нь хувь хүн, сурвалжит сэхээтнүүд, сүм хийд, сургууль, хаад ноёдын номын цуглуулга болон өмнөх үеийн хаадын номын сангаас уламжлан ирсэн номоос бүрджээ. VIII Богдын үед энэ сан хөмрөгийг төвд, хятад, самгарди, энэтхэг, солонгос зэрэг гадаад орноос авчирсан ном, тэдгээрийг орчуулсан гар бичмэл эх төдийгүй, монгол номч мэргэдийн бүтээн туурвисан шашин, гүн ухаан зэрэг шинжлэх ухааны бусад олон салбар түүний дотор анагаахуй ухааны олон төрлийн бичмэл болон барламал номоор баяжуулсан байна.

Номын сан хөмрөгийг ангилан авч үзэж байсан уламжлалын эх сурвалж болон орчин үеийн аргыг хослуулан авч үзэхэд VIII Богд Жавзандамба хутагтын номын сан хөмрөг дараах бүтэцтэй:

- Ардын билиг сургаал (ерөөл, баатарлаг тууль, Чингисийн билиг сургаал г.м),
- Уран зохиол (яруу найраг, үлгэр тууж, сургаал г.м),
- Бурханы шашны ном зохиол (судар, шаштир, залбирал, эш бошог г.м),

- Түүх (Болор толь, Эрдэнийн эрхи, Эрдэнийн товч, Асрагч нэртийн түүх мэт),
- Хууль цааз (Их засаг мэт),
- Ардын зан үйл (тэнгэрийн сан, Чингис хааны сан, уул усны сан),
- Үсэг бичиг (монгол, төвд, санскрит зэрэг хэлний цагаан толгой, толь бичиг зэрэг үсэг зүйтэй холбогдох номууд),
- Анагаах ухаан (эмийн засал, рашааны зүрхэн найман гишүүнт мэт),
- Одон зурхай (одон зурхай, мэргэ төлөг мэт) есөн ангиас бүрдэж байна.

Богд хааны номын санд цуглуулсан болон шинээр бүтээсэн, гадаад хэлнээс орчуулсан ном судрыг хэрхэн ашиглаж байсан тухай зарим мэдээ сэлтээс үзэхэд манж, хятадын дарлалыг эсэргүүцэж, монгол туургатны эв нэгдэл, тусгаар тогтнолыг хамгаалах, амьтныг зовлонгоос амирлуулах гэсэн сэтгэлийг өвөртлөн монголын төр, шашны төлөө тэмцэх, бусад шадар нөхдөө энэ ажилд сурган гэгээрүүлэх, хүн ардын болон Богд ламтны өөрийнх нь бие лагшинг эрүүл саруул байлгах, өвчнийг арилгах, бурханы шашныг буман гэрэл мэт мандуулах, эх болсон зургаан зүйл хамаг амьтны барцад түйтгэрийг арилгах, шавь нартаа үргэлжид жаргаланг эдлүүлэх зэрэг үйлсийг эрхлэн явуулахдаа номоос байнга суралцаж байжээ. Үүнийг нотлох нэгэн тод жишээ бол Богд хаан: «Гагцхүү эрдэмтэй сайн гэдэг нэрийг эрхэмлэхэд бус номыг мэдэж, арга бодлогыг нь ухаарч « улс орноо удирдаж байхыг зарлиг болгож байсан явдал юм. «Жин пин мей» романы 40 дэвтэр, «Гурван улсын түүх» 24 дэвтэр, «Тансан ламын баруун зүг зорчсон нь», «Сүн улсын Хүйтэн уулын бичиг» 15 дэвтэр зэрэг эртний хятадын уран зохиолын дөрвөн гайхамшгийг Богд хааны зарлигаар Их хүрээний сайдын яамны түшмэл, мөн хүрээн дэх сургуулийн багш Даваа Хэвт ёсны 3 (1910) онд орчуулж уншигч олноо хүртээл болгосон байна. «Сүн улсын Хүйтэн уулын бичиг» номонд өнгөц уншихад хятадын тариачдын бослогын тухай бичсэн мэт боловч гүн агуулга нь хүнийг нийгмээс тасалчихвал эргээд нийгэмд ямар их гай гамшиг учруулдгийг өгүүлдэг. Эндээс том улсын алдааг бага буурай орон

давтах ёсгүй гэсэн санааг Богд хаан олж мэджээ. «Түн жин тан» эмийн пүүсийн эмийн товъёг, «Нүдний эмийн найрлага» номуудыг хичээнгүй Цэрэндорж хятад хэлнээс орчуулсныг эм бүрийг ямар ямар өвчинд хэрхэн хэрэглэхэд ашиглаж байв.

VIII Богд Жавзандамба хутагтын намтрыг төр, шашны нэрт зүтгэлтнийх нь хувьд толилуулсан олон эх сурвалж байдаг. Гэдгээрийн дотроос Гандантэгчилэн хийдийн Шашны их сургуулийн номын сангийн эх сурвалжаас¹⁷ үзэхэд Богд хаан бээр өөрөө ном бүтээх, хийд дацан байгуулж ном эрдэм түгээх ажил хийж байсан баримтууд нэлээд байна.

Шашин номыг дэлгэрүүлэх тухайд 1910 онд Бурхан багшийн зарлигийн цомирлог Ганжуурын барыг бүтээх ажлыг удирдаж, өөрөө уг барын ерөөлийн үгийг бичсэн. Мөн Их Хүрээний цорж Агваандоржийн сүмбумыг бард гаргасан зэрэг номыг тэтгэх үйлийг эрхэмлэж байсан байна.

Монголын бурхан шашны лам хуврагийн сахил санваарыг ариун байлгахын тухайд 1912 оноос гурван жил дараалан түмэн гэлэнгийн хайлан хурлыг тогтмол хуруулсан ба 1912 онд Идгаачойнзинлин хэмээх гүн ухааны дацанг байгуулж Төвдийн гүн ухаантан Сэра Жевзүнба Чойжижалцан (1469–1544)-гийн игчаагаар сургалт явуулахаар тогтоосон.

VIII Богд Гэгээн Агваанлуvsанчойжиннямаданзинванчиг Сургаал, Магтаал, Залбирал, Ламын ёга, Лүндэн зэрэг их бага 139 зохиолоос бүрдсэн нэг боть бүтээл туурвисаны дээр сүнбумд ороогүй «Богдын сургаал, лүндэн» гэсэн нэртэй муутуу цаасан дээр бийр, хулсан үзгээр монгол хэлээр төвд, монгол бичгээр бичсэн судар болон дэвтэр хэлбэрийн номууд Үндэсний номын сан, Түүхийн архив, хувь хүний номын хадгаламжинд элбэг тохиолддог.

Богдын номын сангийн ихэнх номыг луу хээтэй шар торгоор хацарлаж, тусгай өрөөнд тавиуруудад түвд үсгийн дарааллаар бичсэн донторын дагуу байрлуулж байжээ. Номын хацрыг маш сайн торгоор хийж байсан нь одоо хүртэл өнгө гялгар хэвээр байгаагаар харагдаж байна.

Мөн номыг гэмтлээс хамгаалах зорилгоор зориуд найруулсан уусмалаар ариутган арчилж, их муудсаныг нь дахин хуулан бичдэг байсан.

Богдын Ордон сэргэлэн дэнж, ус агаар, салхины эргэлт сайтай газар байршиж байгаа нь номын хадгалалт хамгаалалтанд сайн нөлөөтэй байжээ.

Номын тэмдэглэгээ хийхдээ хуудсан дээр янз бүрийн дардас, мутарын тэмдэг хийдэггүй, харин хавтсанд нь бүргэд шувууны дүрстэй дардас дардаг байсан нь номыг муутгахаас сэргийлсэн арга байжээ. Богдын номын санг Дуйнхорын Да лам Цэрэнчимэд хариуцаж, түрүү үеийн Богдуудын 31 дүр, цадиг намтарын номыг тусад нь нэг тасалгаанд зандан модон тавиурт байрлуулж, ид шид, нууц тарниудтай номыг дахин бичүүлэх гэж хүнд өгдөггүй байсан болохоор хорхой шавьжнаас сэргийлэн тусад нь 2 зандан авдарт хийж, Богд хаан Да лам хоёр л түлхүүрийг нь хадгалдаг байсан. Зандан модноос анхилуун, тансаг үнэр байнга гарч байдаг учир хорхой шавьж халддаггүй, чийглэгийг тодорхой хэмжээнд барьдаг аж. Маш үнэтэй ийм модыг тусгай хүн зарж авчируулаад хятад, монгол мужаан нараар номын гоёмсог авдар, тавиурууд хийлгэж, судруудаа байрлуулдаг байжээ.

Тэжээхүй ухааны ном судар сан хөмрөгийн нэлээд хэсгийг эзэлдэг бөгөөд Богдын дэргэдийн оточ маарамба нар эдгээр сударт бичигдсэний дагуу жор найруулж, номонд заагдсан жорд могойн хор, зааны сүү зэрэг орох болбол өөр улс орон хэнээс ч гуйлгүй амьтны хүрээлэнгээсээ авч, тухайн эмийг найруулан хэрэгцээндээ ашигладаг байсан байна. Номын дагуу хийгдсэн эдгээр эм тан нь одоо чулуужин шороо болсоныг Богдын музейд үзэж болно.

Бичиж туурвиж, цуглуулан бүрдүүлж, уншин судалж байсан ном, түүний бүтэц, бүрэлдэхүүн болон номыг арчилж хамгаалдаг аргаас нь тухайн хүнийг таньж болох юм гэсэн таамаглалын үүднээс үзэхэд VIII Богд нь нэгэн үе Монголын шашин төрийг хослон барьж байсан мэргэн ухаантай, асар их ажигч гярхай, улс орноо бие даасан, хэнээс ч хараат биш байлгахыг эрмэлздэг, бүх Богдуудаас ганцаар гавжийн дамжаа (Гавжийн дамжаа гэдэг нь одоогоор докторын зэрэг хамгаалсан гэсэн үг) барьснаараа ялгарах,

өгүүлж буй үг тод, саруул ухаантай, лүндэн зарлиг нь хэн бүхэнд ойлгомжтой, ном их уншиж, утгыг нь маш сайн тунгааж бясалгадаг, харь орны сайныг нь авч алдааг давтахгүйг хичээдэг, хүнийг сайтар шинжин таньдаг, дэргэдэх хүмүүсээ хүндэтгэлтэйгээр анхааран сонсдог хүн байсан нь харагдаж байна.

Дүгнэлт

Наймдугаар Богд Жавзандамба хутагтын номын сангийн талаар зөвхөн энэ өгүүллийн түвшинд бус нэлээд өргөн хүрээнд, нарийвчилсан судалгаа хийх явцад төр, шашны зүтгэлтэн хүн номын сангийнхаа сан хөмрөгийг ямар номнуудаас хэрхэн бүрдүүлснээс түүний сэтгэлгээний цар хүрээ, үзэл баримтлал, зан харилцаа, хичээл зүтгэл, тэр байтугай эрүүл мэндийн байдлыг тодорхойлох боломжтой юм байна гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн юм.

Эх сурвалж

Билгүүдэй Г. 1998. Ц. Дамдинсүрэнгийн гэр музейн монгол номын бүртгэл. 1 боть. Улаанбаатар.

Бямбаа Р. 1998. Богдын намтар, 1–8. Улаанбаатар.

Дандаагийн орчуулга. 1999. Юань улсын судар. Гар бичмэл. Монгол Улсын төв номын сан.

Жадамба Д. 1959. Наймдугаар Богд Жавзандамбын монгол гар бичмэл номын цуглуулга. Улаанбаатар.

Жанчив Ё. 2005. Сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн дурсгалууд // Corpus Scriptorum Mongolorum. Т. 2.

Монголын соёлын түүх. Урлахуйн аймаг. Гутгаар дэвтэр. 1999. Улаанбаатар.

- Нацагдорж Ш. 1967. То ван, түүний сургаал. Улаанбаатар.
- Рашид-ад-Дин. 1952. Сборник летописей. Т. 1, кн. 1. Москва–Ленинград.
- Тунгалаг Б. 2011. Наймдугаар Богд Жавзандамба хутагтын номын сангийн гар бичмэл номын ном зүйн судалгаа. Улаанбаатар.
- Хорлоо П. 1998. Бат-Очирын Тогтохтөр: Ажил ба сургуулийн зүйл. Улаанбаатар.
- Цагаач Н. 2001. Монголын Үндэсний номын сан (түүх бичлэг). Улаанбаатар.
- Цэвэл Я. 1990. Чин сүжигт номун хан хутагтын шавь // Түүхийн судлал. Боть 15, № 2.
- Цэзэн Ц. 1999. Монгол ном. Улаанбаатар.
- Шүгэр Ц. 1976. Монгол модон барын ном. Улаанбаатар.

ЗҮҮЛТ БА ТАЙЛБАР

- ¹ Бямбаа, 1998.
- ² Цагаач, 2001, т. 14-15.
- ³ Билгүүдэй, 1998, т. 7.
- ⁴ Жанчив, 2005, т. 82.
- ⁵ То вангийн сургаалаас мал маллагааны холбогдолтой хэсгийг БНМАУ-ын Шинжлэх ухааны хүрээлэн 1935 онд «Аж төрөх сургаал» нэртэйгээр тусгай дэвтэр болгон нийтэлж, малчдад зориулан олон хувь хэвлэн түгээж байжээ. То вангийн бичиг номын талаар академич Ш. Нацагдорж 1967 онд «То ван, түүний сургаал», академич П. Хорлоо 1998 онд «Бат-Очирын Тогтохтөр: Ажил ба сургуулийн зүйл» сэдэвт томоохон бүтээлүүдийг, Б. Палам, С. Батмөнх нарын судлаачид То вангийн мэндэлсний 190, 200 жилийн ойд зориулсан судалгааны ажлаар эдүгээ Дорнод аймгийн Халхгол суманд ажиллаж амьдарч байгаа То вангийн удмын айл өрх, хувь хүмүүсээс түүний гар бичмэлийн хэд хэдэн дурсгалыг олж үзэж, өөрсдийн бүтээлдээ оруулсан байна. Тэдгээрийн дотроос 1867 онд То вангийн 70 насны ойд зориулсан хошууны бүх ардын их баяр цэнгүүний хөтөлбөр ба наадам хөтлөгчийн үг, бөх, морины цол зэрэг түүний өөрийнх нь зохиож, бичсэн бүтээл нэн сонирхолтой. Мөн То вангийн зохиосон «Гүүжидмаа» гэдэг дууны үгийг тэд бас уг айлуудаас олж, судалгааны бүтээлдээ тайлбар сэлтийн хамт оруулсан байна.

- ⁶ Рашид-ад-Дин, 1952, с. 180.
- ⁷ XX зууны эхээр А. Грунвегел (A. Grunwegel), А. фон Ле Кох (A. von Le Coq) нарын удирдсан Германы шинжилгээний анги 1902–1914 оны хооронд 4 удаа экспедиц хийсэн.
- ⁸ Дандаагийн орчуулга, 1999.
- ⁹ Монголын соёлын түүх, 1999, т. 303.
- ¹⁰ Цэзэн, 1999, т. 149.
- ¹¹ Ноён хутагтын хувийн номын цуглуулгаас одоо ч Дорноговь аймгийн төв дэх Данзанравжаагийн музей, Хамарын хийдэд хадгалагдаж байдаг. “Ноён хутагт Данзанравжаагийн номын сангийн хоёр тэмдэглэл гэсэн өгүүлэлд хутагтын номын сангийн хоёр товъёг дансны тухай тодорхой бий. Төвд, монголоор хадмал уул дансыг бийрээр маш сайхан гаргацтай бичсэний дээр Гэгээнтний номын санд хадгалж байгаа номын нэрс, Гэгээний сүм дуган, Гэгээний жаргах ордоны бурхан сахиус, түүний алт, мөнгөн тахилын хэрэглэл зэргийг нарийн бүртгэж, лан цэнгээр нь хүртэл тодорхой бичсэн маш чухал бичмэл данс бөгөөд уг дансыг олсон тухай ...Дорноговь аймгийн нэг жолооч 1962 онд жижиг цагаан авдартай хэсэг ном над авчирч өгсөн. Тэр номын дотор дөрөвдүгээр ноён хутагт Жамъянхайдавжамцын номын товъёог данс байсан. 1965 онд Төв аймгийн Баянцогт сумын Лувсанчүлтэм гэдэг өвгөн лам нас барж, тэр хүний нэг шуудай ном 1965 онд надад ирсэн юм. Уг номын дотор тавдугаар ноён хутагт Данзанравжаагийн номын сангийн нэг товъёг байсан. Энэ хоёр товъёг өөр өөр газраас, алс алс замаар хүрч ирсэн ч, нийлүүлээд тулгаж үзэхэд бүх юм хоорондоо яг тохирч байсан. Урьдын сүм хийдийн номын сангийн данс бол нэг л сайн данс хийдэг, түүнийг барьж байгаа улсууд тулгаж хараад л хүлээлцэж, олон арав, зуун жил болсон ч дансалсан юм нь огт өөрчлөгдөлгүй, яг мөргөж байдаг байж. Энэ нь тийм л данс юм” гэж зохиогч тэмдэглэсэн байна.
- ¹² Шүгэр, 1976, т. 149.
- ¹³ Цэзэн, 1999, т. 149.
- ¹⁴ Цэдэнбалжир 1914 онд одоогийн Баянхонгор Галуут суманд 25 хүүхэдтэй бага сургууль байгуулж, «Цаасан шувуу», «Оюунтүлхүүр», «Хав, муурын үлгэр», «Улаан сувд эрхи», «Усны шаштир», «Модны шаштир» зэрэг номыг өөрийн номын сангаас түр олгон уншуулдаг байжээ.
- ¹⁵ Жадамба, 1959, т. 3 (Монгол бичгээр буй).
- ¹⁶ Цэвэл, 1990, боть 15.2, т. 149.
- ¹⁷ Бямбаа, 1998.

К вопросу о роли религиозного фактора в деятельности Галдана Бошогту-хана и Богдо-гэгэна I Дзанабазара (до ойрато-халхаских войн)

Б. У. КИТИНОВ

Институт востоковедения РАН, Москва, Россия

Тема роли религии в отношениях между джунгарами и халхасцами давно обсуждается в исторической науке. С обнаружением новых источников выявляются особенности и история развития этих отношений, в которых большую роль сыграли Галдан Бошогту-хан и Богдо-гэгэн I Дзанабазар. В настоящей статье автор более акцентирует религиозные аспекты в жизни и деятельности Галдана Бошогту-хана и Богдо-гэгэна Дзанабазара, двух великих современников, нежели перипетии военных столкновений между ойратами и халхасцами. Будучи учениками Панчен-ламы IV, они сами были инкарнациями таких известных деятелей тибетского буддизма, как Таранатха и Энса. Политические коллизии второй половины XVII в. отразились на их судьбах: Галдан, сняв сан, возглавил Джунгарское ханство, вновь подчинил ойратам мусульманский Восточный Туркестан, тогда как Богдо-гэгэн оказался в заложниках междоусобицы среди правителей Халхи. Вмешательство в ситуацию цинского императора и Далай-ламы лишь усугубило джунгаро-халхаские отношения, подтолкнуло Галдана к захвату Халхи, что привело к прямому столкновению Джунгарии с Цинской империей.

Б. У. КИТИНОВ

Галдан Бошогт хан ба I Богд гэгээн Занабазар нарын үйл ажиллагаан дахь шашны хүчин зүйлийн тухай (Ойрад–Халхын дайны өмнө)

Зүүнгарууд ба халхчуудын хоорондох харилцаан дахь шашны үүрэг ямар байсан талаархи асуудал түүхийн шинжлэх ухаанд аль эртээс яригдсаар байгаа. Шинэ сурвалж баримт олдсоны ачаар энэ харилцааны хөгжил, онцлог байдалд Галдан Бошогт хан ба I Богд гэгээн Занабазар нар их үүрэг гүйцэтгэж байсан нь илэрхий болж байна. Энэхүү өгүүлэлд зохиогч Галдан Бошогт хан ба Богд гэгээн Занабазар, хоёр агуу их орчин үеийнхний

үйл ажиллагаанд бурханы шашны үзэл байдал нь, ойрд ба халхчуудын хоорондох дайн байлдаанаас илүү үүрэг гүйцэтгэж байсан тал дээр гол анхаарлаа хандуулсан байна. Тэд нар IV Банчин Богдын шавиуд болохоос гадна өөрсдөө төвдийн бурханы шашны алдарт зүтгэлтэн Дараната ба Энса нарын хойд дүрийн хувилгаанууд байсан. XVII зууны хоёрдугаар хагас үеийн улс төрийн зөрчилдөөн тэдний хувь заяанд нөлөөлжээ: Галдан шашны сахилаас татгалзан буулгаад Зүүнгарын хант улсыг толгойлон улмаар ислам шашинт Дорнод Туркестаныг ойрдын засагт захируулсан байна, түүний зэрэгцээ Богд гэгээн Халхын ноёдын дотоодын хямрал тэмцэлдээний золионд баригдсан байна. Энэ нөхцөл байдалд чин хаан болон Далай ламын оролцлогоо зүүнгар–халхын харилцааг улам хүндрүүлж, Галдан ханыг Халхыг эзлэн авахад түлхэсний дээр бас энэ нь Зүүнгарыг Чин гүрэнтэй шууд тулгарахад хүргэсэн байна.

B. U. Kitinov

**On the role of religious factor in the activities of Galdan
Boshogtu Khan and the 1st Bogd Gegeen Zanabazar
(before the Oirat-Khalkha wars)**

The role of religion in the relationships between the Dzungars and Khalkhas has long been discussed in historical science. With the discovery of new sources, features and a history of the development of these relations, where Galdan Boshogtu Khan and the 1st Bogd Gegeen Zanabazar played a large role, are revealed. In this article the author more emphasizes the religious aspects in the life and deeds of Galdan and the Bogd Gegeen, two great contemporaries, rather than the military clashes between the Oirat and the Khalkhas. As the disciples of the 4th Panchen Lama, they themselves were incarnations of such prominent figures of Tibetan Buddhism as Taranatha and Ensa. Political conflicts of the second half of the 17th Century reflected on their fates: Galdan, having removed the spiritual dignity, headed the Dzungar Khanate, again subjugated the Muslim Eastern Turkestan to the Oirats, while the Bogdo Gegeen was held hostage by the feuds among the rulers of Khalkha. Intervention into the situation of the Qing Emperor and the Dalai Lama had only aggravated the Dzungar–Khalkha relations, prompted Galdan to invade Khalkha, which led to a direct clash between Dzungaria and the Qing Empire.

Галдан Бошогту-хан и Богдо-гэгэн I Дзанабазар сыграли выдающуюся роль в истории Джунгарии и Халхи. С их именами обычно соотносят укрепление государственности у ойратов (джунгаров)

и халхасцев, рост влияния у них религиозного фактора; с ними же (прежде всего, с Галданом) связывают и наиболее масштабные военные действия между ойратами и халхасцами, что в итоге определило переход монголов-халхасцев в подданство Цинской империи и начало джунгаро-цинских войн. Религиозный фактор был традиционно значим для монголов, но особенно явно это прослеживается в период второй половины XVII в.

Во второй трети XVII в. Джунгария находилась на подъеме, ее правитель Батур-хунтайджи в своей объединительной политике (в отношении ойратов), вероятнее всего, рассчитывал и на поддержку со стороны лидеров Гелуг, особенно когда стало известно, что его сын Галдан¹ является инкарнацией ламы Энса-тулку (тиб. *sprul sku*, монг. *хувилгаан*)². Имя этого ламы (также известного как Индзан-хутухта) обычно упоминается, когда речь заходит о халхаско-ойратском съезде 1640 г., где оно прописано в начале свода принятых законов. Гораздо менее этот хутухта известен как один из ближайших учеников Панчен-ламы IV Лобсан Чокьи Гьялцена (*blo bzang chos kyī rgyal mtshan*, 1570–1662), сделавший многое для роста авторитета своего наставника и его влияния. Энса-тулку был очень популярен среди ойратов еще до событий 1637–1642 гг.³, и именно он вручил титул рабджамбы-хутухты известному калмыцкому ламе Зая-пандите в 1639 г.⁴

Как известно, в Ташилхунпо, резиденции Панчен-ламы, который оказал большую помощь хошутскому Гуши-хану в войне с правителем Цзана, в 1642 г. состоялась интронизация Далай-ламы V. У Панчена обучались будущие лидеры джунгаров и Халхи – Галдан (1644–1697) и первый Джебцзундамба-хутухта Лобсан Танпе Гьялцен (*blo bzang bstan pa'i rgyal mtshan*, 1635–1723), также известен как Богдо-гэгэн I Дзанабазар.

В малолетнем возрасте Галдан был отправлен в Тибет для посвящения в монахи и обучения. Тибетский период, по всей видимости, оказал большое влияние на его развитие и понимании своей ответственности за благополучие школы Гелуг; выросший под воздействием и в окружении тибетской буддийской культуры, он был блестящим знатоком тибетской религиозной литературы и языка,

и даже тексты на монгольском мог записывать тибетскими буквами: В.Л. Котвич писал, что «Галдан прибегал к такому способу письма»⁵.

Не менее высокого происхождения был и Богдо-гэгэн I. Он родился в 1635 г. вторым сыном Гомбо Тушэту-хана, потомка Гэрэсэндзэ, младшего сына Даян-хана. Согласно «извлечениям» из истории Богдо-гэгэна I, когда стало известно о рождении сына у Тушэту-хана, халхаский Сэцэн-хан послал ему подарки, а также «отказался от своего почетного цоло (титула) Гыген в пользу новорожденного, после чего назывался уже просто Цыцен-ханом. Отсюда произошло название хутухты Гыгеном»⁶. У халхасцев подобная практика передачи права пользоваться своими титулами была явлением «довольно обыденным»⁷. Он в четыре года принял обеты упасаки (тиб. *dge bsnyen*), в пять был интронизирован и получил имя Лобсан Тенпе Гьялцен⁸. В 1649 г. он совершил поездку в Тибет для поклонения святыням и духовным лидерам, в ходе которой Панчен подтвердил его как инкарнацию Таранатхи, известного деятеля школы Джонанг, и взял себе в ученики. В архивном документе отмечено, что он в 15 лет поехал в Тибет, где Далай-лама «подарил ему курень Бревен⁹, один из трех главных тибетских монастырей... Кроме того, хутухту пожалован Далай-ламой Главным Хамбу в Анду¹⁰ (Восточный Тибет)...»¹¹

Вероятно, тогда же состоялась первая встреча этих двух будущих лидеров джунгаров и халхасцев. А. Барейя-Старжинска выразила согласие с мнением Ж. Смита, отметившего принципиальную роль («политический маневр») Энса-тулку в признании Далай-ламой и Панчен-ламой маленького Лобсана как инкарнации Таранатхи¹². В конце 1651 г. Дзэбцзундамба был интронизирован как духовный лидер всех трех ханств Халхи¹³, и его духовный, а отчасти и политический авторитет стал быстро расти; как отмечается в архивном документе, со временем «Гыген» начал сам раздавать цоло (титулы) князьям¹⁴.

Галдан обучался в Тибете до убийства в 1670 г. его старшего брата Сенге, который возглавил Джунгарию после смерти отца Батура-хунтайджи, двумя братьями от другой матери – Цэцэном

и Чжотба-батуром¹⁵. Вероятно, это случилось из-за наследства их отца, который перед своей смертью зимой 1653 г. завещал Сенге трон и половину всех владений, тогда как остальные восемь его братьев получили остальную половину¹⁶. И. Я. Златкин назвал такой раздел «странным», и отметил, что «так в дополнение к старым возник новый очаг опасных междоусобных конфликтов, на этот раз в доме чороских владетельных князей»¹⁷. Узнав об убийстве, Галдан снял с себя обеты (букв. «снял желтое одеяние монаха», согласно «Истории Галдана») и вернулся на родину¹⁸. Как писал Златкин, «заслуживает внимания факт необыкновенно быстрой реакции младшего брата убитого, хутухты Галдана, на действия заговорщиков... Он с согласия Далай-ламы или его приближенных снял с себя духовный сан и расправился с убийцами Сенге, не дав им опомниться и организовать какое-либо сопротивление»¹⁹. Однако маловероятно, чтобы Галдан находился в Тибете и двинулся обратно в Джунгарию лишь по получении известия об убийстве Сенге. Дело в том, что он, как инкарнация высокопоставленного ламы, мог иметь довольно свободный график учебы, и часто находился в ставке Сенге, о чем свидетельствуют русские архивные документы, которые Златкин приводит в своей монографии (например, в апреле 1668 г. Галдан сам отправлял из Джунгарии свое посольство в Россию²⁰). Поэтому можно предположить, что он мог находиться в Джунгарии в момент убийства Сенге, и видимо, прав был А. М. Позднеев, что «в этот период джунгарских смут²¹ он [Галдан] жил при Очирту Цэцэн хане в великом почтении»²². Кочевья Очирту-тайши находились на территории Джунгарии, т. е. в пределах быстрого доступа к урге (ставке) джунгарского правителя.

Галдан взял «благословенных бурханов, женские божества, священные сосуды из черепных костей, три изображения чойджонов, нарисованных кровью из носа Панчен-эрдэни, и прибыл в свои кочевья»²³. С помощью людей Сенге и Очирту он ликвидировал убийц своего брата и возглавил Джунгарию, провозгласив себя джунгарским ханом в 1671 г.²⁴ И. Я. Златкин, следующий своей концепции о наличии у джунгаров особой идеи образования единого

монгольского государства и роли в нем лам, отмечал, что Галдан был командирован обратно на родину лхасскими первоиерархами для «наведения порядка» и «объединения всех единоверцев, говорящих на монгольском языке, в единое самостоятельное государство, независимое от маньчжуров, но направляемое Лхасой»²⁵. Однако такой источник, как «История Галдана», утверждает лишь о желании Галдана поставить ойратов под свое правление, и на этой почве он вошел в конфликт с Очирту, уже возглавлявшим ойратов, поскольку «представители правящей династии хошуты (Бубэй-мирза, Ханай-нойон Хонггор, Байбагас-баатур и Очирту Цэцэн-хан) более века стояли во главе Ойратского союза»²⁶. Более того – Очирту был, в известном смысле, более близок к Далай-ламе, именно от последнего он получил почетный титул Сэцэн (или Цэцэн) – Мудрый, тогда как Галдан, как было выше отмечено, являлся учеником Панчен-ламы. Таким образом, Галдан, скорее всего, хотел объединить вначале ойратов и вернуть контроль над Восточным Туркестаном, утерянный после смерти Сенге.

Летом 1675 г. «Цэцэн-хан начал военные действия против Галдана Бошогту-хана»²⁷, их подробности даются в Биографии Зая-пандиты²⁸, однако Галдан разгромил своего тестя. По поводу их конфликта русский архивный документ сообщает, что весной 1677 г. «приходил на него, Гагана, Учюрта-тайша войною, а людей с ним, Учюртой, было тысяч с 30 и болши, и был у них бой, и Гаган де Учюрту-тайшу убил и людей ево Учюртиных побил многих»²⁹. Галдан, скорее всего, не убивал Очирту, но последний оказался в крайне стесненном положении и немного погодя скончался.

Галдан, будучи глубоко верующим человеком, при необходимости привлекал все возможности, в т. ч. и духовенство, для решения конкретных задач. Так, по его приказу с известного Большого Ойратского монастыря, основанного Зая-пандитой и служившего ему резиденцией, в период войны с Сэцэн-ханом было рекрутировано около 700 монахов, а поставленный им новый управляющий Ноян-гэлунг казнил около ста монахов³⁰. В результате монахи разбежались, многие ушли к волжским калмыкам; так, совместно с Доржи-Рабдан (вдова Сэцэн-хана, родная сестра

Аюки) к калмыкам прибыл известный лама Ачиту-Цорджи, вместе с «около 1000 духовных лиц и мирян-простолодюинов, прикрепленных к монастырю»³¹. Вообще же, не желая подчиниться власти Галдана, некоторые ойратские роды еще ранее стали уходить на Волгу: так, в 1672 г. хошутский Кундулен-Убаши и дербетский Соном Церен-тайджи прибыли к калмыцкому хану Аюке.

Многие из тех хошутов, которые кочевали совместно с Очирту, после его разгрома направились в пределы Цинской империи. «Мэн-гу-ю-му-цзы» сообщает следующее: когда Галдан убил Очирту, племянник последнего Хороли (Батур-эркэ-цзинун) бежал к китайской границе и в 1686 г. подал прошение об отводе ему земли для кочевья. Ему было указано кочевать «за границею Нин-ся и Гань-чжоу с подчинением ему всех его братьев и племянников»³². «Лубсан-гомбо-рабтан, внук Очирту, спасаясь от Галдана, ушел к тангутам и, по совету Далай-ламы, подал богдохану адрес с просьбой о дозволении кочевать у гор Лун-тоу, с подчинением ему народа, оставшагося в западном Ордосе». Но ему не позволили, и вскоре он «перекочевал на Булунгир». Около 1685 г. Хороли просил разрешать Лубсан-гомбо-рабтану, «страдавшему на Булунгире от недостатка земли и от плохого качества травы... кочевать вместе с ним вокруг Алакшаньских гор»³³. На это последовало согласие с тем, однако, чтобы границы кочевья на всем протяжении проходили в 60 ли от Китая»³⁴. Эта информация подтверждает возможности Далай-ламы контролировать перекочевки ойратов.

Эти откочевки ухудшили отношения между торгутами и хошутами, с одной стороны, и джунгарами, с другой. У халхасцев также были претензии к Галдану в связи с лишением Очирту его высокого положения; Чимэд-Доржи (Чихунь Дорчжи) Тушэту-хан решил отомстить ему, так как его бабушка была сестрой жены Очирту – Доржи-Рабдан³⁵. Он начал воевать с Галданом, но их замирил цинский император; Галдан же потратил время на объединение ойратов (в частности, подчинил себе улус Очирту), и стал выжидать случая отомстить Тушэту-хану. Тем не менее, нельзя сводить причины внимания Галдана к Халхе к указанному событию; истоки вмешательства ойратов в дела Халхи уходят еще в период правления

его брата Сенге, когда в 1662 г. там случилась междоусобица из-за борьбы за престол Дзасаку-хана. Тогда последний Алтан-хан Лувсан был разбит и бежал под покровительство джунгаров. Ситуация во второй половине 1680-х гг. отличалась от прежней, но также подавала повод для военных действий.

К тому времени Галдан обладал большим авторитетом благодаря военным успехам в Восточном Туркестане (Могулистане), где в течение 1670-х гг. сильно изменилась религиозная и, соответственно, политическая ситуация. Здесь значительное влияние приобрел исламский орден Накшбандийа, который, возникнув на политической сцене Средней Азии в XV в., к середине XVII в. стал очень влиятельным в Могулистане. Его лидеры (ходжи) быстро обратились в богатых и влиятельных локальных правителей, с которыми считались могульские ханы. Претензии ходжей на политическое правление привели к междоусобным войнам, в ходе которых выделились две ветви – так называемые белогорцы и черногорцы. В 1670-х гг. к власти пришли «черногорцы», которые вынудили лидера «белогорцев» ходжу Афака (Аппака) искать помощи извне. Как писал Ч. Валиханов, «кашгарский хан Измаил, ревностный черногорец, принудил Аппака оставить свое отечество. Ходжа перебрался в Кашмир и оттуда в Тибет, представился Далай-ламе и успел так ему понравиться, что тот отправил его к джунгарскому хонтайдзи Галдану с письмом, в котором просил его, Галдана, утвердить Аппака в Кашгаре и Яркенде. Галдан, пользуясь этим случаем, в 1678 году покорил Малую Бухарию и сделал Аппака своим наместником, назначив ему столицей Яркенд... Далай-лама был так доволен послушностью Галдана, что почтил его титулом бошекту (благословенного)»³⁶. Действительно, таково общее мнение ученых и исследователей, что именно благодаря успешным походам в Туркестан Галдан получил от Далай-ламы титул «Тензин Бошогту хан»³⁷. По мнению О. Ф. Акимушкина, ходжа Афак (Хидайаталлах) пришел к власти в Яркенде с помощью Галдана Бошогту в период 1678–1683 гг.³⁸ О перипетиях судеб ходжей Восточного Туркестана, вовлечении ойратов в их правление

или, наоборот, низвержение с «почетной» ссылкой в Джунгарию писал О.В. Зотов³⁹.

Империя Цин была важным игроком во всех политических комбинациях и маневрах, которые имели место в отношениях между ойратами, халхасцами и Тибетом. Императора надлежало информировать о наиболее важных событиях, таких как начало войны или получение титула, например, от Далай-ламы; последний в изучаемое время сохранял свою независимость и мог принимать решения самостоятельно. Таким образом, иногда требовалось подтверждение от цинского императора, или, в крайнем случае, надлежало информировать его об изменении каким-либо правителем своего статуса. Изучение источников подтверждает наличие подобной практики сообщения между ойратскими и цинскими правителями. Вот что сообщает цинский источник относительно нового титула Галдана:

«Восемнадцатый год правления императора Канси династии Цин (1679), сентябрь, у-суй.

Палата по делам инородцев предоставила следующий доклад Императору: «От Галдана Бошокту-хана был прислан посол с подношениями в виде кольчуги, дробового ружья, коня, верблюда, соболиного меха и других даров. Гонец передал послание: «Далай-лама пожаловал Галдану-тайджи титул Бошокту-хана, так примите дары в знак почтения Императора». Император Канси сказал на это: «Ранее государства ойратов и Халха в своем докладе трону просили пожаловать им имперскую печать (о выводе войск) и назначить им дань. Я разрешаю им платить дань и передаю имперскую печать, а также жалую им награду; отныне не дозволяется платить дань людям, которые самовольно провозгласили себя ханами. Однако Галдан-тайджи прислал посла с личным докладом и дарами, посему я разрешаю ему подавать дань». Канси дал согласие»⁴⁰. И.Я. Златкин отмечал, что «Сюань Е [Канси] согласился с доводами палаты и принял дары Галдана, молчаливо тем самым признав за ним право на ханский титул, пожалованный Далай-ламой»⁴¹.

Как отмечает Ю. Исихама, «когда мы рассматриваем эти дела ханов после вручения им инвеституры... (то) можно сказать, что титулы и печати были предоставлены тем, от кого можно было ожидать вклада в dGe-lugs-pas [Гелуг], и что в свою очередь, они должны были попытаться оправдать эти ожидания»⁴². Вручение Далай-ламой Галдану титула «благословенного хана» было оценено И. Я. Златкиным как «еще одним подтверждением особых отношений, существовавших между церковью и Галданом, который фактически выступал в роли представителя интересов влиятельных лиц, окружавших Далай-ламу»⁴³. Вообще же, Златкин был одним из самых известных представителей той части историков, которые последовательно отмечали важнейшую роль религиозного фактора в политике этого джунгарского правителя.

Особого внимания для изучения межойратских, а также ойрато-тибетских отношений заслуживает съезд, состоявшийся в 1678 г. в урочище Гурбан-Тулгату на Алтае, где летовал Галдан. На съезде, кроме джунгарской знати, были представители торгутов (калмыков) и Джирмахай, посланец Далай-ламы. Принятые решения касались отношений ойратов с тибетцами, вернее, в основном должны были разрешить проблему взимания податей хошутскими правителями с жителей Кукунора, Кама и других областей Тибета, равно как и судьбу тех лиц, что находились под прямым управлением Далай-ламы, но жили за пределами Тибета⁴⁴; отсутствие на съезде кукунорских хошутов следует оценивать не только как их несогласие с постановкой таких вопросов и принятых решений, но также как отказ их от обсуждения общеойратских проблем, и фактическое отложение от остальной массы ойратов; действительно, последняя четверть XVII в. выявила про-цинские настроения значительной части кукунорских хошутов. Галдан еще ранее пытался обрести некоторое влияние на тех хошутов, но, вероятно, Далай-лама отговорил его от соответствующих действий. Тем не менее, религиозный и этнический факторы оставались важными сферами интересов Галдана с точки зрения их потенциального влияния на его планы. В частности, С. Ч. Дас отмечал, что в Джунгарии Галдан «основал много школ для обучения монахов

сутре и тантре (афоризмам и мистицизму)»⁴⁵. Так, он «построил три (монастырские школы) Тарни-инь расанг, Лантрам расаког и Сабдан расанг»⁴⁶.

И. Я. Златкин был уверен, что при джунгарских правителях Батур-хунтайджи и Сенге «в Тибете и Джунгарии зародились и стали развиваться идеи своеобразного панмонголизма и панламаизма, выразившиеся в дальнейшем в планах образования самостоятельного государства под эгидой ламаистской церкви Тибета»⁴⁷. Такое мнение о существовании особого плана создания государства под эгидой тибетских лам представляется несколько преувеличенным, хотя, безусловно, во внешней политике Джунгарии Тибету уделялось значительное внимание, и наоборот. У нас нет источников, подтверждавших наличие таких идей и планов как у тибетских первоиерархов, так и у указанных правителей Джунгарии, хотя влияние буддийского фактора на политическое развитие ойратских государств не подлежит никакому сомнению. Кроме того, следует принимать во внимание роль отдельных лидеров в Тибете (то есть не только совместную деятельность Далай-ламы и Панчен-ламы, но и их соперничество), и у ойратов (то есть не только джунгаров, но также хошутов, дербетов и торгутов), иначе говоря – специфику определенных исторических периодов в отношениях между ойратами, в их связях с монголами, лидерами Тибета и Цинской империи. Безусловно, должны были существовать и внешнеполитические условия, чтобы реализовывать идеи панмонголизма и «панламаизма» (панбуддизма).

Активная религиозная деятельность Галдана могла способствовать возникновению соперничества между ойратами и халхасцами, и прежде всего – в области веры, которое усугублялось тем обстоятельством, что столкнулись интересы двух учеников Панчен-ламы IV. Этот момент получил определенное отражение в используемом нами архивном документе – «извлечении» из истории Богдо-гэгэна I: в нем отмечается, что «в это время жил в Тибете в курне Галдан сын Олютского хана»⁴⁸; что он ненавидел халхасцев; что Далай-лама дал ему титул ширэту, и звали его Арачи-ширэту⁴⁹.

Назревала крупная война между ойратами и халхасцами и к ней Цинская империя готовилась основательно, начиная от идеологической составляющей (обоснование «миротворческой» и «защитной» мотивации для вмешательства) до дипломатической активности (внесение раскола в ойратскую среду, давление на российскую сторону, включая калмыков). Особую роль цинские императоры отводили Тибету, точнее, фигуре Далай-ламы и тому буддийскому духовенству, которое было на стороне Пекина. Император принимал во внимание малейшие нюансы, касавшиеся проявления религиозного фактора, в ходе подготовки к борьбе с Галданом. У нас нет никаких свидетельств того, что император подвергал сомнению хубилганство Галдана⁵⁰, однако послы его никогда не забывали указать на отказ Галдана от ранее принятых обетов, объявляя его расстригой.

Для войны с ойратами империя Цин не обладала необходимыми стратегическими позициями, поскольку геополитически Джунгария пребывала в очень выгодном положении: с цинской стороны она была окружена естественными барьерами – большими пространствами пустынь и гор⁵¹, имела определенное влияние в Тибете, непосредственно граничила с Россией, ее вассалами были города Восточного Туркестана, экономика этих ойратов пребывала в расцвете. Угроза тем более ощущалась для цинских императоров долгосрочной, поскольку далеко на западе находилось государство торгутов (калмыков), с которыми джунгары сохраняли, в целом, дружественные отношения. События 1640 г. показали, что ойраты и халхасцы потенциально могли найти компромисс, так как между ними (джунгарами, хошутами, торгутами, дербетами и халхасцами) было то единое, где они объединялись – религия, возглавляемая Далай-ламой. Цинские императоры пришли к пониманию, что контроль над Тибетом – это первый и важнейший шаг к контролю над ойратами и халхасцами⁵². Как отмечал Златкин, «перед нами несомненный конфликт двух противоположных сил и тенденций: с одной стороны, панмонгольские, а возможно, и панламаистские устремления некоторых руководящих кругов церкви в Тибете, с другой – экспансионистские планы маньчжурских и китайских

феодалов, заинтересованных в захвате всей Монголии, и в первую очередь Халхи»⁵³. Маньчжурским правителям (Нурхацци, Абахая и их преемникам) нельзя отказать в стратегическом видении: еще в начале своего правления в Китае Цинская династия частично перехватила у тибетских первосвященников право на «утверждение» новых линий инкарнаций тулку. Не исключена роль маньчжурского двора в укреплении влияния линий тулку у монголов: Чанкья (Icang skya, также известный как Джанджа-хутухта) и Джебцундамбы (tje btsun dam pa), то есть Богдо-гэгэна. В изучаемое время основная проблема для цинского двора заключалась в монголах – после первых успехов в первой трети XVII в. процесс их подчинения замедлился, а в 1640 г., как отмечено выше, и вовсе состоялся объединенный съезд халхасцев и ойратов, решения которого были, и в Пекине это понимали, направлены против цинской активности во всем регионе.

Период 1644 по 1654 гг. был у ойратов относительно мирным для их восточной границы, поскольку халхасцам приходилось все больше внимания уделять нарастанию активности маньчжуров, причем взаимоотношения среди самих халхасцев не были мирными.

События, случившиеся в середине XVII в., оказались судьбоносными для всего монгольского мира: в 1655 г. скончались давние соперники – Гомбо Тушэту-хан и Шолой Сэцэн-хан. Сменившие их сыновья стали проводить процинскую политику: в 1657 и 1658 гг. Норбо Дзасакту-хан, а также вероятно Тушэту-хан и Сэцэн-хан отправили в Пекин своих послов с выражением подданства, за что им послали подарки, грамоты, а также письмо от императора с тем, что они «уразумели предопределение неба» и им следует неуклонно следовать повелениям императора, чтобы «жить мирно и благополучно и наслаждаться добродетелью»⁵⁴. С целью их полного подчинения, маньчжуры запустили у монголов административную реформу, которая, в частности, затронула такую важную часть их управленческой традиции, как титулатура: вместо званий джинон, нойон и др. лидеры монголов получили различные степени ванов⁵⁵. Ввиду неурядиц у халхасцев, император просит

Далай-ламу вмешаться в конфликты. Последний сообщил письмом, полученным в Пекине в декабре 1684 г., что направил туда Джарбуная; посланник, добравшись до Хух-хото, скончался. Это вызвало новое обращение императора к Далай-ламе, и тот направил Галдана-ширэту (главу монастыря Ганден).

К тому времени ситуация осложнилась тем, что Чимэд-Доржи Тушэту-хан присвоил беглых людей Цэнгуна Дзасакту-хана; последний обратился с жалобой к императору, но вскоре скончался. Новый Дзасакту-хан Шара решил попросить помощь у Галдана. «Нужно заметить, что сестра цзасакту хана Шары была выдана замуж за Рабдана, родственника Галданова, и оттого, по праву свойства, сношения Галдана с цзасакту ханом не прекращались во все время вражды его с Тушету ханом»⁵⁶. Далее Галдан привлек его на свою сторону. Он, вероятно, уговорил Шару Дзасакту-хана откочевать ближе к Джунгарии, но на последнего напал Тушэту-хан и разбил его войско, а сам Шара был убит. Ситуация складывалась в каком-то смысле стандартная: лидеры Халхи вступили в новую стадию борьбы между собой и никак не могли заключить всеобщий мир. При этом практически все партии действовали с оглядкой на цинского императора. В 1684 г. Бубэй-дзасак Дзасакту-хана докладывал императору, что «халхаские ваны совершенно бездеятельны и сварливы, они, несомненно, разорят свои владения и дойдут до самого крайнего положения»⁵⁷.

По указу и под давлением императора в 1686 г. в местечке Хурэн-Бэлчир состоялась встреча монгольских лидеров, где основным был вопрос о примирении противостоявших партий: Дзасакту-хана, надеявшегося на поддержку Далай-ламы, и Тушэту-хана, за которым стоял император. По итогам встречи Галдан-ширэту, новый представитель Далай-ламы, совместно с Арани, посланником императора, донесли в Пекин в октябре 1686 г., что им удалось, собрав халхаскую знать, примирить между собой Дзасакту-хана и Тушэту-хана⁵⁸. Но мира все же не последовало, так как Галдан обвинил Тушэту-хана в неуважении к Далай-ламе, поскольку на том сейме Богдо-гэгэн (брат хана) и Галдан-ширэту сидели на одном уровне. По мнению А. Позднеева, тогда всем

было известно, что таково было распоряжение богдохана (то есть цинского императора)⁵⁹.

Пекин был заинтересован в прекращении усобицы в Халхе, поскольку такая усобица облегчала бы планы Галдана по ее подчинению. Вот как тогда император Канси охарактеризовал западные завоевания Галдана и угрозу маньчжурским интересам в Монголии: «Галдан уже разбил мусульманские владения Самаэрхань [Самарканд], Бухаэр [Бухару], Хасакэ [Казахстан], Булутэ [Киргизию], Еэрцяннь [Яркендское ханство], Хасыхаэр [Кашгар], Сайлам [Сайрам], Тулуфань [Турфан], Хами. [Число] подчиненных им в [ходе] войны городов составляет более 1200. Следовательно, [Джунгарское ханство] является государством, взявшим за обычай воевать. Разве Халха может ему противостоять! Семь ее хошунов, составляющих [всего] 100 тыс. человек могут быть полностью уничтожены в течение года»⁶⁰. Одновременно, как отмечал И. Златкин, стало изменяться отношение и к самому Галдану: его стали ограничивать в торговле, и Галдан даже сообщил Далай-ламе о сложившейся ситуации⁶¹.

Галдан рассматривал Джебцзундамба-хутухту как объект своей политической деятельности и пытался добиться его подчинения, поскольку к этому времени джунгарский правитель поставил задачей объединить весь монгольский мир. Джебцзундамба, будучи признанным духовным лидером халхасцев, мог стать могущественным союзником или серьезным противником в реализации политических и религиозных планов Галдана. Сам же Богдо-гэгэн оказался в специфической ситуации: с одной стороны, он, вероятно, осознавал особый авторитет Галдана для верхушки Гелуг, особенно для Далай-ламы, поскольку новый Панчен-лама V Лобсан Еше (blo bzang ye shes, 1663–1737) еще проходил курс обучения и не был знаком с Богдо-гэгэном; с другой, Галдан был инкарнацией Энса-тулку, немало сделавшего для усиления влияния Богдо-гэгэна. Представляется справедливым мнение Т.Д. Скрынниковой, отметившей, что «изменение ситуации в регионе требовало ослабления связей монгольского духовенства с Тибетом и изменения характера этих связей. В положении Джебцзун-дамба-хутухты

в ламаистской церкви Халхи XVII в. отразилось основное противоречие этого периода – стремление к объединению на фоне реальной раздробленности»⁶². Иначе говоря, Богдо-гэгэну приходилось самому искать выход в сложившейся ситуации, не полагаясь на помощь своих прежних духовных наставников.

В 1687 г. скончался Сэцэн-хан. Это событие позволило Канси перехватить инициативу у духовенства в вопросе подтверждения (назначения) очередного хана: Канси разослал письма халхаским ханам, а также Далай-ламе и Богдо-гэгэну, с информацией, что он, император, назначает Йелдена Арабдана, старшего сына Норбу Сэцэн-хана, преемником последнего. Вот что писал император Богдо-гэгэну после слов о своей миссии как умиротворителя и защитника религии:

«Неожиданно я услышал, что Сэцэн-хан скончался. Я очень опечален и послал официальное лицо, чтобы передать благопожелания. Раньше, когда ваши халхи клеветали друг на друга, я с состраданием издал указ, направив официальное письмо для достижения [у вас] гармонии и согласия. Поэтому не допускается, чтобы на земле Сэцэн-хана трон был свободным. Согласно халхаским обычаям, старший сын наследует его, поэтому Йелден Арабдан-тайджи, старший сын, про которого я слышал, что он хороший человек, должен унаследовать трон. Вот почему послано [это] письмо; быстро возведите его на престол как Хана»⁶³.

Галдан, с целью выяснения ситуации, направил в том же 1687 г. в Халху своего брата Дорчжичжаба с небольшим отрядом, но того разгромили и самого убили. В ответ Галдан весной в год Желтого Дракона (1688 г.) с 30 тыс. войском перешел через Хангай и вторгся в Халху. Началась ойрато-халхаская война.

Таким образом, религиозный фактор имел большое значение в деятельности двух современников – Галдана Бошогту-хана и Богдо-гэгэна I Дзанабазара. Галдан, который провел в Тибете гораздо больше времени, чем Богдо-гэгэн, осознавал силу единой религии, способной объединить все монгольские народности, при этом он один обладал таким важным инструментом влияния и политики, как мобильная, сильная и преданная ему армия. Надежный тыл

ему обеспечивала независимая Джунгария, созданная трудами его отца, брата и самого Галдана. Надо полагать, что из всех ойратских народов только джунгары обладали разработанной идеей образования единого ойратского и(или) ойрато-халхаского государства, идеей, где религиозный фактор имел превалирующее значение. Джунгаро-халхаские столкновения, в итоге обусловившие джунгаро-цинские войны, еще более убедили цинских императоров в необходимости контроля над Тибетом и духовной изоляции ойратов и халхасцев как от Тибета, так и друг от друга.

Литература

Батур Убаши Тюмень. 2003. Сказание о дербен ойратах // Лунный свет. Калмыцкие историко-литературные памятники. Элиста.

Бичурин Н.Я. 1991. Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. Элиста.

Валиханов Чокан. 1985. О состоянии Алташара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858–1859 годах // Собрание сочинений. Т. 3. Алма-Ата.

Волобуев В.И. 2018. Карта Джунгарского государства 1738 г. И.Г. Рената как историко-географический источник. Москва.

Габан Шараб. 2003. Сказание об ойратах // Лунный свет. Калмыцкие историко-литературные памятники. Элиста.

Джамбадорджи. 2005. Хрустальное зеркало // История в трудах ученых лам. Москва.

Записка, извлеченная из истории первого Ургинского Хутухты Ундур-Гыгена // Архив внешней политики Российской империи. Оп. 491. Д. 575.

Златкин И.Я. 1983. История Джунгарского ханства. 1635–1758. М.

Златкин И.Я. 1970. Зая-Пандита как политический деятель // 320 лет старокалмыцкой письменности: материалы научной сессии. Элиста.

Зотов О.В. 1991. Китай и Восточный Туркестан в XV–XVIII вв. Межгосударственные отношения. Москва.

История Калмыкии с древнейших времен до наших дней. 2009. Т. 1. Элиста.

Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV–XIX вв. 1994. Алматы.

Китинов Б. У., Лю Цян. 2018. Цинский источник о роли религии во взаимоотношениях между ойратами, Китаем и Тибетом // Астраханские краеведческие чтения, вып. IX. Астрахань.

Люлина А. Г. 2017. Тибетские институты власти и цинская система администрирования: особенности взаимодействия (середина XVII – конец XVIII вв.). Дисс... канд. ист. н. Москва.

Материалы по истории русско-монгольских отношений. 1654–1685. 1996. Москва.

Норбо Ш. 1999. Зая-Пандита (Материалы к биографии). Элиста.

Позднеев А. М. 1883. Монгольская летопись Эрдэнийн эрихэ. Подлинный текст с переводом и пояснениями. Материалы для истории Халхи с 1636 по 1736 г. // Рерих Ю. Н. Тибет и Центральная Азия. 2. Статьи. Дневники. Отчеты. Москва.

Скрынникова Т. Д. 1988. Ламаистская церковь и государство. Внешняя Монголия. XVI – начало XX века. Новосибирск.

Тыжнов И. И. 2013. Очерки по истории Средней Сибири XVII–XVIII столетий. Томск.

Чжан-му, Хэ Цютао. 1895. Мэн-гу-ю-му-цзи (Записки о монгольских кочевьях). Пер. с кит. П. С. Попова. С.-Петербург.

Шах-Махмуд Чурас. 1976. Хроника. Критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели О. Ф. Акимушкина. М.

Ahmad Zahiruddin. 1970. Sino–Tibetan relations in the seventeenth century. Roma.

Aris Michael. 2015. Hidden Treasures and Secret Lives: a Study of Pemalingpa, 1450–1521, and the Sixth Dalai Lama, 1683–1706. Shimla.

Atwood Ch. 2006. Titles, appanages, marriages, and officials: a comparison of political forms in the Zunghar and 13th Century Mongol empires // Imperial Statecraft: Political Forms and Techniques of Governance in Inner Asia, 6th–20th Centuries (ed. D. Sneath). Washington.

Bareja-Starzynska A. 2010. The Mongolian incarnation of Jo nang pa Taranatha Kun dga' snying po: Undur Gegeen Zanabazar Blo bzang bstan pa'i rgyal mtshan (1635–1723) A case study of the Tibeto-Mongolian Relationship // The Tibet Journal. Autumn & Winter 2009/ Spring & Summer 2010. Vol. 24, no 3 & 4 / Vol. 25, no 1 & 2.

Das S. Ch. 1984. Rise and progress of Buddhism in Mongolia (Hor) // JASB. 1882, no 51. P. 58–75. Reprint in: Tibetan Studies: Sarat Chandra Das. Ed. Chattopadhyaya A. Calcutta and New Delhi.

Elverskog J. 2008. Our Great Qing. The Mongols, Buddhism and the State in Late Imperial China. Honolulu.

Heissig W. 1944. Ein mongolisches Textfragment über den Olötenfürsten Galdan // Sinologische Arbeiten. Deutschland Institut Peking, no 2.

Ishihama Yu. 1992. A study of the sals and titles conferred by the Dalai Lamas // Tibetan Studies. Proc. 5th Seminar IATS, Narita, 1989. Vol. 2.

Miyawaki J. 1992. Tibeto–Mongol Relations at the time of tile First Rje btsun dam pa Qutuqtu // Tibetan Studies. Proceedings 5th Seminar IATS, Narita, 1989. Vol. 2.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Само его имя dga ldan означает небеса Тушита и повторяет название монастыря Галдан (Ганден).
- ² Согласно широко распространенной у ойратов легенде, лама обещал красавице Юм-Агас, супруге Батура-хунтайджи, инкарнировать в ее сына.
- ³ За этот период хошутский Гуши-хан покорил Тибет и таким образом помог Далай-ламе V вновь объединить государство под эгидой школы Гелуг.
- ⁴ Норбо, 1999, с. 42.
- ⁵ Рерих, 2012, с. 48.
- ⁶ Записка..., 113.
- ⁷ Позднеев, 1883, с. 134.

- ⁸ Интересно отметить, что уже тогда, то есть еще до выезда в Тибет, его имя повторяло два из трех имен Панчен-ламы, его будущего наставника.
- ⁹ То есть монастырь Дрепунг.
- ¹⁰ Вероятно, речь идет об Амдо.
- ¹¹ Записка..., л. 114об.
- ¹² Vareja-Starzynska, 2010, p. 252-253.
- ¹³ Miyawaki, 1992, p. 600.
- ¹⁴ Записка..., л. 116.
- ¹⁵ Чжан-му, Хэ Цютао, 1895, с. 131.
- ¹⁶ Батур Убаши, 2003, с. 147.
- ¹⁷ Златкин, 1983, с. 136-137.
- ¹⁸ Heissig, 1944, S. 113.
- ¹⁹ Златкин, 1983, с. 151.
- ²⁰ Златкин, 1983, с. 140, 145.
- ²¹ Речь здесь идет о борьбе за власть между Сенге и его родственниками.
- ²² Позднеев, 1883, с. 171. Галдан позже женился на дочери Очирту.
- ²³ Джамбадорджи, 2005, с. 117; см. также: Heissig, 1944, S. 113.
- ²⁴ Галдан получил титул "хан" после того, как был хунтайджи (наследный принц), возглавив джунгаров. Это случилось не ранее 1678 г., когда он покорил Восточный Туркестан. На этом основании Дж. Мияваки считает, что государство джунгаров до того периода нельзя считать ханством, скорее – "хунтайджийством". Следующим джунгарским правителем, ставшим ханом, будет Галдан-Цэрэн (правил в 1727–1745 гг.). Для джунгарских лидеров обладанием ханским титулом от Далай-ламы означало их определенное выравнивание в отношениях с соседними ханами: Богдо-ханом (цинский император) и Цаган-ханом (российский император) (см.: Atwood, 2006, p. 613-614).
- ²⁵ Златкин, 1970, с. 39, также с. 157; примерно о том же писал и М. Арис (Aris, 2015, p. 114).
- ²⁶ История Калмыкии, 2009, т. 1, с. 251.
- ²⁷ Норбо. 1999, с. 108.
- ²⁸ Норбо, 1999, с. 108-111.
- ²⁹ Материалы, 1996, с. 318-319.
- ³⁰ Норбо, 1999, с. 188.
- ³¹ Норбо, 1999, с. 188.

- ³² Чжан-му, Хэ Цютао, 1895, с. 116.
- ³³ Хошуты живут там и поныне, и известны как алашаньские хошуты.
- ³⁴ Чжан-му, Хэ Цютао, 1895, с. 413-414.
- ³⁵ Тыжнов, 2013, с. 27.
- ³⁶ Валиханов, 1985, с. 127-128.
- ³⁷ Бичурин, 1991, с. 46; Ahmad, 1970, p. 52.
- ³⁸ Шах-Махмуд, 1976, с. 54, сн. 100. Ниже О. Акимушкин уточняет, что Галдан около 1680 г. помог белогорцам разбить Исмаил-хана, тем самым оказав существенную помощь ходже Афаку, и подчинить ему Яркенд и Кашгар (Ша-Хмахмуд, 1976, с. 324). На этот же год ссылается и биограф Зая-пандиты (Норбо 1999. С. 115); вероятно, в этот год произошло окончательное подчинение всего Восточного Туркестана Джунгарии (см. также: Зотов, 1991, с. 120).
- ³⁹ Зотов, 1991, с. 108-109.
- ⁴⁰ Китинов, Лю, 2018, с. 82-83.
- ⁴¹ Златкин, 1983, с.172.
- ⁴² Ishihama, 1992, p. 507.
- ⁴³ Златкин 1983, с. 172-173.
- ⁴⁴ Габан Шараб, 2003, с. 91; Норбо, 1999, с. 115, 284-286, с. 384.
- ⁴⁵ Das, 1984, p. 154 (70).
- ⁴⁶ Heissig, 1944, S. 113.
- ⁴⁷ Златкин, 1983, с. 153.
- ⁴⁸ Записка..., л. 118 об.
- ⁴⁹ Записка..., л. 118 об.-119. Арачи-ширэту – малоизвестное имя этого джунгарского лидера, который известен в истории как Галдан Бошокту-хан.
- ⁵⁰ Как сказал мне известный тибетолог П. Швигер, император не высказывался прямо о хубилганстве Галдана.
- ⁵¹ Карту см.: Волобуев, 2018, вклейка. Эта вклейка содержит копию карты И. Рената и "Схему Джунгарской Калмыкии", составленные В.И. Волобуевым на основании карты И. Рената. Джунгария была окружена степями, пустынями и горными массивами с юга и юго-запада, оставляя возможность прохода войск по удобным землям лишь с северо-востока, то есть с территории Халхи.
- ⁵² Люлина, 2017, с. 121-123.
- ⁵³ Златкин 1983, с. 157.

- ⁵⁴ Позднеев, 1883, с. 163.
⁵⁵ Позднеев, 1883, с. 160-163.
⁵⁶ Позднеев, 1883, с. 190.
⁵⁷ Позднеев, 1883, с. 182.
⁵⁸ Златкин 1983, с. 174.
⁵⁹ Позднеев, 1883, с. 189.
⁶⁰ Китайские документы, 1994, с. 59-60.
⁶¹ Златкин, 1983, с. 176.
⁶² Скрынникова, 1988, с. 40.
⁶³ Elverskog, 2010, p. 77.

Өндөр Богдын намтарт холбогдох нэгэн баримтын тухай

Д. Энхцэцэг

Монгол Улсын Их Сургууль, Улаанбаатар, Монгол Улс

Д. Энхцэцэг

Об одном документе, связанном с биографией Ундур-Богдо

В Монгольском национальном государственном архиве (Улан-Батор) хранится уникальный документ под названием «Список, в котором перечислены Ваши, Ундур-гэгэн, вещи того времени, когда Вы были ребенком». В этом списке перечислены бархат, дерево *хайс*, детские ботинки, распашонка, халат (*дээл*), одежда знатного лица, зуб, накидка, шапка и другие подобные предметы – всего 30 единиц. Судя по истории «джасы матушки Далай», которая сохраняла эти уникальные вещи, данное собрание было связано с матерью Ундур-гэгэна Дзанабазара – Ханджамц. Исследованию указанного документа посвящена данная статья. Из анализируемого документа следует, что Ханджамц и ее родственницы – матушки Далай и Авай (Далай-ээж, Авай-ээж) – это не легендарные персонажи, а реальные личности. Обсуждается их историчность. Отмечается, что следует выяснить, были ли приведенные в списке вещи пожертвованы в какой-либо монастырь, сохранились ли они в каком-либо музее – для того, чтобы можно было сохранять эти вещи и дальше. Приводятся факсимиле рассматриваемого документа, его транскрипция на монгольскую кириллицу, а также некоторые фотографии людей и объектов, связанных с Дзанабазаром.

Үндэсний түүхийн архивын баримт хэрэглэгдэхүүний дотор Олноо өргөгдсөн наймдугаар он (1919 он)-ны хаврын сүүл сард Далай ижийн шүтээнд буй «Өндөр гэгээн таны балчир дүрийн юмыг багтаасан дансанд тодорхойлсон зүйлүүдийн жагсаалт» хадгалагдан үлдсэн байдаг. Өндөр гэгээнтний балчир дүрийн эд юмыг багтаасан зүйлүүдийн жагсаалтад: «Өндөр гэгээний өөдөн[өөжин], өлгийний хайс мод, хүүхдийн бойтог, баривч, дээл, баринтаг, шүд, жанч, малгай, болон шашны бусад эд зүйлс нийт 30 гаруй эд зүйлийг жагсаасан байдаг. Өндөр гэгээний балчир насны үед холбогдох эдгээр ховор зүйлсийг хадгалж байсан *Далай ижийн жасын* түүхийг хөөж үзвэл энэ жас Өндөр Гэгээн Занабазарын хатан ээж Ханджамцын түүхтэй холбоотой ажээ.

D. Enkhtsetseg
**On one document related to the biography
of the Undur Bogd**

The Mongolian National State Archive in Ulaanbaatar has a unique document entitled «List containing your, Undur Gegeen, things of the time when you were a child». This list includes velvet, wood called *khais*, infant shoes, undershirt, robe (*deel*), wear of a noble person, tooth, cape, hat and other items, a total of 30 units. According to the history of «the *jas* of Dalai Mother», who preserved these unique items, this collection was connected with Khanjamts, the Undur Gegeen Zanabazar's mother. This paper is devoted to the study of this document. The analyzed document revealed that Handjamts and her relatives Dalai-eej and Avai-eej were not legendary persons but real people. Their historicity is discussed. It is necessary to find out whether the things were donated to any monastery, whether they are preserved in any museum, in order to ensure their safety. Facsimile of the document, its transcription into Mongolian Cyrillic, some photographs of people and objects associated with Zanabazar are given.

Үндэсний түүхийн архивын баримт хэрэглэгдэхүүний дотор Олноо өргөгдсөн наймдугаар он (1919 он)-ны хаврын сүүл сард Далай ижийн шүтээнд буй «Өндөр гэгээн таны балчир дүрийн юмыг багтаасан дансанд тодорхойлсон зүйлүүдийн жагсаалт»¹ хадгалагдан үлдсэн байдаг. Өндөр гэгээнтний балчир дүрийн эд юмыг багтаасан зүйлүүдийн жагсаалтад: «Өндөр гэгээний өөдөн[өөжин], өлгийний хайс мод, хүүхдийн бойтог, баривч, дээл, баринтаг, шүд, жанч, малгай, болон шашны бусад эд зүйлс нийт 30 гаруй эд зүйлийг жагсаасан байдаг. Өндөр гэгээний балчир насны үед холбогдох эдгээр ховор зүйлсийг хадгалж байсан *Далай ижийн жасын* түүхийг хөөж үзвэл энэ жас Өндөр Гэгээн Занабазарын хатан ээж Ханджамцын түүхтэй холбоотой ажээ².

Өндөр Гэгээн Занабазар 1635 онд Чингис хааны удмын Абтай хааны ач хүү Гомбодоржийн гэрт, Дөрвөд Далай тайшийн охин хатан Ханджамцаас мэндэлсэн ажээ. Өндөр Богдын ээж Ханджамц хатныг сурвалж бичигт «Түшээт хаан Гомбодоржийн хатан Ханджамц нэртэй» «Өөлдийн Далай ханы авхай Ханжамц» гэж тэмдэглэсэн. Ханджамц хатны тухай: Зая Бандидын

Лувсанпэрэнлэйн (1642–1715) зохиосон Богд Жавзандамба гэгээн таны цадиг оршвой», «Өндөр Гэгээн ба Эрдэнэ зуугийн намтар оршвой», Өндөр богдын намтар»³, «Халхын сүсэг хүчин төгссөн Түшээт сайн хан таны хошууны нутагт ном сургууль, хурал үйлдэж, орон хийд байгуулсан үе, хурал ном номлох газрын нэр зэргийг тодорхойлсон Өргөх дэвтэрт (ҮТА)⁴ зэрэг монгол, төвд хэлний олон «Богдын эх гоо үзэсгэлэнт, сайхан авирт, хатдын эрдэм төгөлдөр Ханджамц хэмээх болой», «Хатан харваас гуа ёс сайхан ээж, үзэсгэлэнтэй сэтгэлд зохистой, харваас гуа бөгөөд хатан нь эрдэнэ лугаа адил зан төрх шулуун, гурван эрдэнэд төгөлдөр Ханджамц» гэж сурвалжид магтан бичжээ.

Өндөр гэгээн Богд Занабазар алдарт бүтээлүүдийн оргилын нэг нь эхийн элбэрэл ачлалыг шүтэн хүндэтгэж өөрийн мутраар бүтээсэн хэмээх «Эхийн хөрөг» буюу «Эх Ханджамцын хөрөг»-ийг бүтээжээ.

Өндөр Гэгээн Занабазарын бүтээсэн Эхийн хөрөг
(Дүрслэх урлагийн музей).

1673–1674 онд Өндөр гэгээн Занабазар, Түшээт хан Чахундорж, бэйл Сидшир (Шижирбаатар) нар хатан ээж – Ханджамцын гэгээн дурсгалд зориулж, «...Зуугийн ойр зүүн хойно өөрсдийн эх Хандуцамцын шар суварга»⁵ буюу бунханта суваргыг Эрдэнэ зуу хийдийн хэрмийн гадна, зүүн хойд талд бүтээлгэжээ. Энэ үеэс Эрдэнэ зуу хийдээс Ханджамц хатны суваргад зориулж, жил бүр тусгай тахилга үйлдэж, хурал хурдаг уламжлалтай байжээ. Мөн жилдээ

Түшээт хан Чахундорж, Өндөр гэгээн Занабазар нар өөрсдийн Ханджамцын хатны дурсгалд зориулж Хонсим бодисвагийн сүмийг байгуулжээ⁶. Хожим 1911 онд Хараагийн Дара эх лам Бавуудорж, Ханджамцын хатны шарилын суваргад цогчид өргөж, «Норовбанзад» хэмээх хатан шүлэг ном зохиож, үүний дэргэд «Жанжаа хурал байгуулагтун» хэмээн айлдсаны дагуу байнгын хурал ном хурж байжээ. Абатай сайн хан, Түшээт хан Гомбодорж нарын суваргатай адил, гэхдээ орой дээрээ Дара эх бурхан бүхий суварга байсан. Одоо сэргээн засварлаж буй.

Ханджамц хатантай холбоотой өөр нэг зүйл нь түүнийг дагалдан ирсэн төрөл садан хүмүүсийн тухай юм. Зава «Дамдин. Сүмбэн»-д: «XI жарны хөх гахай жилд Авралт итгэлт Очирдарь Богд эрдэнэ ламын өвгөн дүр Лувсандамбийжалцан Халхын Очирбат Түшээт хан Гомбодорж хийгээд хатан Ханджамц хоёрын хөвүүн

Анх нүүдлийн хурал – гэр сүм байгуулан, Далай ижийдээ
«Цагаан дара эхийн таталбар хөрөг», «Авай ээж»-дээ
«Ногоон дара» эхийн зурмал хөргийг гол шүтээн болгон өөрийн
гараар бүтээж өгсөн нь түүний адарт бүтээлийн эх болсон.

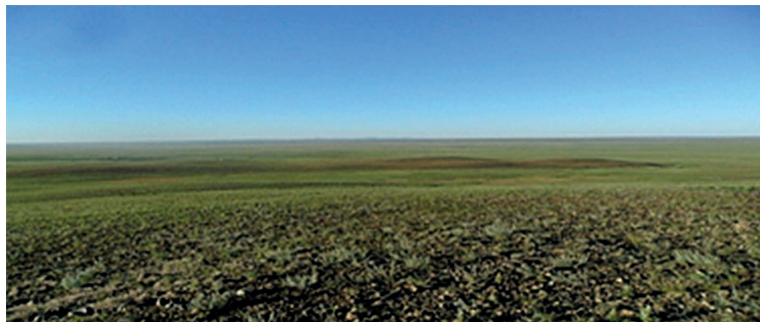
болж мэндлэхийн цагт хатан түүний хоёр нагац (эгч дүү нар) бараа болж байжээ...»⁷ Дүү нь Богдыг хөхүүлж, өсгөн бойжуулж Далай ижий, эгч нь авсан ээж буюу Авай ээж хэмээн алдаршжээ. Анх нүүдлийн хурал – гэр сүм байгуулан, Далай ижидээ (Сүүн далай ээж) «Цагаан дара эхийн таталбар хөрөг», «Авай ээж»-дээ «Ногоон дара» эхийн зурмал хөргийг гол шүтээн болгон өөрийн гараар бүтээж өгсөн байна. Дэлхийн урлагийн гайхамшигт бүтээл болох Занабазарын бүтээсэн «Эхийн хөрөг» болон «Цагаан дара эх», «Ногоон дара эх» түүхэн энэ үеийн эгэл эхчүүдийн хайр, энэрэлээс төрсөн бүтээл ажээ.

Өрлөг ээж эгч, дүү хоёрыг Түшээт ханы угсааны Авахуй ноён хийгээд Дархан ноён хэмээх хоёр бэйлд хатан болгосон. Хоёр ноёны шүтээн хийгээд эгч дүү хоёрын хамаатан садан албат отог Түшээт ханы хошуунд багтан, Усан зүйлийн газарт суурьшсан түүхтэй. Хожим нь Өндөр Гэгээнийг Халх нийтээр шашны эзэн болгон өргөмжилсний хойно «Өндөр гэгээнтэн гучин хоёр сүүдэр зооглосон Энх амгалангийн тавдугаар онд» (1667) ах дүү хоёрт хар торгон дээр таван зүйл эрдэнээр өөрийн мутраар зурж бүтээсэн Махагал бурхан болон Лхам бурхан олон нөхдөөр хүрээлсэн дэлгэмэл бурхан, шүтээн адис жанлавтай номыг тус тусад нь хайрлажээ. Шүтээний улаан шүрэн ганжиртай (догтой) өргөөг мөн тус тусад нь бүтээгээд тэнд залжээ. Өндөр Гэгээний 32 настай XI жарны гал морин жилээс хоёр шүтээн сахиусны тахилгыг голлон уншдаг хурлыг явуулжээ. Удалгүй дэгдсэн цагийн үймэн самуунд жасын өргөмжлөл, шар торгон дээр бичсэн бичиг, тамга бусад зүйлс үгүй болсон тул энэ хоёр жасын анх байгуулагдсан он нь өвгөд хөгшид «гал морин жилд болов уу» хэмээн ярилцахыг тунгааваас «Өндөр Гэгээний 32 насны ойд нь XI жарны гал морин жилээс өөрцгүй⁸ тул эндээс тоолбоос XVI жарны хөхөгчин гахай жил⁹ энэ хүртэл 269 жил болох байна»¹⁰ гэж Зава Дамдин бичжээ.

Хожим нь Халх–Өөлдийн цагийн хамрал болсны шалтгаанаар Түшээт ханы хошууны ноёд, түшмэд, албат нүүж, Үйзэн гүний хошууны газар «Бага газрын чулуу, хааны овоо, өвөлжөөний худаг хийгээд Хүрэн ус»¹¹ хэмээх газар зургаан жил суусан. Цагийн хямрал намжсаны дараа Авахуй ноён Авай ээж хоёр оногдсон

шүтээн албат иргэдийн хамт Үйзэн гүний хошуунд нэгдэн суусан. Авай ээжийн жас «Дорждамба» нь Цахиуртын хэмээх газар бурхан шүтээн, ном судрыг залаад суурин сан жас байгуулан хөгжөөсөн тухай Дайчин бэйс Батсуурийн хошууны хүрээ хийдийн түүхэнд дурджээ. Энэ хийд Дундговь аймгийн Дэлгэрцогт сумын Цахиурт гэдэг газарт байдаг. «Бага газрын чулуу»-нд Богдын Баруун хүрээ буудаллаж байсан «Хүрээнэ ус» гэдэг туурь бий, үүнээс холгүй оршиж байжээ.

Дархан ноён Далай ээж хоёр оногдсон шүтээн албат иргэдийн хамт Өндөр Гэгээний шавийн тоонд багтсан. Өндөр Гэгээн энэ жасад *Дашгандалин* хэмээх нэр олгосон *Далай ээжийн жас* хэмээн нэрлэдэг.

«Дашгандалин» буюу «Далай ээжийн жас» байсан газар

Сайхан Гомбо бурхан гол шүтээн нь болсон. Адаацаг уулын зүүн хойд хөндий, Төв аймгийн Баянбараат сумын нутагт байсан. Энэ нутгийнхан өөрсдийгөө Далай ээжийн удмынхан буюу «Далай ээжийн жасынхан» гэж үздэг ажээ. Өндөр гэгээний үед Дархан ноён нь Шавийн ерөнхий захирагч байсан. *Дашгандалин* хэмээх нэр олгосон *Далай ээжийн жасад* «Өндөр гэгээнтний балчир үеийн эд зүйлсийг хүндэтгэн хадгалж байсан нь өмнө дурдсан архивын баримтаас тодорхой харагдаж байна.

Хожим Өндөр Гэгээн: «надад өрлөг хоёр хөгшин ээж бий» гэдэндээ Ганжуур эрдэнэ хайрлахыг хүссэнд Манжийн эзэн хааны зарлигаар ордонд байсан «Цалбарын хоёр ганжуур байсныг урин

залж авч ирээд хоёр эх тус бүрд хайрлан зарлигаар тэтгэсэн»¹² нь хожмын Их хэрээний Шүтээний аймаг»-г залсан байна. 1704–1730 оны хооронд байгуулсан «Луузан тойны аймаг», мөн хожим Манзушир хутагт сууж байсан тул Манзушир ламын аймаг, Өндөр Гэгээний Далай ээж шүтэж байсан Гомбогүр сахиусыг¹³ энэ аймгийн хашаанд тусгай дугантай байгуулснаар «Шүтээний аймаг» хэмээх хэвшсэн нэртэй болсон¹⁴. 1918–1927 оны тогтмол хурлын жас, жасуудын нэрийн дотор «Далай ээжийн» гэсэн нэр байдаг.

Далай ижийг Өндөр гэгээний намтруудад бас «Өрлөг эх» хэмээн нэрлэсэн байх бөгөөд ам дамжин ирсэн яриагаар олон хүүхдийг асарч өсгөсөн гэж өгүүлдэг. Тухайлбал, УТА-т буй «Халхын сүсэг хүчин төгссөн Түшээт сайн хан таны хошууны нутагт ном сургууль, хурал үйлдэж, орон хийд байгуулсан ... үе, хурал ном номлох газрын нэр зэргийг тодорхойлсон Өргөх дэвтэрт: «57-ны шороон үхэр жил (1719) Гэгээний өргөсөн Далай ээжийн асарсан хөвгүүн Зуугийн V лам номч цорж лам Лувсандорж Очирдарийн сүм нэг, Ганжуур сэлт бүтээж... 58 он (1720) гэгээний 85 сүүдэр (1720) дээр өргөсөнд сүмийн нэрийг Төгсбаясгалант агинаст хэмээн соёрхож нэрлэв» хэмээн тэмдэглэсэн байдаг.

Дараа дараагийн Богдууд үед «Далай ижий» нэр, энэ сайхан ёс уламжлал бас залгамжлан явжээ Тухайлбал: Хоёрдугаар Богдын ээж Баярт хатныг (зарим нь ээжийг нь гэх) *Далай ижий* хэмээн хүндэтгэдэг байсан тухай мэдээ бий.

Наймдугаар Богдын хатан Дондогдулам Цагаан дарад өргөмжлөгдсөн цагаас сүсэгтэн олон хүүхдээ үрчлүүлдэг¹⁵ болсон ба Өнчин ядуусыг өргөн асрах газар байгуулж, тэжээн тэтгэж олон хүүхэд үрчлэн өсгөхийн хамт үр хүүхэдгүй болон боллоцоотой айлд үрчлүүлж байсан хэмээдэг. Олны дунд Далай ээж¹⁶ хэмээн өргөмжлөгдсөн Дондогдуламын төрсөн эх тэдгээр хүүхдийг өсгөн хүмүүжүүлдэг болжээ. Хожим Хүрээнд ирсэнийхээ дараа ч энэ буянтай ажлаа хийсээр байжээ. VIII Богд хааны шинэ ордны зүүн хойд талд үе улиран хүндэлж ирсэн Далай ээж хэмээх нэг хатагтайнх суудаг гэх. Тэрээр нэлээд өндөр насласан бөгөөд хувьсгалын жилүүдэд «феодал эмгэн» гэж нэрлэдэг байсан гэнэ.

Эх Дагины ээж, жонон бэйсийн хатан Дэндэвдулам нар асарсан
хүүхдүүдийн хамт.

Дашгандалин буюу *Далай ээжийн жасад* хадгалагдаж байсан зүйлс Олноо өргөгдсөн наймдугаар он (1919 он)-ны хаврын сүүл сард Далай ижийн шүтээнд буй «Өндөр гэгээн таны балчир дүрний юмыг багтаасан дансанд тодорхойлсон зүйлүүдийн жагсаалт» УТА-т үлджээ¹⁷. Энэ нь Өндөр гэгээний түүх, өнөөгийн музейд хадгалагдаж буй эд зүйлсийг сэргээн судлах, тодруулахад тус нэмэр болох болов уу хэмээн энэ өгүүллийг бичлээ.

Дүгнэлт

Энэ жагсаалт Өндөр Гэгээний түүх намтар, ялангуяа бас насны үед холбогдох баримт сэлт болох тул он цагийн хувьд үнэтэй юм. Энэ жижиг баримтаар дамжуулан Ханджамц хатан, түүний төрөл садан Далай ээж, Авай ээж нар домгийн бус түүхэн хүмүүс болох тухай, цаашид гүнзгийрүүлэн судлахад зарим нэг санаа нэмлээ. Далай ижийн жас ийм ховор нандин зүйлийг агуулж байжээ. Сүм хийд, жасын хөрөнгийг хураасан үед үрэгдсэн үү, музейд хадгалагдан үлдсэн тэдгээр зүйлс мөн эсэхийг тодруулах. Өндөр Богдын холбоотой дурсгалт зүйлсийг бүртгэх, тодруулах, хамгаалах явдал чухал байна.

Эх сурвалж

Зава Дамдин. Сүмбэн. Нэгдүгээр боть. Авралт их дээдийн өрлөг эх, ах дүү хоёрын жасын гарал үүслийн тэмдэглэл оршвой, 1–4 тал. Улаанбаатар.

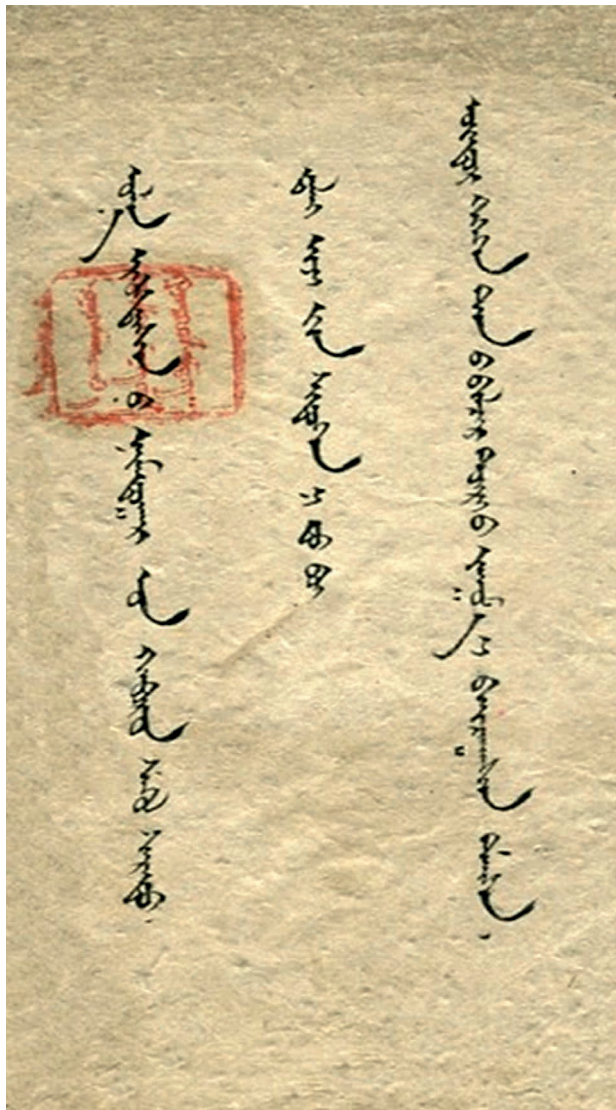
Сэрээтэр Ө. 1999. Монголын их хүрээ, Гандан хийдийн бүтцийн товч (1651–1938). Улаанбаатар.

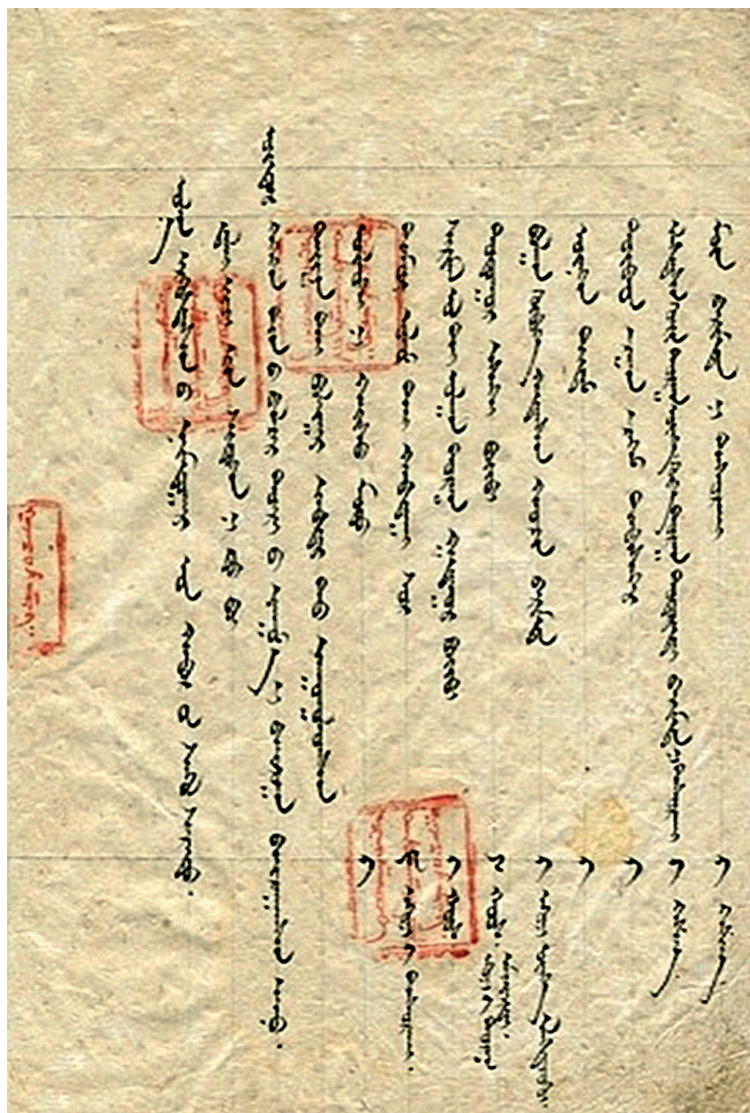
ҮТА – Үндэсний төв архив, Улаанбаатар.

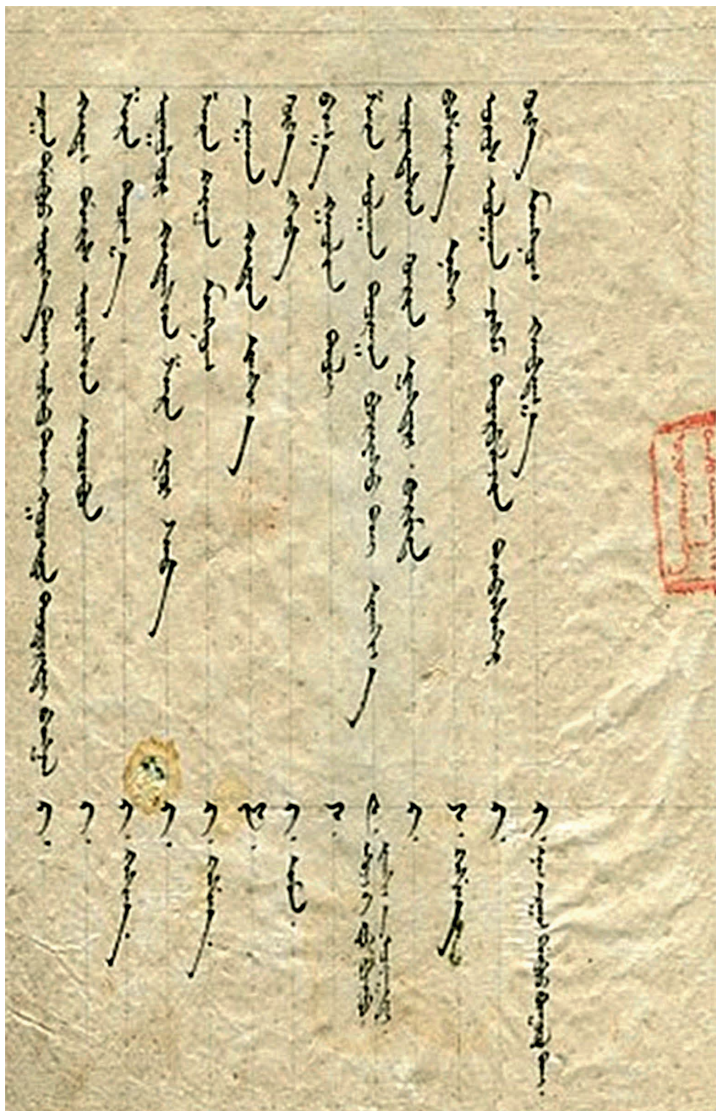
Энхцэцэг Д. 2015. Ханджамц хатны тухай (илтгэл) // Өндөр Гэгээн Занабазар: Амьдрал, өв. Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлийн эмхэтгэл. Улаанбаатар. Тал 408–421.

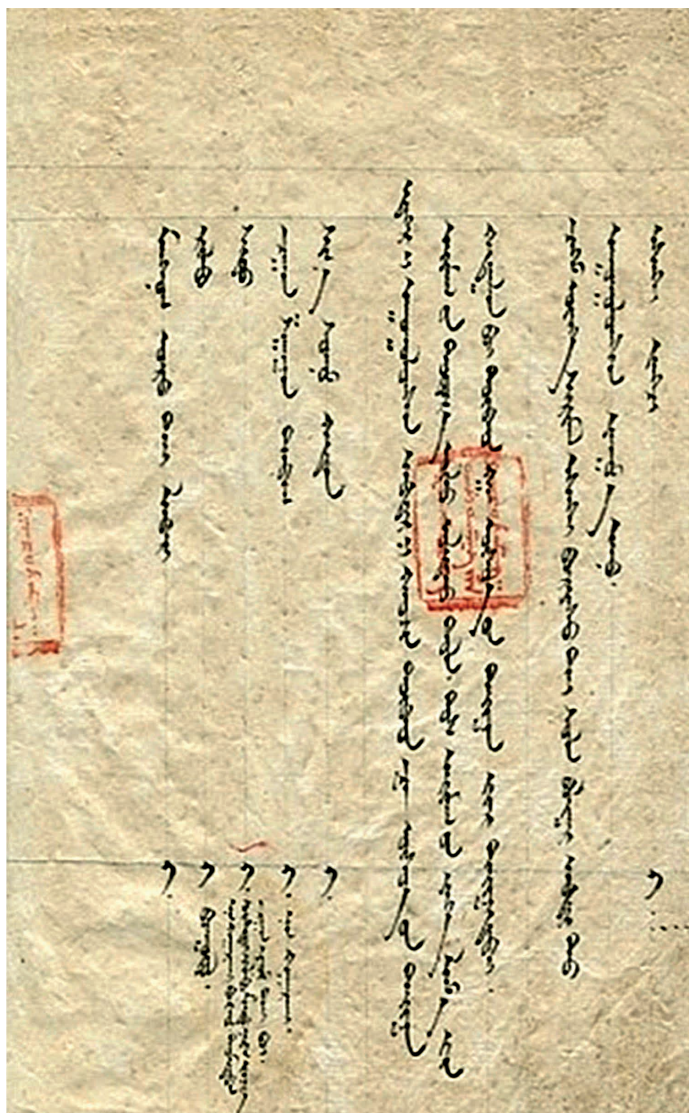
Эрдэнэ зуу ба Өндөр гэгээний намтар оршивой. Үндэсний номын сангийн Гар бичмэлийн фонд. Улаанбаатар.

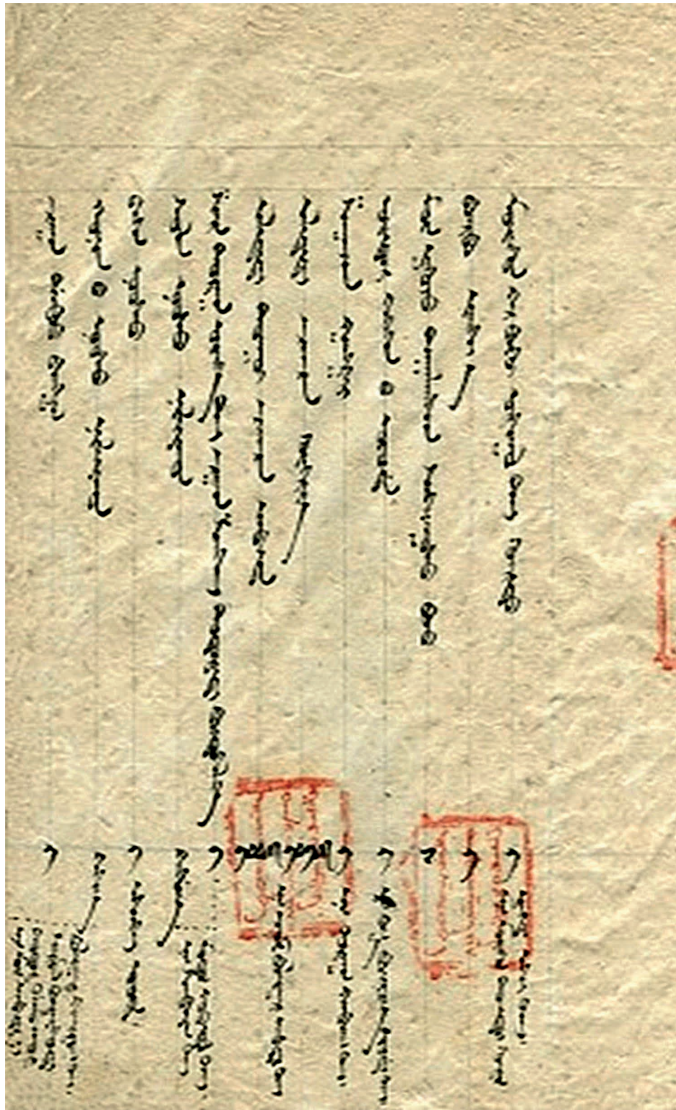
Хавсралт

Олноо өргөгдсөн 8-р он (1919 он)-ны хаврын сүүл сард Далай ээжийн шүтээнд буй Өндөр гэгээн таны балчир дүрийн юмыг багтаасан дансанд тодорхойлсон зүйлүүдийн жагсаалтыг кирил үсэгт буулгавал

- Тийзтэй Булгаран гадартай авдарт агуулсан өлгийний хайс мод
- Төмөр оломтой хавтгай сур 3 (үүний нэг тасархай)
- Ширмэл ултай улаан торгон гадуур бойв (хүүхдийн бойтог) нэг хос
- Дотуур эсгий бойв хоёр хос (үүний нэг торгон эмжээртэй)
- Булган хөвөө хадсан баримт (баривч) нэг
- Үнэгэн титэм нэг (малгай)
- Төвд цагаан цэмбэн дэвсгэр нэг
- Элэгдсэн хөх торгон өнгө, хөх торгон дотортой баринтгийн тасархай нэг хэсэг (дээл)
- Цагаан даавуу өнгөтэй үстэй гоодон (даавуу) дотортой банзал нэг.
- Хадаг тийш уясан зотвоон (титэм)
- Шар торго нэг хэсэг
- Цагаан хадган зангиа 52ш
- Хөх хийв нэг ам
- Бага гуулин толь 2ш
- Шар торгон бүрээстэй зангиа 9ш. Үүнд пүрэв зангиа уяатай
- Урагдсан хүрэн яндар баринтаг нэг
- Бэсрэг нэхий хоёр хэсэг
- Орос улаан цэмбэн дөрвөлжин дэвсгэр нэг
- Хөх магнаг хавтага нэг (цагаан даавуунд боодолтой)
- Магнаг өртэй лабэр
- Рилбо нэг (үрэл нэг)
- Шүд нэг
- Цагаан шаазан таваг нэг (хагархай)
- Шинэ соном хадаг нэг

Эдгээрийг агуулсан авдар нь хуучин «Ц» үсгийн тийз (лац) аймгийн дотор үл олодох тус аймгийн их ламын хадгалан буй «га» үсгийн тийзээр тийздэв.

Цэмбэн өнгөтэй ширмэл эсгий бүрээстэй сул Булгаран гадартай авдарт агуулсан зүйлүүд:

- Эсгий жанч нэг (нөмрөг)
- Цагаан даавуун банзал нэг (Энэ нь авдрын дотор ширмэл бүрээстэй булигааран гадартай хайрцагтай)
- Хонины ноос нэлээд
- Мөн ноос нь нэг эсгий ууттай
- Шар торгон өнгөтэй цагаан дотортой бүтээлэг нэг
- Алттай дугуй цагц авдал буюу авдан 1003
- Алттай гүнгэрэг 1003ш эдгээр нь цөм Булгар авдарт
- Шаазан гангар нэг (торгон хавхагтай)
- Өндөр гэгээний өөдөн
- Мөн зүүж таалсан сахиус буу хоёр
- Пүрэв зангиа нэг
- Мөнгөн гэр бүхий орхиултай хүрд нэг. Энэ нь мөнгөн дугуй хүрэн зандан иштэй»¹⁸ зэрэг болно.

ЗҮҮЛТ БА ТАЙЛБАР

¹ УТА, ф. 74, д. 1, х.н. 518.

² Энхцэцэг, 2015, тал 408-421.

³ ҮНС, ГБФ.

⁴ УТА, А-3, д. 1, х.н. 248.

⁵ УТА, А-3, д. 1, х.н. 248, тал 9.

⁶ Эрдэнэ зуу ба Өндөр гэгээний намтар оршивой, УННС, ГБС.

⁷ Зава Дамдин. Сүмбэн. Нэгдүгээр боть. "Авралт их дээдийн өрлөг эх, ах дүү хоёрын жасын гарал үүслийн тэмдэглэл оршвой", 1-4 тал.

- ⁸ Нийтийн он тооллын 1667 он, зарим сурвалжид Манжийн Энх-Амгалан хааны 5-р он гэсэн нь мөн таарч байна.
- ⁹ Зава Дамдин. Сүмбэнд буй энэ түүхийг бичсэн 1904 он болох юм.
- ¹⁰ Зава Дамдин. Сүмбэн. Нэгдүгээр боть. "Авралт их дээдийн өрлөг эх, ах дүү хоёрын жасын гарал үүслийн тэмдэглэл оршвой" 1-4 тал.
- ¹¹ Мөн тэнд.
- ¹² Зава Дамдин. Сүмбэн. "Авралт их дээдийн өрлөг эх, ах дүү хоёрын жасын гарал үүслийн тэмдэглэл оршвой", 1-4 тал.
- ¹³ Гэтэл нутгийнхан нь 1930-аад оны үед Гомбо гүр шүтээн нь жасдаа байсныг нууцаар аваад өнө удаан хадгалж байгаад саяхан үгүй болсон гэж ярилцдаг байна. Харин Ганжуур шүтээнийг нь Шүтээний аймагт шүтэх болсон гэдэг.
- ¹⁴ Сэрээтэр, 1999, т. 18.
- ¹⁵ Үр хүүхэд тогтдоггүй айл хүүхдээ лам багшдаа өргөдөг байсан нь түгээмэл үзэгдэл бөгөөд зарим нутагт "барьцад (өргөл) ирсэн хүүхэд" хэмээн нэрлэдэг байсан байна.
- ¹⁶ УТА, ф. М179, д. 1, х.н. 1269.
- ¹⁷ УТА, ф. 74, д. 1, х.н. 518.
- ¹⁸ ТТА, ф. 74, д. 1, х.н. 518.

Их Хүрээний Дашдандарлин аймгийн тухай өгүүдэхүй

3. Нинжбадгар

Чойжин Ламын Сүм Музей, Улаанбаатар, Монгол Улс

3. Нинжбадгар Об Их-хурэнском аймаке Дашдандарлин

Аймак являлся основной административной единицей Монголии, а также единицей ведения религиозной службы лам, проживавших при монастыре Их-хурэ Богдо-гэгэна. В начале XX в. в Их-хурэ насчитывалось 30 аймаков, в которые на основе соблюдения особого соглашения *эв товхан* присылались ламы из хошунов, а также из церковных территориальных единиц. В данной статье на основе сведений из Центрального архива Монголии рассматриваются причины создания и упразднения аймака Дашдандарлин, религиозные службы, которые проводились в нем, данные о количестве лам. В 1649–1651 гг. Богдо Джебцундамба-хутухта I Лувсан Дамбийжанцан (1635–1639) ездил в Тибет и по возвращении в Монголию был возведен в Рибогэжай-Гандан-Шаддублин. Также были созданы первые семь аймаков. Это были аймаки Амдунар, Жас, Сангай, Зоогай, Хүүхэнноён, Дархан-эмч и Орлууд. Впоследствии количество аймаков увеличилось до 30. В числе двух последних учрежденных аймаков был Дашдандарлин. 30-ого числа первого зимнего месяца 18-го года правления цинского императора Гуансюя (1892 г.) было издано повеление создать аймак Дашдандарлин путем отделения от столичного аймака Махамаяа. Богдо Джебцундамба-хутухта VIII Агван Лувсан Чойжинням Данзан Ванчиг (1869–1924), по-видимому, посвятил создание аймака Дашдандарлин религиозной деятельности своего родного младшего брата Лувсанхайдава (1872–1918). В аймаке Дашдандарлин было 4 верховных ламы разных рангов, 2 гэсгуй-ламы разных рангов, 2 унзат-ламы разных рангов, а также дамал, тахилч и ламы, отвечавшие за ведение служб. Если рассматривать по годам, то в 1915 г. там было 270, в 1932 г. – 247, в 1934 г. – 284, в 1936 г. – 147, в 1938 г. – 115 лам. Проводились религиозные службы Жамсран сахиус, Жамсрангийн Дордог, Хучин ном, Ерол, Цэдэрлхам, Гонгорын Бумба, Намтарын Тумт, Даншигийн хангал. Аймак Дашдандарлин поддерживал отношения с администрацией и хошунами всех четырех

аймаков Монголии, всеми столичными аймаками, всеми последователями хубилганов, живших в столице. Последователи Джебцундамба-хутухты из числа представителей племенного отока Эрхийн, бага храма Сант, Восточного хүрээ Хэрлэн, храма Чүлтэмжанчивлан имели соглашение *эв товхан* с аймаком Дашдандарлин и присылали своих послушников. С начала 1930-х гг. правительство начало жесткую политику в отношении церкви и религии и, как следствие, стали закрываться храмы, представители духовенства стали подвергаться репрессиям. В 1938 г. была приостановлена деятельность аймака Дашдандарлин, его храм, культовые предметы, инвентарь храма были уничтожены.

Аймаг бол Жибзундамба хутагтын Их Хүрээнд суух лам хуврагуудын хурал ном хийгээд засаг захиргааны үндсэн нэгж байв. XX зууны эхэнд Их Хүрээ 30 аймагтай байсан бөгөөд тэдгээрт хошуу, шавиас эв товханыг баримтлан сууж байсан. Энэ удаад бид Монголын Үндэсний Төв Архивын сан хөмрөгт хадгалагдаж буй баримтуудад тулгуурлан Дашдандарлин аймгийг байгуулсан учир шалтгаан, хурал уншлага, лам хуврагийн тоо, хаагдсан тухайг тодруулан авч үзсэн болно. 1649–1651 онд Монголын анхдугаар дүрийн Жибзундамба хутагт Лувсандамбийжанцан (1635–1639) Түвдэд заларч улмаар нутагтаа буцаж ирсний дараа Рибогэжайганданшадүблин¹ (Төгс баясгалант Номлол бүтээлийн хийд)-г байгуулжээ. Амдунар, Жас, Сангай, Зоогай, Хүүхэн ноёны, Дархан эмч, Өрлүүдийн гэсэн анхны долоон аймгийг байгуулсан байна. Үүнээс хойш аймаг нэмэгдэн байгуулагдсаар XX зууны эхэнд 30 аймаг бий болсон байв. Хамгийн сүүлд байгуулагдсан хоёр аймгийн нэг нь Дашдандарлин юм. Тус аймгийг Бадаргуулт төрийн 18 (1892)-р оны өвлийн тэргүүн сарын 30-нд Их Хүрээний Махамаяа аймгаас шинэ аймаг салган байгуулж зохио хэмээн зарлиг лүндэн буулгаснаар байгуулсан ажээ. VIII Богд Жибзундамба хутагт Агваанлуvsанчойжинямданзанванчиг (1869–1924) өөрийн төрсөн дүү Лувсанхайдавын (1872–1918) номыг тэтгэгч сахиус буулгах зан үйл зориулан энэхүү аймгийг байгуулсан бололтой. Тус аймагт их, бага 4 тэргүүн лам, их, бага 2 гэсгүй, их, бага 2 унзад, даамал, тахилч, хурлын лам хуврагууд хурал номын үйл ажиллагаа эрхэлж байв. Лам хуврагийн тоог нь авч үзвэл, 1915 онд 270, 1932 онд 247², 1934 онд 284³, 1936 онд 147⁴, 1938 онд 115⁵ лам хуврагтай байжээ. Мөн Жамсран сахиус, Жамсрангийн дордог, Хуучин ном, Ерөөл, Цэдэрлхам, Гонгорын бумба, Намрын түмт, Даншигийн хангал зэрэг ном хурал уншиж хурдаг байсан аж. Их Хүрээний аймгууд хутагт хувилгаадын шавь нар болон Халхын дөрвөн аймгийн засаг хошууд, бусад аймгийн лам хуврагуудтай эв товханы харилцаатай байв. Жибзундамба хутагтын шавийн Эрхийн отог, Сант сүмийн баг, Хэрлэнгийн зүүн хүрээ, Чүлтэмжанчивлин хийд тус аймагтай эв товхан байгуулж лам хуврагуудаа

суулгаж байв. 1930-аад оноос төр засаг шашны талаар хатуу харгис бодлого баримтлан хэрэгжүүлснээр сүм хийд олноор хаагдаж, лам хуврагуудыг хилс хэрэгт гүтгэн амь насыг нь хороосон билээ. Дашдандарлин аймгийн хурал номын үйл ажиллагааг 1938 онд хааж, бурхан шүтээн, сүм дуганыг нь устгасан байна.

Z. Ninjbadgar On Dashdandarling Aimag of the Ikh Khuree

Aimag was a fundamental unit for monk community's administration and religious activity divisions in the Jebtsundamba Khutuktu's Ikh Khuree (Urga). In the beginning of the 20th Century, there were 30 aimags in Ikh Khuree where monks and disciples from various *khoshuu* harmoniously lived. This paper deals with how Dashdandarling was established, what was the reason for its establishment, which main statues have been worshipped, as well as daily pujas, number of monks, etc., based on archive documents of the Mongolian National Archive. Dashdandarling Aimag was established in the 30th day of the 1st month of winter in the 18th year of Guangxu Emperor (1892) by a special decree of the 8th Jebtsundamba Khutuktu Agvaan Luvsan Chojjin Nyam Danzan Vanchig. Great quantity of silver and livestock, as well as various precious and holy objects were offered there. There are many data for consideration that it might be dedicated to his younger brother, Chojjin Lama Luvsankhaidav's oracle activities. Thus, it was the fact that there was a special procedure to be observed for the Oracle Lama Luvsankhaidav's arrival at this aimag. This aimag had its own administration having head lama, discipline keeper, unzat, treasurer, etc., and carried its daily pujas as well as auspicious day prayers just as other aimags did. It had some special relations with only Jebtsundamba Khutuktu's disciples and monasteries like Erkh Otog, East Khuree of Kherlen, Chultimjanchubling etc. Data on its closing in 1930s are provided.

1649–1651 онд Монголын анхдугаар дүрийн Жибзундамба хутагт Лувсандамбийжанцан (1635–1639) Түвдэд заларч, тэнд шавьлан сууж эрдэм ном суралцах хүсэлтэй байсан боловч IV Банчин эрдэнэ Лувсанчойжиганцан (1570–1663) Монгол оронд бурханы шашныг дэлгэрүүлэн хуврагийн аймаг, орон хийд байгуулахыг зөвлөсөн⁶ ажээ. Тиймээс 1651 онд Лувсандамбийжанцанг буцахад нь IV Банчин эрдэнэ, V Далай лам Агваанлуvsанжамц (1617–1682) нар олон нандин шүтээн бэлэглэн, Намжил дацангийн ловон Жаюл

хамба, Брайвүн хийдийн жасын нярав шанзудба, сойвон, зураачид, урчууд зэрэг 50 гаруй түвд ламыг Монгол нутагт илгээсэн байна. Тэрбээр нутагтаа ирснийхээ дараа 1654–1686 оны хооронд өнөөгийн Монгол Улсын Төв аймгийн Эрдэнэ сумын нутаг Хэнтийн нурууны их ян сарьдаг уулсын дунд Рибогэжайганданшадүблин⁷ (Төгс баясгалант Номлол бүтээлийн хийд)-г байгуулжээ. Үүний зэрэгцээ Их Хүрээний лам нарын хурал ном хийгээд засаг захиргааны үндсэн зохион байгуулалт болох аймгуудыг үүсгэсэн байдаг. Өөрөөр хэлбэл, Амдунар, Жас, Сангай, Зоогай, Хүүхэн ноёны, Дархан эмч, Өрлүүдийн гэсэн анхны долоон аймгийг байгуулсан байна⁸. Ингэхдээ Түвдийн Жамьян (1373–1456) цорж Бравүйн хийдийн байгуулахдаа лам хуврагуудыг 7 дацанд хуваан байрлуулсныг баримтласан ажээ⁹.

Их Хүрээ өргөжин тэлж лам хуврагууд нэмэгдэхийн хэрээр аймгуудыг нэмэн байгуулж байв. Тухайлбал, анхны 7 аймгийн дараа Шүтээн, Сэцэн тойн, Барга, Бандидын 4 аймгийг I Жибзундамба хутагт Лувсандамбийжанцан үед, II Жибзундамба хутагт Лувсандамбийдонми (1724–1758)-ийн үед Эрхэм тойн, Мэргэн номун хан, Вангай, Номчийн, Мэргэн хамба, Эрдэнэ хувилгаан, Жидар, Лам нар, Бизьяа, Дугар, Дүйнхорын хэмээх 12 аймаг, 1775–1903 онд Махамаяа, Дондовлин, Тойсомлин, Намдоллин, Жамьянсүн, Чойнхорлин, Дашдандарлин, Эх дагины зэрэг 8 аймаг нэмэгдэж бүгд 30 аймаг бий болсон байна¹⁰.

Дашдандарлин аймгийг байгуулсан нь: VIII Жибзундамба хутагт Агваанлуvsанчойжинямданзанванчиг (1869–1924) Бадаргуулт төрийн 18 (1892)-р оны өвлийн тэргүүн сарын 30-ны даваа гарагийн гахай цаг (23.40–00.40)-т Их Хүрээний Махамаяа¹¹ аймгаас шинэ аймаг салган байгуулж зохио хэмээн зарлиг лүндэн буулгажээ. Энэхүү зарлиг лүндэнг сойвон Дамдинжав, Эдэнмөр нар Их Хүрээний Хамба номун хан, Эрдэнэ шанзудба нарт мэдэгдэн ирсэн байна¹². Иймийн тул Хамба номун хан Балданчойнпэл, Эрдэнэ шанзудба Дашдорж нар мөн оны өвлийн дундад сарын шинийн 1-ний өглөө Их сангаас гэр өргөө зэргийг Жасын аймгийн дуган өргөө байрлах газарт байгуулан VIII Богд Жибзундамба хутагтын Шавдагийн дором зэрэг ном унш хэмээн айлдсан

ёсоор болгожээ¹³. VIII Богд Жибзундамба хутагт тус шинээр байгуулсан аймагт Дашдандарлан¹⁴ буюу Өлзий хутгийн шашныг дэлгэрүүлэгч сүм хэмээх нэрийг хайрласан байна. Мөн сарын 4-ний өдөр уг хайрласан нэрийг шар торгон дээр бичиж өршөөснийг сойвон, донир, хиа лам нар хүргэж ирэхэд тус аймгийн лам хуврагууд эсгий дэвсэж, хүж асаан тушаалтан бүгдээр хаалганы гадна жагсан хүлээн авч улмаар дуганд оруулан ширээн дээр залаад хүргэж ирсэн сойвон, донир нарт цай, идээ торго хадаг зүйлийг барьжээ¹⁵.

Мөн өдрийн могой цаг (09.40–11.40)-т Махамаяа аймгаас тус шинэ байгуулсан аймагт поврантай сахиус, Жигжидийн хот мандал, ловон Бадамжунай, Очирваань бурханы хөргүүд, Жадамба судар нэг боть, суварга зэрэг шүтээн, сахиус, ном судар өргөснийг залж цогчин жасаа, сахиус хурж, сан тавин даллага авч анхны хурал номоо хуржээ. Бичин цаг (15.40–17.40)-т VIII Богд Жибзундамба хутагт залрахад аймгийн дуганы үүдэнд эсгий дэвсэж, аймгийн тушаалтан бүгд хүж шатаан угтан залбирч, лам хуврагууд Мэгзэм уншин, тушаалтан бүгд мөргөж улмаар суудал дэвсгэр дээр залан суулгаж, лам хуврагууд ном хурлаа үргэлжлүүлэн уншиж дуусгасан байна¹⁶.

Тус аймаг байгуулагдахад Махамаяа аймгаас гадна бусад аймгуудаас бурхан шүтээн, эд хэрэглэл, мал сүрэг, цай мөнгө зэргийг хандивлан өргөсөн байдаг. Тухайлбал, Шүтээний аймаг соном хадаг нэг, суваргын хөрөг нэг, морь нэгийг, Дондовлингийн аймаг соном хадаг нэг, Цэлханамсүм бурханы хоёр хөрөг, түвд шар цэгмэ нэг зах, цан нэг хосыг хандив болгон өргөсөн байна. Мөн VIII Богд Жибзундамба хутагт Энх-Амгалан хаан (1662–1722)-ы үеийн Жадамба нэг боть, Найданжүдүг, Манла тэргүүтэн бүгд тавин хоёр хөрөг бурханыг хайрлажээ¹⁷.

Дашдандарлин аймгийг анх Жасын аймаг байрлах газарт Жибзундамба хутагтын Их сангаас гэр өргөө авчран байгуулсан тухай дээр дурдсан билээ. Жасын аймгийн газарт байнга оршин байх нь зохимжгүй тул өөр газар сонгон аймгийн хурлын дуган, лам хуврагийн гэр орон хашааг байрлуулах шаардлагатай тул Махамаяа аймгийн өмнө, зүүн, эсвэл Андунарын аймгийн хойд хэсгийн алианаас нь газар сонгож байгуулах, дуганы барилгын хэлбэр хэмжээ,

өнгө будаг ямар байх тухай VIII Богд Жибзундамба хутагтаас лавлан айлтгасан байна. Ингэхэд хутагт Андунарын аймгийн хойд хэсэгт, тус аймгийн дөрвөлжин хэлбэрт дуганы адил хэлбэр хэмжээтэй дуган байгуулж, хойд хэсэгт хаалга хавтас гаргаж болохгүй, дуганы туурга, ховил зэргийг шар өнгөөр будтугай хэмээн лүндэн зарлиг буулгасан¹⁸ учир ёсоор болгожээ. О. Пүрэв Дашдандарлин аймгийн дуган, лам хуврагийн орон байрыг одоогийн Улаанбаатар хотын Чингэлтэй дүүргийн нутагт¹⁹, Ч. Дамбажав мөн Чингэлтэй дүүргийн нутаг Баянбүрд цогцолборын орчим байсан хэмээн тус тус үзсэн байдаг²⁰.

Бадаргуулт төрийн 19 (1893)-р оны 5 сарын шинийн 4-нд шинээр байгуулсан дугандаа бурхан шүтээнээ залж, сахиусны жасаа хурлаа хурж эхэлсэн байна. Мөн оны 7 сарын шинийн 1-нд шинэ дуганыг мялаах тухай VIII Жибзундамба хутагтад соёрхол айлтган мялаахыг зөвшөөрсөнд тус аймгийн лам хуврагууд сан тахилга тавьж, даллага авсан ба бусад аймгууд мялаалганд зориулж идээ, айраг, хадаг сэлтийг өргөжээ²¹. Уг мялаалгын үед VIII Богд Жибзундамба хутагт залран ирж шүтээнд нь няндар хадаг, шар тариа цацаж равнай, сэлнин, тахил өргөсөн байна. Мөн 370 лан мөнгийг аймгийн хурал номын үйлд зориулан хандив болгосноос гадна манзны их зэс тогоо 1, адуу 103, тэмээ 5, үхэр 11, хонь 300-г хайрлажээ²².

Тус аймгийн гол сахиус нь Жамсран, гол ядам нь Махамаяа²³, тэмдэг нь «5» байв. Ер нь Их Хүрээний аймгууд тус бүртээ шүтээн сахиус, ядам бурхантай байсан бөгөөд II Богд Жибзундамба хутагт Лувсандамбийдонми (1724–1758) тухайн үеийн Их Хүрээний 24 аймгуудыг түвд үсэг бүхий тэмдэгтэй болгож²⁴ түүнээс хойш шинээр аймаг нэмэгдэх бүрт түвд үсгийн тэмдэг олгох болсон юм. Их жас, Махамаяагийн дүлцэнгийн, Гүнрэгийн дүлцэнгийн, Дашням равнай, Даншигийн гэсэн жасуудтай байсан бөгөөд тэдгээр нь өдөр тутмын хурал номын үйл ажиллагааг хэвийн явуулах үүргийг гүйцэтгэж байв.

Ийнхүү Дашдандарлин аймгийг VIII Богд Жибзундамба хутагтын лүндэн зарлиг буулган байгуулсны учир шалтгааныг тодруулан авч үзэх нь зүйтэй юм.

Их Хүрээний Хамба номун хан Балданчойнпэл VIII Богд Жибзундамба хутагтын төрсөн дүү Лувсанхайдав (1872–1918)-т номыг тэтгэгч сахиус буулгах билиг шинж оршин байна хэмээн үзэж, хутагттай зөвлөлдөн Сэтүв сахиусыг оршоон буулгадаг гүдэнба²⁵ ламтаныг Их Хүрээнд урин авчирч, 1883–1884 оны сахиус оршоон буулгах эрдмийг Лувсанхайдавт сургаж эхэлсэн байна²⁶.

XIX зууны сүүлч, XX зууны эхэн бол Манж Чин улс цаашид оршин тогтох нь эргэлзээтэй болсны сацуу дэлхийн томоохон гүрнүүд бүс нутагт төдийгүй дэлхийд өөрсдийн нөлөө, байр сууриа тэлэх, бэхжүүлэх бодлого баримтлан хэрэгжүүлснээс дайн дажин үлэмж гарсан нэн эгзэгтэй үе байв. Чухам ийм цаг үед VIII Жибзундамба хутагт Монголчуудын Манж Чингийн төрөөс тусгаарлаж, тусгаар тогтнолоо олох үйлд шашны хамгаалагч болгох, улмаар тусгаар тогтносон Монголын төр, шашныг тэтгэн хамгаалуулахаар нэгэнт сахиус буух зохист лагшинт болох нь илэрхий болоод байсан²⁷ төрсөн дүү Лувсанхайдавыгаа сахиус оршоон буулгах эрдэм ухаанд сургаж, номыг тэтгэгч сахиусны гүдэнба лам болгохоор шийдсэн бололтой байдаг.

Лувсанхайдав сахиус оршоон буулгах үйлээ эхлээд том гэрт хийж байгаад дараа нь Дашдандарлин аймгийн дуганы дэргэд жижиг модон сүм байгуулж сахиусаа оршоон буулгадаг байсан учир энэ аймагтай байнгын дотно холбоотой, лаврин тугдам нь байрлаж байсан²⁸ хэмээдэг. Энэ нь ч үнэн байх магадтай юм. Учир нь Дашдандарлин аймгийн тэргүүн лам, гэсгүй, зайсан, мэдээчин нар зөвшилцөн 1903 онд «Хүрээний Чойжин хамба бламтаныг²⁹ аймгийн хуралд морилж хурахад хурлын мэдээг айлтгаж бараалхуул. Гэбхүй³⁰, дуганчийн³¹ хамт бараа болж ирээд үүдэнд улаан эсгий дэвсэж овоодойг гэбхүй аваад човомбад³² өгч суух олбог түшлэгийг дэргэдэх ширээн дээр човомбаар тавиулж буцаж морилоход гэбхүй нараас бараа болж хүргэмүй»³³ гэж Лувсанхайдавыг тус аймгийн хурал номонд оролцохоор ирэхэд тусгайлан хүндэтгэл үзүүлэн хүлээн авч, үдэх тухай журам гаргаж байснаас хутагт Лувсанхайдав болон Дашдандарлин аймгийн харилцаа холбооны тухай мэдэж болох мэт.

Иймээс бид VIII Богд Жибзундамба хутагт Лувсанхайдавын номыг тэтгэгч сахиус буулгах үйлд зориулан Дашдандарлин

аймгийг байгуулсан хэмээн үзэж байна. Хожим энэхүү Дашдандарлин аймагт байсан Лувсанхайдавын сүм, өргөө шатсан учир түүний хоёр дахь сүм, өргөөг өөр газар байгуулсан байна. Гэвч мөн л уг сүм өргөө 1903 оны өвөл гарсан гэнэтийн гал түймэрт өртөж бүрмөсөн шатсан гэдэг. Тиймээс өдгөөгийн Улаанбаатар хотын Сүхбаатар дүүргийн I хорооны нутагт буй Чойжин ламын сүм музейн³⁴ байрлаж буй газар гурав дахь сүм цогцолборыг 1904–1908 онд байгуулжээ.

Дашдандарлин аймгийн лам хуврагууд ба хурал ном: Их Хүрээний аймгуудыг ихэвчлэн 2–4 тэргүүн лам, 2 гэсгүй, 2 унзад тэргүүтэй тушаалтнууд тэргүүлэн удирддаг байв. Эдгээр тушаалтнууд нь аймгийнхаа шашин номын бүхий л асуудлыг шийдвэрлэх бөгөөд эв товхантай аймаг, хошуудын лам хуврагийг хүлээн авах, тэднийг чойждравсал номыг³⁵ судалж төгссөний дараа Цогчин дуганд сурсан номоор нь шалгалт өгүүлэх, хамба, цоржоос сахил авахуулах, аль зохих дацанд хуваарилах, лав, зураг, сийлбэр, ланз, соёмбо, сав, монгол дөрвөн зүйлийн үсэг хийгээд орчуулга, үндэс номыг цээжлүүлэх гэх мэт олон зүйлийн сургууль номын үйлийг эрхлүүлэх, сахил санваарыг сахиулах зэрэг асуудлыг эрхэлдэг³⁶ байжээ. Аймагт дээрх тушаалтнуудаас гадна дуганч, тахилч, манзач, жасхүү зэрэг тушаалтнууд аймгийн хурлын дуганыг сахин цэвэрлэх, балин тахилын үйлийг эрхлэх, хурлын үеийн манз цавыг хийх гэх мэт ажлыг эрхэлж байв.

Дашдандарлан аймаг нь их, бага 4 тэргүүн лам, их, бага 2 гэсгүй, их, бага 2 унзад, даамал, тахилч гэсэн тушаалтнуудтай байжээ. 1937 онд тус аймгийн тушаалтнууд, орон тоо болон нэг жилийн орлогыг дараах байдлаар бичсэн байна³⁷.

Тушаалтаны нэрс	Лам	Гэсгүй	Унзад	Даамал	Нярав	Човомба (тахилч)
Тушаалын орон тоо	4	3	6	2	2	3
Нэгэн жилийн нэг бүрийн орлого төгрөг	150	120	135	150	200	160
Бүгд төгрөг	600	360	890	300	400	2250

Аймгийг анх байгуулахад лам Мөрравдан, унзад гэлэн Дорж нарыг аймгийн тэргүүн ламаар тохоон томилсон бололтой байдаг. Энэ тухай архивт хадгалагдаж буй нэгэн бичигт «... лам Мөрравдан, унзад гэлэн Дорж нарыг тус тус хуучин тушаалд дахиулан дэвшүүлж мөргүүлээд дэвсгэр дээр нь суулгаад номоо уншсугай хэмээн Лүндэн буулгасанд Ёндонжунай эхлэн уншиж...»³⁸ хэмээжээ.

Мөн 1930-аад оны бололтой нэгэн бичигт аймгийн зарим лам хуврагуудыг хэдэн жил ямар тушаал хашсан, монгол бичиг мэдэх эсэхийг дараах байдлаар тодорхойлон бичсэн байна³⁹.

Хэн хэн ямар тушаалтай болох	Тушаалыг хэдэн жил хашсан	Монгол бичиг мэдэх эсэх
Цогзандан цорж бөгөөд Дэчингалавын доржловон давхар	Цорж 18 жил, Дэчингалав дацангийн доржловон 16 жил	Үгүй
Гомбодорж Цогчин гэсгүй	8 жил	Мэднэ
Лувсанбалдан. Цогчины гэсгүй бөгөөд аймгийн лам давхар	Гэсгүй 6 сар, лам 2 жил	Үгүй
Баянжаргал. Аймгийн лам	6 сар	Үгүй
Бат-Очир. Аймгийн лам	1 жил	Үгүй
Ринчиндорж. Аймгийн лам	3 жил	Үгүй
Наваан. Цогчины унзад	4 жил	Үгүй
Балжинням. Аймгийн гэсгүй	5 сар	Муу гаргадаг
Лосол. Аймгийн гэсгүй	1 сар	Үгүй

Тус аймагт 1915 онд 270, 1932 онд 247⁴⁰, 1934 онд 284⁴¹, 1936 онд 147⁴², 1938 онд 115⁴³ лам хувраг хурал номын үйл эрхэлж байв. Ер нь Их Хүрээний аймгуудын лам хуврагуудын тоо харилцан адилгүй байжээ. Тухайлбал, Шүтээний аймаг 1915 онд 1425, 1932 онд 763⁴⁴, 1834 онд 843⁴⁵, 1938 онд 501⁴⁶, Жасын аймаг 1915 онд 700, 1932 онд 102⁴⁷, 1934 онд 103⁴⁸, 1938 онд 46⁴⁹, Андунарын аймаг

1915 онд 500, 1932 онд 305⁵⁰, 1934 онд 447⁵¹, 1938 онд 209⁵², Эх дагины аймаг 1915 онд 830, 1932 онд 253⁵³, 1934 онд 73⁵⁴, 1938 онд 32 лам хуврагтай⁵⁵ байлаа. 1930-аад оноос төр засаг сүм хийдийн аж ахуй жасаас албан татвар, 18–45 насны лам нараас цэргийн албан татвар хураах, хутагт хувилгаадыг тодруулахыг хориглох, 18 нас хүрээгүй хүнийг лам болохыг хориглох, хилс хэрэгт холбогдуулан амь насыг нь егүүтгэх зэрэг хатуу бодлогыг хэрэгжүүлснээр 1930-аад оноос лам хуврагууд тоо эрс багассан юм.

1937 онд тус аймагт хурж байсан хурал ном, хурсан лам хуврагийн тоог хүснэгтээр үзүүлбэл:⁵⁶

№	Тогтмол хурдаг хурал уншлага гүрмийн нэр	Хэзээ хурдаг тухай	Эдгээр хурал уншлага гүрмийг хурдаг лам хуврагийн тоо	1937 онд хурсан лам хуврагийн тоо
1	Жамсран сахиус	Өдөр бүр	2 лам	2
2	Жамсрангийн дордог	Өвлийн сард өдөр сонгож 4 хоног	12 лам	12
3	II Богд Жибзундамба хутагтад зориулсан Ерөөл	Өвлийн сүүл сарын 27-ны өдөр	10 лам	10
4	Хуучин ном	Өвлийн сүүл сарын 29-нд	10 лам	10
5	Цэдэрлхам	Өвлийн сүүл сарын 30-ны шөнөөс эхлэн цагаан сарын 1-ний өглөө хүртэл	Бүх лам	70
6	I Богд Жибзундамба хутагтад зориулсан Ерөөл	Цагаан сарын 14-нд	10 лам	10
7	Магтаал	Хаврын дунд сард өдөр сонгож 3 хоног	Бүх лам	40

3. Нинжбадгар. Их Хүрээний Дашдандарлин аймгийн тухай өгүүлэхүй

№	Тогтмол хурдаг хурал уншлага гүрмийн нэр	Хэзээ хурдаг тухай	Эдгээр хурал уншлага гүрмийг хурдаг лам хуврагийн тоо	1937 онд хурсан лам хуврагийн тоо
8	VIII Богд Жибзундамба хутагтад зориулан Ерөөл хурал	Зуны эхэн сарын 17-нд	10 лам	10
9	Дүлцэн хурал	Зуны сард өдөр сонгож 15 хоног	21 лам	21
10	Гонгорнамсрай	Зуны сүүл сарын 30-нд	Бүх лам	50
11	Гонгорын бумба	Намрын эхэн сард өдөр сонгож 1 хоног	4 лам	4
12	Намрын түмт	Намрын сүүл сард өдөр сонгож 1 хоног	Бүх лам	
13	Даншигийн хангал	Өвлийн дунд сарын 3-аас эхлэн 3 хоног	Бүх лам	
14	Өвлийн түмт	Өвлийн сүүл сард өдөр сонгож 1 хоног	Бүх лам	

Дашдандарлин аймгийн лам хуврагууд Монголын бурхан шашны тэргүүн Богд Жибзундамба хутагтууд болон хамаг олны сайн сайхан, амгалан жаргалан, бурханы хутгийг олж гэгээрэхийн төлөө дээрх хурал, уншлага, гүрмийг зохист сар, өдрүүдэд хурдаг байжээ. Харин 1937 онд хурах лам хуврагийн тоондоо хүрэхгүй болсон нь дээр өгүүлсэн шашин сүм хийд лам нарын талаар баримталсан хатуу бодлогын үр дүн гэж үзэлтэй.

Дашдандарлин аймаг ба эв товхан: Их Хүрээний аймгууд нь Жибзундамба шавийн отгууд, Халхын дөрвөн аймгийн засаг хошууд, бусад хутагтуудын шавь нар, аймгийн лам хуврагуудтай эв товханы харилцаатай байв. «Товхан» нь «Байшин олох» хэмээсэн түвд үг бөгөөд бурханы шашны хурал ном, мөргөл үйлддэг

байшинд буюу дуганд тогтмол орж, хурал номд оролцох эрхийг олох гэсэн утгатай ажээ. Хошуу, шавиас Их Хүрээний сүм дацанд суухаар ирсэн лам хуврагуудыг эв товханыг нь харгалзан аймгуудад хуваарилж, гэр орныг нь байршуулдаг байв. Хошуу, шавийн хүмүүс аймгийн тушаалтнуудад мөнгө, цай, мал, эд зүйлс өргөн барьж эв товханыг байгуулдаг байжээ. Эв товхан тогтоосон хошуу, шавийнхан тухайн аймагт эд хөрөнгө, өргөхөөс гадна бурхан ном бүтээх, сүм дуган засах, шинэтгэх, нүүх суух зэрэгт тусламж дэмжлэг үзүүлдэг байв.

Дашдандарлан аймаг байгуулагдсан Бадаргуулт төрийн 18 (1892)-р онд Их Хүрээний Шүтээний аймгийн зайсан лам Пагма нар соном хадаг 1, зэс хонх очир нижгээд, шар цоохор цэгмэ олбог 2, залуу морь 1, хонь 10-ыг⁵⁷, 24 (1898)-р онд Вангай аймгийн тахилч Даржаа 1200 цай, 25 (1899)-р онд Амдунарын аймгийн Данзан 1200 цай, Сангай аймгийн Дэчингалавын гэсгүй Лувсангончиг 1260 цай өргөж эв байгуулсан байна⁵⁸. Үүнээс гадна ахмад архивч Ө. Сэрээтэрийн судалснаар Жибзундамба хутагтын шавийн Эрхийн отог, Сант сүмийн баг, Хэрлэнгийн зүүн хүрээ, Чүлтэмжанчивлин хийд тус аймагтай эв товхан байгуулж лам хуврагуудаа суулгаж байжээ. Өнөөгийн байдлаар засаг хошууд, бусад хутаг хувилгаадын шавь нартай эв товханы харилцаатай байсан эсэх талаар тодорхойгүй байна.

Дашдандарлин аймгийг татан буулгасан нь: VIII Богд Жибзундамба хутагтыг 1924 онд жанч халсны дараагаас төрөөс шашны талаар баримтлах бодлогод үлэмж өөрчлөлт гарчээ. 1924 оны 11-р сард хуралдсан Улсын анхдугаар хурлаар «Үндсэн хууль»-ийг баталж, түүнд улс лам нарын төрийн эрхийг хязгаарлаж, хуралд хурдаг лам нарын сонгуулийг хассан тухай зүйл заалт оруулжээ. 1925 онд хутагт хувилгаадын хойд дүрийг тодруулахыг хориглосон тухай тогтоол гаргаж түүнийгээ хэрэгжүүлсэн байна. 1933 онд сүм хийдэд 18 насанд хүрээгүй хүүхдүүдийг шавилан суухийг хориглож, 1935 оноос сүм хийдийн жасын татвар, лам нараас хураах цэргийн татварын хэмжээг нэмэн 1936 оноос эхлэн лам нарт ашиг орлогын татварыг ногдуулах болов. 1937 оны 09-р сараас лам хуврагуудыг улс төрийн эсэргүү үй олноор нь хоморголон

баривчлан хорьж цагдан улмаар 20000 гаруй лам хуврагийн амь насыг нь хилсээр хороосон юм. Ингэснээр эдийн засгийн үндсээ таслуулж, хурах лам хувраггүй болсон олон сүм хийд үүд хаалгаа барих болов. Монгол Улсын Үндэсний Архивт хадгалагдаж буй 1937 оны нэгэн баримт бичигт «...улсын дотор байгуулагдсан хүрээ хийд, жалгын жас дуган бүгд нийлж 771 тооны хурал мөргөлийн газар байснаас энэ завсар 760 нь өөрсдийн урсгалаар бүрмөсөн хаагдаж устгасан ...»⁵⁹ хэмээжээ. Үүнээс үзэхэд 1930-аад он сүүлээр Монголд байсан 770 гаруй сүм хийдээс 760 нь хаагдсан байна.

1938 онд Дашдандарлин аймгийн хурал номын үйл ажиллагааг хааж⁶⁰, бурхан шүтээн, сүм дуганыг нь устгасан бололтой. Тухайн үед хаагдсан сүм дуганы барилгыг шинэ байгуулагдсан байгууллагуудад хуваарилсан бол зарим сүм дуганы барилгын материалаар сургууль, эмнэлгийн барилга байшингуудыг барьсан байдаг. Тухайлбал, Шүтээний аймгийн шургааг уньгай их дуган нэг, гонх хэмээх том байшин нэг, дунд зэргийн байшин хоёр, шавартай модон гэр нэг, модон гэр нэг, гонзгор хэмээх үүдний саравч нэг, дөрвөн тал хашаа, дуганы хүзүүвч хэмээх саравч нэгийг Засгийн газар, Намын Төв Хороонд, Дондовлингийн аймгийн гурван тал хашаа, том жижиг хаалга нэг, төмөр дээвэртэй их модон дуган нэг, дуганы үүдний саравч нэг, модон гэр хоёрыг Мал ба газар тариалангийн яаманд тус тус шилжүүлсэн байна⁶¹. Мөн зарим бурхан шүтээн, тахил, хэрэглэлийг нь улсын орлого болгон хураасан бол заримыг нь ЗХУ-д зөөж аваачээ. Бид өнөөг хүртэл Дашдандарлин аймгийн сүм дуганы барилгыг ямар байгууллагад шилжүүлсэн талаарх баримтыг олж үзээгүй болно. Гэхдээ Улаанбаатар хотын аль нэгэн байгууллагын барилгыг барихад тус аймгийн дуганы барилгын материалыг ашигласан нь ойлгомжтой юм.

Дашдандарлин аймгийг Бадаргуулт төрийн 18 (1892)-р оны өвлийн тэргүүн сарын 30-нд VIII Жибзундамба хутагт Агваанлуvsанчойжинямданзанванчиг тусгайлан лүндэн зарлиг буулгаж байгуулсан учир олон нандин шүтээн, мөнгө, мал сүргийг өргөсөн байна. Чингэхдээ дүү Лувсанхайдавын номыг тэтгэгч сахиус буулгах зан үйлд суралцах зориулан байгуулсан байх талтай. Тиймээс

чойжин лам Лувсанхайдавыг залрахад угтан хүндлэх тусгай журам гарган мөрдөж байжээ. Тус аймаг нь Их Хүрээний бусад аймгуудын тэргүүн лам, гэсгүй, унзад, нярав, жасхүү зэрэг албан тушаалтнууд, адил өдөр бүр болон онцгой өдрүүдэд хурж уншдаг ном хурлуудтай байсан байна. Эрхийн отог, Хэрлэнгийн зүүн хүрээ, Чүлтэм-жанчивлин зэрэг зөвхөн Жибзундамба хутагтын шавь, харьяат сүм хийдүүдтэй эв товханы харилцаатай байжээ.

Эх сурвалж

Богд Жибзундамбын анхан төрлийн нэр оршвой. Монгол улсын үндэсний номын сан. Гар бичмэл хөмрөг.

Дамбажав Ч. 2011. Хутагтын Хүрээ хийгээд Нийслэл Хүрээ // Нийслэл Хүрээ 100 жил. Эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхэтгэл. Улаанбаатар.

Жибзундамба бламын төрөл үесийн нэрс хийгээд орон дацан байгуулсан тэмдэглэл. Монгол улсын үндэсний номын сан. Гар бичмэл хөмрөг.

Зая бандида Лувсанпринлэй. 1995. Жибзундамба Лувсандамбийжанцанбогийн ердийн намтар. Өндөр гэгээний намтрууд оршвой. Улаанбаатар.

МУУТА, ТБТ – Монгол улсын үндэсний төв архив, Түүхийн баримтын төв, Улаанбаатар.

Нинжбадгар З., Отгонсүрэн Д. 2016. Монгол төрийн чойжин Лувсанхайдав, Эх дагина Сүрэнхорлоо. Улаанбаатар.

Пүрэв О. 1996. Монголын улс төрийн төв. Улаанбаатар.

Сэрээтэр Ө. 1999. Монголын Их Хүрээ, Гандан хийдийн түүхэн бүтэцийн товч. 1651–1938. Улаанбаатар.

Амгалан Н, Нинжбадгар З. 2019. Монголын бурханы шашны сурвалж бичгийн дурсгал. Боть 1. Монголын хүрээ хийдийн жаяг. Улаанбаатар.

ЗҮҮЛТ БА ТАЙЛБАР

- ¹ Рибогэжайганданшадүблин, Ri-bo dgergyas dga'-ldan bshad-sgrub gling.
- ² Сэрээтэр, 1999, т. 27.
- ³ МУУТА, ТБТ, СХ179, д. 1, х.н. 559, т. 239а.
- ⁴ МУУТА. ТБТ, Х220, д. 1, х.н. 37, н. 1.
- ⁵ Сэрээтэр, 1999, т. 27.
- ⁶ Зая бандида Лувсанпринлэй, 1995, т. 10
- ⁷ Рибогэжайганданшадүблин, Ri-bo dgergyas dga'-ldan bshad-sgrub gling.
- ⁸ Жибзундамба бламын төрөл үесийн нэрс хийгээд орон дацан байгуулсан тэмдэглэл: МУҮНС, Гар бичмэл хөмрөг.
- ⁹ Богд Жибзундамбын анхан төрлийн нэр оршвой: МУҮНС, Гар бичмэл хөмрөг.
- ¹⁰ Сэрээтэр, 1999, т. 9.
- ¹¹ Махамаяа, Махамаяа.
- ¹² МУУТА, ТБТ, ХМ 101, д. 1, х.н. 1.
- ¹³ Мөн тэнд.
- ¹⁴ Дашдандарлин, bKra shis bstan dar gling.
- ¹⁵ МУУТА, ТБТ, ХМ 101, д. 1, х.н. 1.
- ¹⁶ МУУТА, ТБТ, ХМ 101, д. 1, х.н. 1.
- ¹⁷ МУУТА, ТБТ, ХМ 101, д. 1, х.н. 113.
- ¹⁸ МУУТА. ТБТ. ХМ 101, д. 1, х.н.10.
- ¹⁹ Пүрэв, 1996, т. 36.
- ²⁰ Дамбажав, 2011, т. 57.
- ²¹ МУУТА, ТБТ, ХМ 101, д. 1, х.н. 1.
- ²² МУУТА, ТБТ, ХМ 101, д. 1, х.н. 1.
- ²³ Сэрээтэр, 1999, т. 27.
- ²⁴ МУУТА, ТБТ, ХМ 85, Д 1, х.н. 342. тал, 76.
- ²⁵ Гүдэнба, sku gdan pa.
- ²⁶ Нинжбадгар, Отгонсүрэн, 2016, т. 12.
- ²⁷ Ийнхүү сахиус оршин байгаа нь илэрхий болдоггүй л юм бол хичнээн хааны төрсөн дүү байвч дур зоргоор сахиус оршидоггүй юм гэдгийг уншигч олон болгооно биз ээ.
- ²⁸ Сэрээтэр, 1999, т. 27.
- ²⁹ Чойжин хамба бламтан – Лувсанхайдавыг хэлж байна. Номыг тэтгэгч сахиусыг түвдээр чойжин хэмээдэг. Тиймээс Лувсанхайдавыг "Чойжин лам" хэмээн нэрлэдэг байв.

- ³⁰ Гэбхүй – гэсгүй лам буюу хурал номын үеэр дэг журам сахиулагч хуврагийг хэлнэ.
- ³¹ Дуганч – дуганы ажил хэргийг зохион байгуулагч хувраг.
- ³² Човонба – Балин тахилыг хариуцан үйлдэгч хувраг.
- ³³ МУУТА, ТБТ, ХМ 101, д. 1, х.н. 23, нугалбар 1.
- ³⁴ Чойжин ламын сүмийг Шинжлэх Ухааны Хүрээлэнд үзэсгэлэн ба судалгааны шинжилгээний зорилгоор 1938 онд шилжүүснээр музей болох үндэс суурь тавигдсан.
- ³⁵ Чойждравсал ном – Их Хүрээний уншлагын номын нэр.
- ³⁶ Амгалан, Нинжбадгар, 2019, т. 24.
- ³⁷ МУУТА, ТБТ, Х 220, д. 1, х.н. 45.
- ³⁸ МУУТА, ТБТ, ХМ 101, д. 1, х.н. 1.
- ³⁹ МУУТА, ТБТ, Х 220, д. 1, х.н. 44, т. 4.
- ⁴⁰ Сэрээтэр, 1999, т. 27.
- ⁴¹ МУУТА, ТБТ, СХ 179, д. 1, х.н. 559, т. 239а.
- ⁴² МУУТА, ТБТ, Х 220, д. , х.н. 37, нугалбар 1.
- ⁴³ Сэрээтэр, 1999, т. 27.
- ⁴⁴ Сэрээтэр, 1999, т. 18.
- ⁴⁵ МУУТА, ТБТ, СХ 179, Д 1, х.н. 559, т. 82а.
- ⁴⁶ Сэрээтэр, 1999, т. 18.
- ⁴⁷ Сэрээтэр, 1999, т. 18.
- ⁴⁸ МУУТА, ТБТ, СХ 179, д. 1, х.н. 558, т. 18а.
- ⁴⁹ Сэрээтэр, 1999, т. 29.
- ⁵⁰ Сэрээтэр, 1999, т. 26.
- ⁵¹ МУУТА, ТБТ, СХ 179, Д-1, х.н. 558, т. 84.
- ⁵² Сэрээтэр, 1999, т. 26.
- ⁵³ Сэрээтэр, 1999, т. 40.
- ⁵⁴ МУУТА, ТБТ, СХ 179, Д 1, х.н. 559, т. 119а.
- ⁵⁵ Сэрээтэр, 1999, т. 40.
- ⁵⁶ МУУТА, ТБТ, Х 220, д.1, х.н. 44, т. 1-3.
- ⁵⁷ МУУТА, ТБТ, ХМ 101, д. 1, х.н. 13.
- ⁵⁸ МУУТА, ТБТ, ХМ 101, д. 1, х.н. 3.
- ⁵⁹ МУУТА, ТБТ, Х 1, д. 6, х.н. 397.
- ⁶⁰ Сэрээтэр, 1999, т. 27.
- ⁶¹ МУУТА, ТБТ, х. 1, д. 6, х.н. 401.

VIII Богд Жавзандамба хутагтын ордны түүхэнд холбогдох нэгэн сурвалжийн мэдээг нягтлах нь

А. Ган-Эрдэнэ

*Анагаахын Шинжлэх Ухааны Үндэсний Их Сургууль, Улаанбаатар,
Монгол Улс*

А. Ган-Эрдэнэ

Изучение одного источника, связанного с историей дворца Богдо-гэгэна VIII

В Монгольской национальной библиотеке хранится до сих пор не введенный в научный оборот источник, связанной с историей дворца Богдо-гэгэна. Этот документ хранится в фодне под номером 1594/96. Он озаглавлен «Копия списка людей по занимаемым ими должностям в Верхнем дворце по указам 5-го–8-го перевоплощений Богдо-гэгэна». Размеры данного документа – 240х240 мм, он помещен в переплет, снаружи отделанный светло-желтым шелком, изнутри – синим шелком. Документ написан на бумаге *муутуу*. Представляет собой рукопись по 13 строк на поле, написанных каллиграфическим старомонгольским шрифтом. Состоит из 83 листов (161 поле). В данной статье на основе изучения данного документа сообщается о перечисленных в нем должностных лицах, их работе, режиме, расписании, рангах во дворце Богдо-гэгэна. Документ впервые вводится в научный оборот.

«Tabidugar (tabu duyar), namadugar (nayima duyar) dүri-yin boyda gegen-ten-ү lүngdүн-iyer degedү ordun-u doturaqi olan alban-u күmүн nar tus tus tusiyal-un keyideg alba-iyar todurqayilan bičijү ergүgsen-i qayuluysan danysa» (Тавдугаар, наймдугаар дүрийн Богд гэгээнтний лүндэнгээр Дээд ордны доторх олон албаны хүн нар тус тусын тушаалын хийдэг албаа тодорхойлон бичиж өргөснийг хуулсан данс) хэмээх монголын түүхэнд холбогдох нэгэн сурвалж Монгол улсын үндэсний номын сангийн Монгол судлал, гар бичмэлийн сан хөмрөгт 1594/96 дугаартай хадгалагдаж байна. Эл сурвалж нь 240 мм х 240 мм хэмжээтэй, өнгөлөг шар торгоор хавтаслаж цэнхэр торгоор доторлосон, муутуу цаасан дээр худам монгол

бичгээр 13 мөрөөр тогтуун хичээнгүй янз бүрийн хэлбэрээр гаргацтай бичсэн 83 хуудас 161 тал гар бичмэл юм. Уг данс нь Богд Жавзандамба хутагтын сүм, ордны олон тушаалтан нарын өөр өөрсдийн хийдэг ажлын гол гол зүйлийг товч байдлаар тодорхойлон бичиж өргөсөн айлтгал юм. Эл өгүүлэлдээ урьд өмнө судалгааны эргэлтэд ороогүй Богд хааны ордны албан тушаалтнуудын зэрэг дэв, хашиж байсан албуудын талаарх энэхүү шинэ эх сурвалжийг танилцуулахыг зорьсон болно.

A. Gan-Erdene Study of one source related to the history of the 8th Bogd Gegeen's palace

Mongolian National Library has a source (no 1594/96) which has not been studied as yet. This document entitled “Copy of the list of people by their positions in the Upper Palace, by decrees of the 5th – 8th incarnations of the Bogd Gegeen”. Dimensions of this document are 240 x 240 mm; it is placed in a binding outside trimmed with light yellow silk, inside with blue silk. The document is written on the *muutuu* paper. It is a manuscript of 13 lines by a field, written in calligraphic old-Mongolian script. It consists of 83 sheets (161 fields). This article, based on the study of this document, reports on the officials listed in it, their jobs, regimes, schedules, ranks in the Bogd Gegeen's palace. The document is introduced into scientific circulation for the first time.

Сурвалжийн эхлэлд «...delgerigsen jilün eken-ü čayan sarayin šinyin nigen-dü... ...toytaγaysan alba-ıyan tušiyal tušiyal-un kümün bügdeger yambar kereg-yi erkilen üilededün yabuq-u qaγučin jirum zanyšil-i todorqailan bičijü ailataγan-a kemen baγulayaγasan lüngdün-i kičiyengüilen daγaju üzügen bide bügüdeger tus tus ailataγaqu bile...» (Дэлгэрсэн жилийн эхний цагаан сарын шинийн нэгэнд..., ...тогтоосон албаа тушаал тушаалын хүн бүгдээр ямар хэргийг эрхлэн үйлдэн явах хуучин журам заншлыг тодорхойлон бичиж айлтга хэмээн буулгасан лүндэнг хичээнгүйлэн дагаж үзэн бид бүгдээр тус тус айлтгах билээ...) хэмээн бичсэнээс харвал жил бүрийн хаврын тэргүүн сарын шинийн нэгэнд өөрсдийн хийдэг ажил үүргийн талаар тайлагнан бичиж өргөдөг байжээ. Зарим судлаачдын батлан хэлж буйгаар монголчууд хөх буюу хөхөгчин жилийг «Дэлгэрсэн жил» гэж нэрлэдэг байна. Үүнээс хөөн тус сурвалжийг хөх

эсвэл хөхөгчин жил бичсэн гэж үзвэл 1894, 1904 оны хөх, 1895, 1905 онуудад хөхөгчин жил таарч байна.

Сурвалжийн соёг нарын ажлын тайлангийн төгсгөл хэсэгт «...qaba noqai-yin qoγolu-i oγoγulaqu ba ögekü terigüten-i keyigseger bayimui.» (...хав нохойн хоолыг оруулах ба өгөх тэргүүтнийг хийсээр баймуй.) хэмээсэн мэдээ нь уг сурвалжийг VIII Богд Жавзандамба хутагтын үед холбоотой болох магадлалыг төрүүлж байна. Учир нь VIII Богд Жавзандамба хутагт ордондоо хав нохойтой байсан мэдээ байдаг. Энэ тухай О. Пүрэв, О. Сүхбаатар, С. Ичиннов, Ш. Шагдар, Ж. Саруулбуян нар дурдахдаа «...өнгөрсөн зууны 90-ээд он (1890)-д VIII Богд Эрхүү хотод байсан амьтны хүрээлэнгээс сургуультай заан нэг бас сургуультай буржгар үстэй хав нохой тавыг тус тус худалдан авчээ хэмээн Оросын консул Я. П. Шишмарев бичсэн»¹ тухай дурдсан бол, Д. Дамдинсүрэн «Дээд сүм дээр ном, судар, бурхан шүтээний хэрэгсэл, эд хогшил элдэв хангамжийн их баялаг хуримтлагдаж байснаас гадна бас элдэв ан амьтан, шувуу, ...жижиг биетэй адуу, үхэр мал болон хав нохой тэргүүтэн маш олон байсан билээ»² хэмээн тэмдэглэжээ. Хэрэв эдгээр тайлангууд бүгд нэг цаг үед бичигдсэн гэж үзвэл тус сурвалж 1890-д онд холбогдож байна.

Сурвалжийн нэрд V, VIII Богд хэмээн бичсэн нь энэ сурвалж V дүрийн Богд Жавзандамба хутагтын үед зохиогдсон уу, VIII дүрийн Богд Жавзандамба хутагтын үед зохиогдсон уу, хоёр тусдаа сурвалжийг хожим нийлүүлж үдээд нэг болгосон уу, эсвэл V, VIII дүрийн Жавзандамба хутагтын үед лүндэн буулгаж ийнхүү өөр өөрийн ажлаа тайлагнаж дээш өргөн барьж байсан учир тавдугаар гэдэг нэрийг оруулан бичдэг байсан уу зэрэг олон асуулт гарч байна. Таваас өмнөх дүрийн Богд Жавзандамба хутагтууд болон таваас найм хүртэлх дүрийн Богд Жавзандамба хутагтуудад холбогдох ийм төрлийн гар бичмэлийг олж үзсэнгүй. Тиймээс магадгүй V Богд Жавзандамба хутагтын үеэс богдын шавь, түүний ордонд ажиллаж байсан хүмүүс олширч ажил үүргийн хуваарь нарийсахын хэрээр тэднийг захиран зохион байгуулах арга илүү боловсорч тайлан бичүүлдэг болсон бололтой.

Үндэсний номын санд буй «Богд Жавзандамба хаан ширээнд заларсны нууц түүх, ялгуусан хөвгүүний баясгалангийн хуримын далай хэмээгдэх оршвой» хэмээх нэгэн гар бичмэлд VIII Богд Жавзандамба хутагтын намтрыг бичсэн байдаг бөгөөд үүний эхлэл хэсэгт буй тахилын үг нь «Егүзэр Занабазар дор мөргөмү. Маш хэтэрхий ертөнцийн орны тоосон чинээн бурхан бүхэн амьтны тусад таалан, дээдсийн үндсээс хөтөлж аюумшиг үгүй арслант ширээнд авшиг олсон ялгуусны төлөөсөнд дор хувилсан Богд Жавзандамба дор сөгдмүй» хэмээн анхдугаар Богд Занабазар хийгээд наймдугаар Жавзандамбаар төлөөлүүлэн найман богдод мөргөсөн мөргөлөөр энэ зохиол эхэлжээ³. Зохиолд Богд тус бүрийн талаар өгүүлсэнгүй. Өндөр гэгээн, дөтгөөр Богдын талаар дурдаад гол агуулга нь наймдугаар Богд Жавзандамбын талаар өгүүлжээ. Бидний сурвалжийн нэрд тавдугаар Богдын нэрийг дурдсан нь энэ сурвалжийн тахил үгтэй бичлэгийн хэлбэрийн хувьд төстэй байна. Эндээс бид V Богдын үеэс тайлан бичүүлдэг болсон учир сурвалжийн гарчигт тавдугаар Богдын нэрийг Наймдугаар Богдын хамт дурдсан байхыг үгүйсгэхгүй.

Монголын Үндэсний номын санд үүнтэй адил сурвалж хоёр байгаа бөгөөд «Наймдугаар дүрийн Богд гэгээнтний лүндэнгээр байгуулсан Шаравпэлжээлин сүмийн тахилч нар ба албаны хүн нарын тушаалын доторх хийдэг алба хэрэглэл зүйлээ тодорхойлон бичиж өргөсөн данс», «Тавдугаар дүрийн богд гэгээнтний лүндэнгээр дээд ордны доторх олон албаны хүмүүсийн тус тус тушаалын хийдэг албаа тодорхойлон бичиж өгснийг хуулсан данс» гэсэн нэрээр хадгалагдаж байна. Үүний Тавдугаар дүрийн Богд Жавзандамба хутагтад холбогдох сурвалж нь дээрх сурвалжтай маш төстэй боловч агуулгын хувьд бага зэргийн зөрөөтэй байна. Эл гар бичмэл нь нийт 61 тал хуудас бүхий дотроо Сойвон, Самбан, Эмч, Бараа бологч, тахилч, Донир, Дотоод сангийн нярав зэрэг хүмүүсийн тайлан багтсан бөгөөд тус тусын албыг харьцуулахад эл сурвалжаас агуулга нь бага зэрэг товч байна. Харин «Наймдугаар дүрийн Богд гэгээнтний лүндэнгээр байгуулсан Шаравпэлжээлин сүмийн тахилч нар ба албаны хүн нарын тушаалын доторх хийдэг алба хэрэглэл зүйлээ тодорхойлон бичиж өргөсөн данс»

хэмээх гар бичмэл нь зөвхөн Шаравпэлжээлин сүмийн тахилч нарын ажил үүргийн тухай дурдсан ба нийт 16 хуудас, 32 тал нүүр бүхий сурвалж юм. Энэхүү сурвалжийн агуулга өмнөх хоёр сурвалжаас илүү дэлгэрэнгүй системтэй бичигдсэн байна. Шаравпэлжээлин сүмийн тахилч нарын ажлын тайланг ийнхүү тусад нь бичүүлсэн нь тус сүм баригдаж дуусаад сүм дуганыг харгалзах тахилч зэрэг хүмүүс тогтмол ажиллах болсонтой холбоотой болов уу. Бидний сурвалжийн мэдээнд (V, VIII дүрийн Богд гэгээнтний лүндэнгээр дээд ордны доторх олон албаны хүн нар тус тусын тушаалын хийдэг албаа тодорхойлон бичиж өргөснийг хуулсан данс) Шаравпэлжээлин сүмийн нэр дурдагдахгүй байгаа билээ. Хэрэв тэгж үзвэл энэ гар бичмэл Шаравпэлжээлин хийдийг баригдахаас өмнө бичигдсэн байна. Үүнийг дээр дурдсан мэдээтэй харьцуулбал энэ сурвалж 1890-ээд оны орчим зохиогдсон байх магадлалтай юм.

Сурвалжид буй зарим мэдээг нягтлах нь: Эл сурвалжид VIII Богд Жавзандамба хутагтын орднуудад ажиллаж байсан албаны хүмүүсийн ажил үүргийн хуваарийн тухай зарим сонирхолтой мэдээ баримт хадгалагдаж байна. Богд хааны ордон, сүмүүдийн зохион байгуулалт, тэнд ажиллаж байсан олон албан тушаалтнуудын ажил үүргийн хуваарь нь өмнөх богдуудын үеэс уламжлагдан, төлөвшин тогтжээ. Харин сүүлчийн Богд Жавзандамба хутагтын орд өргөө нь Монголын эзэн хааны ордон байснаараа илүү үнэ цэнэтэй юм. Сурвалжийн мэдээг зарим судлаачдын судалгаатай харьцуулбал Богдын орднуудад 37 орчим тушаалтан ажилладаг байсан бөгөөд тэдгээрийн ажил үүргийн хуваарь, зохион байгуулалтыг судлах, богдын ордны зохион байгуулалт, өдөр тутмын үйл ажиллагааг нээн илрүүлэхэд ач холбогдолтой юм.

Богд Жавзандамба хутагтын ордонд ажилладаг олон тушаалтнууд нь Эрдэнэ шанзудбын яаманд харьяалагдаж байв. Энэ талаар тусгайлан судалсан судалгааны зохиол, өгүүлэл, илтгэл олж үзсэнгүй. Харин зарим хүмүүсийн дуртгал, судлаачдын бүтээлд дашрамын байдлаар тусгасан зүйл багагүй байна. Эдгээрээс Академич Ц. Дамдинсүрэнгийн тэмдэглэсэн «Өвгөн Жамбалын яриа»⁴, Судлаач Д. Дамдинсүрэн, О. Пүрэв⁵ нарын судалгаанд VIII Богд Жавзандамбын ордон, сүм хийд болон донир сойвон зэрэг зарим

тушаалтны талаар сонирхолтой мэдээ дурджээ. Эдгээрээс гадна Ц. Насанбалжир, Ө. Сэрээтэр, Х. Нямбуу, С. Пүрэвжав, А. М. Позднеев, К. Teleki⁶ нарын бүтээлд дээрх сэдэвт холбогдох мэдээ баримт цөөнгүй бий.

Богдын ордонд ажиллаж байсан дээрх хүмүүсийг хэрхэн нэрлэж байсан талаар мэдээ баримт хомс юм. Сурвалжид тушаалтан, тушаалын хүмүүс, албаны хүмүүс хэмээн гарч байгаа бөгөөд өөр ямар нэгэн тогтсон нэр дурдагдахгүй байна. Тухайлбал, Тус гар бичмэлд «дэлгэрсэн жилийн эхний цагаан сарын дээд ордны албаны улс цөм цэвэр хувцсаар тус тусын албанаа бараалхана. Ордны сойвон, эмч, бойнзомба, донир нараас дараалан нярав, бараа бологч, тахилч, соёг нар бүгдээр жасаа орны тогтоосон албаа тушаал тушаалын хүн бүгдээр «ямар хэргийг эрхлэн үйлдэн явах хуучин журам заншлыг тодорхойлон бичиж айлтга» хэмээн буулгасан лүндэнг хичээнгүйлэн дагаж үзэн бид бүгдээр тус тус айлтгах билээ»⁷ хэмээн тэмдэглэжээ. Дээрх мэдээ нь Богд Жавзандамба хутагтын зарлигаар сүм, орднуудад ажилладаг байсан олон хүмүүсийн дээш өргөсөн айлтгал өөрөөр хэлбэл албан бичиг тул тухайн үед тэдгээр хүмүүсийг хэрхэн нэрлэж байсныг үнэн зөвөөр тэмдэглэсэн хэмээн үзэх үндэслэлтэй юм. Мөн 1914 онд VIII Богд Жавзандамба хутагтын төрийн Шар ордон шатсанд, тухайн өдөр сахин харгалзаж байсан донир, нярав нарыг байцаасан бичигт «...албаны хүн нар...»⁸ хэмээн тэмдэглэжээ. Тухайн хүмүүсийн ажил үүргийн хуваариас харахад ажиллах тогтмол цагтай, албанаас чөлөө авах, алив газар явахдаа хэнд хандах, зөвшөөрөл авах нарийн тогтсон журамтай байдаг. Иймээс бид энэ удаад тушаалтан, албаны хүмүүс хэмээх нэрийг авч хэрэглэх нь зүйтэй хэмээн үзэв. Богд Жавзандамба хутагтын ордон, сүмүүдэд ажилладаг дээрх тушаалтнуудыг судлаачид шуурхайн албаны хүмүүс⁹, дээд тушаалтай шадар лам нар¹⁰, нарийн бичгийн дарга¹¹, шадар үйлчлэгчид¹² зэргээр нэрлэжээ.

Богд Жавзандамба хутагтын ордонд ажилладаг албаны хүмүүс нь Эрдэнэ шанзудбын яаманд харьяалагдаж, Их шавийн отог багууд, Их Хүрээний гучин аймагт суудаг байв.¹³ Эдгээр хүмүүсийн орны тоог «Зарлигаар тогтоосон монгол улсын хууль зүйлийн

бичиг»-ийн лам нарын хэргийн хууль дахь «Дээд Жавзандамба ламыг өргөмжлөх нь» хэсэгт тодорхой тусгажээ. Тухайлбал, Сойвон ламын ор дөрөв, оточ ламын ор дөрөв, бойнзомба ламын ор хоёр, донир ламын ор зургаа, бараа бологч ламын ор дөрөв, Соёг ламын ор арван зургаа, шадар сан дотоод сангийн нярав хошоод, хиа лам, шүхэрч хаалгач нар тогтоосон тоогүй, Жавзандамба ламаас өөрөө мэдэж тавих ба тавихгүй тааллаар аваачна гээд тахилч ламын орыг Очирдара-ын тахилч ламын ор дөрөв, Эрэгсүнгомбын тахилч ламын ор хоёр, Лаврингийн тахилч ламын ор хоёр, Дарь эхийн тахилч ламын ор гурав, Эрдэм итгэмжит сүмийн тахилч ламын ор гурав, Гунгаадэжидлэн сүмийн тахилч ламын ор хоёр, Хайстай лаврингийн сүмийн тахилч ламын ор хоёр тус тусыг байгуулагтун»¹⁴ хэмээн тэмдэглэсэн байдаг. Эдгээр албанд чухам хэдэн хүн ээлжлэн ажилладаг байсан тухай мэдээ баримт хомс байна. Судлаач С. Пүрэвжав ХХ зууны эхэн үед Жавзандамба хутагтын ордны шадар лам сойвон, донир зэрэг 370 гаруй лам нар байсан тухай дурдсан байна¹⁵. Гэвч энэ нь томоохон дээд лам нарын тоо болов уу. 1867 оны мэдээгээр зөвхөн богдын санд 220 шахам лам, хар хүмүүс ажиллаж байсан тоо байдаг¹⁶. Эдгээрээс хар дарга, зарлагын хар хүүд, хиа лам, сангийн лам, дуганч, манзач зэрэг зарим тушаалтнууд Нийслэл Хүрээний гучин аймгаас ирж ээлжлэн ажиллах бөгөөд тасалсан хүнийг банздаж шийтгэдэг байв¹⁷. Энэ тухай судлаач Д. Дамдинсүрэн «Шар ордон өргөөг гучин аймгийн дуганч, манзач нар манадаг байсан бөгөөд түүнийг орд өргөө хариуцаж манаа таслагчдыг «Цогчин гэсгүй»-д шилжүүлж нойтон бургас модоор 150–300 хүртэл торлогдон зодож арга хэмжээ авдаг байжээ»¹⁸ хэмээн тэмдэглэжээ.

Сурвалжийн агуулгаас харвал дээрх албаны хүмүүсийг хариуцаж буй ажил үүргээр нь Богд Жавзандамба хутагтын дэргэд шадарлах тушаалтай хүмүүс буюу сойвон, донир тэдгээрийн тушаал зааврыг биелүүлдэг гүйцэтгэх тушаалтнууд буюу хаалгач, хиа лам, шүхэрч, бойнзон, эмч, самбан, бараа бологч, соёг, тахилч, зулч, богдын сан, зоог гүнцэгийг хариуцан ажиллах үүрэг бүхий дотоод сангийн нярав, сангийн бичээч, түлхүүрч лам, хүжчин, хар хогч, нүдүүрч, сангийн хар хүү (сангайн хүүд), сангайн банди сангийн

идээч, сангийн халбагач нар тэдэнд туслах цайны лам, нохойн хүү хэмээн ялгаж болно. Эдгээр албаны хүмүүсийн өөрийн ажил үүргийн хуваарийг тодорхойлон өргөсөн бичигт тусгайлан айлтгал бичиж өргөсөн болон бусад тушаалын хүмүүсийн айлтгалд дам тусгагдсан нийт 26 албаны хүмүүсийн ажил үүргийн тухай мэдээ агуулагдаж байна. Мөн зарим судлаачдын судалгааны бүтээлд¹⁹ дурдагдаж буй тоог нэмбэл нийт 37 орчим өөр, өөр ажил үүрэг гүйцэтгэх тушаалтай хүмүүс Богдын ордон, сүмүүдэд ажилладаг байжээ. Эдгээр лам, хар хүмүүсийн эрхлэх ажил үүргийн хуваариас харвал Донир, Сойвонгууд нь бусдаас илүү өндөр албаны хүмүүс болох нь харагддаг. Тухайлбал, Халхын Хүрээний Бүх Хэргийг Түр Ерөнхийлөн Шийтгэх Газраас Богд Жавзандамба хутагтыг хаан ширээнд өргөмжлөх ёслолын журмыг баталж гаргасан бөгөөд уг журамд Богдыг зүүн ордноос төрийн ордонд залахад донируудыг шадар сайдын хамт өмнө нь жагсаал удирдаж, сойвонгуудыг төрийн ордны өмнө шадар сайдуудын хамт зогсоохоор үүрэг хуваарилж байсан байна. Мөн Богд Жавзандамба хутагт далай ламыг монголд айлчлахад донир, сойвонгоо явуулан угтуулж байжээ.

Сойвонгууд нь Богд Жавзандамба хутагтын шадар бараа бологчдын ахмад тушаал юм²⁰. Жавзандамба хутагтад бат оршил өргөх, түмэн өлзий гийсэн өдөр, сууринд заларсан өдөр зэрэг яамлах, хурах ёслолын үеэр богдод бараалхах, мөргөхөөр ирсэн олон хүмүүсийн айлтгах зүйл болон, захиргааны хэргийн учирт айлтгах зүйлүүдийг Богд Жавзандамба хутагтад уламжлан айлтгаад, хариуг буцаан уламжилдаг байжээ. Мөн захиргааны хэргээс Богд Жавзандамба хутагтад айлтгах шаардлагагүй аар саар хэргийг сойвонгууд мэдэн шийтгэдэг бөгөөд доод албаны хүмүүс их бага боловч учрыг олохгүй хэрэг байвал сойвонгуудаас асуун шийдэх үүрэгтэй байжээ²¹.

Донируудын эрх тушаалын тухай зарим судлаачдын бүтээлд дашрамын байдлаар тусгагдсан байна. Тухайлбал, донир гэдэг нь мяндаг тушаалтан нарын бараа бологч, данс даяг харгалзагч түшмэл²², Богд Жавзандамбынхамгийн нэр хүндтэй ерөнхийлсөн төлөөлөгч²³ зэргээр тэмдэглэжээ. Донирууд нь Богд Жавзандамбын шадар түшмэл бөгөөд захиргааны хэргийг сойвонгийн

хамт шийтгэн явуулдаг байжээ. 1915 онд холбогдох Эрдэнэ Шанзудбын яамнаас Бүгд ерөнхийлөн шийтгэх яаманд өргөсөн нэгэн нугалбарт «донир болбоос ордны доторх доорд албаны хүн нарын эрхлэн захирах бүхүй тушаал»²⁴ хэмээн донир лам Лувсанцэрэн нягт мэдүүлжээ.

Хиа лам, шүхэрч, хаалгач нарын зэрэг хүмүүс хол ойр явахдаа дониороос зөвшөөрөл авдаг ба тэдгээр албануудад хүн нэмж оруулах, тушаалаас байлгах, өөрөө үглэсэн зэргийг шанзудбад айлтган тогтоогоод албанд зарахыг донирууд мэдэн шийтгэдэг байжээ. Мөн ихсийн мэдээ бариулах, ван, гүн, хутагт, хувилгаад лам нарын амгалангийн мэндийг айлтгуулах, хуримын идээ бариулах, жагсаал удирдах зэрэг өдөр тутмын зохион байгуулах үүргийг гүйцэтгэдэг байв²⁵. Үүнээс гадна хэрэг шүүх зэрэг томоохон хуралд оролцдог байжээ. Тухайлбал, 1906 оны 2 дугаар сарын 14-нд Дугарын аймгийн гавж Хайдав, Дандар, Андуу нарын аймгийн лам Ням нар Дашчоймбэл дацангийн гүнрэгийн жасаас хүү, эх мөнгө 150 ланг аваад эх, хүү тэнцтэл түлхэлцэн будилаантуулсан хэрэг гарчээ. Энэ хэргийг шүүхээр Эрдэнэ шанзудба Бадамдорж, Да лам Дашжав, Нансу билэгт Да лам Цэрэнчимэд, Хичээнгүй билэгт, Цогчин гэсгүй Наваандорж, Донир Дондов, Зайсан лам Гомбоцэрэн хурц зэрэг хүмүүс хуралдаж хэргийг хэлэлцээд эх, хүү тэнцсэн мөнгө 300 ланг хувь адил хуваан төлүүлэхээр шийдвэрлэсэн байна²⁶.

Богдын санг эрхлэгчийг нярав гэх бөгөөд эд хогшил, хөрөнгө зөөрийн эрхлэгч, сан хадгалагч юм. Сангийн нярвын хамгийн том тушаал нь зайсан нярав хэмээнэ. Богд Жавзандамба хутагтын санг гадаад сан, дотоод сан хэмээн ангилах бөгөөд гадаад сангийн дэргэд үржүүлэх сан, дотоод сангийн дэргэд шадар сан тус тус харьяалагддаг байв. Гадаад санг их сан хэмээн нэрлэх ба зоог тахил, дуган сүм, орд өргөө, орон сууц барих, сэлбэх, зарим хүрээ хийдийн хурал номын зардал нийлүүлэх, сүрэг мал адуулах, нийлүүлэх, арилжаа худалдаа хийх, хөсөг тээвэр хөдөлгөх, тариалан тарих, хадгалах, мөнгө цай хүү үржүүлэн зээлдүүлэх, орлого зарлагын тайлан тооцоо хийх бүртгэх, сан шавийн дотор зарцуулах тийз гаргах, тариалан хадлангийн газар түрээслэх, өргөл барьц хүлээн авах, бадар хандив эргэх, санд ажиллах хүмүүсийг албадан татах зэрэг

бүхий л аж ахуй санхүүгийн ажлыг эрхэлдэг байжээ. Үржүүлэх сан нь зөвхөн мөнгө бараа хадгалж мөнгө бараа зээлдүүлэх, зээлсэн цайг²⁷ хүүгийн хамт буцааж авах зэргийг хийнэ. Дотоод сан нь ордны доторх бурхан тахилын элдэв хэрэгсэл эрдэнэс, ховор нандин зүйлүүдийг хадгалах, мандал даншигийн харамж өргөл барьц хүлээн авах, орд сүмд хэрэглэх зүйлүүдийг бэлтгэх үүрэгтэй. Шадар санг заримдаа дэргэдийн сан гэх бөгөөд зөвхөн богдын ордны дотор өдөр тутмын хэрэглэх элдэв хэрэгсэл, хувцас хунар, ямба ёслолын зүйлийг хадгалах, зарцуулах зэргийг эрхэлнэ²⁸. Шадар сангийн нярав нь эд зүйлээ авдруудад хадгалах бөгөөд шадар сангаас эд хэрэглэл авах хүн тийзтэй ирэх ёстой. Шадар санд байхгүй зүйлүүдийг дотоод санд хэлж бэлтгүүлдэг байна. Мөн сангийн нярав нь аливаа айлтгах бичигт дардаг тэмдэгтэй байжээ.

Сангийн нярав нарын ажил үүргийн талаар 1898 онд Хамба номун хан Балданчоймбил, дэд хамба Пунцаг, Ачит номун хан дүйнхор хутагт Цэрэндорж, Эрдэнэ шанзудба Бадамдорж, Да лам Бадамдорж, Да лам Гочоо нар Их Хүрээний олон зүйл бичиг үсгийн зэрэг сургуулийг чандлан боловсруулах ба олон орон, дацан аймгийн хүмүүсийн алба хаах ёс журмыг чангатгах дүрэм хэмжээ тогтоон VIII Богд Жавзандамба хутагтаар батлуулжээ. Уг дүрэмд «Их сангийн нярав нар сангийн элдэв орлого зарлагын юм зүйлийг хурааж гаргах зэрэг чухал албан тушаал. Нярав нар ээлжгүй үед дунд бүрээний урьд бүгдээр бараалхаад үдшийн нар шингэтэл ажиллана. Сангийн нярав нар бага сага хэрэгт дэмий шалтаг заан өдөр өнжиж болохгүй. Чухал хэрэг тохиолдвол нэг өдөр 15 газрын дотор явах болбол нөхдөдөө сонсгоод явах, үүнээс илүү өдөр буюу 15 газраас дээш газарт явах болбол шанзудбад сонсгоод явах» гэжээ²⁹.

Сойвон, донир нарын тушаалын дор ажилладаг олон албаны хүмүүсийн тухай сурвалжийн мэдээг үндэслэн авч үзвэл, Бойнзонба нь Богд Жавзандамба хутагтын хүж баригч бөгөөд яамлах, хурах ёслол болон олны мөргөл, даншиг, Бат-Оршил өргөх зэрэг газар залрахад өмнө нь хүж барьж бараалхан явах бөгөөд Богд Жавзандамба хутагт ямар ёслолд залрахаас шалтгаалан бойпортой болон дан хүж барьж явдаг байна.

Богд Жавзандамба хутагтын лагшинг үзэж, хэрэгтэй эмийг бэлтгэдэг эмч хэмээх тушаалтан ажилладаг байв. Эмч нар нь Жавзандамба хутагтын хэрэглэх эмийн зүйлийг зуны цагт хүжчин, сангийн хар хүү нарын хамт явж түүх, найруулан бэлтгэх ажлыг хариуцан гүйцэтгэдэг байжээ. Соёгууд нь ордны цай хоол тахилын ус тэргүүтнийг зоогийн газраас зөөж авчирч, тарааж, биечлэн гүйцэтгэдэг үүрэгтэй тушаалтан юм. Богд Жавзандамба 16 соёгтой байсан бөгөөд тэдний найм нь өөрийнх нь соёг бөгөөд 8 нь Жалсрай гэгээний соёг гэж явдаг байсан ажээ³⁰.

Хар дарга нарын тухай З. Нинжбадгар³¹ «хар дарга нар нь аймаг, отгуудаас ээлжээр ирж үйлчилдэг хүмүүс бололтой хэмээн тэмдэглэсэн байдаг». Хар дарга нар нь орд өргөөний хэрмийн гадуурх цас, хог зэргийг сангийн халбагач, хар хөвгүүдтэй хамт цэвэрлэдэг³². Мөн Түлхүүрч, хар дарга нар нь гурил будаа, түлээ, нүүрс зэрэг элдэв юмыг хураах, гаргах, хадгалах ба тушаал ээлжгүй нь дунд бүрээнээр ирж нар шингэтэл ажилладаг байна³³.

Хиа лам нар нь ноёд дээдсийн зэрэг, хэргэмээс хамаарч хиа, хиагийн зайсан, зуучин хиа, адуучин хиа, зэвсгийн хиа гэх зэргээр ажил үүргээр ялгардаг байв. Хиа нь их төлөв ноёдын өргөө, сангийн гадна дотных хар бор ажилд хүчин зүтгэнэ. Тухайлбал, Агт адуулна, аян жин тээнэ, жууз, гар дамнуурга дамнана, аргал түлш зэхнэ, айраг цагаа, архи дарс нийлүүлэх, зоог шүүс залгуулах зэрэг ажил гүйцэтгэдэг байна. Мөн зарим судлаачид хиа лам бол жууз тэргийг хариуцагчид бөгөөд Богд Жавзандамбыг суулгаж моринд буюу явган дамнаж явдаг үүрэгтэй хүмүүс гэжээ³⁴.

Зарим судлаачид замыг галч хэмээн тайлбарласан нь тохиолдог. Харин Үндэсний номын санд буй нэгэн гар бичмэлд «лаврингийн хайсны дотор ба дээр доор цаас, хог, шувууны баас зэргийг өдөр бүр зам нар арилгаж, пийшин бүрийн галыг өглөө үдэш бүр халуун хүйтнийг тохируулж түлдэг. Бас тугдмуудын бүрхүүлийг цас бороо ороход татах ба арилгамагц гадуурх цас, хогийг цэвэрлэж, цаг үргэлж зоог бэлтгэдэг» гэжээ³⁵. Үүнээс үзвэл зам нь гал түлэхээс гадна өөрийн хариуцсан сүм, тугдмын хог тоосыг цэвэрлэх, хоол цайг бэлтгэх үүрэгтэй тушаалтан байжээ.

Хаалгач нар нь үүдний хаалга болон зам зохицуулах, ордноор орж гарсан бүхнийг байцаан шалгах үүрэгтэй тушаалтан юм. Дэчингалба дацан гэхэд 4 хаалгачтай байв. Бичээч, түлхүүрч, халбагач, үйлчин, хар дарга нар нэгэн өдөр чухал хэрэг гарч гадагш явах болбол нөхөд ба харьяат нярав нарт сонсгоно³⁶ хэмээжээ. Сурвалжид дурдсанаар Зулч, цагаан сарын шинийн нэгнээс эхлэн олон ордон сүмүүдэд болдог хурал номын зул, балин тахил зэргийг бэлтгэдэг үүрэгтэй. Уншлага ерөөл тарсны дараа идээнээс лам нар, ноён, бараа бологсдод хуваан хүртээдэг байна. Шүхэрч нар бол шүхэр дадар барьж үйлчлэх үүрэгтэй хүмүүс юм. Хүжчингүүд нь сүм хийдийн шүтээн болон, Богд Жавзандамба хутагтын өмнө хойно барих олон төрлийн хүжийг найруулан хийдэг үүрэгтэй хүмүүс юм. Тэд өглөө эрт босож гал бадрааж, хог цэвэрлэдэг ажээ. Сангийн хар хүү (Сангайн хүүд) нар нь сангийн хар бор ажил хийдэг ядуу лам нар байдаг. Эмч нарын хамтаар эмийн ургамал түүх, цай түлээ авчрах бэлтгэх зэрэг ажлыг гүйцэтгэдэг. Мөн сүм, ордны гадуурх хог тоос, цас цэвэрлэх зэрэг хар бор ажил хийдэг байна.

Эдгээр тушаалтнуудаас сойвон, донир, эмч, бойнзон, тахилч, самбан, бараа бологч нар зэрэг хүмүүс жил бүрийн шинэдээр өөрийн ажил үүргийн хуваарийг хэрхэн гүйцэтгэж буй талаар Эрдэнэ шанзудбын яаманд бичгээр тайлагнах үүрэгтэй байжээ. Тэдгээрийн тайлан мэдээнээс харахад Богд Жавзандамба хутагтын ордон нь нарийн дэг ёс, журамтай байсан нь илт байна.

Эх сурвалж

Зарлигаар тогтоосон монгол улсын хууль зүйлийн бичиг. 2010. Улаанбаатар.

МУУТА – Монгол улсын үндэсний төв архив, Улаанбаатар.

Наймдугаар дүрийн Богд гэгээнтний лүндэнгээр байгуулсан Шаравпэлжэйлин сүмийн тахилч нар ба албаны хүн нарын тушаалын доторх хийдэг алба хэрэглэл зүйлээ тодорхойлон бичиж өргөсөн данс. Үндэсний номын санд буй гар бичмэл. Д. 3755/96. Улаанбаатар.

Тавдугаар дүрийн Богд гэгээнтний лүндэнгээр дээд ордны доторх олон албаны хүмүүсийн тус тус тушаалын хийдэг албаа тодорхойлон бичиж өргөснийг хуулсан данс. Үндэсний номын санд буй гар бичмэл. Д. 1596/96.

Тавдугаар, наймдугаар дүрийн Богд гэгээнтний лүндэнгээр дээд ордны доторх олон албаны хүн нар тус тусын тушаалын хийдэг албаа тодорхойлон бичиж өргөснийг хуулсан данс. Үндэсний номын санд буй гар бичмэл. Д. 1594/96.

Жүгдэр Ч. Их Хүрээний зураг. Богд Хааны Ордон музейн үзмэр.

Шарав Б. Богдын ногоон ордны зураг. Богд Хааны Ордон музейн үзмэр.

Богд Хааны Ордон музейд буй судалгааны сэдэвтэй холбогдох зарим үзмэрүүд. Улаанбаатар.

Дилов хутагт Жамсранжав. 1991. Ар Монголын улс төрийн дуртгал. Улаанбаатар.

Навааннамжил Г. 1956. Өвгөн бичээчийн өгүүлэл. Улаанбаатар.

Дамдинсүрэн Ц. 1998. Өвгөн Жамбалын яриа /Бүрэн зохиол. Боть 2. Улаанбаатар.

Teleki K. 2011. Monasteries and temples of Bogdiin Khuree. Ulaanbaatar.

Алтанзаяа Л., Даажав Б., Даваасүрэн Б., Дашдаваа Ч., Пүрэв О., Шагдар Х. 2005. Шар ордон. Улаанбаатар.

Батсайхан О. 2011. Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба. Улаанбаатар.

Дашбадрах Д. 2012. Дундад зууны үеийн монголын түүхийн судалгаа. Боть 2. Улаанбаатар.

Насанбалжир Ц. 1970. Жавзандамба хутагтын сан // Түүхийн судлал. Т. 8. Улаанбаатар.

Нацагдорж Ш. 1972. Сум, хамжлага, шавь ард (түүхэн найруулал). Улаанбаатар.

Нинжбадгар З. 2012. Жавзандамба хутагтын Их шавийн бүтэц, зохион байгуулалт (XVII–XX зууны эхэн). Докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл. Улаанбаатар.

Өлзий Ж. 1992. Монголын дурсгалт уран барилгын түүхээс. Улаанбаатар.

Пүрэв О. 1994. Монголын улс төрийн төв. Улаанбаатар.

Пүрэвжав С. 1961. Хувьсгалын өмнөх Их Хүрээ. Улаанбаатар.

ЗҮҮЛТ БА ТАЙЛБАР

- ¹ Пүрэв, Сүхбаатар, Ичинноров, Шагдар, Саруулбуян, 2009, тал 20.
- ² Дамдинсүрэн, 1998, тал 27.
- ³ Дашбадрах, 2012, тал 240.
- ⁴ Дамдинсүрэн, 1998.
- ⁵ Дамдинсүрэн, 1995; Пүрэв, 1994.
- ⁶ Насанбалжир, 1970; Пүрэвжав, 1961; Teleki, 2011 etc.
- ⁷ V, VIII дүрийн богд гэгээнтний лүндэнгээр дээд ордны доторх олон албаны хүн нар тус тусын тушаалын хийдэг албаа тодорхойлон бичиж өргөснийг хуулсан данс. Үндэсний номын санд буй гар бичмэл. Д.д. 1594/96, т. 2а.
- ⁸ МУУТА, ф. А74, д. 1, х.н. 1001, 1-р нугалбар бичиг.
- ⁹ Пүрэв, 1994, т. 35.
- ¹⁰ Пүрэвжав, 1961, т. 116.
- ¹¹ Цүлтэм, 1998, т. 27-37.
- ¹² Дамдинсүрэн, 1998, т. 7.
- ¹³ Нинжбадгар, 2012, т. 113.
- ¹⁴ Зарлигаар тогтоосон монгол улсын хууль зүйлийн бичиг, 2010, т. 160-161.
- ¹⁵ Пүрэвжав, 1961, т. 116.
- ¹⁶ Нинжбадгар, 2012, т. 113.
- ¹⁷ МУУТА, ф. А74, д. 1, х.н. 271.
- ¹⁸ Дамдинсүрэн, 1995, т. 28.
- ¹⁹ Насанбалжир, 1970; Пүрэвжав, 1961; Нинжбадгар, 2012.
- ²⁰ Сүхбаатар, 1997, т. 170.
- ²¹ V, VIII дүрийн богд гэгээнтний лүндэнгээр дээд ордны доторх олон албаны хүн нар тус тусын тушаалын хийдэг албаа тодорхойлон бичиж өргөснийг хуулсан данс. Үндэсний номын санд буй гар бичмэл. Д.д-1594/96.
- ²² Сүхбаатар, 1997, т. 96.
- ²³ Дамдинсүрэн, 1996, т. 7.
- ²⁴ МУУТА, ф. А74, д.1, х.н. 1001, 1-р нугалбар бичиг.
- ²⁵ V, VIII дүрийн богд гэгээнтний лүндэнгээр дээд ордны доторх олон албаны хүн нар тус тусын тушаалын хийдэг албаа тодорхойлон бичиж өргөснийг хуулсан данс. Үндэсний номын санд буй гар бичмэл. Д.д. 1594/96.
- ²⁶ МУУТА, ф. 85, д. 1, х.н. 1104.

- ²⁷ Шар цайг хэлж байгаа бололтой. Мөнгөний нэгж. 40гр хэмжээтэй цайны навчийг нэг шар цай гэнэ. 1913 оны ханшаар 150 шар цай нэг лан мөнгөтэй тэнцэж байв.
- ²⁸ Насанбалжир, 1970. т. 144.
- ²⁹ МУУТА, ф. 85, д. 1, х.н. 1104.
- ³⁰ Дамдинсүрэн, 1998, т. 209.
- ³¹ Нинжбадгар, 2012, т. 109.
- ³² V, VIII дүрийн богд гэгээнтний лүндэнгээр дээд ордны доторх олон албаны хүн нар тус тусын тушаалын хийдэг албаа тодорхойлон бичиж өргөснийг хуулсан данс. Үндэсний номын санд буй гар бичмэл. Д.д. 1594/96.
- ³³ Нинжбадгар, 2012, т. 113.
- ³⁴ Дамдинсүрэн, 1995, т. 11.
- ³⁵ Наймдугаар дүрийн Богд гэгээнтний лүндэнгээр байгуулсан Шаравпэлжэйлин сүмийн тахилч нар ба албаны хүн нарын тушаалын доторхи хийдэг алба хэрэглэл зүйлээ тодорхойлон бичиж өргөсөн данс, Үндэсний номын санд буй гар бичмэл. Д. 3755/96.
- ³⁶ МУУТА, ф. 85, д. 1, х.н. 1104.

VIII Богд Жавзандамба хутагт Эх дагины шүтээнийг залах сүмд нэр шагнасан тухайд

Х. Мэндсайхан

Чөлөөт судлаач, Улаанбаатар, Монгол Улс

Х. Мэндсайхан

О даровании Джебцзундамба-хутухтой VIII названия храму, посвященному Матери-дакини государства

После революции 1911 г. для Монголии было очень важно утвердить свою политическую и экономическую независимость. В то время доходы государственного бюджета поступали от таможен, аренды и налогов, что отмечено в исторических документах и трудах исследователей. В то время представители правящей знати – ханы, ваны, гуны, бэйлэ и бэйсэ добровольно жертвовали определенную часть своих доходов для поддержки государственной казны. Богдо-хан такие меры высоко ценил и награждал их чинами и т.д. В тринадцати поколениях представители Золотого рода Хиад последовательно управляли хошуном Дайчин-жонон-вана¹ в Монголии. Двенадцатым из них был Тунгалаг-ван Тумэнтогтох Базарсад. В 1913 г. в знак почтения к Матери-дакини государства (жена Богдо-хана Ц. Донгдогулам²) в своем хошуне он за свой счет создал храм для почитания на реке Чандмань и пожертвовал деньги в государственную казну. Богдо Джебцзундамба-хутухта VIII дал этому храму название Их-Амгалант-номын-тив (Весьма спокойная страна Учения), присвоил Базарсаду звание *жонон* и наградил почетным украшением головного убора в виде двуглазого павлиного пера, которое обозначало его высокий чин и статус. Изучение этого процесса показало, что награды в монгольской государственной политике того времени использовались для поощрения патриотизма и в качестве стимулов для повышения эффективности работы государственных чиновников. Руины этого храма находятся в устье реки Чандмани примерно в 50 км к северо-западу от сомона Умнүдэлгэр Хэнтэйского аймака. Местные жители называют это место «долина Чойлин», или «Дэчинчойлин». По-монгольски это означает «Спокойная страна учения». Есть устные известия о том, что там жил Юмаа – отец Дондогулам, и сама она родилась там. Однако имя данной святыни не упоминается в архивных источниках. Необходимы дополнительные детальные исследования соответствующих источников для установление исторической истины.

1911 оны хувьсгалын дараа Монгол улс тусгаар тогтнолоо баталгаажуулахад улс төр, эдийн засгийн бие даасан бүрэн эрхт байдал нэн чухал байв. Ийм нөхцөлд улсын нэгдсэн төсвийг гааль, түрээс, албан татвараас бүрдүүлснийг түүхийн баримтууд болон судлаачдын бүтээлд тэмдэглэжээ. Тэр үед хан, ван, гүн, бэйл, бэйс зэрэг хэргэм зэрэгтэй хууль дүрмийн хэмжээнд зохих эрх ямбыг эдэлдэг эрх мэдэлтнүүд сайн санааны үүднээс улсын сангийн хөрөнгө мөнгийг аривжуулахад өөрийн хөрөнгөөс тодорхой хувийг хандивлаж байв. Ийм үйл хэргийг Богд эзэн ихэд үнэлэн зэрэг дэвийг ахиулах зэргээр шагнан урамшуулдаг байв. Үүнтэй холбогдуулан Сэцэн хан аймгийн Жонон засгийн хошууны Тунгалаг ван Базарсад улсын санд мөнгө хандивлаж, Эх дагина Дондогдуламын шүтээнд зориулж нэгэн лаврин байгуулсан талаар өгүүлэх юм.

Kh. Mendsaikhan

On the bestowal of official name for the State Great Dakini temple by the 8th Bogd Jebtsundamba Khutuktu

Based on some oral sources, we recently found that in 1913 Tungalag Gung established a labrang temple for the State Dakini Mother Dondogdulam. This object of worship was established at the bank of the Chandmani River, which is located on the territory of present-time Umnudelgerekh Sum of Khentii Aimag of Mongolia. Based on an archive document, it was proven that the Bogd Khaan bestowed the official name for this temple and the title Beise to Tungalag Gong. This was an example of the Bogd Khaan's policy to support Mongolian patriotism and uplift responsibilities of officials using various awards. It will be important to prove that the Chandmani River was actually Dondogdulam's birthplace and to study this «The Great Bliss Dharma Land» Temple.

1911 оны хувьсгалын дараа Монгол улс тусгаар тогтнолоо баталгаажуулахад улс төр, эдийн засгийн бие даасан бүрэн эрхт байдал нэн чухал байв. Ийм нөхцөлд улсын нэгдсэн төсвийг гааль, түрээс, албан татвараас бүрдүүлснийг түүхийн баримтууд болон судлаачдын бүтээлд тэмдэглэжээ. Тэр үед хан, ван, гүн, бэйл, бэйс зэрэг хэргэм зэрэгтэй хууль дүрмийн хэмжээнд зохих эрх ямбыг эдэлдэг эрх мэдэлтнүүд сайн санааны үүднээс улсын сангийн хөрөнгө мөнгийг аривжуулахад өөрийн хөрөнгөөс тодорхой хувийг хандивлаж байв. Ийм үйл хэргийг Богд эзэн ихэд үнэлэн зэрэг дэвийг ахиулах зэргээр шагнан урамшуулдаг байв. Үүнтэй холбогдуулан

Сэцэн хан аймгийн Жонон засгийн хошууны Тунгалаг ван Базарсад улсын санд мөнгө хандивлаж, Эх дагина Дондогдуламын шүтээнд зориулж нэгэн лаврин байгуулсан талаар өгүүлэх юм.

Богд хаан Эх дагины шүтээнийг залах сүмд нэр шагнасан тухай

Эх дагины лавринд нэр шагнасан тухайд өгүүлэхийн өмнө Тунгалаг бэйсийн угсаа гарвалыг товч дурдвал, 1689 Шолойн хоёрдугаар хөвгүүн Цэвдэн сэцэн жонон засаг болж бэйс цол хүртэж, 1692 онд хошуу, сум захирах тамга олгосон байна. Тус хошууны засаг ноёноор боржигод овог, хиад ясны алтан ургийн угшлын 13³ засаг ноён үе залгамжилжээ. Тэдний арванхоёр дахь нь Түмэнтогтохын Тунгалаг ван Базарсад юм. Тэр 1907–1914 онд засаг, улсад туслагч гүний зэргээс үе улиран бэйл, засаг төрийн жүн ван, эрдэнэ цол, гурван нүдний тогосын отго шагнуулж, Бүгд ерөнхийлөн захирах яамны дэд сайд болов⁴.

1913 онд Тунгалаг ван улсын санд дөрвөн зуун лан мөнгө хандивлахын хамт өөрийн харьяат хошуунаас Улсын дагина тодорсонд талархаж түүний шүтээнийг залах дөрвөн жан⁵ лавринг хувийн хөрөнгөөр Чандмань голд барьж дуусгажээ. Улмаар намрын сүүлийн хорин гурваны пүрэв гараг, гал үхэр энэ өдрийн туулай буюу бичин цагт шүтээнийг залах ёслолын ажлыг үйлдэхээр тогтоожээ⁶. Энэ тухайд бас түүхч, доктор Д. Энхэцэцэг⁷ судалгааны бүтээлдээ дурдсан байдаг.

Архивын холбогдох баримтаас ишлэвэл «...Жавзандамба хутагт дэд сайд, жонон бэйл Тунгалагийн үчин зүтгэлээр бүтээн байгуулсан Улсын эх дагины хөдөө тугдамын⁸ шүтээнийг залах лаврин сүмд «Их Амгалант номын тив»⁹ нэр шагнасан байна. Харин Эх дагины «Шүтээн»-ий нэрийг дурдаагүй байна.

Бид Чандмань голд уг лавринг байгуулсан эсэхийг тодруулах зорилгоор эдгээр баримтуудыг эх сурвалж болгон аман түүхийн судалгаа хийх зорилгоор 2015 оны 6 дугаар сард Хэнтий аймгийн Өмнөдэлгэр суманд очиж¹⁰, өндөр настан Сэдэдийн Базаргарьд (87 настай), Ширнэн (70 настай), Содномбалжирын Баяраа

(69 настай), мөн сумын уугуул иргэн эдүгээ Улаанбаатар хотод оршин сууж буй гавьяат нисгэгч Сэнгийн Жанар (86 настай) нартай уулзаж ярилцав.

Өндөр настан С. Баяраа: Брайвүн хийдийн лам байсан Мөнхбаярын Товуу, хөх Жамбал, маарамба Дандаржав, лам Дамбын Намсрайжав, Лувсанцэрэн нараас сонссон зүйлээ ярихдаа: «1923 онд Богд хатантайгаа Балданбрайвүн хийд, Чандмань голд 3 удаа ирсэн, Чандмань голыг Бууралын нарийн хөндий, Чойлонгийн нарийн хөндийн гэдэг байсан. Энд хатанд зориулж барьсан хурлын газар байсан гэдэг, одоо суурь нь үлдсэн».

С. Жанар гуай: «Юмаагийн Цэнд гэдэг айлд Дондогдулам хатан мэндэлсэн гэдэг. Чандмань голд хатанд зориулж байгуулсан хурлын газар байсан. Энэ амыг Дэчинчойлонгийн хөндий ч гэж бас хэлдэг. Энэ талаар миний багш байсан Бадамдаш гэж хүн надад ярьж байсан. Бадамдаш багшийн дүү Цэрэнханд 78 настай байх, одоо Багануурт байдаг. Энэ хүн зарим зүйлийг сайн мэдэх байх. Намайг бага залуу байхад 1954 онд Чандмань гол устай байсан. Энэ амны дээд хэсэг рүү Дондогдулам хатныг төрсөн гэж ярьдаг. Мөн Эх дагинад зориулж байгуулсан лаврингийн хойд талд Гадаад яамны гадаад харилцааны ажилтан бэлтгэдэг дөрвөн байшин байсан түүний суурь нь байх ёстой» хэмээн тус тус ярьцгаасан юм.

Бид өндөр настан С. Баяраа гуайгаар замчлуулан Өмнөдэлгэр сумаас баруун хойш 50 км-т орших Чандмань гол руу очиход он цагийн уртад шороонд булагдаж бүдгэрсэн сүмийн туурийн мөр, суурийн чулуунууд байв. Эдгээр хүмүүсийн ярианд дурдагдах «Дэчинчойлин», «Чойлин» гэх төвд үгийг монголчилбол, «Их амгалант номын тив» гэсэн утгатай үг байгаа нь уг лаврин сүмийн газар мөн болохыг бататгав.

С. Жанар гуайн ярьсан Гадаад харилцааны сургуулийн талаар лавшруулан судалсан боловч батлах баримт одоогоор олдоогүй байна. Харин лаврингийн тууриас хойшоо 1 км орчимд Дондогдулам хатны эцэг Юмаагийн Цэндийн бууц байдаг тухай бас нутгийн олон хүмүүс ярьж байгаа нь аман хэлбэрээр уламжлагдсан бололтой.

Тунгалаг ван Базарсад нь «...хошуу ноён байхдаа Сүмбэрийн ар, Сайхан Өндөрийн өвөрт өөрийн модон лаврин байгуулж, түүнээ

түшиглүүлэн Дэчинчойлин шүтээн бүтээлгэн, тайга нохой, тоть шувуу, зэрлэг ан гөрөөс, жигүүртгэн шувууны амьд үзэсгэлэн байгуулсан»¹¹ тухай мэдээ ч бас байдаг. Ийнхүү 1913 онд Улсын эх дагины шүтээнийг залах үйл хэрэгтэй нэгэн цагт холбогдох баримтыг дашрамдуулан дурдахад «3 (1913) дугаар оны 10 дугаар сард Улсын эх дагина лагшин давхар учир баярлалдаж, өдөр бүр мандал өргө»¹²-ж буй тухай баримт юм. Энэ үйл явдлууд давхацаж буйг онцлон тэмдэглэе. Энэ талаар Жонон вангийн нутагт төрж өссөн эмгэн Жамцын Шагдарсүрэн гуай Эх дагины талаар «тэр авхай гэдсэндээ нэг хүүхдийг гурван жил тээгээд...»¹³ төрүүлж чадаагүй тухайд өгүүлжээ.

Тунгалаг бэйс лавринг бүтээн байгуулсныхаа дараа VIII Богд Жавзандамба хутагтад өргөсөн бичигтээ:

«Би урьд хишиг тараах Зарлигаар бэйлийн зэрэг хос нүдний тогосын отго үе улиран жонон цол шагнуулсан. Одоо надад Улсын санд мөнгө хандивласанд үе улиран жүн вангийн зэрэг шагнав. Миний дээд үеийн эцэг өвгөдийн «Эрдэнэ» цолыг эдүгээ хөвгүүн болсон надад нэмж хүртээх»¹⁴-ийг хүссэн байна. Үүний хариуд Олноо өргөгдсөний гуравдугаар (1913) оны арван сарын хорин есөнд Богд эзэн «Улсын Эх дагины төрсөн газрын харьяатад холбогдсон нь онц ялгавартай»-г тодотгон дурдаад үе улиран жүн вангийн хэргэм, «Эрдэнэ» цол шагнагн гурван нүдний тогосын отгийг Тунгалагт хадгалуулах Зарлиг буулгажээ»¹⁵. Эл баримтад «онц ялгавартай»-аар хэргэм зэрэг олгож буйг эргэцүүлвэл, Эх дагины төрсөн нутаг нь Дайчин жонон засгийн хошуу бөгөөд Хиад ясны алтан ургийн угшлын 13 засаг ноёны үе залгамжилсан, нөгөөтэйгүүр засаг Тунгалаг өөрийн хөрөнгөөр Эх дагины шүтээнд лаврин байгуулсан зэрэгт Богд эзэн хүндэтгэлтэйгээр хандсан хэрэг болов уу.

Дашрамд өгүүлэхэд, судлаачид бүтээлдээ VIII Богд Жавзандамба хутагт Дондогдулам нарыг «...1895 оны орчим... танилцахад <...> Жонон ван Цанлигдоржийн хатан ихээхэн үүрэг гүйцэтгэсэн нь хэргэм зэрэг, албан тушаал ахихын хамт нутаг хошууны ард олныг алба татвараас хэлтрүүлэх гэсэн Цэцэн хан алсын хараатай бодлоготой холбоотой...»¹⁶ гэх зэргээр өөрийн үзэл бодлын үүднээс дүгнэсэн байдаг. Түүнчлэн Богд хааныг шашин номын ёсыг

зөрчин гэрлэснээр ард олон шүүмжлэлд өртсөнийг ч дурдсан байна. Эдгээр аман түүхийн мэдээг баглах архивын баримт хараахан олдогогүй боловч Дондогдуламыг «Улсын Эх дагина»-д өргөмжилснөөс хойшх үеийн мэдээ Монгол Улсын Архив, Үндэсний номын санд хадгалагдаж байна.

Богд Жавзандамба хутагт Дондогдуламыг өөрийн хатнаар өргөмжилсөн нь Хаант засаглалтай Монгол улсад «Хаан үгүй Төр», «Хатан үгүй Хаан» байж болохгүй гэсэн бичигдээгүй хууль үйлчилж байсныг нэг талаас үгүйсгэх аргагүй юм. Тэрээр хатантан «Шашин төрийг хослон өрнүүлэгч улсын Эх дагины тамга» гэсэн тамга барьж хэрэг шийдвэрлэж¹⁷ байсан нь төр, шашны хэрэгт зохих үүрэг хүлээснийг тодотгоно.

Дүгнэлт

Тунгалаг бэйсийн Улсын Эх дагины шүтээнийг залах лаврин байгуулсан талаарх баримтыг нягтлан дүгнэвэл:

Олноо өргөгдсөн Монгол улсын төрийн бодлогод «хөхиүлэн шагнах»-ыг эх оронч сэтгэлгээг дэмжих, төрийн хэргэм зэрэгтэй тушаалтны үүрэг хариуцлагыг сайжруулахад урамшууллын нэгэн арга болгон хэрэглэсэн нь гүн Тунгалагийг Эх дагины шүтээнд зориулан байгуулсан сүмд нэр шагнаан түүний зэрэг дэвийг ахиулсан эл баримтаар нотлогдов.

Эх дагины «шүтээн»-ийг залсан эл сүмийг байршилыг архивын сурвалж мэдээнд тулгуурлан тогтоосон нь Монголын түүх-соёлын дурсгалыг баяжуулах төдийгүй цаашид Хэнтий аймгийн Өмнөд-элгэр сумын Чандмань голд дурсалын хөшөө байгуулвал бүс нутгийн аялал жуучлалын хөгжилд хувь нэмэр оруулах юм.

Дондогдулам хатныг «Чандманий гол»-д төрсөн тухай аман мэдээг архивын сурвалжаар нотлон тогтоох нь Монголын түүхийн судалгаанд нэгэн шинэ хуудас нэмэгдэх юм. Нөгөөтэйгүүр өгүүлэн буй Улсын дагины «Шүтээн»-ний нэрийг архивын баримтад дурдаагүй нь цаашид энэ талаар гүнзгийрүүлэн судлах шаардлагатай байна.

Эх сурвалж

Гомбосүрэн Э. 2007. Эрдэнэ дайчин чин ван Намсрайжавын Цогбадрах. Улаанбаатар.

Баруун хязгаарыг тохинуулах сайд Ялгуусан хутагтын Шанзав эрдэнэ бишрэлт засагт хан, Далай жонон засаг хошууд зэрэг олон газар явуулсан бичиг хуулга данс. Дотоод яамны дэд сайд Хан Хэнтий уулын чуулганы дарга чин вангийн зэрэг сэцэн засаг төрийн жүн вангийн бичиг (МУТТА. Ф. ХА31. Д.1. Х.н. 148. Н. 2; МУТТА. Ф. ХА48. Д. 1. Х.н. 18. Х. 46).

МУТТА – Монгол Улсын Түүхийн Төв Архив, Улаанбаатар.

Нийслэл Хүрээний Шашин төрд туслах сайдуудаас дэд сайд жонон бэйл Ту-ийн Улсын Эх дагины хөдөө тугдамын шүтээнийг залах шинэ байгуулсан лаврин сүмд нэр шагнуулахыг гуйн айлтгаад зарлиг «Их амгалант номын тив» хэмээн нэр шагнагтун хэмээснийг хичээнгүйлэн дагаж явуулахаар зохих газраа явуулан тушаагаад мэдэгдэн ирсэн хэрэг (МУТТА. Ф. ХА2. Д. 1. Х.н. 163. Н. 1).

Пүрэвдорж М. 1993. Хөвчийн жонон вангийн хошуу (1688–1990). Өндөрхаан.

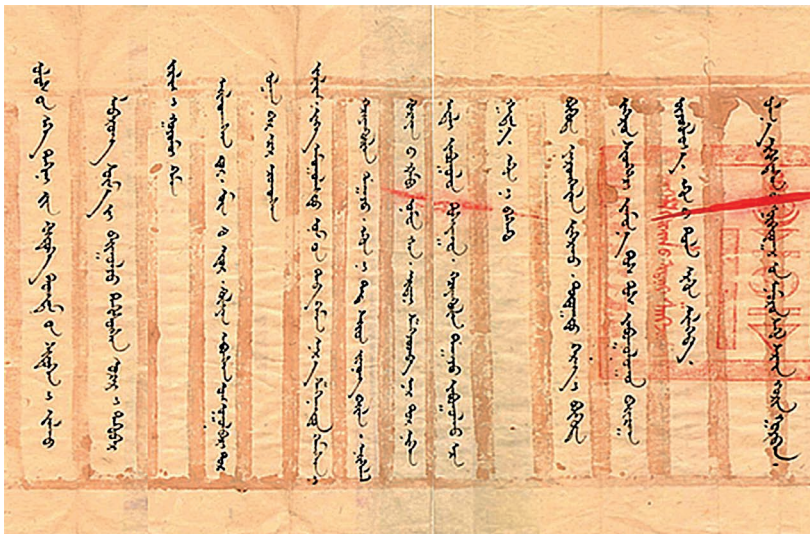
Сайд да-аас уламжлан Бүгд ерөнхийлөн захирах яамнаас харьяат яамны дэд сайд жонон ван вангийн хэргэм болгож Эрдэнэ цол шагнаж гурван нүдний тогосын отог хадгалахтун хэмээснийг сийрүүлэн тушаасан хэрэг (МУТТА. Ф. ХА34. Д. 1. Х.н. 323. Н. 21).

Урангуа Ж. 2011. Монгол төрийн соёрхол (1911–1921). Улаанбаатар.

Энхцэцэг Д. 2011. Улсын Эх дагина. Улаанбаатар.

Хавсралт

Нийслэл Хүрээний Шашин төрд туслах сайдуудаас дэд сайд жонон бэйл Ту-ийн Улсын Эх дагины хөдөө тугдамын шүтээнийг залах шинэ байгуулсан лаврин сүмд нэр шагнуулахыг гуйн айлтгаад зарлиг «Их амгалант номын тив» хэмээн нэр шагнагтун хэмээснийг хичээнгүйлэн дагаж явуулахаар зохих газраа явуулан тушаагаад мэдэгдэн ирсэн хэрэг (МУТТА, ХА2, д. 1, х. н. 163, н. 1)

Лаврин-эх баримт.

ulus-un eke dagini-yin ködege tuydam-un sitügen-i ĵalaqu
labarong süm-e-yi bayiylĵu tegüsügen uĉar-i tegüber
ĵarliy-i ĵuyumui kemen
ayiladqaysan-dur. mön kü edür. küliyen abuysan uy nuylburi-tur
ulayan bir-iyer ĉoquysan

jarliy. yeke amuyulangtu nom-un tib kemen ner-e šangnaytun kemegsen-i

kičiyenggüilen dayaju. egün-i ded sayid jinong beyile. neyislel küriyen-ü kambo nomun qan. erdeni šangjodba nar-tur nigen adali yabuyulun tusiyayad. kičiyenggüilen dayaju yabuyulqu-ača yadan-a. egüni basakü

bügüde yerüngkeyilen jakirqu. dotuyadu kereg-i бүгүде jakirun sidkegči yamun-a tus tus yabuyuluyad bayičayan üjügülüy-e. egün-ü tula ergün ilegebe.

olan-a ergügdegsen-ü yurbaduyar on namurun segül sarayin qorin yurban.

Их Амгалант номын тив сүмын балгас.

Чандмань гол.

ЗҮҮЛТ БА ТАЙЛБАР

- ¹ По новому административно-территориальному делению Монголии 1923 г. хошун Джонон-дзасака стал называться назывался хошуном Биндэръяа-хан-уул аймака Хан-Хэнтий-уул. В его состав входили следующие девять сомонов: Баянхутаг, Баян-Улзийт, Баян-Адрага, Баруунбаян, Биндэръяа-хан, Дэлгэр-хан, Жинс, Сумбодовдон и Тумэнжаргалант. По новому административно-территориальному делению 1931 г. хошуны перестали существовать, остались аймаки и сомоны. Согласно современному делению, это сомоны Умну-Юдэлгэр, Батширээт, Биндэр и Баян-Адарга.
- ² Дондогдулам родилась в 1874 г. в семье Цэнда. Цэнд был аратом хошуна Джонон-вана Цогбадраха Сэцэнханского аймака.

- ³ Жонон вангийн хошууны арван гурван засаг – 1. Сэцэн жонон Цэвдэн бэйс, 2. Алдар (Цэвдэнгийн хөвгүүн), 3. Цэрэнбум (Алдарын ахмад хөвгүүн), 4. Гэлэгбампил (Цэрэнбумын ахмад хөвгүүн), 5. Гомбожав (Гэлэгбампилийн ахмад хөвгүүн), 6. Сэнгэдорж (Гомбожавын ганц хүү), 7. Гомбожав (Сэнгэдоржийн ганц хөвгүүн), 8. Гончигцэрэн (Гомбожавын ахмад хөвгүүн), 9. Цанлигдорж (Гончигцэрэнгийн төрсөн дүү), 10. Лувсандаш (Цанлигдоржийн ахмад хөвгүүн), 11.Түмэнтогтох (Гончигцэрэнгийн ахмад хөвгүүн), 12. Тунгалаг (Базарсад) – Түмэнтогтохын ганц хөвгүүн. 13. Намсрайжавын Цогбадрах.
- ⁴ Гомбосүрэн, 2002, т. 27.
- ⁵ 1 жан = 10 чий = 3 м.
- ⁶ Дотоод яамны дэд сайд Хан Хэнтий уулын чуулганы дарга чин вангийн зэрэг сэцэн засаг төрийн жүн вангийн бичиг (МУТТА, ХА31, д. 1, х.н. 148, н. 2).
- ⁷ Энхцэцэг, 2011, т. 64.
- ⁸ Тугдам – байшин, өргөө.
- ⁹ Нийслэл Хүрээний Шашин төрд туслах сайдуудаас дэд сайд жонон бэйл Ту-ийн Улсын Эх дагины хөдөө тугдамын шүтээнийг залах шинэ байгуулсан лаврин сүмд нэр шагнуулахыг гуйн айлтгаад зарлиг "Их амгалант номын тив" хэмээн нэр шагнагтун хэмээснийг хичээнгүйлэн дагаж явуулахаар зохих газраа явуулан тушаагаад мэдэгдэн ирсэн хэрэг (МУТТА, ф. ХА, 2, д. 1, х.н. 163, н. 1).
- ¹⁰ О. Сүхбаатар, О. Мэндсайхан хээрийн судалгаанд орол цогчид.
- ¹¹ Пүрэвдорж, 1993, т. 40.
- ¹² Баруун хязгаарыг тохинуулах сайд Ялгуусан хутагтын Шанзав эрдэнэ бишрэлт засагт хан, Далай жонон засаг хошууд зэрэг олон газар явуулсан бичиг хуулга данс (МУТТА, ф. ХА48, д. 1, х.н. 18, х. 46).
- ¹³ Пүрэвдорж, 1993, т. 39.
- ¹⁴ Сайд да-аас уламжлан Бүгд ерөнхийлөн захирах яамнаас харьяат яамны дэд сайд жонон ван. вангийн хэргэм болгож Эрдэнэ цол шагнаж гурван нүдний тогосын отог хадгалахтун хэмээснийг сийрүүлэн тушаасан хэрэг (МУТТА, ХА34, д. 1, х.н. 323, н. 21).
- ¹⁵ Сайд да-аас уламжлан Бүгд ерөнхийлөн захирах яамнаас харьяат яамны дэд сайд жонон ван вангийн хэргэм болгож эрдэнэ цол шагнаж гурван нүдний тогосын отог хадгалахтун хэмээснийг сийрүүлэн тушаасан хэрэг (МУТТА, ХА34, д. 1, х.н. 323, н. 21).
- ¹⁶ Пүрэвдорж 1993, т. 39-40.
- ¹⁷ Урангуа, 2011, т. 56.

VIII Богдын лагшинг Гандан хийдэд залсан тухай

Г. Идэрмаа

Монгол Улсын Дээд Сургууль, Улаанбаатар, Монгол Улс

Г. Идэрмаа О ритуале погребения Богдо-гэгэна VIII в монастыре Гандан

В исследованиях биографии теократического монарха Монголии – Богдо-гэгэна Джебцундамба-хутухты VIII – относительно слабо освещены вопросы, касающиеся ритуалов, совершавшихся после его кончины. В данной статье на основе документов Монгольского национального архива и мемуаров известных личностей сделана попытка обобщить и систематизировать сведения об этом и, в частности, о переносе тела скончавшегося Богдо Джебцундамбы VIII в монастырь Гандан в Урге, а также о траурных мероприятиях монгольского правительства. Сообщается о бальзамировании тела и его помещении в субурган (ступу) согласно монгольской традиции. Документы Монгольского национального архива показывают, что монголы, включая правительственных чиновников, со всей искренностью принимали участие в похоронных ритуалах, что означало дань глубокого уважения Богдо-гэгэну.

Бурханы шашны хутагт, хувилгааны лагшинг үүрд тахин дээдлэхийн тухайд шарилыг суваргад залах, занданшуулах зэрэг зан үйл үйлдэж байжээ. Монгол улсын үндэсний төв архивын сан хөмрөгт Халхын шарын шашны тэргүүн Богд Жавзандамба хутагтын I–VIII дүрийн жанч халсан болон лагшин-г суваргад залсан, хойдын буяныг хэрхэн үйлдэж байсныг улируулан шинжлэх цөөнгүй баримт үлдэж хоцорчээ. Жавзандамба хутагтын намтар, түүхийг судалсан судалгааны бүтээлүүдээс харахад Богдыг жанч халсны дараа чухам ямар зан үйл үйлдэж байсан талаарх асуудал харьцангуй бага тусгагдсан байна. Энэ өгүүлэлд Монгол улсын үндэсний төв архив, Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын төвд буй баримт хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан Халхын VIII Богд Жавзандамба хутагтын лагшинг занданшуулан шүтээн болгож Гандан хийдэд залж, төр ёсоор хүндэтгэл үзүүлж байсан тухай товч өгүүлэхийг хичээсэн болно.

G. Idermaa

On the ritual of the 8th Bogd Gegeen burial in the Gandan Monastery

Studies on the biography of the theocratic monarch of Mongolia, the 8th Bogd Gegeen Jebtsundamba Khutuktu, contain relatively scarce data concerning relevant rituals after his death. This article, based on documents of the Mongolian National Archive, aims at generalizing and systematizing information on this subject, in particular, on the transference of his body to the Gandan Monastery in Urga, as well as on funeral ceremonies by the Mongolian Government. Data on embalming the body and its placement into the suburgan (stupa), according to the Mongolian tradition, are provided. Information about acts of charity in connection with the death of the 8th Bogd Gegeen is given.

Халхын шарын шашны тэргүүн VIII дүрийн Богд Жавзандамба хутагтын бие 1923 оны сүүлчээс чилээрхэж, зурхайч, төлөгч, мэргэч, лам хувраг нар ганжуур эргүүлэх, түмэн гэлэнгийн хайлан хуруулах зэрэг зүйл бүрийн гүрэм уншиж, аврал эрсэн хэдий ч хааны лагшин¹ илааршилгүй 1924 оны 4 сарын 17-ны өдрийн барс цаг²-т жанч халжээ. Энэ тухай Жавзандамба хутагтын шавийг захирах яамнаас 1924 оны 5 сарын 1-ний өдөр Ардын Засгийн газарт өргөсөн бичиг³:

«Манай Халх даяарын тахиглан шүтсэн язгуурын ачит багш Очирдара Богд Жавзандамба хутагт хаантны лагшин ноднин өвөл цагаас хүндэд чилээрхэхийн дүрийг үзүүлсэн. Хамба, цорж, лам нар, олон зурхайч нараас аврал гүрэм эрж, өдөр шөнийг бодохгүй шаардан төвлүүлж, зүйл зүйлийн эм өгүүлсэн. Шавдан батдахын хутаг гуйж даншиг мандал өргөсөн. Бие нь бага зэрэг илаарь тунгалаг болсон ч ойрын өдрөөс лагшингийн чилээ улмаар хүндэрч, хоолойн гэгээний тус газар шарх зооглож, зоог таалахгүй болмогц бидний газраас эл учрыг зохих газруудад сонсгон, аль чадах чинээгээрээ санаа болгоомжлон, бурхан сахиусанд даатган тахиж, гүрэм ном үргэлжлүүлэн уншуулж, залбирлыг харьяат оточ, эмч нарт тулгаж засуулан атал тунгалаг тодорхой болсонгүй асаар Очирдара

багш хаантан маань энэ дөрвөн сарын 17-ны өдрийн барс цагт жанч халав»⁴ хэмээжээ.

Тухайн үеийн түүхэн үйл явдалд биеэр оролцож байсан Дилова хутагт Жамсранжав бээр «Ар Монголын улс төрийн дуртгалд» бүтээлдээ «...Зуны тэргүүн сарын арван долооноо Богд хаан нирваан дүр үзүүлэв»⁵ хэмээн тэмдэглэсэн нь архивын баримттай дүйж байна.

Ардын Засгийн газар Богд хаан жанч халсан тухай мэдээг хүлээн авсны дараа яаралтай хуралдаж, ёслол зэргийг хэрхэн гүйцэтгэх явдлыг хэлэлцээд дараах шийдвэрийг гаргажээ. Үүнд: Хутагтын шарилыг хэзээ, хаана, хэрхэн залах зэрэг явдлыг харьяат хамба, шанзудба нарын газраас эрхлэн гүйцэтгэх; Хутагтын хойтын буян номын үйлд улсаас 3000 лан гаргах; Олон яам, албаны газрууд 3 өдөр аливаа албан хэрэг шийтгэхгүй байх; Олон нийтээр 21 хоног баяр цэнгэл үйлдэхгүй бэлэвсрэх ёсыг гүйцэтгэх; Шарилыг залах өдөр цэрэг жагсаан ард олноор их ёслолыг явуулах; Хааны тамга өргөмжлөлийг Засгийн газраа шилжүүлэн залах зэрэг болно. Энэ тухай Олноо өргөгдсөний арван дөрөвдүгээр он 4 сарын арван долоон бөгөөд таван сарын хорины өдөр, Ардын засгийн газраа хурлын олон гишүүд хуралдаж зөвлөлдөн тогтоосон арван тавдугаар хурлын бичигт:

«Нэгдүгээр зүйл: Бидний улсын Богд хаан Жавзандамба хутагт энэ оны дөрвөн сарын арван долооны барс цагт нэгэнтээ таалал төгссөн учраа, одоо ёслол зэргийг хэрхэн гүйцэтгэх явдлыг хэлэлцээд, гүнчүгийн хурал номын зүйл ба, шарилыг хэзээ, хаана, хэрхэн залах зэрэг явдлыг харьяат хамба шанзудба нарын газраас эрхлэн гүйцэтгэхээс гадна, энэ өдөр улсын сангаас нэгэнтээ мандал өргөсөн ба тушаан өргөхөөр тогтсон боловч завдсангүй тул одоо улсын сангаас гурван мянган лан гаргаж, гүнчүгийн хурал номд оролцуулан гүйцэлдүүлэх ба олон яам албаны газрууд маргаашнаас эхлэн гурван өдрийн албан хэрэг шийтгэхгүй олон нийтээр хорин нэгэн хоног баяр цэнгэл үйлдэхгүй бэлэвсрэх ёсыг гүйцэтгэх ба дараа шарилыг залах өдөр цэрэг жагсаан ард олноор их ёслолыг явуулах, басхүү хааны тамга өргөмжлөлийг засгийн газраа шилжүүлэн залж, улсын их хурал хуралдахын инар улсын дээд эрхийг Ардын

Засгийн Газраа түр хадгалбаас зохих явдлыг Дотоод Явдлын Яамнаас эрхлэн гүйцэтгэж нийтээр зарлан даган явуулахаар тогтоов»⁶.

Хэмээсэн бол МАХН-ын Төв Хорооны тэргүүлэгчдийн Олноо өргөгдсөний 14-р он 6-р сарын шинийн нэгний өдөр хуралдсан хурлын тогтоолд:

«...Дөрөвдүгээр нэмж хэлэлцсэн нь, Төв Хорооны ерөнхий хэлтсийн өргөсөн нь, Засгийн газрын 15 дугаар хуралд, Богд хаан Жавзандамба хутагт энэ оны дөрвөн сарын 17-ны өдрийн барс цагт нэгэнт таалал төгссөн тухай хэлэлцээд, хааны тамгыг Засгийн газраа шилжүүлэн залж, Улсын их хурал хуралдахын инар Улсын дээд эрхийг Ардын Засгийн газарт хадгалахаар тогтсон, үүнд хянаваас аливаа ардын эрхтэй улс болбоос цөм Бүгд найрамдах засгийг явуулах боловч манай Монгол орон цагийн байдал дор нийцүүлэн, Богд Жавзандамба хутагтыг хаан дор хэвээр өргөмжилж, Ардын эрхтэй хэмжээт цаазат засгийг явуулсан нь, эдүгээ Богд хаан нэгэнт таалал төгссөн учир, зүй нь одоо чухам Ардын эрхтэй улсын ёсонд нийлүүлэн Бүгд Найрамдах засгийг явуулбаас зохих боловч уу хэмээн өргөснийг хэлэлцээд, энэ зүйтэй боловч Бүгд хуралд хянан хэлэлцүүлбээс зохих тул, даруй бүгд хурлыг хуралдуулахаар хэлэлцэн тогтов...»⁷ гэж тус тус тэмдэглэжээ.

Ийнхүү Халхын шарын шашны тэргүүн VIII Богд Жавзандамба хутагт жанч халсны дараа монголчууд нийтээр 21 хоног бэлэвсрэх ёсыг гүйцэтгэн, ямар нэгэн баяр ёслол хийхгүй, Богд гэгээний хойтын буянд хурал ном айлджээ. Монгол Ардын Засгийн газар, МАХН-ын Төв Хороо буюу тухайн үеийн төр, засгийн удирдлагууд Богд хааны лагшинг хэзээ, хаана, хэрхэн залах, ёслол үйлдэх зэргийг хэрхэн гүйцэтгэх явдлыг «онц хүндэтгэн үзэж» байжээ.

VIII Богдын лагшинг Гандан хийдэд залсан нь

Богд Жавзандамба хутагт жанч халсны дараа гэгээний лагшин (шарил)-г хаана, хэрхэн залсан тухай судалгааны бүтээлүүдэд дараах байдлаар өгүүлжээ. Үүнд, Г. Жамсранжав «VIII Богд хаан» номдоо «Ардын Засгийн газар хутагтын шавь нарыг захирах яамны саналыг үндэс болгон, бурхан, ном хуруулах, шарилыг суваргалах,

шинэ дүрийг тодруулахад татгалзах зүйлгүй, харин тусгай хүн яаралтай томилж, уурын тэрэг хөлөглүүлэн Банчин Богдод баралхья гэх нь хэрэг явдлыг шуурхайлья гэснийх биз»⁸ гэсэн бол.

Германы монголч эрдэмтэн У. Баркманн «Монголын түүх» хэмээх бүтээлдээ «Богд хааныг таалал төгссөнөөс хойш 21 хоногийн хугацаанд орон даяар гашуудал зарлах үеэр тусгай мэргэшсэн оточ лам нар Богд гэгээний лагшинг давсаар занданшуулж хатаагаад хуудсан алт, мөнгө сэлтээр чимэн шууж, Гандан хийдэд залсан байна»⁹.

О. Батсайхан «Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба» судалгааны бүтээлдээ «Ардын Засгийн газар хутагтын шавь нарыг захирах яамны саналыг үндэс болгон, бурхан, ном хуруулах, шарилыг суваргалах, шинэ дүрийг тодруулахад татгалзах зүйлгүй хэмээсэн байна»¹⁰ гэж тус тус тэмдэглэжээ.

Эндээс харахад, судлаачид Богдын шарилыг суваргад залсан, занданшуулж Гандан хийдэд залсан хэмээн үзжээ. Харин Богдын шарилыг чухам хэдийд Ганданд залсан, ёс уламжлал, ямар зан үйл гүйцэтгэж байсан зэрэг нь төдий л тодорхой бус байна. Бид Үндэсний Төв Архиваас уг асуудлыг тодруулж болохуйц зарим баримтыг олж үзсэн юм.

Архивын баримтыг үндэслэвэл, Засгийн газраас заан тушаасны дагуу Жавзандамба хутагтын шавь нарыг захирах яам, дөрвөн аймаг, Засгийн газрын зэрэг төлөөлөгч нар Богдын шарилыг суваргалан хойт дүрийг тодруулах тухай хэлэлцээд Монгол улсын 14-р (1924) оны зуны сүүл сарын 13-нд тусгай тогтоол гаргажээ. Уг тогтоол ёсоор Богд гэгээний шарилыг Гандантэгчэнлингийн газарт урьд тавдугаар, долдугаар дүрийн шарилын адилаар суварга сүм үйлдүүлж залах явдлыг одооноос идэвхийлэн үүсгэн шийтгэх ба үүнийг харьяат хутагтын шавь нарыг захирах яамнаас эрхлэн гүйцэтгэн шийтгэхээр болжээ.

Шавь яам, дөрвөн аймаг, Засгийн газрын зэрэг төлөөлөгч нараас Богдын шарилыг суваргалан хойт дүрийг тодруулах тухай хэлэлцэн тогтоосон тогтоолд:

«Монгол улсын арван дөрөвдүгээр оны зуны сүүл сарын арван гуравнаа, Жавзандамба хутагтын шавь нарыг захирах яамны газарт

Нийслэл Хүрээний Хамба, цорж, Шанзудба, Да лам, түшмэд, чойжин, сойвон, донир, дөрвөн аймгийн яамнаас гаргасан төлөөлөгч нар ба мөн шавьд суугаа Засгийн газрын төлөөний түшмэдийн хамт нийлж, мөнөөхөн Засгийн газраас заан тушаасан ёсоор Жавзандамба хутагтын гүнчүг буян үйлдэх ба шарилыг суваргалах, дараа дүрийн хувилгааныг тодруулах зэрэг явдлыг төлөвлөн хэлэлцэхүй дор, аймаг шавийн хадгалсан хуучин дансыг үзвээс урьд дүрийн Жавзандамба хутагтыг жанч халсны удаа бүр харьяат газраас зохих газраа мэдүүлж уламжлан айлтгаад, Баруун зуугийн газар гүнчүг буян үйлдэх ба Далай лам, Банчин эрдэнэ дор айлтгаж, дараа дүрийн хувилгааныг тодруулах зэрэг хэргээр урагшлан одогчдод зарлигаар дотоод өртөг шагнан яаравчлах мөн Бээжин засгийн газарт бүхүй дор үүгээр тушааж, Баруун зуугийн сайдуудын газраас түүгээр хүлээн авч хэрэглэхүй дор бэлтгэх ба ... жич шарилыг суваргалж залаад наадам үйлдэж явсан зэрэг явдлыг өөр өөрийн аймгийн хурлаар хэлэлцүүлэн тогтоолгож гүйцэтгүүлэх ба, шарилыг Гандантэгчэнлингийн газраа урьд тавдугаар, долдугаар дүрийн шарилын адилаар суварга сүм үйлдүүлж залах явдлыг одооноос идэвхийлэн үүсгэн шийтгэх явдлыг хуучин одоогоор харьяат хутагтын шавь нарыг захирах яамнаас эрхлэн гүйцэтгэн шийтгэхээр тогтож урьд дүрийн эл гүнчүг буяны тухай зарцуулсан зүйлийн дансыг тусгай сийрүүлэн хамтаар Засгийн газраа өргөн мэдүүлж, хэрхэн заан тушаахыг дагаж гүйцэтгэе, шинэ дүрийн хувилгааныг тодорсон даруйд хуучин угтвар тахиулах явдлыг үүгээр чуулган агуулж хэлэлцэн тогтоосугай хэмээн бүгдээр санаа нийлэлцэн хэлэлцсэн тул, эл тогтоол бичигт уг хуралд орсон хүмүүс гарын үсэг зурж батлаад шавь яамнаас эх бичиг шийтгэж зохих газраа мэдүүлэхээр тогтов...»¹¹ гэжээ.

Эндээс үзэхэд, VIII Богд жанч халсны дараа шарилын сүм, суварга үйлдэх явдлыг 14 дүгээр (1924) оны зуны сүүл сараас эхлүүлжээ. Богдын шарилыг суваргалах, сүм үйлдэх тухайтад Халхын аймаг, шавьд хадгалж буй хуучин данс бичгийг шүүрдэн үзсэний үндсэн дээр хуучин ёсоор үйлдэх тухай саналыг Засгийн газарт айлтгажээ. Шавь яамны тогтоолыг үндэслэвэл, Урьд дүрийн Жавзандамба хутагтыг жанч халсны тухай бүр харьяат газраас

зохих газраа мэдүүлж уламжлан айлтгаад, Баруун зуугийн газар гүнчүг буян үйлдэх ба Далай лам, Банчин эрдэнэ дор айлтгадаг.

Эл зүйлийн бэлтгэлийн мөнгөнд дөрвөн аймгийн ноёдын пүндлүүгээс 3 түмэн лан, харьяат хутагтын сангаас эд мөнгө нийлж 4 түмэн лан, дөрвөн аймгаас шарил суваргалахад 500 лан, бас хүү аймаг бүрээс 10 сав цай гаргаж шарилд тахил өргүүлэн гүнчүг хурал гороолох, мөн их санд аймаг бүрээс нэг зуун сав цайг гурван жилийн дотор гүйцээн тушаадаг Гэгээний шарилыг суваргалж залаад наадам үйлдэж явсан зэрэг явдлыг өөр өөрийн аймгийн хурлаар хэлэлцүүлэн тогтоолгож гүйцэтгүүлэх Жавзандамба хутагтын урьд дүрийн гүнчүг буяны тухай зарцуулсан зүйлийн дансыг тусгай сийрүүлэн хадгалах зэрэг уламжлал байжээ.

Ийнхүү Халхын VIII Богд жанч халсны дараа уламжлалын дагуу Монгол Ард улсын Шашны хэргийг эрхлэх газар Богд гэгээний шарилын сүм, суварга, сүншигийн зүйл зэргийг хариуцан гүйцэтгэсэн ажээ. Тухайн үед Шашны хэргийг эрхлэх газраас Богдын шарилыг Гандантэгчэнлин хийдэд залах ба зохистой сар, өдөр, цагийг тогтоон Засгийн газарт өргөн мэдүүлж, тэр дагуу шийдвэрлэн баталсан байна. Үүнд: гишүүн Цэрэндорж нараас Шашны хэргийг эрхлэх газраас Богд хааны шарилыг Гандантэгчэнлин ордны газар залах ба өдрийг сонгож мэдүүлснийг уг бичгийг хүргүүлэн эл хэргийг нэн даруй заан шийтгэмү хэмээн мэдүүлсэн 262 тоот хуудас (бичиг)-г:

«Гишүүн Цэрэндорж нараас, Монгол Ардын Хувьсгалт Намын Төв Хорооноо хуудас дагуулан өргөн лавлах учир, эдүгээ Шашны хэргийг эрхлэх газраас, Очирдара Богд гэгээний шарилын сүм суваргыг үйлдүүлэн төгссөний дээр, сүншигийн зүйл төлөв гүйцэлдэн буй тул, одоо шарилыг энэ он хуучин улирлын өвлийн тэргүүн сарын арван дөрвөн бөгөөд арга улирлын арван нэгэн сарын хорин есний өдөр луу цагт Гандантэгчэнлин ордны газар залахаар тогтсон зэрэг учрыг гаргаж, тогтоолгохыг эрж, далан тоот бичиг Засгийн газраа мэдүүлэн иржүхүй, үүнд хянаваас арван дөрөвдүгээр он дөрвөн сарын арван долооны өдөр Засгийн Газрын арван тавдугаар хурлын нэгдүгээр зүйлд, Богд хаан Жавзандамба хутагт нэгэнт таалал төгссөн учир, гүнчүгийн хурал ном ба бэлэвсрэх

зэргийг тухайд гүйцэтгэн, дараа шарилыг залах өдөр, цэрэг жагсаан ард олноор их ёслолыг явуулах зэргээр тогтоосон зүйл буй бөгөөд, одоо энэ зүйлийн хэргийг хэрхвээс зохихыг зүй нь, урьдаар харьяат Төв хорооноо мэдүүлэн зааврыг олж, дагаж гүйцэтгүүлбээс зохихын тулд уг бичгийг хүргүүлэн үүнийг Монгол Ардын Хувьсгалт Намын Төв Хорооноо өргөн мэдүүлээд, олдвоос дээр дурдсан эл хэргийг хэрхвээс зохихыг сурган зааж гүйцэтгүүлэх ажаамуу үүний тул өргөв, арван тавдугаар он, арван нэгэн сарын хорин зургаан, гишүүн Цэрэндорж»¹² гэсэн бол, Засгийн газраас, Богд гэгээний шарилыг сонгосон өдөр уул ордонд залахаар баталж, зохих газар явуулаад, байцаан үзүүлье хэмээн ирсэн 1289 тоот хуудас (бичиг)-г:

«Монгол Ард Улсын Засгийн газраас, Монгол Ардын Хувьсгалт Намын Төв Хорооноо хуудас явуулахын учир, энэ арван нэгэн сарын хорин долооны өдөр ... Эрхлэх товчооны нэг зуун дөчин дөрөвдүгээр хурлын зургаадугаар зүйлд Монгол Ард улсын Шашны хэргийг эрхлэх газраас, Богд гэгээний шарилын сүм, суварга үйлдүүлэн төгссөний дээр сүншгийн зүйл төлөв гүйцэлдэн бүрдэж бүхий тул, одоо шарилыг энэ он хуучин улирлын өвлийн тэргүүн сарын арван дөрвөн бөгөөд, аргын улирлын арван нэгэн сарын хорин есөнд Гандантэгчилэн ордны газар залаад, чухам аль өдөр суваргад залах явдлыг дараа өөр сонгон үзэж гүйцэтгэвээс болох эсэхийг толилон тогтоож заан тушаахыг гуйсугай, хэмээн далан тоот бичиг хүргэж ирсэн хэргийг хэлэлцээд, эл хэрэгт харьяат газрын энэхүү төлөвлөсөн нь зүйтэй учир ёсоор болгон баталж, хойш явуулж гүйцэтгүүлэхээр тогтов хэмээжүхүй, иймийн тул үүнийг Монгол Ард Улсын Шашны хэргийг эрхлэх газар явуулаад дурдсан хурлын тогтоолын ёсоор гүйцэтгэсүгэй, үүнийг басхүү Монгол Ардын Хувьсгалт Намын Төв Хорооноо явуулаад, байцаан үзүүлье, үүний тул илгээв, арван тавдугаар он арван нэгэн сарын хорин долоон, дугаар 1289» хэмээжээ.

Гишүүн Цэрэндорж нар болон Засгийн газраас Монгол Ардын Хувьсгалт Намын Төв Хороонд илгээсэн уг хоёр бичгээс үзэхэд, VIII Богдын шарилыг хуучин улирлын өвлийн тэргүүн сарын 14 буюу аргын улирлын 11 сарын 29-ний луу цагт Гандантэгчэнлин

ордны газар залах ба энэ өдөр цэрэг жагсаан ард олноор их ёслолыг явуулахаар тогтжээ. Монгол улсын 14-р (1924) он өвлийн тэргүүн сарын шинийн найманд Нийслэл Хүрээний олон аймгуудаас Богд хааны шарилд лам хувраг нар мөргөж, мандал өргөжээ¹³. Мандалын харамжийн данс бүртгэлд бичсэнээр Хүрээ 30 аймаг тус бүр мандлын харамжид 5 лан өргөжээ. Үндэсний Төв Архивын баримтыг үндэслэвэл, Халхын шарын шашны тэргүүн I–VII дүрийн Богд Жавзандамба хутагт нарыг жанч халсны хойно шарилын сүм, суварга үйлдэж, одоогийн Гандантэгчэнлин, Амарбаясгалант, Шажныг бадруулагч хийд (Дамбадаржаа) зэрэг «*maish адистид шүтээн*» бүхий газарт үүрд шилжүүлэхгүй болгон залж, тахин дээдэлж ирсэн байна.

Их Хүрээ Туул голын эрэгт нүүн ирж суурьшсан жил буюу 1788 онд Халхын Хүрээний хамба номон хан зэрэг лам нар Жавзандамба хутагтын шарилыг үүрд шилжүүлэхгүй тахиж байх тухайд Тэнгэрийн тэтгэсэн хаанд айлтгал өргөж, Манжийн хаан зарлиг буулган үүнийг ёсоор болгожээ. Энэ нь 2, 3-р дүрийн хутагтын нас богино болсон, мөн Халхын нутагт ган зуд тохиолдсон явдалд Хүрээний хамба номон хан Жамбалдорж өөрийн биеэр Далай лам, Банчин эрдэнэ нарт бараалхаж, учрыг айлтгасанд үүний тухайтад хутагтын шарилыг нэгэн сайн газар олж, үүр шилжүүлэхгүй тахих нь зүйтэй хэмээсэн лүндэн буулгасанд Халхын хан, ноёд, лам хуврагууд үүнийг Манжийн хаанд айлтгасан хэрэг явдлаас үүдэлтэй ажээ. Энэ тухай архивын баримтад:

«...энэ явдлыг Далай лам, Банчин эрдэнэ, лам чойжин нараас асууж, жич шийтгэвээс мөнхүү болмой, ийм болхула Жавзандамба хутагтын хувилгаан гараад үүнээс өлзий насан урт болох бөгөөд хутагтын шавь нар, олон Халхчууд дор цөм тус болох болой хэмээснийг хичээнгүйлэн дагаж захив хэмээн хүргэж ирмэгц, боолчуудын газраас даруй буулгасан дээдийн зарлигийг хичээнгүйлэн дагаж, монголчлон орчуулж, дөрвөн аймгийн чуулганы дарга, Халхын туслагч жанжин, хан, ван, гүн, Хүрээний хамба номон хан Цэвээндорж, Ачит номон хан Лувсантөвдэнванчуг, шанзодба Дэмчүгравзай нарт тушаан явуулж, өөр өөрийн харьяат аймгийн шавь нар, олон халхчуудад нийтээр ухуулан зарлаж хичээнгүйлэн дагаж

явуулахаас гадна, басхүү хутагтын шарилыг сайн газар эрж суварга үйлдэж, үүрд шилжүүлэхгүй болгон тахих явдлыг бүгдээр хурдан нийлж тогтоон хэлэлцээд даруй мэдүүлээр иртүгэй, үүний дотор хэрэв сэжиглэх зүйл буй аваас өөр өөрийн санаа учрыг даруй гаргаж мэдүүлээр иртүгэй, айлтгахуй дор хүлээжүхүй хэмээн явуулсан хойно, зуны тэргүүн сарын шинийн таванд Хүрээний хамба номон хан Цэвээндорж, Ачит хамба номон хан Лувсантөвдэнванчуг, шанзодба Дэмчигравзай нарын хэлэлцээд ирсэн бичигт, дээдийн зарлигийг Хүрээний олон лам хар шавь наруудад нийтээр ухуулан зарласнаас гадна, мэхийж санаваас, урьд төрлийн хоёр хутагтын хувилгааны нас богино болсон ба, халхчуудын нутаг дотор басхүү ган зудад дайралдах нь юуны шалтгаан хэмээн тус тус таамаглан сэжиглэж санаад, уржинан жил хамба номон хан агсан Жамбалдорж баруун зууд очихуй дор үүнийг Далай лам, Банчин эрдэнэ, лам чойжин нарт үзүүлсэнд, хамба номон хан агсан Жамбалдорж хойш ирээд авчирсан Банчин эрдэнэ нарын хариу өгсөн бичигт, хутагтын шарилыг аливаа сүм ба мөргөл тахилын оронд залж аль амраар оршуулан тахибасу сайн хэмээн сургаж өгсөн бичгийг эдүгээ хадгалжухуй, үүнийг дөрвөн аймаг чуулган нийлэхүй дор тогтоон хэлэлцээд айлтгахыг гуйя хэмээн санасан бөлгөө, эдүгээ Богд эзэн гэгээнээр айлтгаж, боолчуудад гайхамшигт зарлиг буулгасан нь, өчүүхэн халхчуудын лам хар нарыг эелдэн өршөөсөн туйлын хишиг үнэхээр нийтээр гүйцэтгэв хэмээх байтугай, Банчин эрдэнэ нарын хариу өгсөн бичигт давтай нийлжүхүй, боолчуудад өчүүхэн ч сэжиглэх зүйл үгүй, мөнхүү дахин Баруун зууд гуйн үзүүлэхийг хэрэглэхгүй, зүй нь Манзушир богд эзний гэгээний зарлигийг оройд шүтэж хичээнгүйлэн дагаж хутагтын шарилыг сайн газрыг эрж үүрд шилжүүлэхгүй болгон тахисугай, гагцхүү Жавзандамба хутагт хэмээгч, дөрвөн аймгийн бүгдээр тахисан лам, гурван төрлийн шарилыг сайн газар эрж үүрд шилжүүлэхгүй болгон тахих нь, олон халхчуудын урьдын ихээхэн хэрэг, эдүгээ хэдийбээр Ивэнгийн газарт байгуулсан Амарбаясгалант сүм Туул голын Сэлбэд байгуулсан Шажныг бадруулагч сүм, Хан уулын өвөр дор урьдах төрлийн Дүйнхор хутагтын байгуулж, Жавзандамба хутагт дор өргөсөн сүм буй боловч, хутагтын гурван төрлийн шарилыг эсвээс

гурван сүмд хуваан залж тахиx ба, эсвээс нэгэн сүмд залж тахиx явдлыг эрхгүй дөрвөн аймгийн хан, ван, гүн нар бүгдээр нийлж бидэн лугаа тогтоон хэлэлцэж, шийтгэх болхул, хойч өдөр баттай бөгөөд хэн хэн дор цөм тустай, эдүгээ манай хэдэн хүний төдийгөөр даруй мэдэмхийлэн шийтгэхүй дор бэрхийн тулд, олдвоос дөрвөн аймгийн хан, ван, гүн нарыг энэ зуны дунд сард, Хүрээнд чуулган нийлж бүгдээр нэгэн газар зөвшөөн тогтож хэлэлцээд зарлигийг дагаж үүрд хэлэлцүүлэхгүй болгон тахиx явдлыг тухай дор жанжин, ван, амбан дор мэдүүлж зарлиг гуйн айлтгаваас болох үл болох явдлыг заах ажаамуу хэмээн өргөжүхүй, боолчууд байцааваас, Жавзандамба хутагт хэмээгч язгуураас дөрвөн аймгийн бүгд халхчуудын тахисан лам, Хүрээний аливаа хэрэгт язгуураас цөм, хан, ван, гүн нар бүгдээр чуулган нийлж хэлэлцээд тогтоомуй, эдүгээ хамба номон хан, Цэвээндорж нар, дөрвөн аймгийн хан, ван, гүн нар лугаа нийлж, Богд эзний гэгээн зарлигийг ухуулж тогтоон хэлэлцье хэмээн өргөсөн нь, харин хуучин хуулийг дагаж үүрд удтал бат болохыг санажухуй, явуулбасу болохын тулд, боолчуудын газраас эдүгээ айлтгах нугалбарыг хуулж, дөрвөн аймгийн чуулган дарга, Халхын туслагч жанжин нарт нийтээр явуулж нутаг ойр, бус алба үгүй, тус аймгийн Түшээт хан Цэвээндорж, дэд чуулганы дарга Чивагдорж, Сэцэн хан аймгийн чуулганы дарга Цэвдэнжав, дэд чуулганы дарга Даржаа, Сайн ноён аймгийн чуулганы дарга Баатар ван Цэвдэнжав, ван Норовжав, Эрдэнэ бандида хутагт нарыг хурдан Хүрээнд ирүүлж чуулган нийлж хэлэлцүүлэхээс гадна, нутаг хол Засагт ханы аймгийн хан, ван, гүн нар бие бээр хүрч ирэн чадваас хэвээр ирүүлье, хэрэв үл ирэн чадагчдыг гагц санаагаа гаргаж тамга дарсан бичиг хурдан хүргэж ирүүлэгтүн, боолчуудын газраас бүхийг товчилж нэг болгон шийтгэн өөр зарлиг гуйн айлтгая, иймийн тул, хамба номон хан Цэвээндоржийн зэрэг лам нарын өргөсөн явдлыг урьдаар хичээнгүйлэн сонсгон айлтгав хэмээн айлтгажухуй, иймийн тул үүнийг дөрвөн аймгийн чуулганы дарга, Халхын туслагч жанжин, хан ван, нарт яаравчлан бичиг явуулж, тэдний биес эрхгүй бидний газраас уг айлтгасан ёсоор зуны дундад сарын хориноор Хүрээний газар ирж бүгдээр чуулган нийлж тогтоон хэлэлцтүгэй, тусгайлан зарлигт холбогдсон хэрэг, товчилж

айлтгахуй дор хүлээсээр байнам, өчүүхэн төдий хожимдон саатаж үл болмуй хэмээн тушаан явуулахаас гадна, басхүү Улиастайн жанжин хэбэй амбас дор мэдтүгэй хэмээн явуулжухуй хэмээмүй хэмээн өргөжүхүй, үүний тул тушаан илгээв, Тэнгэрийн тэтгэсний 43-р он зуны тэргүүн сарын шинийн долоон ...»¹⁴ гэжээ.

Ийнхүү Тэнгэрийн тэтгэсний 43-р (1788) оноос хойш Халхын шарын шашны тэргүүн Богд Жавзандамба хутагт нарын лагшинг цөм суваргад залж, үүрд шилжихгүй болгон, тахиж ирсэн байна. Архивын баримтад өгүүлснээр Анхдугаар Богд Занабазарын шарил суваргыг Амарбаясгалант сүмийн дотор бүхий хутагтын гэрийн төв гол дунд тавьж, хоёр болон гуравдугаар дүрийн шарил суваргыг Шажныг бадруулагч сүмийн газар шинэ гэр барьж, тахин шүтэж байсан ажээ. Үүнд холбогдох архивын баримтаас сийрүүлбэл,

«Зарлигаар зарсан Хүрээнд сууж хэрэг шийтгэгч Халхын туслагч жанжин засаг төрийн жүн ван, төрийн эфү, Гадаад Монголын Төрийг Засах Явдлын Яамны засгийн амбан танаас шадарт явах Хан уулын чуулганы дарга Очирбат Түшээт хан тан дор тушаан илгээв, явуулахын учир ... бидний газраас айлтгасан нь, Дээдийн зарлигийг хичээнгүйлэн дагахын учир, мөнөөхөн боолчуудын газраас Хамба номон хан Цэвээндоржийн зэрэг лам нар, Жавзандамба хутагтын шарилыг нэгэн сайн газар эрж, үүрд шилжүүлэхгүй тахихын учир буулгасан өршөөлт зарлигийг хүлээн авч, дөрвөн аймгийн хан, ван, гүн нар Хүрээнд чуулган нийлж тогтоон хэлэлцье хэмээн ирсэнийг айлтгасан билээ, эдүгээ Түшээт хан Цэдэндорж, ван Чивагдорж, Сэцэн хан Цэвдэнжав, бэйс Дарь, Сайн ноён ван Норовжав, засаг нарыг авч, Хүрээний хамба номон хан Лувсантөвдэнванчуг, Шанзодба Дэмчигжав нар бүгдээр нийлж хэлэлцээд, боолчуудад өргөсөн нь, байцааваас, Ивэнгийн Амарбаясгалант сүм, Сэлбийн Шажныг бадруулагч сүм цөм Богд эзэн хишиг хүртээж, дотоод цалин хүртээж үйлдүүлсэн маш адистад шүтээн бөгөөд дөрвөн аймгийн нутгаас асар холгүй, олдвоос агсан дүрийн Жавзандамба хутагтын шарилыг Амарбаясгалант сүмд залж тахисугай, хоёр дугаар, гурав дугаар дүрийн шарилыг Шажныг бадруулагч сүмд залж тахисугай, хутагт гурван дүрийн шарилыг залж хүргэхүйд ноёдод сул бүхүй алба үгүй хан, ван, гүн,

засаг нарын харьяанд үдүүлсүгэй, аравнай үйлдэж, үүрд тахисугай, гурван дүрийн хутагтын шарил оршуулах суварга үйлдэх ба сүм гэр хийхэд манай дөрвөн аймгийн өглөгийн эзэд өөр өөрийн дураар хүчин гаргаж тусалъя хэмээн өргөжүхүй, боолчууд бас хамба номон хан Цэвээндорж нарт энэ хоёр сүмд хутагтын гурван дүрийн шарилыг хувааж тахихад сүмийн дотор аль газарт тавих ба эсвээс өөр гэр үйлдэж тахих, хэзээ шилжүүлэн тавих зэрэг явдлыг дахин тушааж хэлэлцүүлсэнд, хамба номон хан Цэвээндорж нарын өргөсөн нь, байцааваас Амарбаясгалант сүмийн дотор, хойтод хутагтын суух нэгэн гэр буй, гагцхүү энэ сүмийн газар хойт дор ойр гуравдугаар дүрийн хутагт ер очиж завдсангүй, хоёрдугаар дүрийн хутагт хэдийгээр хоёр удаа үзсэн боловч цөм сүмийн хажууд хэрмийн дотор Монгол гэр барьж түр суугаад буцаж хойш ирсэн, ер байшин гэрт суусан явдалгүй, эдүгээ даруй хутагтын хувилгааныг залж ирсэн хойно хэрэв Ивэн сүмд очих болбоос, мөн Монгол гэр барьж, түр хэдэн өдөр суугаад даруй хойш Хүрээнд ирмой, энэ газрыг уржнан сүмийг засахуйд мөн хамтаар шинэтгэн зассан, эдүгээ гагцхүү хутагтын ширээ тавьжухуй, олдвоос агсан дүрийн хутагтын шарил суваргыг даруй энэ гэрт төв гол дунд тавьж, үүрд тахисугай, хоёрдугаар, гуравдугаар дүрийн хутагтын шарил, суваргыг Шажныг бадруулагч сүмд тахихуй дор сүмийн дотор эдүгээ буй хутагтын суух гэрт хутагтын хувилгаан ирж мөнхүү суухын тулд энэ гэрийг хэвээр сул агуулж, хутагтын суухад бэлтгэсүгэй...»¹⁵ хэмээжээ.

Их Хүрээнд Тэнгэрийн тэтгэсний 43-р (1788) оны зуны дунд сарын 20-нд Халх дөрвөн аймгийн чуулган нийлж, дээрхийн гуравдугаар дүрийн гэгээний шарилд суварга үйлдүүлэх 2500 лан мөнгийг хутагтын шавь ба дөрвөн аймаг хоёр хуваан гаргахаар шийдвэрлэж байсан аж¹⁶.

Архивын баримтад өгүүлснээр Жавзандамба хутагт жанч халсны дараа шарилыг цөм суваргад залж, үүрд шилжихгүй болгон, тахиж шүтэх явдлыг Тэнгэрийн тэтгэсний 43-р оноос хойш уламжлал болгон дагах болжээ. Энэ тухай:

«...урьд хоёрдугаар, гуравдугаар дүрийн Жавзандамба хутагт шарилыг цөм зарлигаар үйлдүүлсэн Шажныг бадруулагч сүмийн

газарт шилжүүлж, үүрд шилжихгүй болгож тахисан бөлгөө <...> зургадугаар дүрийн шарилыг хуучин ёсоор суваргад агуулж, даруй шинэ байгуулсан гэрт шилжүүлж, урьд Тэнгэрийн тэтгэсний 43-р онд буулгасан өршөөлт хишиг зарлигийг хичээнгүйлэн дагаж үүрд шилжүүлэхгүй болгож тахиулбаас болох үл болох явдлыг сайдуудын газраас уламжлан зарлигийг гуйж айлтгаваас болох ажаамуу хэмээн өргөжүхүй...»¹⁷ хэмээн тэмдэглэсэн байна.

Жавзандамба хутагттай холбоотой аливаа зан үйл, ёс горим төдийгүй лүндэн сургаалууд нь гагц дүр бус олон дүр хувилах бүрд хадгалагдаж, улам баяжиж, хойшид уламжлагдаж байсан ажээ. Тухайлбал, VIII Богд 1902 онд айлдсан нэгэн лүндэн сургаалдаа «... Ар Халх мину би тавдугаар, зургадугаар, долдугаар, наймдугаар Богд гэгээн гэж олон олон төрөлдөө олон удаа сургаалыг гаргасан билээ...»¹⁸ хэмээн өгүүлжээ.

Халхын шарын шашны тэргүүн Жавзандамба хутагтын дөрөвдүгээр дүрийн шарилын суваргыг Сайшаалт ерөөлтийн 21-р (1816) онд Амарбаясгалант хийдэд залсан бол 22-р онд Өндөр гэгээний сүмийг шинэтгэн барьсан¹⁹ байна. Мөн «Сайшаалт ерөөлтийн 21-р (1816) оны зуны дунд сард дөрөвдүгээр дүрийн шарилын суваргыг Амарбаясгалант хийдийн газар залж бүхүйд хамт залсан судар, бурхан ба тахилын эд сэлтийг жагсаан бичсэн данс (суваргын сүншигт оруулбаас болох хэмээсэн юм хамт буй)»²⁰ хэмээсэн нэгэн зүйл бүртгэл байна. Эндээс харахад, Жавзандамба хутагтын лагшинг суваргад залахдаа түүний хамт судар, бурхан, тахилын эд зүйлийг өргөх зан үйл үйлдэж байжээ.

Үндэсний Төв Архивд буй «Төр гэрэлтийн 23-р (1843) он зуны цаг Тэнгэрийн гэгээнээ тавдугаар дүрийн шарилыг суварганаа залаад дөрвөн аймаг, шавьтай нийлж наадам бэлэглэхүйд хэрэглэх эл зүйлийг зохихыг үзэж хуваасан данс»²¹, «Түшээт хан да жанжин хэбэй нараас зургадугаар дүрийн суваргад бөх морины тахил өргөх явдлыг сайдууд Танаа мэдүүлэх бичигт тамга дарж хүргүүлэв, түүгээр гүйцэтгэн шийтгүүлж мэдүүлсүгэй хэмээн ирсэн захиа (1851)»²² зэрэг баримтаас үзэхэд Жавзандамба хутагтын лагшинг суваргад залсан үйл явдлыг тохиолдуулан Халх дөрвөн аймаг, шавь таван газар нийлэн наадам хийж, тахил өргөх уламжлал байсан ажээ.

Жавзандамба хутагтын лагшинг суваргад залах зан үйлийг ихэвчлэн шинэ сарын шинийн сайн өдрүүдийг тохиолдуулан гүйцэтгэж байсан бололтой. Тухайлбал, Халхын Цэцэрлэгийн чуулган даргаас засаг Бумтарт тушаан илгээсэн нэгэн бичигт:

«...Мөнөөхөн Хүрээний сайд бэйсийн газраас тушаан хүргэж ирсэн бичигт, тушаан явуулахын учир, энэ жил 8 сарын 11-нд манай газраас хуудас хавчуулж, айлтгасан нь, мөнөөхөн Халхын 4 аймгийн чуулган дарга нар, туслах жанжин, Хүрээний хамба номон хан Дорж нарын газраас, Жавзандамба хутагтын шарилыг суваргад агуулах өдөр тогтож мэдүүлэн ирсэн явдлыг хичээнгүйлэн айлтгасан бөлгөө, эдүгээ Халхын олон хан, ван, бэйс, гүн, засаг, Хүрээний хамба номон хан Дорж нарыг авч, Жавзандамба хутагтын шарилыг энэ 8 сарын шинийн 6-нд шинэ үйлдсэн сүмд шилжүүлж, суваргад агуулж, үүрд шилжүүлэхгүй болгож, аравнайж тахиулжухуй, үүнийг сонсгон айлтгав, Тэнгэрийн тэтгэсний 22 дугаар он, арван нэгэн сарын хорин есөн»

гэжээ. Эндээс харахад, Жавзандамба хутагт жанч халсны дараа шарилыг суваргад агуулах сар, өдөр, цаг зэргийг Хүрээний хамба номон хан нарын зэрэг шашны асуудал эрхэлсэн газраас тогтоон гаргаж, дээд газраа уламжлан айлтгах явдал XX зууны эхэн хүртэл уламжлан ирсэн байна.

Жич, одоогийн Монголын бурхан шашны төв Гандантэгчилэн хийдэд байсан VIII Богд Жавзандамба хутагтын шарилын суварга хожим чухам яасан тухай «... Монголд улаан Оросын нөлөө ихсэж, социализмын үзэл суртал гаарч байх үед Гандан хийдэд орос цэргүүд байрлаж, тэнд байсан сүм хийд, бурхан тахил сүйтгэгдсэний дотор VIII Богд хааны шарил орсон юм. Монголчуудын яриагаар Ганданд байсан богдын шарилыг тухайн үед Нарангийн энгэрт залсан бөгөөд цөвүүн цаг тул их хүний шарилыг дараа аятай цаг ирмэгц олж залах санаагаар дээр нь Галя хэмээсэн нэр бичсэн гэлцэнэ. Ардчилсан хувьсгалын дараа Гандан хийдийн лам нар, бас бус хүмүүсийн хамтаар хоёр ч удаа эрэл хийгээд олоогүй гэдэг»²³ хэмээн судлаачид тэмдэглэжээ.

Монгол улсын үндэсний төв архивд хадгалж буй XVIII–XX зууны эхэн үед холбогдох дээрх түүхэн эх баримтаас үзэхэд.

Монголчууд шарын шашны тэргүүн болон хутагт хувилгаад ихэс дээдсийг жанч халсны дараа лагшинг занданшуулан сахиус шүтээн болгон сүм хийдэд залдаг байжээ. Халхын Богд Жавзандамба хутагтын шарилын сүм, суварга үйлдэн, үүрд шилжүүлэхгүй болгож, тахин шүтэх ёсон тэртээ XVIII зуунаас (1788 оноос) тогтож, өнөөг хүртэл уламжлагдан иржээ. Хутагт, хувилгаан нарын лагшин, суваргыг бурхан шүтээн бүхий газар бурхан бодисад, хутагт хувилгаадын адис жанлавыг оршоох тухайтад босгож хутагт хувилгаадын лагшинг оршоож нийтээр тахин шүтдэг байсан байна. Халхын шарын шашны тэргүүн VIII Богд болон түүний өмнөх дүрүүдийг жанч халсны дараа лагшинг хийд орны газар болон суварга шүтээн босгон тахин дээдлэх тухайтад заавал төр засгийн шийдвэрүүд гарч төр ёсны хэмжээнд хүндэтгэл үзүүлж байжээ. Энэ нь нийт Монголын ард түмэн амар амгалан оршин байхын ерөөл авшиг хүртээж буй хэрэг ажээ.

Архивын баримт

МУУТА – Монгол улсын үндэсний төв архив, Улаанбаатар.

МУУТА. Улс төрийн нам, олон нийтийн байгууллагын баримтын архив (УТНОНББА).

Судалгааны бүтээл

Батсайхан О. 2014. Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба. Улаанбаатар.

Жамсранжав Г. 1998. VIII Богд хаан. Улаанбаатар.

Жигмэддорж Э. 2009. VIII Богдын айлдсан нэгэн лүндэн сургаалын тухай // Монголын тусгаар тогтнол, оюун санааны их удирдагч VIII Богд Жэвзүндамба хутагт / Эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэл. Улаанбаатар.

Монгол улсын түүх. Тавдугаар боть. 2003. Улаанбаатар.

Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь. 2014. Улаанбаатар.

Barkmann U.B. 1999. Geschichte der Mongolei. Bonn.

Diluv Khutagt. 1982. Memoirs and Autobiography of a Mongol Buddhist Reincarnation in Religion and Revolution /Asiatische Forschungen. Bd. 74. Wiesbaden.

Хавсралт

Шавь яам, дөрвөн аймаг, Засгийн газрын зэрэг төлөөлөгч нараас Богдын шарилыг суваргалан хойт дүрийг тодруулах тухай хэлэлцэн тогтоосон тогтоол:

«Монгол улсын арван дөрөвдүгээр оны зуны сүүл сарын арван гурванаа, Жавзандамба хутагтын шавь нарыг захирах яамны газарт Нийслэл Хүрээний Хамба, цорж, Шанзудба, Да лам, түшмэд, чойжин, сойвон, донир, дөрвөн аймгийн яамнаас гаргасан төлөөлөгч нар ба мөн шавьд суугаа Засгийн газрын төлөөний түшмэдийн хамт нийлж, мөнөөхөн Засгийн газраас заан тушаасан ёсоор Жавзандамба хутагтын гүнчүг буян үйлдэх ба шарилыг суваргалах, дараа дүрийн хувилгааныг тодруулах зэрэг явдлыг төлөвлөн хэлэлцэхүй дор, аймаг шавийн хадгалсан хуучин дансыг үзвээс урьд дүрийн Жавзандамба хутагтыг жанч халсны удаа бүр харьяат газраас зохих газраа мэдүүлж уламжлан айлтгаад, Баруун зуугийн газар гүнчүг буян үйлдэх ба Далай лам, Банчин эрдэнэ дор айлтгаж, дараа дүрийн хувилгааныг тодруулах зэрэг хэргээр урагшлан одогчдод зарлигаар дотоод өртөг шагнан яаравчлах мөн Бээжин засгийн газарт бүхүй дор үүгээр тушааж, Баруун зуугийн сайдуудын газраас түүгээр хүлээн авч хэрэглэхүй дор бэлтгэх ба эл бэлтгэлийн мөнгөнд дөрвөн аймгийн ноёдын пүнлүүгээс гурван түмэн лан, харьяат хутагтын сангаас шавиас эд мөнгө нийлж дөрвөн түмэн лан гаргуулж явсанаас гадна, дөрвөн аймгаас шарил суваргалахад таван зуун лан, басхүү аймаг бүрээс арван сав цай гаргаж шарилд тахил өргүүлэн гүнчүг хурал гороолох, мөн их санд аймаг бүрээс нэг зуун сав цайг гурван жилийн дотор гүйцээн тушааж харьяат хутагтын хойд хувилгааныг хурдан тодруулах тухайн хурал ном хэрэглэлд зарцуулан явсан данс тэмдэг тодорхой тул, одоо зүй нь хуучны удаагаар журамлан шийтгэвээс зарим

мөнгийг ноёдын пүнлүүгээс гаргаж явсан ба, тэр цагийн улсын хүй дор үүгээр тушаан түүгээр хүлээн авч явсан, зарагдсан өртөөгөөр нэвтэрч явсан зэрэг зүйлүүд бүхүйн дээр урьд одоо цагийн хэрэг адил үгүй, Баруун зууд нэвтэрч болох эсэх, басхүү юуны урьд Ачит лам юугаа хурдан түргэн эээр олж залахыг хүсэх үүн дор Банчин эрдэнийн гэгээн Дундад улсын Бээжин хотноо залрах чимээ сонстох тул, харьяат таван газраас албаны хүмүүсийг түргэнээр явуулан бараалхуулж харьяат хутагтын шинэ дүрийн хувилгааныг хэрхэн түргэн тодорхойлох зэргийг заалган дагах гүнчүг буян хүргэх зэрэг хэргийг гүйцэтгүүлэхийг хүсэвч мөн цааш нэвтэрч бараалхаж болох эсэхийг тулгуулан чадах үгүй тул зүй нь Засгийн газраас заахыг эрж, хэрэв ёсоор явж болох аваас эл гаргуулах мөнгө юмны уг тоо дансыг гаргуулж алба хүрэлцэхээр хэрхэн гаргуулан гүйцэтгүүлэх, жич шарилыг суваргалж залаад наадам үйлдэж явсан зэрэг явдлыг өөр өөрийн аймгийн хурлаар хэлэлцүүлэн тогтоолгож гүйцэтгүүлэх ба, шарилыг Гандантэгчэнлингийн газраа урьд тавдугаар, долдугаар дүрийн шарилын адилаар суварга сүм үйлдүүлж залах явдлыг одооноос идэвхийлэн үүсгэн шийтгэх явдлыг хуучин одоогоор харьяат хутагтын шавь нарыг захирах яамнаас эрхлэн гүйцэтгэн шийтгэхээр тогтож урьд дүрийн эл гүнчүг буяны тухай зарцуулсан зүйлийн дансыг тусгай сийрүүлэн хамтаар Засгийн газраа өргөн мэдүүлж, хэрхэн заан тушаахыг дагаж гүйцэтгэе, шинэ дүрийн хувилгааныг тодорсон даруйд хуучин угтвар тахиулах явдлыг үүгээр чуулган агуулж хэлэлцэн тогтоосугай хэмээн бүгдээр санаа нийлэлцэн хэлэлцсэн тул, эл тогтоол бичигт уг хуралд орсон хүмүүс гарын үсэг зурж батлаад шавь яамнаас эх бичиг шийтгэж зохих газраа мэдүүлэхээр тогтов...»²⁴.

ЗҮҮЛТ БА ТАЙЛБАР

- ¹ *Лагшин*: ихэс дээдсийн биеийн хүндэтгэл үг (Монгол хэлний..., 2014).
- ² *Бар цаг*: үүрийн гэгээ шарлах үе буюу 3.40–5.40 хүртэлх цаг.
- ³ Халхын богд нарт хүндэтгэн зориулан хийсэн шүтээн, суваргуудад Богдын лагшин байгаа эсэх хожим цаг төрийн өөрчлөлтөөс хамаарч хэрхсэн тухай асуудлыг энд авч үзээгүй болно.
- ⁴ МУҮТА, ф. 1, д. 1, х.н. 285.
- ⁵ Diluv Khutagt, 1982, p. 48.
- ⁶ МУҮТА, х. 1, д. 1, х.н. 289, х.168-169. Жич, энэ хуралдаанд Ерөнхий сайд Цэрэндорж, Дотоод яамны сайд Навааннэрэн, Гадаад яамны сайд Амар, Цэргийн яамны сайд Магсаржав, Сангийн яамны сайд Дорж, Шүүх яамны сайд Сономдорж, Намын төлөөлөгч Данзан нарын зэрэг хүмүүс оролцсон байна.
- ⁷ МУҮТА, УТНОНББА, х. 4, д. 1, х.н. 242, х. 83, 86-87.
- ⁸ Жамсранжав, 1998, т. 197.
- ⁹ Barkmann, 1999, p. 97.
- ¹⁰ Батсайхан, 2014, т. 529.
- ¹¹ МУҮТА, ф. 179, д. 1, х.н. 233.
- ¹² МУҮТА, УТНОНББА, х. 4, д. , х.н. 520, х. 45-47.
- ¹³ Мандалын харамжийн данс (1924), МУҮТА, ф. 181, д. 1, х.н. 11.
- ¹⁴ МУҮТА, м. 9, д. 3, х.н. 357, нугалбар 3.
- ¹⁵ МУҮТА, м. 9, д. 3, х.н. 357, нугалбар 2.
- ¹⁶ МУҮТА, м. 65, д. 2, х.н. 95, нугалбар 1.
- ¹⁷ МУҮТА, м. 31, д. 2, х.н. 1277.
- ¹⁸ Жигмэддорж, 2009, т. 165.
- ¹⁹ МУҮТА, м. 86, д. 1, х.н. 234.
- ²⁰ МУҮТА, м. 87, д. 1, х.н. 188.
- ²¹ МУҮТА, т. 9, Д-1, х.н. 2041.
- ²² МУҮТА, м. 85, д. 2, х.н. 652, нугалбар 5.
- ²³ Батсайхан, 2014, т. 530.
- ²⁴ МУҮТА, ф. 179, д. 1, х.н. 233.

К некоторым вопросам портретного образа супруги Богдо-хана – хатан Дондогдулам

Д. Алтаннавч

Музей-резиденция Богдо-хана, Улан-Батор, Монголия

Сообщаются некоторые сведения о сохранившихся дворцовых зданиях и музейных материалах, имеющих отношение к Богдо-гэгэну VIII и его супруге – хатан Дондогдулам. После смерти Богдо-хана в 1924 г. его коллекция чучел животных, произведений живописи, скульптуры и другие вещи были включены в фонд недавно образованного первого Национального музея Монголии. Зимний дворец Богдо-гэгэна был переоборудован в музей в 1926 г. Там хранится более 8 тыс. экспонатов, большую часть которых составляет религиозная живопись – танка и аппликативная монгольская живопись. В фондах Музея – резиденции Богдо-хана хранится экспонат «Портрет» под номером 24–21603. Это изображение Дондогдулам. Проведено сравнение данного портрета с другим, находящимся в Музее изобразительных искусств Монголии. Анализируются портреты, написанные художником Б. Шаравом, авторство которых бесспорно доказано. Сделан вывод, что данный портрет является работой кисти Шарава. Отмечается, что изученный портрет относится к раннему периоду творчества Шарава, так как в нем очень мало элементов религиозной тематики и аксессуаров. При написании данного портрета художник четко следовал канонам изображений буддийского пантеона. Отмечается стремление Шарава уйти от системы плоскостной живописи к трехмерной пространственной живописи, реалистичной передаче модели, открывающей объемность предметов. Изученное произведение было выполнено на заказ как парный репрезентативный портрет рядом с портретом Богдо-хана.

Д. Алтаннавч

Хатан Дондогдуламын дүрийн зарим асуудалд

1924 онд Богд хааныг нас барсны дараа түүний эзэмшилд байсан түүх, соёл урлагийн ховор сонин зүйлсийг шинээр байгуулагдсан музейд шилжүүлэн авчээ. Тухайлбал, бурхдын шүтээн зураг, уран баримал, ховор амьтдын чихмэл дүрсийн зүйл байсныг музейд шилжүүлэн авчээ. Үүний зэрэгцээ музейн байр багтаамж хүрэлцэхгүй болсныг харгалзан үзэж, улсын

музейг Богд хааны өвлийн ордонд өргөтгөн байгуулах Засгийн газрын шийдвэр 1926 онд гарчээ. Ингэснээр Богдын Өвлийн ордны өнгө будаг, өрөө тасалгааг музейн зохион байгуулалтанд тохируулан янзалж үзмэрээ дэлгэн тавьжээ. Одоогийн Богд Хааны Ордон музейд 8000 гаруй үзмэр хадгалагдаж байдгаас нэлээдгүй хэсгийг бурхадын шүтээн зураг танка болон зээгт наамал эзэлдэг. Музейн сан хөмрөгт 24–2–1603 хувийн дугаартай Хөрөг нэртэй бүтээл хадгалагддаг. Бичигч энэхүү бүтээлийг Дүрслэх урлагийн музейд байдаг Б. Шаравын зурсан хатан Дондогдуламын хөрөг зурагтай харьцуулан нийтлэг болон ялгаатай зүйлсийг онцолж тэмдэглэхийн зэрэгцээ нэрт зураачийн бусад хөрөг зургуудад урлаг судлалын дэлгэрэнгүй шинжилгээ хийж дүгнэсэн. Хатны хөргөнд бурхан зургийн олон зүйлс харахад хатны өмсгөл хувцас, олбог түшлэгийн хээ хуарыг бурхны зургийн адил маш хичээнгүйлэн өнгөөр ялган нэг бүрчлэн зурж харуулжээ. Бурхны урлагт зайлшгүй хэрэглэж ирсэн тансаг, гоёмсог, чамин байдлыг харуулахыг эрмэлзэж хатныг эрээн хээ хуар ихтэй өмсгөлтэй, рин-аа чимэг титэмтэй, бурхдын суудаг очир завилгаагаар залж суулгасан, туслах дүрсийн деталь чимэглэлийг нэг бүрчлэн тоочиж зурсан гэх мэт зүйлүүдээс харагдана. Эдгээрээс үүдэн хатан Дондогдуламын хөрөг нь дээрхи хоёр ламын хөрөгзурагнаас арай өмнөхөн зурсан гэж хэлж болно. Хатан Дондогдуламын хөрөг нь Б. Шаравын бүтээл мөн гэдэг нь түүний бичлэгийн өвөрмөц онцлог, өнгө шийдэлтээс илт. Монгол зургийн бурхан дүрслэлийн уламжлалт арга барилыг чадварлаг эзэмшсэн нь зураасын татлага, хөдөлгөөний өвөрмөц онцлогоос харагдана. Мөн цэвэр өнгүүдийг чадварлаг зохицуулан найруулж завсрын өнгө хэрэглээгүй байна. Дүрслэлийн өнгө хурц, бичлэг бийрийн даралт ширвэлт өвөрмөц, өнгө зураас, шаглаас дагнаасыг ажиглахад үнэхээр чадамгай зураач байжээ. Ийнхүү монгол зураг хувь хүний хөрөг дүрслэлийг бэлгэдлийн арга ухаантай хослуулж бурхан дүрслэлийг тиг ёсыг гажуудуулахгүйгээр уран чадамгай дүрсэлсэн онцлогтой бүтээл. Хатны хөрөг нь дан ганцаар биш VIII Богдын хөрөгтэй хамт хос хөрөг зураг байж нэг иж цогц бүтээл байх зорилгоор зурсан байжээ.

D. Altannavch

On some questions of the portrait image of the Bogd Khaan spouse, Khatan Dondogdulam

After the Bogd Khaan passed away in 1924, numerous rare and precious items of historical and cultural importance, which comprised his personal collections and possessions, were transferred to the newly established State Museum, for example, Buddhist statues, icons and sculptures, as well as the Bogd Khaan's collection of exotic stuffed animals. In addition, due to the initial museum building lacking sufficient space, the Bogd Khaan's Winter Palace

was renovated and converted into Museum in 1926 in accordance with governmental resolution. Currently, the Bogd Khaan Palace Museum hosts the collection of over 8000 specimens, of which a large majority comprises Buddhist art. One such piece of art within the museum collection (registration number 24–2–1603) is a piece labeled «Portrait» and depicts the Queen Dondogdulam. This paper analyzes this portrait by comparing and contrasting it to the B. Sharav's portrait of Dondogdulam, which is part of the Zanabazar Museum of Fine Arts collection. The paper also analyzes and explores other portraits created by famous artists from an art history perspective. The Queen's portrait features many aspects that correlate with Buddhist art and iconography. For example, the patterns on the Queen's clothing and background items are similar to patterns identified in Buddhist art and have been rendered by differentiating them painstakingly through different colors. From the portrait one can clearly discern that it was masterfully created following Buddhist art principles and canons. For example, the mixed patterning on the Queen's clothing, the rin-a crown she has, the vajra posture she sits, which is using to depict deities, and details of the background and foreground items all attest this. Based on these details, we can determine that this portrait of Dondogdulam was drawn before those of the two monks rendered above her. The unique features, color and composition of the piece indicate that this portrait of Dondogdulam was created by B. Sharav. It is also clear that the artist skillfully mastered the traditional techniques used in 'Mongol Zurag' based on the line work and movement evident from the piece. The artist also skillfully navigates the color composition and does not use filler colors between the clear colors. The vivid colors, brushstrokes, unique selection of colors and the line work further attest that the artist possessed tremendous skills and talent. This unique Mongol zurag painting expertly blends techniques and methods used in creating portraits with customs and canons of the Buddhist art. The portrait of Dondogdulam was painted as a pair with the portrait of the Bogd Khaan.

У Богдо-гэгэна VIII было четыре дворца: Белый – Гунгадэжидлин, который был построен еще в середине XIX в. для Богдо Джебцзундамбы V (1815–1840), Желтый (во времена Богдоханского теократического государства использовался как главная государственная резиденция хана), Красный (летний) и Зеленый (зимний). Все дворцы Богдо-хана были построены большей частью из дерева. Дерево – недолговечный материал, а после революции 1921 г. без надлежащего ухода почти все эти дворцы пришли в упадок.

В настоящее время почти ничего не осталось от большинства дворцов. Сохранилась центральная часть Зеленого дворца, в котором сейчас располагается Музей-резиденция Богдо-хана. От Красного (Летнего) дворца Богдо-хана сохранился небольшой двухэтажный дом, который долгое время находился в ведении Академии управления (бывшая Высшая партийная школа). Дом находился на грани разрушения. Недавно министерство образования, культуры, науки и спорта взяло в свое ведение данное здание и выделило средства для его реставрации. В дальнейшем планируется превратить его в филиал Музея-резиденции Богдо-хана.

Многие до сих пор путают датировку основания Музея-резиденции Богдо-хана, считая датой его основания 1926 г. Этот вопрос следует прояснить. После смерти Богдо-хана в 1924 г. его коллекция чучел животных, а также произведения живописи танка, скульптуры и другие вещи были включены в фонд недавно образовавшегося тогда первого Национального музея Монголии. В то время, в связи с нехваткой помещений для музея, было решено перенести экспонаты первого Национального музея, который располагался в небольшом деревянном доме в центре Улан-Батора, в более просторное здание, коим являлась центральная часть Зеленого дворца, в частности, в так называемый Зимний дворец – двухэтажный дом, построенный в европейском стиле. Так Зимний или Зеленый дворец Богдо-хана был преобразован в первый Национальный музей Монголии в 1926 г.

До этих событий в 1925 г. была распродана с аукциона большая часть имущества хана. В связи с переездом музея в Зимний дворец, дом был переоборудован под музей – были удалены шелковые шпалеры со стен, на первом этаже сделали большую арку, соединяющую правую и левую части, двери и стены покрасили в однотонный цвет. Музей состоял из двух отделов: естественного и исторического. В 1940 г. он был переименован в Краеведческий музей. В 1956 г. он был переименован в Центральный краеведческий музей Монголии и переехал в новое, специально построенное здание в центре города. Зеленый дворец Богдо-хана был переименован в Музей-резиденцию Богдо-хана в 1961 г. В связи

с образованием Музея-резиденции и переездом Центрального краеведческого музея (ныне Национальный музей) были сделаны реставрационные работы по восстановлению Зимнего дворца: восстановлены росписи на дверях, сделана попытка повторить цвет и узоры шпалер на стенах, размещены экспонаты, оставшиеся после раздела экспонатов между Центральным краеведческим и нашим музеями. В Центральный краеведческий музей были отправлены экспонаты, относящиеся к истории Монголии. Были отправлены также несколько одежд Богдо-хана и его супруги. В нашем музее остались экспонаты, относящиеся к периоду правления Богдо-хана, некоторые одежды и регалии Богдо-хана и его супруги, а также религиозная живопись и скульптура, и, конечно, коллекция чучел животных.

В 1965 г. был образован Музей изобразительных искусств Монголии. Из нашего музея туда были отправлены предметы изобразительного искусства. Таким образом, история Музея-резиденции Богдо-хана официально начинается только с 1961 г., хотя наш музей является колыбелью всех музеев Монголии.

В нашем музее хранится более 8 тыс. экспонатов, большую часть из которых составляют религиозная живопись танка и аппликативная монгольская живопись. Экспонатов, непосредственно относящихся к самому Богдо-хану и его супруге, не так уж много. Их подробно изучали многие отечественные и зарубежные исследователи. За последние годы работники нашего музея работают с архивными источниками периода Богдоханского государства, занимаются атрибутикой ранее неизвестных экспонатов.

Одному такому произведению посвящена настоящая работа. Мы попытаемся доказать, что это работа кисти известного в то время художника Б. Шарава, которому благоволил Богдо-хан. В фондах нашего музея хранится экспонат под номером 24–2–1603, обозначенный как «Портрет». Его размеры – 114 x 83 см. В графе «Материал, техника исполнения» сказано: «танка, минеральные краски».

Под этим названием хранится портрет супруги Богдо-хана – Дондогдулам. Авторство не установлено. К сожалению, больше никакой информации в документах о регистрации не имеется.

Ц. Дамдинсурэн в своем очерке «Воспоминания старика Жамбала» перечисляет произведения, автором которых является Б. Шарав: Портрет Богдо в монашеском облачении; Портрет Богдо в головном уборе шанга в год нашествия гамингов; Репрезентативный портрет Матери-дакини в облачении вельможи; Портрет Матери-дакини в облачении божества с колокольчиком и ваджрой

в руках и головном уборе Риг-на; Парный портрет Богдо-хана и его супруги; Портрет Богдо-хана в ритуальном облачении после восшествия на престол хана Монголии; Портрет цорджи-ламы Лувсандондова аймака Бизьяа; Портрет Балдан-гачин-ламы Лувсанцэрэна; Портрет тибетского ламы Балданчоймбола; Портрет Ленина¹. Из перечисленных произведений в нашем музее хранятся портреты двух лам: Лувсандондова и Лувсанцэрэна – наставников Богдо-гэгэна, и его супруги Дондогдулам. Оригиналы парного портрета Богдо-хана и его супруги находятся в Музее изобразительных искусств, а копии, нарисованные в 1960-х гг. художником Дарьсурэном, находятся в нашем музее.

Портрета, который нас интересует, нет в списке работ Б. Шаравы, перечисленных стариком Жамбалом, и нет данных, кто является автором данного произведения. Нет даже первоначального описания этого произведения. В настоящей статье мы постараемся восполнить этот пробел.

На данном портрете Мать-дакини – Дондогдулам изображена на троне, украшенном золоченым изображением извивающегося дракона. Она изображена, согласно буддийскому канону изображения божеств, в фас, в позе лотоса, на разноцветных шелковых циновках, в которых преобладают красный, синий и зеленый цвета. Она облачена в желтый шелковый национальный халат с мелким узором, поверх которого надета религиозная накидка с ажурным орнаментом. На голове – корона *риг-на* с изображением пяти бодхисаттв и с инкрустацией из жемчуга, из-под которой видны тщательно приглаженные и гладко зачесанные назад черные волосы. В ушах видны длинные серьги из мелкого жемчуга. В правой руке, согнутой в локте, Дондогдулам держит золоченую ваджру, в левой – колокольчик.

В портрете широко использована разнообразная орнаментика: на циновках, на халате, накидке и других аксессуарах, что очень характерно для раннего периода творчества Шаравы. Хотя портрет отличается статичностью, характерной для буддизма – полуприкрытые узкие глаза медитирующего, плоский нос, широкие скулы, припухлые губы, сосредоточенность – это совсем не канонический

образ, а реальное изображение полноватой не очень молодой женщины, которая предстает перед нами в обожествленном образе. Художник тщательно прорисовывает каждый орнамент и узор, что является обязательным в буддийской иконописи, которая имеет свою символику и логику, усиливающую значимость главного персонажа.

Переднюю часть трона украшает свисающее узорчатое парчовое покрывало с богатым орнаментом. В правом и левом верхних углах покрывала изображены разноцветные свастики, одна правосторонняя, другая левосторонняя. Свастика является древним и широко распространенным символом у многих народов. Разноцветная свастика – символ движения, жизни, солнца, света, благополучия, постоянства и вечности. Правосторонняя предназначалась для мужчины, левосторонняя – для женщины. Данное изображение ассоциируется с понятиями *инь* и *ян*. Это буддийский символ совершенства: любовь и сострадание без силы и твердости не имеют силы, а сила и разум без милосердия несут зло. Для того, чтобы все было в гармонии, *инь* и *ян* должны дополнять друг друга.

По правую сторону от Дондогдулам находится маленький, коричневый, узорчатый столик с двумя выдвигаемыми ящичками, на котором стоит фарфоровая чашка с высокой ножкой. Сзади показаны часы, символизирующие европейскую культуру. Ведь Богдо-хан сильно интересовался всем европейским. Слева от Матери-дакини нарисованы ритуальный сосуд и трость – *хадамга* с нанизанными человеческими головами. Над головой Дондогдулам – своеобразный шатер, украшенный красными и зелеными оборками. Мать-дакини восседает на троне на голубом шелковом фоне с облачным узором. Портрет весьма сходен с портретом кисти Б. Шаравы, находящимся в Музее изобразительных искусств Монголии и полностью совпадает с портретом хатан Дондогдулам, приведенным в «Воспоминаниях старика Жамбала»².

Отличием портретов из Музея изобразительных искусств и нашего являются стрелки часов: на нашем портрете они показывают 9.40, а на портрете Музея изобразительных искусств – 14.50. Также на портрете в нашем музее на покрывале есть узоры-свастики,

а на портрете из Музея изобразительных искусств они отсутствуют. Копия Л. Дарьсурэна отличается от портрета из Музея изобразительных искусств, но полностью аналогична портрету, который хранится в фондах нашего музея. Значит, Дарьсурэн делал копию не с оригинала портрета, который находится в Музее Изобразительных искусств, как считалось многие годы, а с другого портрета. Об этом втором портрете супруги Богдо-хана никто не упоминал раньше, да и сейчас исследователи творчества Б. Шаравы проходят мимо этого вопроса.

В каталоге Н. Цултэма «Монгольская живопись», изданным в 1986 г., на странице 176 указано: «Б. Шарав. Портрет хатан Дондогдулам» и помещен портрет, который находится в Музее изобразительных искусств. Под ним содержится пояснение, что это произведение находится в нашем музее. Здесь, конечно, ошибка в указании нахождения произведения, хотя размеры двух картин почти одинаковые: 110 x 84 см. Картина, приведенная в каталоге, ранее находилась в нашем музее. Затем в 1965 г. она была переведена в новообразованный Музей изобразительных искусств. Для нашего музея была сделана копия. Но, как выясняется, эта копия была сделана не с того портрета, который сейчас находится в Музее изобразительных искусств. Значит, с самого начала были написаны два портрета хатан Дондогдулам, но по каким-то причинам один портрет не был выставлен. Возможно, что-то не понравилось хатан, возможно – самому художнику. Об этом втором портрете не упоминается в «Воспоминаниях старика Жамбала». Думается, что Жамбал о существовании второго портрета хатан вообще не знал.

Возникает вопрос, является ли данный портрет произведением Б. Шаравы? Для решения этого вопроса нужно обратиться к другим работам, авторство которых бесспорно установлено. Обратимся к портретам наставников Богдо-гэгэна – лам Лувсандондова и Лувсанцэрэна. Эти два портрета в 1959–1960-х гг. нашел Ц. Дамдинсурэн, когда работал в архивах и передал музею. Об этом он упоминал в своих воспоминаниях³.

Оба портрета имеют одинаковый размер – 81 x 59 см. Но по времени исполнения они несколько отличаются друг от друга. Видимо,

сначала он работал над портретом цорджи-ламы Лувсандондова. Кстати, по времени исполнения это совпадает с некоторыми событиями жизни самого Б. Шарав. В архивных источниках есть сведения, что по прибытии из Гоби-Алтайского аймака в Ургу первое время он жил у ламы Лувсандондова. Также лама Лувсандондов являлся учителем и наставником супруги Богдо-гэгэна – Дондогдулам. Потом Шарав жил у ламы Лувсанцэрэна. Об этом также подробно пишет И.И. Ломакина⁴.

По этим двум портретам можно проследить, как менялось мировосприятие художника и, вместе с тем, как развивалось его творчество, через какие этапы он прошел. Сначала Шарав, учившийся канонам буддийской живописи, по прибытии в столицу познакомился с предметами европейской культуры (часами, автомобилем, фотографией и пр.), что, конечно, очень сильно повлияло на него. Он, как и все художники того периода, изображал буддийских божеств согласно установившемуся канону, но постепенно стал проявлять интерес к изображению людей. Шарав искренне пытался увековечить в портретах людей, с которыми общался, какими они были в действительности, без прикрас. У него это на первых порах получалось не очень хорошо. Конечно, огромное влияние на него оказала фотография – это европейское нововведение изумляло не только Шарав. Монгольское общество повально было увлечено фотографированием.

В начале XX в. в Монголию проникают автомобили, фотография и другие достижения европейской цивилизации. Все это отразилось в творчестве Шарав. Сначала он пытался воспроизвести образ человека, как на фотографии. Позже это вылилось в новое направление национальной монгольской живописи (*монгол зураг*), главной особенностью которого является не стилизация, а стремление передать многообразие форм реальности, емкость плоскостного показа и занимательность повествовательной манеры.

В портрете цорджи-ламы Лувсандондова Б. Шарав следует правилам канонического изображения божества: главный персонаж изображен крупным планом, а сюжетно вспомогательные – маленькими. Композиция строго симметричная, как и полагается

по канону религиозной живописи. Главный персонаж, которым является лама Лувсандондов, изображен, подобно почитаемому божеству, крупным планом, без прикрас, натуралистично срисован с фотографии. Мы видим тучного человека в годах, с одутловатым лицом, отеками глазами, глубокими морщинами на лице. Показан уставший старый лама, облаченный в ламский желтый *дэли*, поверх которого накинута красная накидка. Перед ним на низком столике в ряд выстроены предметы, необходимые для буддийского чтения и обряда – сосуд с павлиньими перьями, серебряная чашка с ячменем, барабанчик, синяя чаша, ваджра с колокольчиком, серебряная *капала* с крышкой. В верхнем левом углу – изображение Манджушри – бодхисаттвы мудрости, в правом – основателя школы Гэлуг – Дзонхавы. Голова цорджи-ламы прорисована объемно с европейским трехмерным пространством, лицо проработано легкой светотенью, моделирующей форму, а тело – плоскостным рисунком. Поэтому на первый взгляд голова кажется крупной, а тело как бы растворяется в пространстве. Чтобы показать, что цорджи-лама Лувсандондов – ученый, начитанный человек, сзади него в левом и правом углах помещены стопки буддийских книг. Композиция картины соответствует религиозному канону: строго симметричная, главный персонаж показан в фас, с полукприкрытыми глазами медитирующего. Одевание скромное, без узоров и орнаментов, художник главное внимание акцентирует на лице, поэтому прорисовывает его однотонным цветом.

Следующим шагом к реалистичному изображению человека является портрет гачин-ламы Лувсанцэрэна. Он также был учителем Богдо-гэгэна. В источниках отмечается, что гачин-лама был прислан из Тибета Панчен-ламой для каждодневного сопровождения Богдо-гэгэна. В «Воспоминаниях старика Жамбала» отмечается, что гачин-лама был беззубым тибетским ламой, знающим и толковым астрологом. В фондах нашего музея сохранилась старая фотография, с которого Шарав писал портрет этого ламы. На фото Балдан-гачин сидит в кресле, сзади натянут фон из шелка с крупными узорами. Перед ним на столике расставлены многочисленные принадлежности буддийского культа. Гачин-лама кажется маленьким,

беззащитным и суевливым в этом огромном кресле на фоне массивной занавеси. А на живописном портрете, в отличие от цорджи-ламы, художник убрал все эти аксессуары. Гачин-лама изображен сидящим на маленьком стульчике в скромном одеянии ламы с четками в руках. То, что он астролог, символически подчеркивается фоном из белых облаков. Это был еще один шаг к реалистичному изображению человека. Маленький и неказистый гачин-лама на этом портрете без лишних украшений и аксессуаров предстает перед нами весомым и значительным. Все это подчеркивается тщательной работой художника над мимикой лица и выражением глаз гачин-ламы.

Цветовое решение обоих портретов почти одинаковое: художник мастерски проработал однотонным цветовым решением лица портретируемых, сумел передать характер данного человека. По портрету гачин-ламы нам представляется подвижный, небольшого роста, худощавый, юркий лама с насмешливым выражением лица, острыми словами и едкими замечаниями. По выражению лица можно судить, что он чем-то обеспокоен. Художник мастерски передал это чувство. То, что художник полностью не смог отказаться от религиозных канонов изображения, что у него не хватает навыков техники овладения трехмерным пространством, проявляется в этом портрете очень ярко. Художник писал гачин-ламу сидящим на стуле, а кажется, что он стоит, и его тело непропорционально сложено: у него непомерно большая голова, маленькие руки и ноги. Еще сильны отголоски канона композиции: символические изображения солнца и луны по углам картины, тщательная и скрупулезная прорисовка орнаментов и узоров, а также складок ткани на рукавах одежды, морщинок на лице портретируемого.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод, что портрет Дондогдулам был создан раньше этих двух портретов, так как в нем очень много элементов религиозной тематики и аксессуаров, художник четко следует канонам изображения божеств, заменив их образом Матери-дакини. Детали узоров, орнаментика одежды тщательно прорисованы по сравнению с двумя последующими портретами лам. Шарав рисовал лица портретируемых, точно копируя с фотографий и следуя буддийской традиции. Поэтому они нам

кажутся лишенными эмоций и слишком натуралистичными, в них нет даже намек на художественность.

Эти произведения являются важным этапом в развитии искусства Монголии начала XX в. В них сделаны первые попытки изобразить реального человека, следуя буддийским канонам. Сделана первая попытка соединить азиатскую плоскостную живопись с европейской трехмерной. Анализируя портреты, написанные Б. Шаравом, авторство которых бесспорно доказано, и сопоставляя их с портретом Дондогдулам в нашем музее, мы пришли к выводу, что данное произведение – тоже работа кисти Шарава. У них есть общие черты, которые состоят в следующем: все портреты написаны согласно буддийскому канону изображения божеств: главный персонаж крупным планом, вспомогательные – мелким; композиция портретов строго симметричная; складки, узоры прорисованы тщательно; ажурная орнаментика и обилие ярких красок; трехмерное изображение головы с легкой светотенью и плоскостное изображение тела.

В описанных выше трех портретах мы наблюдаем стремление Б. Шарава уйти от системы плоскостной живописи и усвоению трехмерной пространственной живописи, реалистичной передачи модели. Описанные выше портреты двух лам и портрет хатан Дондогдулам объединяет то, что линии Шарава отличаются графичностью языка, смелым, уверенным исполнением, каллиграфической тонкостью, цветовое решение и композиционное построение идентичны. Также особенностью произведений Шарава является то, что только он умел так гармонично сочетать яркие цвета – красный, синий, желтый, зеленый с прорисовкой узоров и орнаментов. Он мастерски овладел техникой рисунка, его линии плавно перетекают от одной к другой, удачно сочетая буддийскую символику с реалистичным изображением человека.

Данный портрет Дондогдулам был выполнен на заказ как парный с портретом Богдо-хана. Оба портрета – хана и его супруги – выполнены в одной цветовой гамме и отличаются праздничностью и репрезентативностью. Все изложенное свидетельствует о том, что портрет хатан Дондогдулам, несомненно, принадлежит кисти

великого мастера, основателя современной монгольской живописи. И нам, музейным работникам, очень повезло, что удалось сохранить этот портрет сквозь годы, несмотря на многие перипетии в истории нашего музея. Правда, остается открытым вопрос: почему портретов Дондогдулам два, тогда как портрет Богдо-гэгэна рисовался один раз? Значит, по каким-то причинам был нарисован другой портрет, который находится сегодня в Музее изобразительных искусств, а этот был отложен, а затем перешел в музейный фонд. Именно с него была нарисована копия портрета Матери-дакини Дондогдулам художником Л. Дарьсурэном в 1960-е гг.

Литература

- Алтаннавч Д. 2007. Түүхийн багц материал. Улаанбаатар.
- Батсайхан О. 2011. Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба. Амьдрал ба домог. Улаанбаатар.
- Богд хааны ордон музейн үзмэрийн бүртгэл. 1980, 1997–1998.
- Дамдинсүрэн Ц. 1998. Өвгөн Жамбалын яриа. Бүрэн зохиол. Улаанбаатар.
- Ломакина И.И. 1974. Марзан Шарав. Москва.
- Монголын түүх. Боть 5. 2003. Улаанбаатар.
- Цултэм Н. 1982. Искусство Монголии с древнейших времен до начала XX века. Москва.
- Цултэм Н. 1986. Монгол зураг. Каталог. Москва.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Дамдинсүрэн, 1998, с. 194-195.
- ² Портрет Матери-дакини, облаченной в ритуальную одежду с короной *риг-на*, ваджрой и колокольчиком (Дамдинсүрэн, 1998, с. 194-195).
- ³ Ломакина, 1974, с. 9.
- ⁴ Ломакина, 1974, с. 51-52.

Н. Гэнэнпил хатанд холбогдох аман соёлын зарим сурвалжаас

М. Ариунжаргал

Монгол Улсын Их Сургууль, Улаанбаатар, Монгол Улс

М. Ариунжаргал

Некоторые источники устных сведений, относящихся к Н. Гэнэнпил-хатан

В то время как деятельности Богдо Джебцзундамба-хутухты VIII посвящен ряд источников, гораздо меньше известно о Н. Гэнэнпил, выбранной ему в жены после кончины супруги Богдо – Ц. Дондогдулам. Статья посвящена некоторым источникам, согласно опросным сведениям, касающимся Гэнэнпил: песням «Хандамаа» и «Очирдарь Богдо», а также мечу из домашнего музея охотника Д. Зундуйдагвы (сомон Дадал, аймак Хэнтэй), как говорят, принадлежавшему Гэнэнпил. Приводятся некоторые биографические данные о ней.

VIII Богд Жавзундамба хутагтын тухай олон сурвалж бүтээлд тусгагдсан байдгийн зэрэгцээ Богдын гэргий Ц. Дондогдуламыг нас барсны хойно түүнд эхнэр болгон сонгосон Н. Гэнэнпилийн талаар баримт материал тун бага тохиолддог. Өгүүлэл Гэнэнпил хатанд хамаарагдах зарим бичиг баримт, санал асуулт, аман соелын үндэс болох дуу: «Хандмаа» ба «Очирдарь Богд», мөн анчин Д. Зундуйдагвын гэрийн музейнд Гэнэнпил хатны хэрэглэл гэж хадгалагдаж буй сэлэм зэрэг материал дээр тулгуурлагдсан байна.

M. Ariunjargal

Some sources of oral information relating to Khatan N. Genenpil

There are many research papers on the 8th Bogd Jebtsundamba Khutuktu and his Queen Ts. Dondogdulam. At the same time, there are relatively few data on the Khatan N. Genenpil, chosen as his new queen after the death of Dondogdulam. This paper discusses several sources, according to narrative data, related to her: the «Khandamaa» song designed for her when she was queen; the «Ochirdari Bogd» song compiled of her by people of countryside

and still signing in that area; and the sword of Genenpil, now held in the home museum of the hunter D. Zunduidagva of Dadal Sum, Khentii Province of Mongolia, where Genenpil lived. Some biographic data are given.

Монголд өрнөсөн их хэлмэгдүүлэлт нь 1922 онд эхлэн 1937 онд дээд цэгтээ хүрч, 1939 оноос бага зэрэг саарсан боловч янз бүрийн хэлбэрээр олон жил үргэлжилсэн тухайн үеийн Монголын нийгмийн бүхий л давхаргыг хамарсан хэлмэгдүүлэл байв. Энэ хэлмэгдүүлэлтээр тэр үеийн монголын сэхээтнүүд баривчлагдан шийтгэгдэж, олонхи нь цаазаар авахуулсан байдаг. Тэдний дунд Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII богд Живзундамба хутагтын бага хатан болох Н. Гэнэнпил байсан. Тэрээр Богдтой удаан ханилж чадалгүй нутагтаа эргэж очин тайван амьдарч байсан боловч түүнд дараах хэргүүдийг тулгаж хилс хэрэгт унагаж байсан нь түүхийн хуудаснаа тэмдэглэгдсэн байдаг.

Н. Гэнэнпил хатан. 1923 он.

Н. Гэнэнпил хатанд улс төрийн хэргийг дараах байдлаар тулгаж байсныг судлаач Х. Мөнхбаяр¹ архивын баримт бичигт тулгуурласан өөрийн судалгаандаа өгүүлжээ. Үүнд: 1935 онд Улаанбаатар хотод нөхрийн хамт ирж Цогбадрах вангийн буудаллахдаа ардын засгийг устгах талаар түүнээс сонсож байсан; 1936 онд Барайбун хийдийн Номун хан лам Найдансүрэнгийн удирдсан хувьсгалын эсэргүү байгууллагад элсэн орж, шашныг мандуулахын тулд ардын засгийг устгах зорилгоор бослого гаргахаар бэлтгэж байсан; түүнээс хойш ойр хавийн ардуудад ардын засаг өөрчлөгдөх тухай суртал ухуулга хийж байсан ба өөрөөс нь гарч бусдад үрчлэгдсэн хараа муутай бүсгүйг Богдын хойд дүр мөн байж болзошгүй гэх зэргээр ярьж ардуудыг хувьсгалын эсэргүү хэрэгт татаж байсан; Богдыг залах ба шашныг дэлгэрүүлэх зорилгоор 1936 онд Гүртэн ламын хуралд 130 төгрөг шилжүүлэн нэгэн хурал дааж хуруулсан гэх хэргүүдийг хүлээлгэсэн байна².

Харин 1990 ны Ардчилсан хувьсгалын үрээр улс төрийн хэрэгт шийтгэгдэгсдийн асуудлыг нягтлан шалгах явцад Улсын Дээд Шүүхийн Цэргийн коллегийн 1991.06.28-ны өдрийн 110 дугаар тогтоолоор 1938 оны уг хэргийг хэрэгсэхгүй болгож, Н. Гэнэпилийн нэр төрийг сэргээн цагаатгасан боловч 1932 онд эсэргүү феодал гэж хөрөнгөө хураалган баривчлагдаж хар гэрт хоригдож хавчигдаж байсныг нь гүйцэд нягтлалгүй орхигдуулсан байна.

Үндсэн хэсэг

Н. Цэнпил(цаашид Гэнэнпил гэх) нь 1905 онд Сэцэн хан аймгийн «Хөвчийн жонон вангийн хошууны нутаг Буурлын энгэрт Цэрэнгийн охин болж мэндэлсэн бөгөөд алтан ургийн Цагаан адуутын Хиад Боржигин Наваанлуvsан нь түүнийг өөрийн төрсөн эгч Цэрэнгээс үрчилж авчээ»³. Наваанлуvsан нь Чингис хааны алтан ургийн тайж Будын дөрөв дэх үеийн угсаат хүн байсан бөгөөд нутагтаа нэр хүндтэй, зон олонтой, их ухаалаг, амгалан түвшин ажилч хичээнгүй хүн байжээ⁴. Түүний эцэг нь Цэнпилийг эрдэм мэдлэг, ажилч хичээнгүй, тусч хүн болгон өсгөжээ. 1923 оны эхээр эх дагина Дондогдулам хатны насан өөд болсны дараа Цэнпилийг Хэнтий

аймгийн Дадал сумын Сэрүүн Галттай гэдэг нутагт амьдарч байхад нь тодорхой шалгуур⁵-аар Богдын бага хаган болгожээ. Улмаар Богд хаан түүнд Юмцогмаа /Юмчагмаа/ гэдэг нэр хайрлан түүнийг унадаг өвчтэй байсан тул чойжин тавиулж, сахилын нэр хүртээсэн нь Гэнэнпил болой. Түүнийг Богд хаан Цагаан дарь хэмээн өргөмжилсөн ч удаан ханилж чадалгүй өөд болж, Гэнэнпил өөрийн нутагруугаа Богдын ордноос өгсөн 17 тэмээ ачаатай⁶ буцсан гэлцдэг.

Түүнд зориулж Их шавийн хар дархадын зүүн отогийн харьяат, Богдын ордны дөвчин Цэрэндэмбэрэл гэгч «Хандаамаа» дууг голлон зохиосон гэсэн мэдээ судлаачдын дунд байдаг. Эл дуу нь 12 мөр бүхий 4 үндсэн бадаг, 4 мөр бүхий дахилт хэсгүүдээс бүтнэ.

*Рэн-аан⁷ таван бурхныг
Тэргүүн дээрээ байгуулсан
Эрхт дагинын гэгээн гэж
Эрдэнэ богддоо бараа болсон
Дт: Аръяан дүрийн Хандаамаа⁸
Арван наймтай Хандаамаа
Хандаамаагийн алдар нь
Дайчин Доржийн Хандаамаа
Ногоон торгон дэджигийг⁹
Цээжиндээ асаасан
Номхрон үгүй уурыг
Номын орон болгосон*

*Хүрэн торгон мадъёгийг¹⁰
Хүйснээс доогуур асаасан
Хүсэл ихтэй тачияалыг
Хүрэл тээрэмд оруулсан*

*Барс цоохор гутлыг
Бойвондоо асаасан
Балран харанхуйлах мунхгийг
Баясгалангийн орон болгосон»¹¹ гэсэн шүлгээр «Ногоондарь далай»-н аялгуугаар¹² дуулж байжээ.*

ХАНДААМАА

Рэн - аан та - ван бур - х - ныг - ээ

Тэр - гvvн дээ - рээ бай - гуул - сан

Эр - хэт даги - нын гэ - гээн гэ - ж

Эр - дэнэ Богд - доо бараа бол - сон

Арьяан дv - рийн Хан - даа - маа Арван найм-тай Хан - даа - маа

Энэ дууны шүлгийн агууламж нь бүхэлдээ Гэнэнпил хатныг Арьяан дүрийн хандаамаа хэмээн гадаад дүр байдлыг нь магтан таван дүрийн Ханд бурхантай зүйрлэсэн бөгөөд, номхрон үгүй уур, хүсэл ихтэй тачияал, балран харанхуйлах мунхаг гэх гурван нисванисыг оюуны эрдэм чадлаар дарж байгааг харуулжээ.

1923 онд түүнийг хатан болгож авчирсан жил Гэнэпилийн сэтгэлт залуу Лувсандамба нь даншигийн наадамд барилдан начин цол хүртэж нутаг буцахынхаа өмнө Богд хааны ордонг тойрон:

*Эрдэнийн зарлиг болсон хойно
Эзэрхэг байлгүй яав гэнч
Эмзэг сэтгэл болсон хойно
Эргэх байлгүй яав гэнч*

*Богдын зарлиг болсон хойно
Богтлохыг мэдэхгүй байлгүй
Болзоот амраг болсон хойно
Бор зүрхээ боддог байлгүй*

*Хааны зарлиг болсон хойно
Харцаа мэдэхгүй байлгүй
Хайртай амраг болсон хойно
Халуун сэтгэлээ мэддэг байлгүй*

*Зарлиг буулгасан Богд нь
Жаргаж байхаас яахав
Зарц болсон би чинь
Заяагаа бодоод буцлаа даа*

хэмээн дуулжээ. Тэрээр энэ дууг тэрээр ямар аялгуугаар дуулж байсан нь одоогоор тодорхойгүй байгаа тул бид дараа дараагийн судалгаандаа үргэлжлүүлэн судлах болно.

Н. Гэнэнпил хатанд холбогдох дараагийн нэгэн сурвалж бол түүний эдэлж хэрэглэж байсан эд өлгийн зүйл болох «сэлэм» юм.

Д. Зундуйдагва агсны гэр музейд хадгалагдаж байгаа «сэлэм»,
Д. Зундуйдагвын охин З. Цэцэгмаа.

Энэ нь одоогоор Хэнтий аймгийн Дадал сумын уугуул анчин баавай Д. Зундуйдагва¹³ агсны гэр музейд хадгалагдаж байна. Д. Зундуйдагвын охин З. Цэцэгмаа нь: «Миний аав балчир бага насандаа Чулуут гэдэг газар Гэнэнпил хатныхтай айл хөрш зусдаг байсан. Тэднийхээр орж гарах бүрд нь аавд минь чихэр өгдөг байсан гэсэн. Нэг удаа аав минь Гэнэнпил хатныг газар доор сэлэм

булж байхыг санаандгүй харсан бөгөөд цаг тайван болсон үед буюу 70-аад жилийн дараа түүнийг ухаж гаргасан юм»¹⁴ хэмээн

**Гэнэнпил хатны зусаж байсан гэрийн буйр.
Хэнтий аймгийн Дадал сум, Чулуутын гол.**

өгүүлсэн. Уг сэлэм нь модон бариултай, махир хэлбэртэй бөгөөд урт нь 100см, өргөн нь 5см, бариулны урт нь 9см. Мөн модон бариулны үзүүрт очир суулгаж таван өнгийн хадаг уясан байна. Эндээс үзэхэд модон бариул, сэлэмний ирийг далдалсан улаан даавуун хуй, бариуланд суулгасан очир зэргийг Д. Зундуйдагва агсан сүүлд өөрөө сэргээн засварлаж, чимэглэсэн байх нь илт байна.

Дараагийн нэг сурвалж бол Сэцэн ханы нутагт тархсан «Очир дарь Богд» дууны тухай юм. Богд хааныг таалал болоход түүний шадар бараа бологч Өндөр зайсан хэмээх лам «Очирдарь Богд лам» хэмээх дуу зохиож, «Замбага ягаан цэцэг» дууны аялгуунд оруулан дуулсан гэдэг.

*Орой дээр залардаг Очир дарь Богд лам минь
Огмин¹⁵ тэнгэрт заларваа хө хө
Орчлон хорвоогийн олон түмэн шавь нар чинь
Ончоо ололгүй үлдэв үү дээ хө
Шарга морьтын хөтөл дээр шарилыг нь залахад
Шамбалын орон нь гялалзана даа хө
Санваар сахисан олон түмэн шавь нар чинь
Шаагин хайлаад хоцорлоо доо хө
Зуун хорин сүүдрийг зооглох богд лам минь
Зуурдын лайгаар заларваа хө хө
Зуун түмэн шавь нар бид нар чинь
Зузаан лайгаар үлдэв үү дээ хө
Наймдугаар Богд лам минь болбол
Намхайбодланд¹⁶ заларваа хө хө
Найман түмэн шавь нар бид нар чинь
Ланжууны дуугаар¹⁷ зочиллоо доо хө
Хайлаастайн сүм дээр заларч байх үед нь
Хаан Богд минь хайрхнаа хө хө
Харанхуйд хоцорсон хар шавь нар чинь
Хараал, тамхиа¹⁸ хичээеэ хө хө
Тунгадаг дүртэй Богдыгоо болбол
Туулай жилдээ зална даа хө хө
Тунчиг мөдхөн сэнтий болоод түшлэгийг нь
Сэгсэрч тавиад зална даа хө хө
Сэлбийг өгсөөд сэмбэрэм өргөхийн үед нь
Шиврээ бороонд орлоо доо хө хө
Шинэхэн төрийн бид нар чинь
Сэтгэл холхиод үлдээлээ дээ хө¹⁹*

ОЧИР ДАРЬ БОГД

Орой дээр за - лар - даг О - чир да - рь Богд лам минь
Ог - мин тэн - гэрт за - ла - р ваа хо хо най хо
Орч - лон хор - воо - гийн о - лон тв - мэн шавь нар чинь
Он - чоо олол - гвий үл - дэв - үү дээ хо хо хо

Богдын бага хатан Гэнэнпил хатан Сэцэн ханы хүрээ орох замдаа одоогийн Мөрөн сумын нутаг Мөрөнгийн гол дээр үдэлхэд, Сэцэн ханы ихэс дээдэс угтан сүйд болон саатаж, нутгийн олон Богдын залуу хатны царай зүс, эдэлж хэрэглэж байгаа юмыг нь үзэх гэж гүйлдэж байсан гэдэг. Энэ үед Гэнэнпил хатан Сэцэн ханы хүрээнд хэсэг суух үед нь түүний дагуул хиа, аягачин, шивэгчид «Очирдарь Богд лам» дууг их дуулдаг байснаас энэ дуу сэцэн ханы нутагт түгэн дэлгэрчээ²⁰. Энэ дууг «Гандантэгчилэн хийдийн лам А. Эрдэнэбат Хэнтий аймгийн Өндөрхаан хотод амьдардаг Н. Лхагважаваас /1996/ тэмдэглэн, дуу хураагуурт шингээн авсан байна»²¹.

Дүгнэлт

Сэцэн ханы Цэенпил бүсгүй VIII Богдын бага хатан болсноор түүний амьдрал асаад унтарсан гал шиг хэсэгхэн хугацаанд мандаад, эцэст нь улс төрийн хилс хэрэгт гүтгүүлснээр амьдрал нь дуусаж байгаа нь нэн эмгэнэлтэй бөгөөд харамсалтай. Бид аман болон бичгийн сурвалжид үндэслэн мэдээлсэн дээрх судалгаагаа дараах байдлаар дүгнэж байна. Үүнд: Монголын төрийн сүүлчийн хатанд зориулан зохиогдсон «Хандаамаа» дууны шүлэгт төвд

хэлний дуудлагаар бичигдсэн үгс цөөнгүй байх ба уг дуунд хатны гадаад дүр байдлыг оюуны эрдэм чадалтай нь хослуулж, таван Ханд бурхантай зүйрлэн магтсан байна. Шашны гүн агууламж бүхий эл дууг цаашид нарийвчлан судлах шаардлагатай хэмээн үзэж байна.

Бидний мэдээлсэн Н. Гэнэнпил хатны хэрэглэж байсан «сэлэм» нь гэр музейн үзмэр болох утгаараа нэлээд сэргээн засварлалт хийгдсэн байгаа нь ажиглагдаж байгаа тул энэхүү эд өлгийн зүйлийг сонирхон судлах дараа дараагийн судлаачид сэлэмний угсаа гарвал болон хэдий үеэс хэрэглэгдэж ирсэн тухай, мөн хэлбэр хийцийн анхны байдал зэргийг мөшгин үзүүштэй тул судалгааны эргэлтэд оруулах саналтай байна. Бид дээрх судалгаандаа шинэ сурвалжуудыг судлаачдын сонорт хүргэх, түүнчлэн судалгааны эргэлтэд оруулах зорилгоор мэдээлсэн тул Сэцэн ханы нутгаар түгэн дэлгэрсэн гэх Богд хаанд зориулан зохиогдсон «Очир дарь Богд» дуу болон Цэенпилийг хатан болоод ирсний дараа сэтгэлт залуугийн зүгээс зохион дуулсан гэх дууны нэр болон аялгуу нь тодорхойгүй байгаа тул эдгээр дуунуудын ая аялгууны талаарх судалгааг дараагийн судалгаандаа гүнзгийрүүлэн судлана.

Эх сурвалж

Баасанжав Д. 2015. Хүрээ соёл. Улаанбаатар.

Батсайхан О. 2008. Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба. Улаанбаатар.

Богд хааны ордон музей (1926–2016). 2016. Улаанбаатар.

Болдбаатар Ж. 2011. Монголын 1911 оны үндэсний хувьсгалын зүтгэлтнүүд. Улаанбаатар.

Д. Зундуйдагвын гэр музейн үзмэр.

Зундуйдагвын охин 65 настай Цэцэгмаатай хийсэн аман сурвалжлага. Хэнтий амгийн Дадал сум. Чулуутын гол. 2018.07.18.

Оюунбат Р. 2005. Хүрээ дуу хөгжмийн үүсэл хөгжил. Улаанбаатар.

Өлзийсайхан И. 2015. Монголын тусгаар тогтнол сүүлчийн эзэн хаан ба анхны ерөнхий сайд. Улаанбаатар.

- Өлзийсүрэн Б. 2010. Халхын Сэцэнхан аймаг. Улаанбаатар.
Пүрэв О. 2009. Нарын Нийслэл өв соёл. Улаанбаатар.
Улс төрийн талаар хэлмэгдэгсдийн дурсгал цагаан ном. 1993. Улаанбаатар.
Улс төрийн хэлмэгдүүлэлт ба цагаатгал. 2000. Улаанбаатар.
Урлаг судлаач С. Дуламсүрэнгийн хувийн архив.
Хөгжим судлаач, түүхийн ухааны доктор (Ph. D.) Р. Оюунбаттай хийсэн ярилцлага. 2018.11.10.
Мөнхбаяр Х. Сүүлчийн хатны нулимсыг арчиж өгөхсөн. – Mongolnews.mn 2014.04.19.

ЗҮҮЛТ БА ТАЙЛБАР

- ¹ Улс төрийн талаар хэлмэгдэгсдийн судалгааны төвийн ажилтан, докторант.
- ² Хэнтийн Дотоод яамыг олон жил тэргүүлсэн Л.Рэнцэнгийн 1938 оны 10.26 ны байцаалт.
- ³ Хэнтий аймгийн Дадал сумын музейд хадгалагдаж буй баримт аас. 2018.11.22
- ⁴ Богд хааны ордон музей, 2016, т. 323.
- ⁵ Богд хааны баз хүргэн, шадар сайд, Хөвчийн Жонон ван Цогбадрахын хошууны Дэчин чойлин хийдэд Хан хэнтий уулын аймгийн 17 хошуунаас ирсэн 18 настай 15 бүсгүйг цуглуулан буддын шашины ёсоор нэрсийг шодоход жил, мэнгэ, суудал, ухааны цэлмэг, үзэсгэлэн гоогоороо Н.Гэнэнпил тэргүүлж бага хатан болжээ.
- ⁶ «...Богд өөд болохынхоо өмнө. Энэ Гэнэнпил зургаан мэдрэхүй тэгш хөгжсөн, Цагаан дарь эхийн бүрэлба хүн. Надаас хойш Да Хүрээнд завхруулах хэрэггүй, нутагтаа сүйт хүнтэй гэдэг. Богдын сангаас 1000 лангийн хөрөнгө өгч эцэг эхэд нь хүргэж өгөөрэй гэж зарлигдсан гэдэг» (Богд хааны ордон музей, 2016, т. 323).
- ⁷ Рин-аан таван бурхан – Язгуурын таван бурхан.

- ⁸ Аргьяан дүрийн Хандаамаа – Таван дүрийн Ханд бурхан (улаан бурхадын нэр) дарах.
- ⁹ Дэджиг – додиг – цээживч.
- ¹⁰ Мадъёг – агтавч – хормойвч.
- ¹¹ Пүрэв, 2009, х. 24.
- ¹² Ардын яруу найраг, домог судлаач Д. Баасанжав гуай миний багш ардын хөгжим судлаач доктор Р. Оюунбаттай 1994 оны 12 сарын 26нд хуучилж байхдаа ярьжээ.
- ¹³ Хангис овгийн Доржийн Зундуйдагва нь (1919–2013) хоёр дайнд оролцож явсан бөгөөд, маршал Х. Чойбалсангаас «Мэргэн буудагч» үнэмлэх, залуу жанжин Ж. Лхагвасүрэнгийн гарын үсэгтэй онц буудагчийн үнэмлэх, тус тус гардаж авч байсан бөгөөд улсын тэргүүний анчин байв.
- ¹⁴ Зундуйдагвын охин 65 настай Цэцэгмаатай хийсэн аман сурвалжлага. Хэнтий амгийн Дадал сум. Чулуутын гол. 2018.07.18. 14 цаг 20 минут.
- ¹⁵ Огмин – Язгуур үндэсний их багш нар төрөл арилжисны хойно залардаг бурханы орон бөгөөд энэ орноос төрөл хувилж замбуу тивд амьтны тусын тулд морилдог гэдэг.
- ¹⁶ Намхайбодлан – Замбуу тивийн өмнө зүгт орших Дарь эх болон Жанрайсиг бурхны оршдог ариун орны нэр.
- ¹⁷ Ланжууны дуу – Богдын үед байсан шадар цэргийн зэвсэглэлд ланжуу гэж нэрлэгдсэн винтов буу байжээ.
- ¹⁸ Хараа тамхиа хичээх – VIII Богд өөрийн нийт шав нартаа ёс суртахууны сургаал айлдвар айлдсан нь Богдын лүндэн гэж алдаршсан байдаг. Уг лүндэнд «Та нарын татсан тамхины чинь утаа огторгүйн нарыг бүрхэж, уусан архи чинь мөрөн гол болон урсаж байна» гэж гардаг.
- ¹⁹ Пүрэв, 2009, х. 24.
- ²⁰ Баасанжав, 2015.
- ²¹ Болдбаатар, 2011.

Рецензия на книгу:

**Greater Tibet. An Examination of Borders,
Ethnic Boundaries, and Cultural Areas**
(Edited by P. Christiaan Klieger)

Lanham – Boulder – New York – London: Lexington
Books, 2016, 172 p., 1 il.

Ж. Оюунчимэг

независимый исследователь, Москва, Россия

Комплекс вопросов, касающихся институции Джебцзундабма-хутухты, достаточно широк. Это связано как с особенностями Монголии, в период монархии связанной с Тибетом тесными религиозными, политическими и экономическими связями, так и тем что почти все реинкарнации Джебцзундамбы были тибетцами. Поэтому изучение политической истории Тибета важно для понимания истории Монголии и ее современные международные связи.

Рецензируемая книга состоит из введения, девяти глав, библиографии (около 230 работ), указателя и кратких сведений об авторах.

Введение. «Большой Тибет» (автор – П. Х. Клигер) посвящено рассмотрению концепции Большого Тибета и того, что под ним понимается в настоящем сборнике. Автор отмечает, что данная концепция внутренне связана с двумя конструктами: (1) диссонансом между понятиями «нация» и «государство» и субъективной природой историографической репрезентации, и (2) большими различиями официальной истории сино-тибетских связей, пропагандируемой КНР, и установленной историей Тибетского государства, продвигаемой Центральной тибетской администрацией (ЦТА) и Далай-ламой XIV. Отмечается, что, хотя современные народы Бутана, Сиккима и Ладака сохраняют сильное чувство тибетского происхождения, они создали свои собственные государства и не присоединились к другим национальным нарративам.

С другой стороны, идея Большого Тибета активно поддерживается ЦТА и Далай-ламой. Отмечается важность обсуждения следующих вопросов. Где начало и конец Тибета (в аспекте распространения тибетских буддизма, культуры, языка и географии)? Как соотносятся с этим области, населенные в Центральной Азии людьми, которых затрагивает тибетская культура? «Тибет» – это национальный конструкт, в настоящее время не имеющий государства. Для многих народов (Калмыкии, Бурятии, Тувы – в России; Монголии; бывшей Маньчжурии; Мьянмы; Аруначал-Прадеша, Ладака, Сиккима, Спити и Лахула – в Индии; Бутана; северо-востока Пакистана) важно выяснение границ понятий «культурный Тибет», «Большой Тибет», «внешний Тибет» и т. д., в то время как понятие Тибета в КНР относят лишь к ТАР и небольшим тибетским административно-территориальным единицам в разных китайских провинциях.

Глава 1. «Тибетские беженцы, или диаспора. Индия как вторая родина» (Н. Чойдуп). Отмечается, что большинство тибетцев, живущих в Индии, не имеют гражданства. Это их общее решение, считающееся решающим для восстановления в будущем свободы внутри Тибета и сохранения тибетской идентичности и культуры. При этом в перспективы восстановления свободы в Тибете и возвращения верят в основном молодые тибетцы, тогда как старики, бежавшие из Тибета во время подавления там китайцами народного восстания в 1950-х – 1960-х гг., не считают возвращение в Тибет реальностью ближайшего будущего. Обсуждаются понятия «беженцы» и «диаспора». Отмечается недостаточность и неточность термина «диаспора» для обозначения тибетского сообщества в Индии. Описаны история тибето-индийских связей, тибетская эмиграция в Индию в связи с китайской оккупацией Тибета, дебаты по тибетскому вопросу в индийском парламенте с 1950 по 2006 г. Рассматривается юридический статус тибетцев в Индии.

Глава 2. «Другой Тибет в сердце цинского Китая. Положение тибетского буддизма в ментальности цинского китайского сознания в Жэхэ» (Х. Ким). Цинская династия в провинции Жэхэ построила нечто вроде «парка на тибетскую тему». В этом парке были

показаны разные аспекты взаимодействия тибетского буддизма и цинских императоров. С учетом положения Жэхэ за пределами Великой китайской стены, все это должно было привлекать монгольских аристократов и создавать у них впечатление, что цинские правители были репрезентациями монгольских ханов – верующих покровителей тибетского буддизма. Вместе с тем, у Жэхэ есть типичные ханьские признаки, в частности китайская геомантия и конфуцианские элементы школ и храмов. Сделана попытка проанализировать взаимодействия обеих культур на основании труда Ч. Пака. Заключается, что ханьская концепция тибетского буддизма представляла сложный процесс переговоров и восприятия на основе собственных легенд и идеологий. Таким путем «Тибет» существовал в ментальности ханьцев и это было как бы положение «психологического Тибета» на карте Большого Тибета в цинской истории.

Глава 3. «Племена Раванга высокогорной Юго-Восточной Азии» (П.Х. Клигер). Племена раванг, относящиеся к тибето-бирманской языковой группе – одни из наиболее изолированных на Земле. Они живут у самого высокого пика Юго-Восточной Азии – Какабо Рази в Мьянме (5881 м над ур.м.). Их общая численность – свыше 35 тыс. человек. Кратко обсуждается их этнография, приводятся старые свидетельства европейцев о них, история их исследований.

Глава 4. «Тибет как государство. Международное право и исторические факты» (С.Л. Кузьмин). Обсуждается проблема государственности Тибета от средневековья до XX в. включительно. Изменения политического положения Тибета со времен монгольской империи Юань до времени провозглашения КНР включительно не позволяют говорить о том, что Тибет в эти периоды утратил свою государственность. Показано, что применение некоторыми современными исследователями концепции «псевдогосударства» к Тибету является научно несостоятельным. Анализ источников свидетельствует о том, что Тибет не был вассалом или частью не только Китая, но и империи Цин в целом. Кратко обсуждается традиционная китайская мироустроительная концепция

и ее неприемлемость для современных политических конструктов. Проанализированы критерии государственности Тибета по данным из тибетской истории и международного права. Заключается, что к 1950-м гг. Тибет был государством и соответствовал основным критериям государственности согласно современному международному праву.

Глава 5. «Роль национальных интересов Индии по отношению к Тибету. Тибетский национализм и тибетский активизм» (С. Ли). Обсуждаются социальные процессы и национализм тибетцев в связи с современными национальными интересами Индии. Исторически, судьба Тибета была решена преследованием другими странами собственных интересов. Отмечается, что китайское правление в Тибете, отсутствие самоопределения и сил для реализации его народом собственных интересов – главный генератор тибетского национализма и выступлений тибетцев.

Глава 6. «Балтистанское движение в Фейсбуке. Эффекты увеличения и действия малого масштаба в Западных Гималаях» (Я. Магнуссон). На границах Большого Тибета в Западных Гималаях издавна живут небольшие сообщества, язык и культурные традиции которых являлись частью тибетского и центральноазиатского нарративов. В 1947 г. Балтистан был разделен между Индией и Пакистаном. Приводятся краткие сведения о так называемом Балтистанском движении, возникшем ок. 20 лет назад и направленном на контакты между разрозненными сообществами жителей данного региона.

Глава 7. «Случай правления школы гэлуг. Историки Лабранга, Амдо и маньчжурские правители Китая» (М. Ойдтман). Описываются деятельность и труды Белманг Пандиты Кончок Гьелцена (1764–1863), который хорошо знал исторические труды, касающиеся области Амдо, написанные в период правления цинского императора Цяньлуна, и был знаком с главными политическими фигурами центрального Тибета. Особый интерес представляет то, что это был период борьбы покровителей школы гэлуг в Амдо – монголов-хошутов с маньчжурами, а в центральном Тибете происходили изменения, связанные с войнами с гуркхами. Особое

значение имеет написанная Белмангом «История» (1819–1821), в которой он дал собственную трактовку тибето-цинским отношениям того времени. Концепция Белманга существенно отличалась от той, которая формировалась в тот период в Тибете и Монголии. Так, установление цинского контроля в Тибете после убийства тибетского правителя Гьюме Намгьяла (правил с 1730-х по 1749 г.) он рассматривал вне рамок отношений «наставник – покровитель» между Далай-ламой и цинским императором, а как «падение в руки Китая» Тибета – его кармическое наказание за плохое управление страной Гьюме Намгьялом.

Глава 8. «Эссе: Буддизм на постсоветском пространстве. Буддизм в Российской Федерации с 1991 г. до настоящего времени» (Тэло Тулку Ринпоче). В этой главе почетный представитель Его Святейшества Далай-ламы в России, Монголии и странах СНГ, Верховный лама (Шаджин-лама) Калмыкии Тэло Тулку Ринпоче дает краткий очерки развития буддизма в России со времени распада СССР. Приводятся краткие сведения по истории калмыков, состоянию буддизма в Российской империи и СССР. Сегодня буддизм в России снова процветает благодаря распространению его глубокой философии, астрологии, медицины и науки. Исторически, все три буддийские республики России имеют исторические связи с Тибетом.

Глава 9. «Эссе: Большой Тибет и ирония освобождения» (Т. Н. Тетонг). Обсуждается противоречие между тибетским и китайским взглядом на установление власти КНР над Тибетом. Отмечается, что китайские лидеры не понимают того, что происходит сейчас в Тибете, который они полностью контролируют. Автор сообщает, что они являются жертвами собственной пропаганды и вместо поиска компромиссов с тибетцами, недовольными китайским правлением, демонизируют Далай-ламу; постоянное негативное упоминание ими независимости Тибета выдает скрытый страх перед ней. Отмечается, что концепция Большого Тибета отрицается в КНР из политической целесообразности: географически непрерывные тибетские области были разделены на множество

автономных единиц, чтобы это создавало впечатление разбросанности тибетцев по территории КНР.

В целом, данная книга полезна и примечательна тем, что при кажущемся географическом и тематическом разномое глав, они все объединены единой проблематикой, рассматриваемой в разных аспектах. Хотя статьи обозначены как главы, этот сборник не носит монографического характера, главы сильно различаются по объему и содержанию, представленные в них материалы весьма разнородны. Однако эта книга содержит важную научную информацию и полезна для монголоведов и тибетологов. Я благодарю С.Л. Кузьмина за помощь в работе.

Научное издание

Труды Института востоковедения РАН
Выпуск 25

**ИНСТИТУТ БОГДО-ГЭГЭНА
В ИСТОРИИ МОНГОЛИИ**
**К 150-летию Богдо-гэгэна
Джебцзундамба-хутухты VIII –
последнего великого хана монголов**

*Утверждено к печати
Институтом востоковедения РАН*

Верстка – И. В. Федулов

Подписано 19.09.2019
Формат 60x90/16. Бумага офсетная. Печать цифровая.
Усл. печ. л. 30,25. Уч.-изд. л. 21,3.
Тираж 500 экз. Зак. № 391

Федеральное государственное бюджетное учреждение науки
Институт востоковедения РАН
107031 Москва, ул. Рождественка, 12
Научно-издательский отдел
Зав. отделом И. В. Федулов
E-mail: izd@ivran.ru

Отпечатано в ПАО «Т8 Издательские Технологии»
г. Москва, Волгоградский проспект, дом 42, корп. 5

